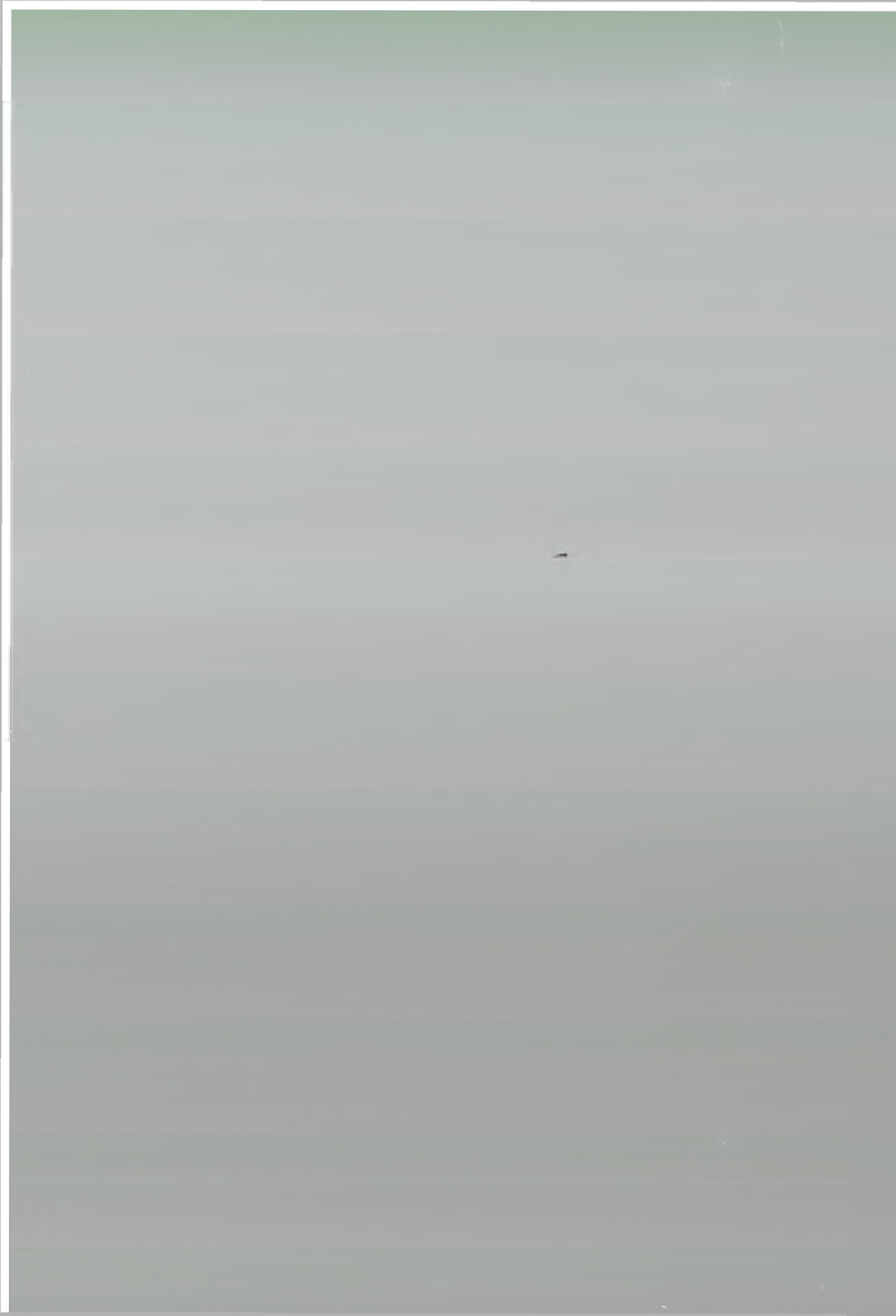

81
M-43

6-nashr

NAZARIY MA'LUMOT
ASOSIY TUSHUNCHA
LUG'AT

Baxtiyor MENGLIYEV, O'ral XOLIYOROV, Nilufar ABDURAHMONOVA

O'ZBEK TILIDAN
UNIVERSAL
QO'LLANMA

Книга должна быть
возвращена не позже
указанного здесь срока

Количество предыдущих
выдач _____

№ 481 22.11.21.

019

ИМЗО

81
11-43

Baxtiyor MENGLIYEV
O'ral XOLIYOROV
Nilufar ABDURAHMONOVA

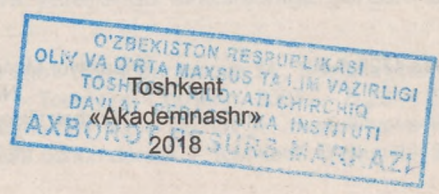
O'ZBEK TILIDAN UNIVERSAL QO'LLANMA

1237

O'quvchi, abituriyent va talabalar uchun

6-nashr

- Nazariy ma'lumotlar
- Topshiriqlar
- Savollar
- Lug'atlar

UO'K: 811.512.133 (075)

KBK: 81.2O'zb

M43

M43

Mengliyev, Baxtiyor

O'zbek tilidan universal qo'llanma / B.Mengliyev, O'.Xoliyorov, N.Abdurahmonova; mas'ul muharrir B.Bahriddinova. – 6-nashr. – Toshkent: Akademnashr, 2018. – 512 b.

ISBN 978-9943-4728-1-5

UO'K: 811.512.133 (075)

KBK: 81.2O'zb

Dars jamlanmasini tuzishda o'zbek tili bo'yicha yaratilgan turli darslik va manbalarga tayanildi. Shuning uchun qo'llanmani tuzuvchilar o'zlarini muallif emas, balki musannif sifatida e'tirof etishadi.

Qo'llanma maktab, akademik litsey va kasb-hunar kolleji o'quvchilari, ona tili o'qituvchilari, oliy o'quv yurtiga kirish uchun tayyorlanayotgan abituriyentlar hamda barcha qiziquvchilar uchun mo'ljallangan.

Mas'ul muharrir:

Bashorat Bahriddinova, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Taqrizchilar:

Odil Begimov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
Otabek Shukurov, filologiya fanlari nomzodi, dotsent

ISBN 978-9943-4728-1-5

© Baxtiyor Mengliyev, O'ral Xoliyorov,
Nilufar Abdurahmonova
«O'zbek tilidan universal qo'llanma»
© «Akademnashr», 2018

1-DARS

TIL – ENG MUHIM ALOQA VOSITASI. TILNING PAYDO BO'LISHI VA TARAQQIY ETISHI

Til – eng muhim aloqa vositasi. Til yordamida suhbatlashib, savol-javob qilamiz, fikrni ifodalab, tushuntiramiz. Ajdodlardan ma'lumot olib, avlodlarga uzatamiz.

Insonning eng asosiy, uni boshqa jonzotlardan farqlab turuvchi belgisi – ong va tilga egaligi. Til – faqat insonga va u mansub jamiyatga xos bo'lgan hodisa. Til bir kishi tomonidan emas, balki kishilik jamiyati tomonidan uzoq davr mobaynida yaratilgan. Shuningdek, u ayrim shaxslarga emas, balki jamiyatga xizmat qiladi. Shuning uchun **til ijtimoiy hodisa** deyiladi.

Til – yaxlit bir butunlik. Borliqdagi barcha narsa qismlardan tashkil topganligi kabi til ham gap, so'z birikmasi hosil qilish va so'z yasash qolipi, so'z, qo'shimcha va tovushdan iborat. Ana shu qismlar bir-biri bilan turli qonun-qoida, tartib asosida birikib butunlikni, ya'ni tilni hosil qiladi. Til qismi til birligi hisoblanadi. **Maktab darsligida gap, so'z birikmasi, so'z, qo'shimcha va tovush til birligi sifatida qaraladi.**¹

Tilning paydo bo'lishi. Tilning paydo bo'lishi masalasi – azaliy mavzu. Biror tilning qachon paydo bo'lganini taxminan aytish mumkin. Masalan, manbalarda o'zbek tili XV asrda shakllanib bo'lgan, boshqa turkiy tillardan ajralib chiqqan deyiladi.² Biroq, umuman, insoniyatga xos tilning qachon paydo bo'lganini aniqlash imkonsiz. Chunki ma'lum bo'lgan tillarning yozuv tarixi 10 – 15 ming yildan nariga bormaydi. Olimlar esa tilning paydo bo'lishini yozma manba asosida belgilaydi. Tilning paydo bo'lishi haqidagi fikrlarni umumlashtirib aytish mumkinki, u bizga in'om etilgan so'zlash imkoniyati asosida kishilarning birga mehnat qilishi jarayonida o'zaro muloqotda bo'lish zaruriyati, ehtiyoji natijasida paydo bo'lgan. Til kishining bir-birini tushunishiga, yashash vositasini topish va yaratishda birlashishiga yordam bergan.

¹ Qodirov M., Ne'matov H., Abduraimova M., Sayfullayeva R. Ona tili. 8-sinf uchun darslik. – Toshkent: Cho'lpon, 2006. – B.23 – 24.

² Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B.5.

Tilning taraqqiy etishi. Til uzoq davr o'tishi bilan kishining ehtiyojiga muvofiq ravishda o'zgarib, boyib borgan. Kishilar tilning takomillashishiga hamda ajdoddan avlodga o'tishiga xizmat qilgan. Natijada fan, madaniyat, texnika vujudga kelgan va taraqqiy etgan, ya'ni kishilik jamiyati rivojlangan.

Tilning taraqqiy etishi deganda lug'at boyligining oshishi, ichki qonun-qoidasining qulaylashib borishi tushuniladi.

Jamiyat taraqqiyoti til rivojiga ta'sir ko'rsatgan. Chunki til jamiyat taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liq.

Til taraqqiyotiga qo'shni xalqlar bilan bo'lgan turli munosabatlar – savdo-sotiq, madaniy aloqa, shuningdek, urush ham ta'sir qiladi. Masalan, hozirgi ingliz tili lug'at boyligidagi so'zlarning taxminan 30 foizi sof inglizcha bo'lsa, o'zbek tilidagi 57 foiz so'z turkiy qatlamga mansub, qolgani chetdan o'zlashgan deyiladi.

Tilda o'zlashma so'z asosida yoki qo'shimcha yordamida yasalgan so'z ham shu tilning boyligi sanaladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Til nega eng muhim aloqa vositasi deb ataladi? 2. Til nega ijtimoiy hodisa deyiladi? 3. Til birliklarini sanang. 4. Tilning paydo bo'lishi haqida gapiring. 5. O'zbek tilining paydo bo'lishi haqida gapiring. 6. Tilning taraqqiyoti qanday kechadi? 7. Tilning sof lug'at boyligi deganda nima tushuniladi?

DUNYO TILLARI

Dunyo tillari. Dunyoda taxminan 3000 dan (ba'zi adabiyotda ular 3000 dan 7000 gacha sanaladi) ortiq til bor.³ Bu tilning ayrimida bir necha o'n, hatto yuz millionlab kishi gaplashsa, ba'zidan bir necha ming kishigina foydalanadi, xolos. Masalan, **Kongoda aholi 500 tilda, Indoneziyada 250 tilda, Sudanda 117 tilda gaplashadi.** Xitoy tilida hozir bir milliardga yaqin kishi so'zlashsa, chukot va vele tilida bor-yo'g'i bir necha ming kishi muloqotda bo'ladi. Kavkaz tog'ida joylashgan Dog'iston-da 1 mln dan ortiq kishi bo'lib, ular 40 ga yaqin tilda so'zlashadi. Yangi Gvineyada deyarli har bir qishloq aholisi o'z tili-

³ Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B.5.

ga ega.⁴ Dunyodagi 200 tilning har birida 1 mln dan ortiq, 70 tilning har birida 5 mln dan ziyod, faqat 13 tilning har birida 50 mln dan ortiq kishi so'zlashadi. Qolganining har birida esa 1 mln dan kam kishi gaplashadi.

Buyuk Britaniya, AQSh, Kanada kabi mamlakatlar fuqarolari, asosan, ingliz tilida, Ispaniya, Kuba, Chili, Meksika fuqarolari, asosan, ispan tilida gaplashadi. Demak, tilning tarqalish, ishlatilish doirasi va nomlanishi har xil. Jahon tillari orasida nomi bir to'vushdan iborat til ham mavjud. Bu I tilidir. I tili Xitoyning Sichuan, Yunnan, Guyjou viloyatlarida tarqalgan.

Juda ko'p tillar hozirgi kunda qo'llanib kelishi bilan bir qatorda, ba'zi tillar butunlay iste'moldan chiqib ketgan va bizga yozma yodgorlik orqali ma'lum. Shu asosda tillar **tirik va o'lik** tilga bo'linadi.

Hozir kishilar gaplashadigan til tirik til hisoblanadi. Masalan, o'zbek tili, ukrain tili, nemis tili, qozoq tili va h.k.

Qadimda qo'llanib, shu tilda gaplashgan xalqning turli sabab bilan yo'q bo'lib yoki boshqa xalqqa qo'shilib, o'zga tilda gaplashib ketishi natijasida iste'moldan chiqib, muomalada ishlatilmaydigan bo'lib qolgan, bugungacha faqat yozma manba orqali yetib kelgan til **o'lik til** deyiladi. Masalan, **lotin, qadimgi hind yoki sanskrit, qadimgi slavyan, qadimgi xorazmiy, qadimgi arab, qadimgi fors, sug'd tili** va boshqalar shular jumlasidan.

Lotin tili Qadimgi Rim imperiyasining rasmiy tili sifatida mavjud bo'lgan. Imperiya yemirilgandan keyin asta-sekin o'lik tilga aylanib borib, hozirgi davrda ilmiy atamalar sifatida uchraydi. Lotin tili o'rta va oliy tibbiyot o'quv yurtlaridagina o'qitiladi. Lekin bu uning muomalada ekanligini ko'rsatmaydi.

Eroniy tillarning sharqiy turkumiga kirgan qadimgi xorazmiy tilida Qadimgi Xorazm aholisi gaplashgan. Bu til XI asrgacha muomalada bo'lgan. So'ngra iste'moldan chiqib, o'lik tilga aylangan.

Dunyoda qo'llanish doirasi juda keng, boshqa til egasi ham foydalanadigan til xalqaro til yoki jahon tili deyiladi. Hozir rasmiy tan olingan 6 ta xalqaro til mavjud: ingliz, ispan, rus, xitoy, arab va fransuz tili. Ko'p qo'llanadigani – ingliz tili.

Turli davrda turli tillar xalqaro til vazifasini o'tagan. O'rta asrlarda Sharqda arab tili, Yevropada esa lotin, undan keyingi

⁴ O'sha joyda.

davrda fransuz tili katta ahamiyatga ega bo'lgan. XX asrda ingliz va nemis tili xalqaro til darajasiga ko'tarildi. Xalqaro til shu til amal qiluvchi davlatning xalqaro maydondagi nufuzi bilan belgilanadi.

BMT tashkil topishi bilan rasmiy xalqaro tillar masalasi hal bo'ldi. 1945-yili rasmiy xalqaro tillar sifatida ingliz, fransuz, rus, ispan, xitoy tillari belgilandi. 1973-yilda arab tili ham jahon tili sifatida tan olindi.

Qadim zamondan xalqaro tilga talab sun'iy til yaratishga ham sabab bo'lgan. 1880-yili Germaniyada I.M.Shleyer tomonidan volyapuk degan til loyihasi e'lon qilindi. 1887-yili esa polshalik vrach-poliglot Zamengof esperanto tilini yaratdi va u ko'pchilikka ma'qul bo'ldi, tez orada turli mamlakatlarga tarqaldi. Hatto badiiy asar yozildi yoki bu tilga tarjima qilindi. Ayni paytda, esperanto tilida gazeta-jurnal chop etilib, radioeshittirish uzatiladi, xalqaro tashkilotlar ish yuritadi.⁵

Dunyo tillari tasnifi. Olimlar tillar orasidagi o'xshashlikni ko'rsatuvchi dalillarni o'rganib borishgan. O'zbek tilidagi ona so'zining ruscha **mat**, bulg'orcha **moyka**, polyakcha **matka**, litva tilida **mamina**, nemischa **mutter**, fransuzcha **mere**, tojik tilida **modar** kabi muqobillari o'zaro o'xshash ekanligi bunga misol bo'la oladi.

Kuzatish va qiyoslash tasnifga olib kelgan.

Tilni o'xshashlik va farqqa ko'ra guruhlash til tasnifi (klassifikatsiyasi) deyiladi. Tilshunoslikda tilni tasniflashda, odatda, ikki belgi qo'llanildi: **morfologik** va **genetik**. Biz uchun genetik (geneologik) tasnif muhim. **Genetik tasnif tillarni o'zaro qarindoshligi asosida guruhlaydi.**

Bir tildan tarqalgan deb taxmin qilinuvchi, tuzilishi va boshqa xususiyati bir-biriga yaqin, o'xshash bo'lgan tillar bir butun holda til oilasi deyiladi. Bir til oilasiga asos bo'lgan til bobo til ham deb yuritiladi.

Tillar qancha ko'p bo'lmasin, sanoqli til oilasi mavjud. Ma'lumotlarga ko'ra, hozirgi kunda **20 dan ortiq til oilasi** bor. Har bir til oilasi, o'z navbatida, qarindoshlik darajasiga ko'ra bir necha guruhga ajralishi mumkin. **Guruh tildan tashkil topsa,**

⁵ Ирискулов М. Тилшуносликка кириш: Дорилфунун ва педагогика институтлари талабалари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б.205.

oilalar guruhning birlashuvidir. Ba'zi oilalar avval tarmoqqa ajralib, keyin guruhga bo'linadi.

Til oilasidan keng tarqalganlarini ko'rib o'tamiz:

1. Hind-Yevropa oilasi. Bu oilaga **slavyan guruhi** (belorus, rus, ukrain, slovak, chex, polyak, makedon, serb, xorvat, sloven tili), **german guruhi** (ingliz, nemis, shved, norveg, dat, island, golland tili), **roman guruhi** (fransuz, ispan, portugal, italyan, rumin, moldavan tili), **boltiq guruhi** (litva, latish, latgal tili), **eron guruhi** (fors, afg'on, osetin, kurd, tojik tili), **hind guruhi** (hind, urdu, bengal, panjob, gujarat tili) kiradi.

2. Oltoy oilasi. Bu oilaga **turk, mo'g'ul, manjur, yapon, koreys va boshqa tillar tarmog'i** kiradi.

Turkiy tarmoq, o'z navbatida, quyidagi guruhlariga bo'linadi: **o'g'uz guruhi** (turkman, gagauz, ozarbayjon, turk, qrim-tatar va bolqon turklari tili), **qipchoq guruhi** (qo'miq, qorayim, bolqar, tatar, boshqird, no'g'ay, qoraqalpoq, qozoq tili), **qorluq-uyg'ur guruhi** (o'zbek va yangi uyg'ur tili), **uyg'ur-o'g'uz guruhi** (tuva, tofa, yoqut, xakas, shor, sariq uyg'ur va boshqalar), **qirg'iz-qipchoq guruhi** (qirg'iz va oltoy tili) kiradi.

3. Fin-ugor oilasi. Bu oilaga **fin guruhi** (fin, eston, karel, komi-ziryan, komi-permyak, udmurt, mariy, mordva va boshqa), **ugor guruhi** (venger, mansi, xatniy tili) kiradi.

4. Xom-som oilasi. Bu oilaga **semit (yoki som) guruhi** (arab, axmar, xarari, oysor, ivrit), **qushit guruhi** (galla, somali, saho, beja), **berber guruhi** (kobil, shilx, rif, tamazist), **chat-xom guruhi** (xause, kotoko, angas, karekare, sura, chuzgu, mubi), **arab guruhi** (qadimgi arab) tili kiradi.

5. Kavkaz oilasi. Bu oilaga **g'arbiy guruh** (abxaz, abazin, adigey, kabardin, ubix tili), **nax guruhi** (chechen, ingush, batsbiy tili), **dog'iston guruhi** (avar, dargin, lezgin, lak, karatin, gunzib tillari), **janubiy guruh** (megrel, chan, gruzin, kartali, svan, guriy va boshqa tillar) kiradi.

6. Xitoy-tibet oilasi. Bu oilaga **tay-xitoy guruhi** (xitoy, dungan, tay, laos, chjuan, vietnam tili), **tibet-birma guruhi** (tibet, birma tili) kiradi. Bundan tashqari, **Dravid, Malay-Polinez, Avstraliya, Papua, Afrika** oilalari ham ajratiladi.⁶

⁶ Ma'lumot quyidagi manbadan olindi: Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B.6.

Eslatma

Ayrim darslik va qo'llanmalarda turkiy tillarni ba'zan alohida oila, ba'zan guruh sifatida ham berishadi.⁷ Umuman olganda, bu masalada bir xillik yo'q. Shuning uchun o'quvchi amaldagi maktab va litsey darsligi bergan ma'lumotga tayangani ma'qul.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Dunyo tillari soni nechta? 2. Tillarning qo'llanish ko'lam qanday? 3. Tirik til qanday til? 4. O'lik tillarni sanang. 5. Xalqaro til nima? 6. Xalqaro tilning rasmiy tan olinishi deganda nimani tushunasiz? 7. Sun'iy til qanday til? 8. Til tasnifi nima? 9. Tillarni genetik tasniflang. 10. Til oilasi nima? 11. Bobo tilni tushuntiring va unga misollar keltiring. 12. Til oilasi soni nechta? 13. Eng ko'p tarqalgan til oilalari qaysilar? 14. Hind-Yevropa oilasiga kiruvchi tillar qaysilar? 15. Oltoy oilasiga kiruvchi til tarmoqlari qaysilar? 16. Turkiy tarmoqqa kiruvchi guruhlar va tillarni sanang.

Topshiriqlar

1. Dunyo tillari daraxtini chizing. 2. Oltoy tili oilasi shajarasini chizing. 3. Dunyo til oilalarini, Hind-Yevropa va Oltoy oilasiga kiruvchi tarmoq hamda tillarni yod oling. 4. Daftaringizda turkiy tarmoqqa kiruvchi tilni alfavit tartibida joylashtiring va yoddan aytib berishga tayyorlaning.

⁷ Qarang: Ирискулов М. Тилшуносликка кириш: Дорилфунун ва педагогика институтлари талабалари учун қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 1992. – Б.76; Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B.8; Mahmudov N.M., Nurmonov A., Sobirov A.Sh. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2006. – B.5.

2-DARS

TURKIY TILLAR TARMOG'I VA O'ZBEK TILI

Turkiy tillar tarmog'i. Oltoy oilasining turkiy tarmog'i 100 ga yaqin (ba'zi adabiyotlarda 24 ta) jonli tilni qamrab oladi. Butun dunyoda bir necha yuz million kishi turkiy tilda so'zlashadi. Turkiy aholi Uzoq Sharqdan Markaziy Yevropagacha, Taymir yarimorolidan Bolqon yarimoroligacha yoyilgan.

Hozirgi turkiy tillar so'z boyligi va grammatik qurilishi jihatidan bir-biriga juda yaqin turadi. Shuning uchun bu tilda so'zlashuvchilar bir-birini tarjimonsiz tushunadi.

Turkiy tillar uzoq tarixiy yozuv madaniyatiga ega. Bu tillarda bitilgan dastlabgi yodgorlik bo'lgan «Xuastuanift» (V asr), V – VII asrlarga oid O'rxun-Enasoy yodgorliklari – fikrimizning yorqin dalili.

O'zbek tili. Turkiy tarmoq bir necha guruhga bo'linadi. Unda o'zbek va uyg'ur tili **o'zbek-uyg'ur** guruhini tashkil etadi.

O'zbek tili O'zbekiston, Tojikiston, Qozog'iston, Qirg'iziston, Turkmaniston, Afg'oniston hududida keng tarqalgan. Hozirda o'zbeklar Afg'oniston, Saudiya Arabistoni, Turkiya, Eron va boshqa davlatlarda ham istiqomat qiladi. Bugungi kunda butun dunyo bo'yicha 25 mln dan ortiq, ba'zi manbalarda ko'rsatilishicha, 40 mln dan ortiq kishi o'zbek tilida gaplashadi. O'zbek tili rivojlangan tillar qatoriga kiradi.

Turkiy tillar orasida faqat o'zbek tili «o»lovchi tildir. Chunki o'zbek tilida boshqa turkiy tillarning **at, ana, almaq, bash, bala, qazan** kabi ko'plab so'zlaridagi **a** tovushi o'rnida **o** tovushi ishlatiladi.⁸

O'zbek tili davlat tili sifatida. Asrlar mobaynida o'zbek tili taraqqiyotida ko'p o'zgarish yuz berdi. 1989-yil 21-oktyabrda o'zbek tiliga davlat tili maqomi berildi va 1990-yil 19-fevralda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarori bilan «Davlat tili to'g'risida»gi 30 moddadan iborat qonun qabul qilindi. Bu haqda O'zbekiston Konstitutsiyasining 4-moddasida, «Davlat tili to'g'risida»gi Qonunning 1-moddasida shunday deyilgan: «O'zbekiston Respublikasining davlat tili o'zbek tilidir». Shuning uchun mamlakatimiz fuqarolari har yili 21-oktyabrni til bayrami sifatida nishonlaydi.

⁸ Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B.8.

Davlat tili deganda shu davlat hududida rasmiy aloqa-aralashuv vositasi bo'lgan til tushuniladi.

Davlat hujjatlari davlat tilida yoziladi, yig'in, anjuman va qurultoylar shu tilda olib boriladi.

Qonun O'zbekiston xalqi sobiq Ittifoq tarkibida bo'lgan vaqtda qabul qilinganligi sababli mustaqillik qo'lga kiritilgandan keyin uni qayta ko'rib chiqish zarurati paydo bo'ldi. Shuning uchun 1995-yil 21-dekabrda yangi tahrirdagi «Davlat tili to'g'risida»gi Qonun qabul qilindi. Avvalgi 30 moddadan iborat Qonunning 11 moddasi chiqarilib, 5 modda yangidan qo'shildi. Natijada u 24 moddadan iborat bo'ldi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Turkiy til tarflog'ini ayting va uning qamrovi qanday? 2. Turkiy xalqning yozuv madaniyati haqida gapiring. 3. O'zbek-uyg'ur guruhi qaysi tillarni o'z ichiga oladi? 4. O'zbek tilining tarqalishi va qamrovi haqida gapiring. 5. O'zbek tili nega «o»lovchi til deyiladi? 6. «Davlat tili to'g'risida»gi Qonun va uning yangi tahriridagi farqni bayon qiling.

O'ZBEK ADABIY TILI VA SHEVA.

O'ZBEK ADABIY TILINING TARAQQIYOT BOSQICHLARI

Umumxalq tili va adabiy til. Umumxalq tili ma'lum bir xalqning so'zlashuv tili bo'lib, uzoq vaqt davomida shakllanadi. **Bir tilga mansub barcha sheva va lahja umumxalq tilini tashkil qiladi. O'zbek umumxalq tili uch lahjadan tashkil topgan.**

Umumxalq tili milliy til ham deyiladi. Adabiy til esa umumxalq tilining olim va adiblar tomonidan qayta ishlangan, me'yorga solingan, shu tilda so'zlashuvchilarning hammasi uchun umumiy bo'lgan, yuqori darajada sayqallangan shakli. Davlat muassasalari, matbuot, radio, televideniye, ta'lim, madaniyat va ilmda adabiy tildan foydalaniladi. Adabiy til umumxalq tilidan tashqarida bo'lmaydi.

Adabiy tili bo'lishi uchun umumxalq tili:

- yozuv bilan ta'minlangan;
- qonun-qoidasi aniqlangan;
- mutaxassislar tomonidan qayta ishlangan bo'lishi lozim.

Dunyodagi ko'pgina tillarning hozir ham adabiy shakli yo'q.

Adabiy tilning **og'zaki** va **yozma** ko'rinishi mavjud. Og'zaki shakli so'z, tovush, gap, ohang, pauza (to'xtam) bilan, yozma shakli esa harf, yozuv, tinish belgisi bilan ish ko'radi. Adabiy tilning og'zaki va yozma shakli o'z me'yoriga ega. Uning **og'zaki shakli kishi uchun bevosita, yozma adabiy til esa bilvosita aloqa vositasi**. Chunki yozuv uchun qog'oz, ruchka, kompyuter, yorug'lik bo'lishi kerak. Og'zaki muloqotda bular shart emas.

Lahja va sheva. Adabiy til lahja va shevalar negizida umumlashtirish, qat'iy me'yorni ishlab chiqish yo'li bilan hosil qilinadi va undan oziqlangan holda muttasil rivojlanib boradi. Shuning uchun adabiy til xalq shevasidan uzilmagan. **Adabiy til uchun shevalar boylashning ichki manbasi hisoblanadi. Boshqa tillar tashqi manbadir.**

Faqat muayyan hududga xos til shakli sheva, bir-biriga yaqin bo'lgan shevalar yig'indisi lahja deb yuritiladi. Dialekt so'zi gohida sheva, gohida lahja atamasi o'rnida keladi: Toshkent dialekti (shevasi), qipchoq dialekti (lahjasi) kabi.

Adabiy til shevadan, shuningdek, bir lahja ikkinchi lahjadan, bir sheva boshqa shevadan fonetik, leksik va grammatik jihatdan ozmi-ko'pmi farq qiladi.

Fonetik farq deganda tovush jihatidan (**p**abrika – **f**abrika, **m**an – **n**en, **j**ila – **yig'la** kabi), leksik farq deganda so'z jihatidan (**kalla-po'sh** – **do'ppi**, **go'sala** – **buzoq** kabi), grammatik farq deganda so'z shakli yoki qo'shimchadagi (**boryapti** – **borvotti** – **borutti** kabi) farqlanish tushuniladi.

Shevaning faqat og'zaki shakli mavjud.

O'zbek umumxalq tili tarkibida uchta lahja bor:

- 1) qarluq lahjasi (janubi-sharqiy guruh);
- 2) qipchoq lahjasi (janubi-g'arbiy guruh);
- 3) o'g'uz lahjasi (shimoli-g'arbiy guruh).

Qarluq lahjasi, asosan, shahar shevalarini o'z ichiga oladi (Toshkent, Andijon, Farg'ona, Samarqand, Buxoro). Bu lahja shevalarining muhim fonetik va grammatik belgisi quyidagicha:

– so'z oxiridagi **k** tovushi **y** tarzida aytiladi: **elak** – **elay**, **terak** – **teray** kabi;

– **o** lashish yuz beradi: **aka** – **oka**, **Akram** – **Akrom**, **bahor** – **bohor**, **boramiz** – **borovuz**;

– qaratqich kelishigi yo‘q va uning o‘rnida **-ni** qo‘shimchasi ishlatiladi: **ukamni(ng) daftari**.

Qipchoq lahjasi shevalari O‘zbekistonning barcha viloyatlarida mavjud, asosan, qishloqda tarqalgan (Samarqand, Jizzax, Qashqadaryo, Surxondaryo, Qoraqalpog‘iston, Shimoliy Xorazm, Turkmanistonning Toshhovuz viloyati shevasi). Belgisi:

- **y** o‘rnida **j** ishlatiladi: **yo‘l – jo‘l, yo‘q – jo‘q**;
- **g‘** o‘rnida **v** ishlatiladi: **tog‘ – tov, sog‘ – sov**;
- **k, q** tushiriladi: **tiri(k), sari(q), quru(q)**.

O‘g‘uz lahjasi Janubiy Xorazmdagi (Urganch, Xiva, Xonqa, Hazorasp, Qo‘shko‘mir, Shovot tumani) bir qancha shevalarni o‘z ichiga oladi. Belgisi:

- unli qisqa va cho‘ziq aytiladi: **at** (hayvon), **aad** (ism);
- **t** tovushi **d, k** tovushi esa **g** tarzida aytiladi: **tog‘ – dog‘, keldi – galdi**.

– **-ning** qo‘shimchasi **-ng** tarzida, **-ga** qo‘shimchasi esa **-a, -na** tarzida aytiladi: **akamning – akaming, yorimga – yorima, qo‘liga – alina**.

Hozirgi o‘zbek adabiy tili uchun qarluq lahjasiga kiradigan Farg‘ona-Toshkent shevasi (ya‘ni Toshkent shevasi fonetik tomondan; Farg‘ona shevasi morfologik tomondan) asos qilib olingan. Lekin bu qipchoq va o‘g‘uz lahjasi xususiyati adabiy tilda yo‘q degani emas.

O‘zbek atamasi haqida. O‘zbek qavmi ham o‘z nomiga ega bo‘lguncha turli nom ostida yashagan. U qadimgi turkiy qavm davrida tarixan shakllangan bir guruh qabilalardan tashkil topgan. Garchand o‘zbek nomi bo‘lmasa-da, o‘zbek xalqining birinchi qatlami IX – XII asrlarda qoraxoniylar davrida qarluq, chigil, yag‘mo qabilasi ittifoqi zaminida hosil bo‘lgan. O‘zbek tili mustaqil til sifatida XI asrdan shakllana boshlagan. XX asr boshigacha **turk, sart, chig‘atoy, o‘zbek** atamasi bilan nomlanib kelgan.

Manbalarda **turk** atamasining urug‘, elat, «bahodir», «qalpoq», «bo‘ri», «kuchli», «qudratli», «qurolsiz», «dubulg‘a» ma‘nosida ishlatilgani yozilgan. **Turk** nomi o‘tmishda turkiy tilning umumiy nomini bildirishi bilan birga o‘zbek xalqi va tiliga nisbatan ham ishlatilgan.

Sart atamasi XVII asrdan o'zbek bo'lgan shahar aholisiga nisbatan qo'llangan. **Sart** so'zi sanskrit tilida «karvonboshi», «savdogar», «shaharlik» kabi ma'noda qo'llangan.

Chig'atoy atamasi mo'g'ul istilosidan keyin paydo bo'lgan. Chingizxonning o'rtancha farzandi bo'lgan Chig'atoy O'rta Osiyo va Afg'onistonda hukmronlik qilgan. Natijada **Chig'atoy yurti**, **Chig'atoy ulusi**, **Chig'atoy adabiyoti**, **Chig'atoy tili** degan atama iste'molga kirgan.

O'zbek so'zi urug', qabila, elat, «saxiy», «odamiy», «dil tortuvchi», «sevgili» ma'nosida Lutfiy, Atoiy va Navoiy ijodida uchraydi.

O'zbek tilining taraqqiyot bosqichlari. O'zbek tili hozirgi ko'rinishiga qadar uzoq tarixiy jarayonni boshidan kechirgan. Bu jarayonni davrlashtirishda har xillik mavjud, lekin ko'pgina adabiyotlarda o'zbek tili taraqqiyoti quyidagi bosqichlarga bo'lingan:

1. Qadimgi turkiy adabiy til (VII asrdan XIII asrgacha).
2. Eski o'zbek adabiy tili (XIII – XIV asrlardan XIX asrning ikkinchi yarmigacha).
3. Hozirgi o'zbek adabiy tili (XIX asrning ikkinchi yarmidan hozirgacha).⁹

Maktab darsligida quyidagicha:

1. Qadimgi turkiy til miloddan oldingi davrlardan X asrlargacha. Bu tilda qadimgi turkiy yozma yodgorlik, ya'ni O'rxun-Enasoy yodgorliklari, «Irq bitigi» yaratilgan.

2. Eski turkiy til XI – XIV asrlarda amalda bo'lgan. Bu tilda «Qutadg'u bilig», «Hibat ul-haqoyiq», «Devonu lug'otit turk», «O'g'uznoma», «Muhabbatnoma», «Qisasi Rabg'uziy» kabi buyuk adabiy asarlar bitilgan.

3. Eski o'zbek adabiy tili XV – XIX asrlarda amalda bo'lib, Lutfiy, Sakkokiy, Durbek, Atoiy, Navoiy, Bobur, Muhammad Solih, Mashrab, Ogahiy, Gulxaniy, Abulg'ozzi Bahodirxon, Feruz, Muqimiy, Furqat kabi buyuk ijodkorlar qalam tebratgan.

4. Hozirgi o'zbek adabiy tilida Fitrat, Cho'lpon, A.Qodiriy, A.Qahhor, G'afur G'ulom, H.Olimjon va boshqa adiblar asarlar yaratdi. Bu til XX asrdan boshlab shakllandi.¹⁰

⁹ Мухторов А., Санакулов У. Ўзбек адабий тили тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1995. – Б.23.

¹⁰ Ne'matov H., Mahmudov N., G'ulomov A., Sayfullayeva R., Abduraimova M. Ona tili. 9-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2002. – B. 5.

Eski turkiy til davrida yozilgan asar barcha turkiy xalqlarining umumiy yodgorligi hisoblanadi. Shuning uchun bu davr tili **umumturkiy adabiy til** sifatida qaraladi. O'rxun-Enasoy yodgorligi haqida ham shunday deyish mumkin.

Demak, o'zbek tili XI asrdan mustaqil til sifatida boshqa turkiy tildan ajrala boshlab, XV asrda eski o'zbek adabiy tili to'la shakllangan.¹¹

Mustahkamlash uchun savollar

1. Umumxalq tili nima? 2. Adabiy til haqida gapiring. 3. Milliy til nima? 4. Adabiy til belgisi qaysilar? 5. Adabiy til qanday shaklga ega? 6. Sheva nima? 7. Lahja nima? 8. O'zbek tili lahjalari ni sanang. 9. Lahja va shevalararo farqni ayting. 10. Adabiy tilga asos bo'lgan lahja va sheva qaysilar? 11. Turk, o'zbek, sart, chig'atoy, o'zbek tilining taraqqiyot bosqichlarini ayting. 12. Qadimgi turkiy til haqida gapiring. 13. Eski turkiy til va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring. 14. Eski o'zbek adabiy tili va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring. 15. Yangi o'zbek adabiy tili va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring. 16. Hozirgi o'zbek adabiy tili va unda ijod qilgan adiblar asarlari haqida gapiring.

O'ZBEK TILI FANI VA UNING BO'LIMLARI

Tilshunoslik haqida. Til so'zlash, fikrni ifodalash vositasi sifatida ham o'ziga xos bir olam. Uning xususiyatini o'rganuvchi va o'rgatuvchi fan tilshunoslik (lingvistika) deyiladi. Tilshunoslik fani bir necha tarkibiy qism, ya'ni bo'limdan iborat.

Tilshunoslik fani, umuman, insoniyatga xos tilni yoki ma'lum bir xalq tilini o'rganish nuqtayi nazaridan **umumiy** va **xususiy** turiga bo'linadi.

Umumiy tilshunoslik tilning paydo bo'lishi, qarindoshlik aloqasi va umumiy nazariy masalasini o'rganadi.

Xususiy tilshunoslik esa muayyan bir til xususiyatini tekshiradi. Jumladan, o'zbek tilshunosligi xususiy tilshunoslik bo'lib, o'zbek tilining tovush tizimi, leksikasi, grammatik qurilishi, yozuvi, shevasi, imlo va talaffuz qoidasi, uslubini o'rganadi.

¹¹ O'sha joyda.

Kumushly tilshunoslik fani bo'limlari. O'zbek tilshunosligi quyidagi bo'limlarni qamrab oladi: 1. Fonetika. 2. Orfoepiya (talaffuz). 3. Grafika (yozuv). 4. Orfografiya (imlo). 5. Leksikologiya. 6. Frazologiya. 7. Leksikografiya (lug'atshunoslik). 8. Morfemika (so'z tarkibi). 9. So'z yasalishi. 10. Morfologiya. 11. Sintaksis. 12. Punktuatsiya (tinish belgilari). 13. Uslubiyat. 14. Dialektologiya (shevashunoslik). 15. Etimologiya (so'zlarning kelib chiqishi). 16. Til tarixi. 17. Sotologiyistika.

Bu bo'limlardan har biri tilning alohida-alohida tomonini tekshirib, o'z navbatida, kichik bo'limlarga ham bo'linishi mumkin. Quyida ularning o'rganish sohasi, ya'ni o'rganish obyekti izohlaymiz:

Fonetika tilning tovush tizimi, tuzilishi, nutq organi, bo'g'in va uning turi, so'zda tovush o'zgarishi, shuningdek, urg'u va uning o'zmi kabilarni o'rgatadi.

Orfoepiya (talaffuz) adabiy tilda nutq tovushi va so'zni to'g'ri aytilish me'yori hamda qonun-qoidasini o'rganadi.

Orfoepiya adabiy tilning faqat og'zaki shakliga xos.

Grafika (yozuv) yozuv tarixi va alifboni o'rganadi. Grafika tarixda qanday yozuvdan foydalanilgan, harf va harfning shakli, tovushning ifodasi, harfni alifboda joylashtirish, tovush va harf orasidagi munosabat masalasi bilan shug'ullanadi.

Orfografiya (imlo) so'z asosi va qo'shimchani yagona tarzda to'g'ri yozish masalasi bilan band bo'ladi. Bo'g'in ko'chirish, chiziqcha bilan yozish qoidasi, qo'shib yoki ajratib yozish tartibini belgilaydi.

Leksikologiya so'zning lug'aviy ma'nosi, lug'aviy ma'no turi, ma'no munosabati, so'zning shakl va ma'no munosabati, lug'at tarkibidagi faol va nafaol so'z, tarixiy jihatdan o'zbek tili leksikasi, so'zning hissiy va uslubiy xususiyati kabilarni o'rganadi. Umuman olganda, so'zda qanday lug'aviy ma'no munosabati bo'lsa, barchasini leksikologiya tekshiradi.

Frazologiya ibora va frazeologik bog'lanish, iboraning ma'no tarkibi, turi bilan shug'ullanadi.

Leksikografiya (lug'atshunoslik). Ma'lum bir yoki birdan ortiq til so'zini yig'ib, tizimlashtirgan holda lug'atda berish lug'atchilik deyiladi. Leksikografiya, ya'ni lug'atshunoslik lug'at va uning turlari, turli lug'atlar yaratishning nazariy masalalarini o'rganadi.

Morfemika (so'z tarkibi) so'zning ma'noli qismi – o'zak va qo'shimcha, uning xususiyati va turi, qo'shimchaning vazifasi, tuzilishi, joylashishi kabilarni tekshiradi.

So'z yasalishi har qanday usul bilan bo'lsa-da yangi so'z hosil qilish yo'li va qonuniyatini o'rganadi.

Morfologiya – grammatikaning bir qismi, so'zning grammatik ma'nosi, shakliy (morfologik) va vazifaviy (sintaktik) xususiyatiga ko'ra guruhlanishi – turkumga ajratilishi, grammatik o'zgarishi, grammatik qo'shimcha haqidagi ta'limot.

Sintaksis ham grammatikaning bir qismi bo'lib, so'zning o'zaro erkin bog'lanishi, bu erkin bog'lanish natijasida hosil bo'lgan so'z birikmasi va gap, uning turi va xususiyatini o'rganadi.

Punktuatsiya tinish belgilarini ishlatish qoidasini o'rgatadi.

Uslubiyat nutq uslubi va uning turi, til vositasining nutqda qo'llanish imkoniyati, leksik, frazeologik va grammatik sinonimiya masalasini tekshiradi.

Dialektologiya umumxalq tilini tashkil etgan sheva va lahjalarining fonetik, leksik va grammatik xususiyati, tarqalish doirasini o'rganadi.

Etimologiya so'zning kelib chiqish ildizi, tarixi masalasi bilan shug'ullanadi.

Til tarixi tilning tarixi, tarixning ma'lum bir davridagi holati va rivojlanishi masalasi bilan mashg'ul bo'ladi.

Sotsiolingvistika til va jamiyat muammosi, tilning jamiyatdagi turli tabaqa, toifa, yosh, kasb va jinsdagi kishi nutqida o'ziga xos tarzda voqelanishi masalasini tekshiradi.

Adabiy tilning har qaysi bo'limi o'z qonun-qoidasiga ega. Bu til me'yori deyiladi.

O'zbek tilshunosligi tarixi. O'zbek tilshunosligi fan sifatida quyidagi tarixiy bosqichlarni bosib o'tgan:

- eski turkiy tilshunoslik (XI – XIII asrlar);
- eski o'zbek tilshunosligi (XIV – XIX asrlar);
- zamonaviy o'zbek tilshunosligi (XX asrning 20-yillaridan hozirgacha).

Eski turkiy tilshunoslik. O'zbek tilshunosligi fani Mahmud Koshg'ariyning «Devoni lug'otit turk» asari bilan boshlanadi. Asar XI asrda yaratilgan bo'lib, 1914-yili Turkiyaning Diyorbakir shahrida topilgan.

«Devonu lug'otit turk» uch tomdan iborat, 1915 – 1917-yillarda Istanbul shahrida nashr etilgan. Shu nashr asosida V.Brokkelman asami 1928-yili nemischa tarjimada nashr qildirdi. 1939-yili Anqarada Nasim Atalay tarjimasida turk tilida bosildi. Olim S.Mutallibov devon tarjimasini ustida samarali ishlab, 1960 – 1963-yillar davomida uch tomda o'zbek tilida nashr qildi.

Mahmud Koshg'ariyning asari kirish va lug'at qismidan iborat. Kirish qismida muallif «Devon»ning yaratilish sababi, o'z ish uslubini, asarning tuzilishi, turkcha so'zning tuzilishida qo'llaniladigan harf, kitobda aytilgan va aytilmagan narsa, turkiy tabaqa va qabilalarning bayoni, turkiy tilning xususiyatlari, til va lahjadagi farqlar haqida fikr yuritadi.

Asarning lug'at qismida 7500 so'z sakkiz bo'limda izohlanadi. Asarda so'zlar ot, fe'l, yordamchi so'z turkumlariga ajratilgan.

Mahmud Koshg'ariyning hozirgacha topilmagan turkiy til sintaksisiga bag'ishlangan «Kitob javohir un-nahv fil-lug'atit turk» asarini yozgani ham manbalarda qayd etilgan.

Mahmud Koshg'ariy turkiy til qurilishini tasvirlashda qiyosiy usuldan foydalanib, tilshunoslikda qiyosiy-tarixiy metodning asoschisidan biri bo'lib qoldi.

Ilm-fan xazinasiga bebaho durdona qo'shgan Mahmud az-Zamaxshariyning eski turkiy tilshunoslikda ham o'ziga xos o'rni bor. Zamaxshariy yirik tilshunos sifatida arab tilshunosligining rivojiga ulkan hissa qo'shgan. Biroq uning lug'atlarida turkiy so'zga ham alohida e'tibor berilib, XII – XIII asrlar Markaziy Osiyo turkiy adabiy tilining leksikasi ham o'z aksini topgan. Mahmud az-Zamaxshariyning «Muqaddimat ul-adab» asari arab tili grammatikasiga bag'ishlangan.

XIII – XIV asrlarda yashab ijod etgan Abu Hayyon al-Andalusiyning eski turkiy tilshunoslikda tutgan o'rni o'ziga xos. U turkiy va arab tili muqoyasasiga doir ko'plab asarlar yaratgan bo'lib, muhimi «Kitob al-idrok li lisonal-atrok» lug'atidir. Asar 1312-yili Qohirada bitilgan, lug'at va grammatikadan iborat. Asarda qipchoq unsuri juda kuchli, shu bilan birga, o'g'uz unsuri ham uchragib turadi.

Eski turkiy tilshunoslik taraqqiyotida mashhur tilshunos Jamo'liddin Muhammad Abdulloh Turkiyning ham o'ziga xos o'rni bor. Uning taxminan XIII – XIV asrlarda yozilgan «Kitob ul-lug'at al-mushtaq fi lug'at-it turk val-qafchoq» (Turk va qipchoq tiliga

mushtoqlarni qiziqtiruvchi kitob) asari arab, fors, turk, mo'g'ul tillari qiyosiga bag'ishlangan, u turkiy tilning tarixiy taraqqiyotini o'rganishda qimmatli manba bo'lib xizmat qiladi.

Eski o'zbek tilshunosligi. Eski o'zbek tilshunosligining shakllanishi va taraqqiyotida Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur, Aloyl binni Muhibiy, Mirzo Mahdixon, Is'hoqxon Ibratning lingvistik qarashlari va asarlari muhim ahamiyatga ega.

XIX asr oxiriga kelib o'zbek tilshunosligida chor bosqinchilari-ning mahalliy xalq madaniyati, urf-odati va tilini o'rganish ehtiyoji natijasida bir qancha amaliy ahamiyatga ega grammatika vujudga keldi. M.A.Terentyevning «Turk, fors, qirg'iz va o'zbek tili grammatikasi» (1875)ni A.Starlevskiyning «Rus kishisining O'rta Osiyodagi yo'ldoshi» (1878) asarini, Z.A.Alekseyev va V.Vishnegorskiyning «Sort tili samouchiteli» (1884), M.Andreyevning «Sort tilini birinchi bor o'rganuvchilar uchun qo'llanma» (1896)sini, F.Mashkovsevning «Sort tili darsi» (1899)ni, V.P.Nalivkinning «Sort tilini amaliy o'rganish uchun qo'llanma» (1898)sini, N.Budzinskiyning «Sort tili darsligi» (1910)ni misol sifatida ko'rsatish mumkin.

Zamonaviy o'zbek tilshunosligi. O'zbek tilshunosligi tom ma'nodagi fan sifatida XX asrning 20 – 30-yillarida shakllana boshladi va asr oxiriga kelib o'zining yuqori cho'qqilaridan biriga erishdi.

XX asr o'zbek tilshunosligining shakllanishida Abdurauf Fitrat, G'ozii Olim Yunusov, Ulug' Tursunov, Y.D.Polivanov, Qayum Ramazon, Faxri Kamolov va Ayyub G'ulomovlarning xizmati katta. Bu davrda o'zbek tilining ichki qurilishi zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida ishlab chiqildi va o'zbek tilshunosligi jahon zamonaviy tilshunosligining bir bo'lagi sifatida shakllandi. Imlo qoidalari yaratilib, o'rta, o'rta maxsus va oliy maktab uchun bu tildan me'yoriy darslik, qo'llanma va ilmiy grammatikalar tuzildi. Tilshunoslikning mavjud barcha bo'limi bo'yicha ko'plab ilmiy tadqiqot ishlari vujudga keldi.

Lug'atshunoslik bo'yicha olib borilgan ish nihoyatda samarali bo'ldi. Bir tilli, ko'p tilli va turli sohaviy lug'atlar yaratilib, leksikografiya tilshunoslikning alohida, ilg'or bo'limi sifatida namoyon bo'ldi. Bu sohaning barchasi bo'yicha 1934-yili Toshkentda ochilgan O'zbekiston Fanlar akademiyasi Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti, universitet va pedagogika institutlarining tilshunoslari samarali mehnat qildi.

1976 - 1976-yillarda yaratilgan ikki tomli «O'zbek tili grammatikasi», 1980-yili nashr qilingan «O'zbek tili leksikologiyasi» ikki tomli asar, ko'p tomli «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi», ikki tomli «O'zbek tilining izohli lug'ati», o'zbek tili frazeologiyasi, terminologiyasi, kasb-hunar leksikasi, Navoiy asarlari tilining lug'ati va boshqa sohalar bo'yicha ham bir qator lug'atlar yuzaga keldi.

O'zbek o'quv lug'atchiligi. Bugungi kunda maktab o'quvchilari uchun «Ona tili» darsligiga yordamchi manba sifatida yaratilib, «Yangi asr avlodi» nashriyotida chop etilgan «O'zbek tilining ma'nodosh so'zlar o'quv izohli lug'ati», «O'zbek tilining ad ma'noli so'zlar o'quv izohli lug'ati», «O'zbek tilining so'zlar harajalanishi o'quv lug'ati», «O'zbek tilining so'z tarkibi o'quv lug'ati», «O'zbek tilining so'z yasalishi o'quv lug'ati», «O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv izohli lug'ati», «O'zbek tilining so'zlar birikuvchanligi o'quv lug'ati», «O'zbek tilining eskirgan so'zlar o'quv izohli lug'ati», «O'zbek tili iboralarining o'quv izohli lug'ati», «O'zbek tilining o'quv etimologik lug'ati», «O'zbek tilining o'quv toponimik lug'ati», «O'zbek tilining talaffuzdosh so'zlar o'quv izohli lug'ati» kabi o'nlab o'quv lug'atlari ham o'zbek lug'atchiligi yutug'idir.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Tilshunoslik qanday fan? 2. Umumiy tilshunoslik nimani o'rganadi? 3. Xususiy tilshunoslik nimani o'rganadi? 4. Xususiy tilshunoslik qanday bo'limlarga ega? 5. Fonetika nimani o'rganadi? 6. Orfoepiya (talaffuz) nimani o'rganadi? 7. Grafika (yozuv) nimani o'rganadi? 8. Orfografiya (imlo) nimani o'rganadi? 9. Leksikologiya nimani o'rganadi? 10. Frazeologiya nimani o'rganadi? 11. Leksikografiya (lug'atshunoslik) nimani o'rganadi? 12. Morfemika (so'z tarkibi) nimani o'rganadi? 13. So'z yasalishida nima o'rganiladi? 14. Sintaksis nimani o'rganadi? 15. Punktuatziyada (tinish belgilari) nima o'rganiladi? 16. Uslubiyat nimani o'rganadi? 17. Dialektologiya (shevashunoslik)da nima o'rganiladi? 18. Etimologiya (so'zlarning kelib chiqishi) nimani o'rganadi? 19. Til tarixida nima o'rganiladi? 20. Sotsiolingvistikada nima o'rganiladi? 21. Eski turkiy tilshunoslik va uning vakillari kimlar? 22. Eski o'zbek tilshunosligi va uning vakillari haqida gapi-

ring. 23. Zamonaviy o'zbek tilshunosligi va uning vakillari kimlar? 24. Zamonaviy o'zbek tilshunosligi yutuqlari nimalarda ko'zga tashlanadi? 25. O'zbek o'quv lug'atchiligi yutuqlari haqida gapirring.

Topshiriqlar

1. **bog', sog', bo'l, o'tir, yil, yog', ayt, yuqori, etak** so'zlari-ni turli lahjada yozishga harakat qiling. 2. Shevangizdagi adabiy tildan har xil (fonetik, leksik, grammatik) jihati bilan farqlanuvchi o'nta so'zni daftaringizga yozing va farqini ko'rsating. 3. Shevangiz va adabiy tilda bir xil talaffuz etiluvchi so'zlarga misollar keltirring. 4. Tilning turli bo'limlarida **Men kitob sotib oldim** gapidagi **kitob** so'zining qaysi jihati o'rganilishini aniqlab, daftaringizga yozing.

3-DARS

FONETIKA HAQIDA UMUMIY MA'LUMOT. NUTQ A'ZOSI

Fonetika haqida umumiy ma'lumot. Fonetika so'zi grekcha **phone** so'zidan olingan bo'lib, «tovush» degan ma'noni bildiradi. Fonetika – nutq tovushi haqidagi ta'limot, fan sohasi.

Tabiatdagi tovush uch xil: **fizik, biologik** va **nutq tovushi**. Fizik tovush jonli va jonsiz mavjudotning barchasiga xos, u havoning siqilishidan hosil bo'ladi. Biologik tovush jonli mavjudotga xos va tiriklik belgisidan biri. Hayvon va parrandaning ovozi, kishining gap hosil qilmaydigan tovushi: qiyqiriq, xurrak, kulgi, yig'i ovozi.

Nutq tovushi faqat insonga xos bo'lib, uch xil xususiyati bor:

- 1) **ijtimoiy tabiatga ega;**
- 2) **ma'no farqlaydi;**
- 3) **nutq hosil qiladi.**

Nutq tovushi kishilik jamiyati bilan bog'liq ravishda vujudga kelganligi va uning uchun xizmat qilganligi bois ijtimoiy tabiatga ega deyiladi.

Ma'no farqlash xususiyati deganda bir tovush o'rni boshqa tovushga berilsa, so'z va qo'shimcha ma'nosi farqlanishi, ya'ni

bo'sh so'z va qo'shimcha vujudga kelishi tushuniladi: **bosh** – **bo'sh**; **ko'r** – **so'r** – **bo'r**; **ko'l** – **ko'r** – **ko'z**; **-chi** – **-ni** – **chi** **bah**. Bir tovushning ikki xil varianti bo'lishi mumkin. Masalan, **maktab** so'zidagi **a** tovushi til oldi, **qalam** so'zidagi birinchi **a** til orqa talaffuz etiladi. Lekin bundagi til oldi tovushini til orqa tovushi bilan almashtirsak, baribir, o'sha so'z, ma'no qolaveradi. Demak, o'zbek tilida ikkita – til oldi va til orqa **a** tovushi yo'q, ular variantdir.

Bo'zdan tashqarida alohida olingan nutq tovushi **fonema** deyiladi.

Tovush nutq hosil qilishi lozim. Bir qarashda bir-ikki oylik chaqaloq **a**, **b**, **d** kabi tovushni talaffuz etgandek tuyuladi. Lekin u nutq, ya'ni so'z, gap hosil qilishda ishtirok etmaganligi bois nutq tovushi emas, biologik tovush hisoblanadi.

Fonetika – tilshunoslikning nutq tovushi tizimi, uning tuzilishi, nutq jarayonida o'zgarishi, almashishi, nutqiy holat bilan aloqador bo'lgan bo'g'in va uning turi, so'z urg'usi haqida nazariy va amaliy ma'lumot beradigan sohasi.

Fonetika garchi nutq tovushi bilan shug'ullansa-da, tilshunoslikning leksika va grammatika sohasiga ham bog'liq, chunki nutq tovushi so'z va qo'shimchaning ma'nosini farqlaydi. So'zning bu xususiyati bilan leksikologiya ham shug'ullana-di. Shuning uchun fonetika va leksika (leksikologiya) bir-biri bilan aloqador. Grammatika ham so'z va uning tarkibi, o'zgarishi (bu fonetik hodisa – tovush tarkibi va tovush o'zgarishi ham) bilan shug'ullanganligi sababli ham leksika, ham fonetika bilan bog'lanadi. Buning barchasi bir-biri bilan chambarchas aloqador bo'lgan, biri ikkinchisiz yashay olmaydigan tilshunoslik sohasidir.

Nutq a'zosi. Nutq tovushini hosil qilishda ishtirok etadigan a'zo nutq a'zosi, bu a'zoning barchasi esa **nutq apparati** deyiladi. Nutq apparati vazifa nuqtayi nazaridan 4 ga bo'linadi:

1. Nafas apparati	2. Bo'g'iz bo'shlig'i	3. Og'iz bo'shlig'i	4. Burun bo'shlig'i
o'pka, diafragma, bir juft bronx, nafas yo'li	halqasimon, piramidasimon, qalqonsimon tog'ay, un paychasi	til, tanglay, kichik til, lab, tish	–

Tovush hosil qilishdagi faoliyatiga ko'ra 2 xil:

1. Faol a'zo	2. Nofaol a'zo
Tovush paychasi, kichik til, til, yumshoq tanglay, pastki jag', lab	Yuqori jag', tish, qattiq tanglay, burun bo'shlig'i

Har bir nutq a'zosining o'ziga xos xususiyati va vazifasi mavjud.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Fonetika so'zining ma'nosi nima? 2. Tabiatdagi tovush turlari haqida gapiring. 3. Nutq tovushining belgilarini sanang. 4. Nutq a'zosi qaysilar? 5. Faol a'zolari ayting. 6. Nofaol a'zolar haqida gapiring.

NUTQ TOVUSHI. UNLI TOVUSH

Nutq tovushi. Aytilganidek, **nutq a'zosi yordamida vujudga kelib, ijtimoiy ahamiyatga va ma'no farqlash xususiyatiga ega tovush nutq tovushi deyiladi.**

Hozirgi o'zbek adabiy tilida 30 ta nutq tovushi bor. Bu tovushlar, avvalo, ovoz va shovqinning ishtirok etish darajasiga ko'ra ikkiga bo'linadi: **unli tovush** va **undosh tovush**.

Unli va undosh tovush quyidagi xususiyati bilan farqlanadi:

1. Unli bo'g'izda, undosh og'iz bo'shlig'ida paydo bo'ladi.
2. Unli sof ovozdan, undosh ovoz va shovqindan iborat.
3. Unli og'iz bo'shlig'ida hech qanday to'siqqa uchramaydi. Undosh og'iz bo'shlig'ida qarshilikka uchraydi.
4. Unli uzoq cho'zilish va musiqiy xususiyatga ega. Undosh bunday xususiyatga ega emas.
5. Unli yakka holda bo'g'in hosil qila oladi. Yakka undosh bo'g'in hosil qila olmaydi.
6. Unliga urg'u tushadi. Undosh urg'u olmaydi.

Unli tovush. Bo'g'izda paydo bo'lib, biror qarshilikka uchramaydigan, sof ovozdan iborat, cho'zilish xususiyatiga ega, urg'u qabul qiladigan, bo'g'in hosil qiladigan tovush **unli tovush** deyiladi: **i, e, a, u, o', o.**

Unli akustik (eshitilish) tomondan ovozning ustunligi bilan tavsiflansa, fiziologik (paydo bo'lish) tomondan og'izning ochilish

harakati bilan ta'riflanadi. Unli talaffuzida asosiy vazifani tovush paydochasi, til va lab bajaradi (ya'ni talaffuzda og'iz, til va lab turli holatga o'tadi).

Unli tovush tasnifi. Unli tovush ikki tomonlama tasnif qilinadi:

I. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra 3 ga ajraladi:

- 1) yuqori tor unli: **i, u;**
- 2) o'rta keng unli: **e, o';**
- 3) quyi keng unli: **a, o.**

Bunda **yuqori, o'rta, quyi** so'zi tilning og'iz bo'shlig'i pastida, o'rta va yuqorisida turishini ko'rsatsa, **tor** va **keng** so'zi til bilan tanglay oralig'ining tor-kengligiga ishora qiladi.

II. Labning ishtirokiga ko'ra unli ikkiga bo'linadi:

- 1) lablanmagan unli: **i, e, a;**
- 2) lablangan unli: **u, o', o.**

Lablangan unlini talaffuz qilganda lab cho'chchayadi, lablanmagan unlida esa bunday hol kuzatilmaydi.

Da'zan unlini tilning gorizontal (yotiq) harakatiga ko'ra ikki guruhga ajratishadi:

- 1) til oldi: **i, e, a;**
- 2) til orqa: **u, o', o.**

Bu unlining doimiy belgisi va tasnifi emas. Chunki bir unli til orqa undoshi bilan kelsa til orqa, til oldi undoshi bilan kelsa til oldi unlisiga aylanadi. Masalan, **qachon** so'zidagi **a** til orqa, **mana** so'zidagi unli til oldi unlisidir. Yoki **paydo, tamanno** so'zidagi **o** til oldi, **qon, xotira** so'zida esa til orqadir.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Nutq tovushi nima? 2. O'zbek tilida nutq tovushi soni nechta? 3. Unli tovush haqida gapiring. 4. Undosh tovush haqida gapiring. 5. Unli va undoshning farqi nimada? 6. Unli tovush tasnifi turlari qaysilar? 7. Tilning vertikal (tik) harakatiga ko'ra unli tovush tasnifini bayon qiling. 8. Lab ishtirokiga ko'ra unli tovush tasnifini ayting. 9. Tilning gorizontal (yotiq) harakatiga ko'ra tasnifi masalasi va uning muammoliligi haqida gapiring.

Topshiriqlar

1. Bilish zarur bo'lgan tushunchalar bo'yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. Nuqta o'rniga unlini almashtirib qo'yib so'z hosil

qiling: **t...r, s...r, b...r**. Hosil bo'lgan so'zning turkumini aniqlang. 3. Bir xil undoshli, lekin unli bilan farqlanuvchi 10 ta so'z qatori tuzing. 4. Bir xil unlili, lekin undosh bilan farqlanuvchi 10 ta so'z qatori tuzing. 5. **Sanat, tana, sava, surat, talat, qala** so'zlarning talaffuzdoshini topib, ularning qaysi turkumga mansubligini aniqlang. 6. Har bir unlining til oldi va til orqa talaffuziga bit-tadan so'z (jami 12 ta) misollar keltiring. 7. Unlining so'z boshi, so'z o'rtasi va so'z oxirida kelishiga misollar keltiring. Bunda so'z o'zak holida bo'lsin. Qaysi holda qaysi unli ko'proq ishtirok etishini va bu so'z qaysi tilga mansubligini aniqlang. 8. So'zlarni o'qing. **i, u, a, e, o', o** unlisidan qaysisi qisqa, qaysisi o'rtacha va qaysisi cho'ziq ekanligiga qarab ularni uch qatorga yozing: **bir, bur, ber, bor, tur, ter, to'r, tor, yiroq, yurak, yer, yoriq, yaqin, yorqin, birinchi, tilanchi, baringiz, boringiz, kurak, xo'rak**. 9. **Bo'lim, gulim, boshim, so'lim, urish, kelin, bo'g'in, to'kin, o'rin, o'tin, ko'rik, o'rik, o'rin, uqish, qorin, norin** so'zlarining ayrimida **i** unlisi **u** ga moyil talaffuz qilinishini aniqlang va buning sababini tushuntiring. 10. **Bugun, turmush, burun, butun, yumuq, yumush, kuyuk, suyuq, tugun, tuyuq, udum, quruq** so'zlaridagi **u** unlisining talaffuziga e'tibor qiling. U qaysi unliga moyil talaffuz qilinayotganligi va buning sababini izohlang. Bunga e'tiborsizlik qanday xatoni keltirib chiqarishini bayon qiling. 11. So'z juftligi berilgan qatorni o'qing. **a, i, u, o'** unlisining talaffuziga e'tibor bering. Bir unlining ikki xil talaffuzidagi farqning sababini tushuntiring: **taqa – taka, baqa – aka, qara – karra, barq – barg, chaqa – chakka; qir – kir, qirg'iz – kirgiz, tiq – tik; gul – kul, tugma – tug'ma, turq – turk; to'q – to'k, qor – ko'r, qo'l – ko'l, qo'rq – ko'rk**.

4-DARS

UNDOSH TOVUSH VA UNING TASNIFI

Undosh tovush. Aytilganidek, undosh paydo bo'lish o'rni, tarkibi va boshqa sifatlari bilan unli tovushdan farqlanadi. **Og'iz bo'shlig'ida paydo bo'lib, biror qarshilikka uchrab chiqadigan, uzoq cho'zilish xususiyatiga ega bo'lmagan, urg'u qabul qilmaydigan tovush undosh deyiladi.**

Ushbu o'zbek adabiy tilida undosh tovush 24 ta: **b, d, f, g, h, j (ga), k, l, m, n, p, q, r, s, t, v, x, y, z, g', sh, ch, ng.** (ingiluvchi j, lab-tish f tovushi boshqa tildan olingan so'zlarda uchraydi: **gijda, ajdar, foyda, kift, fabrika** kabi).

Undosh tovush tasnifi. Undosh, asosan, to'rt belgiga ko'ra tasnif qilinadi:

1. Hoil bo'llsh o'rniga ko'ra.

Bunda undosh tovush o'pkadan chiqayotgan havo oqimi nutq apparatining qaysisi yordamida hosil bo'lishiga, og'izning qaysi qisminida to'liqqa uchrashiga ko'ra dastlab 3 ga bo'linadi:

1. Lab undoshi 5 ta: b, p, v, f, m.

U o'z navbatida, 2 ga bo'linadi:

a) lab-lab: **b, v, p, m;**

b) lab-tilsh: **(v), f.**

2. Til undoshi

v lab-tish undoshi boshqa tildan kirgan so'zlarda uchraydi.

2. Til undoshi 18 ta: t, d, l, n, s, z, sh, j (dj), r, ch, j, y, k, g, ng, q, g', x.

Til undoshi til tanglayning qaysi qismiga urilishiga ko'ra 3 ga bo'linadi:

1) til oldi: t, d, l, n, s, z, sh, j (dj), r, ch, j.

Til oldi undoshi pastki tish va tanglayning ishtirokiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

a) til-tish undoshi 6 ta: **t, d, l, n, s, z;**

b) til-milk undoshi 5 ta: **sh, j (dj), r, ch, j;**

2) til o'rta 1 ta: y. Til o'rta undoshi tilning o'rta qismi tanglayga yaqinlashishi natijasida paydo bo'ladi;

3) til orqa undoshi 6 ta: g, k, q, g', x, ng. Til orqa undoshi tilning orqa qismi yumshoq tanglayga yaqinlashishi natijasida paydo bo'ladi.

Til orqa undoshi, o'z navbatida, 2 ga bo'linadi:

a) yaqin (sayoz) til orqa: **k, g, ng;**

b) chuqur til orqa: **q, g', x.**

3. Bo'g'iz undoshi: h.

Bo'g'iz undoshi tovush paychasining o'zaro yaqinlashishi natijasida paydo bo'ladi. Bo'g'iz undoshi 1 ta: **h.**

4. Burun undoshi. To'siqqa uchragan havoning burun orqali o'tishidan hosil bo'lgan tovush burun tovushi deyiladi **m, n, ng**.¹²

II. Hosil bo'lish usuliga ko'ra.

Undosh tovushni talaffuz qilganda ba'zisi zichlashgan ikki a'zoga urilib, portlash yo'li bilan hosil bo'lsa, ayrimi ikki nutq organi oralig'ida qolgan bo'sh joydan sirg'alib, ishqalanib chiqadi. Ba'zisi esa portlash va sirg'alishning bir paytda yuz berishidan, boshqasi til uchi titrashidan paydo bo'ladi. Shunga ko'ra, undosh 3 ga bo'linadi:

- 1) portlovchi undosh;
- 2) sirg'aluvchi undosh;
- 3) portlovchi-sirg'aluvchi undosh.

Agar havo jipslashgan nutq a'zosidagi to'siqni yorib, portlash yo'li bilan chiqsa, **portlovchi undosh** hosil bo'ladi. O'zbek tilida portlovchi undosh 9 ta: **b, p, d, t, k, q, g, ch, j**.

Havo oqimi o'zaro yaqinlashgan ikki a'zo oralig'idan ishqalanib o'tsa, **sirg'aluvchi tovush** hosil bo'ladi va u o'zbek tilida 10 ta: **v, f, s, z, sh, y, x, h, g', j** (jurnal).

m, n, ng, l, r tovushlarini talaffuz qilganda lab labga, til tanglayga jipslashib, portlashga tayyor tursa, havo oqimi burun bo'shlig'idan yoki tilning yonidan chiqib ketadi. Shu sababli ular **portlovchi-sirg'aluvchi** deb yuritiladi.

Ayrim tovushlarning hosil bo'lish usuli va o'rniga ko'ra bundan boshqa belgisi ham bor. Masalan, paydo bo'lish o'rniga ko'ra nutq a'zosining, asosan, bir yerida hosil bo'lib, bir portlovchi va bir sirg'aluvchi tovushni o'z ichiga olgan, ajratilmay talaffuz qilinadigan tovush **qorishiq tovush** deyiladi. Ular 2 ta: **j** (dj), **ch** (tsh).

r tovushi til uchining qattiq tanglayga muntazam urilib turishidan (titrashidan) hosil bo'ladi. Shuning uchun u **titroq tovush** deyiladi.

I undoshi talaffuzida til o'pkadan chiqayotgan havoga to'siq bo'lmoqchi bo'ladi, ammo havo uning ikki yonidan chiqib ketgani bois «portlash» yuz bermaydi. Shu sababli **I undoshi** til **yon tovushi** deyiladi.

¹² Mahmudov M., Nurmonov A., Sobirov A., Qodirov M., Jo'raboyeva Z. Ona tili. Umumiy o'rta ta'lim maktablarining 5-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Ma'naviyat, 2004. – B.129.

shovqindok, h bo'g'iz, y til o'rta tovushi bo'lib, boshqa bunday tovush yox.

sonor, j (dj), ch, r, l, h, y tovushlari – o'ziga xos belgili tovush.

III. Ovoz va shovqinning ishtirokiga ko'ra.

Tovush paychasining harakati va holati natijasida paydo bo'lgan shovqin va ovoz ishtirokiga ko'ra undosh 2 ga bo'linadi:

a) jarangli undosh;

b) jarangsiz undosh.

Talaffuzda tovush paychasi taranglashadigan, ya'ni harakatga ko'ladigan undosh jarangli deyiladi. Taranglashgan tovush paychasi orasidagi tor oraliqdan chiqayotgan havo oqimi uni titratib o'tadi. Demak, tovush paychasi taranglashishi ovozni hosil qiladi, og'iz bo'shlig'idagi to'siq shovqin yaratadi. O'zbek tilida jarangli undosh 14 ta: **b, v, g, d, y, j(dj), j, z, m, n, ng, l, r, g'.**

Jarangsiz undosh tovushni hosil qilishda tovush paychasi taranglashmaydi. Keng oraliqdan o'tayotgan havo oqimi tovush paychasini titratmay o'tadi. Natijada ovoz, ya'ni jarang yuz bermaydi. To'siq yaratgan shovqinning o'zi qoladi. O'zbek tilida jarangsiz undosh 10 ta: **p, k, t, f, ch, s, sh, q, x, h.**

Ayrim jarangsiz undoshlar jarangli undosh bilan hosil bo'lish usuliga ko'ra bir xil bo'lib, juftlik hosil qiladi. Ular 8 ta: **b – p, d – t, g – k, v – f, g – k, dj (sirg'aluvchi) – sh, g' – x, j – ch.**

Nutqda ba'zan jarangli undosh jarangsizlashadi: **kitob – kitop, tez – tes, dard – dart, tog' – tox** kabi.

IV. Ovozning miqdoriga ko'ra.

Undosh tovushning ba'zilarida ovoz ko'p bo'lsa, ba'zi undoshlarda shovqin ko'p bo'ladi. Ana shu xususiyatiga ko'ra undosh 2 ga bo'linadi:

1) sonor;

2) shovqinli.

Ovoz shovqinga nisbatan ustun bo'lgan undosh sonor (**sonor** lotincha «ovozdor» demakdir) deyiladi. Sonor talaffuzida tovush paychasi taranglashib titraydi, ovoz hosil bo'ladi. Shu jihati bilan sonor unliga yaqin turadi. Ammo og'iz bo'shlig'ida qisman shovqin qatnashganligi uchun undosh hisoblanadi. O'zbek tilida sonor 5 ta: **m, n, ng, l, r.**

Sonordan boshqa undoshlarda ovoz oz, shovqin ko'p bo'ladi. Bunday undosh shovqinli deyiladi. O'zbek tilida 19 ta undosh shovqinli: **b, v, g, d, y, j(dj), j, z, k, p, s, t, f, x, ch, sh, q, h, g'.**

Undosh tovushlar nutqda qo'llanishiga ko'ra 2 ga bo'linadi: 1) qator undoshlar; 2) qo'sh undoshlar.

Bir bo'g'inida yonma-yon ikki xil undosh kelgan so'zlar qator undoshli so'zlardir: **sabr, trak-tor**

Bir so'zda bir xil undoshning ketma-ket kelishi qo'sh undosh deyiladi: **arra, shabboda.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Undosh tovush nima? 2. Undosh tovush tasnifi soni va turini ayting. 3. Hosil bo'lish o'rniga ko'ra undoshni tasniflang. 4. Hosil bo'lish usuliga ko'ra undoshni tasniflang. 5. Ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra undoshni tasniflang. 6. Lab undoshi va uning turi haqida gapiring. 7. Til undoshi va uning turi haqida gapiring. 8. Bo'g'iz undoshi haqida gapiring. 9. Portlovchi undoshlar qaysilar? 10. Sirg'aluvchi undoshlar qaysilar? 11. Portlovchi-sirg'aluvchi undoshlar qaysilar? 12. Jarangli undosh nima va ular qaysilar? 13. Jarangsiz undosh nima va ular qaysilar? 14. Qorishiq undosh haqida gapiring. 15. Titroq undosh haqida gapiring. 16. Sonor nima va ular qaysi undoshlar? 17. Shovqinli undoshlar qaysilar?

Topshiriqlar

1. Bilish zarur bo'lgan tushuncha bo'yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. Undoshni bosh barmog'ingiz bilan quloqlaringizni berkitgan holda talaffuz qiling. Uning qaysi birini talaffuz qilganda quloqqa zarb urilishini aniqlang va bu asosda tovushning guruhlanishi qaysi tasnifga muvofiqligini ayting. 3. **b, d, g, g', z, v** tovushi oxirida jarangsizlashuvchi so'zga 10 tadan misol yozing. 4. Oxiri **k** va **g, q** hamda **g', b** va **p** bilan farqlanuvchi so'zlar juftligini tuzing. 5. Qaysi so'zning bir unlisi cho'zib talaffuz qilinsa, boshqa undosh paydo bo'lib, yangi so'z vujudga keladi: **o'quvchi, payrov, qarib, so'ra, sina, sayla, sila, tirgak, zirak, norin, qidirmoq**. 6. Portlovchi va sirg'aluvchi **j** tovushi ishtirok etgan so'zni alohida-alohida qatorga yozing: **jo'ja, jurnal, jo'ra, juma, janub, jyuri, jon, janr, majburiyat, ajdod, haj, mijgon, bajarmoq, gijda, juda, javob**.

5-DARS

BO'G'IN VA URG'U

Bo'g'in Bo'zning bir nafas zarbi bilan aytiladigan tovush yoki tovush birlikmasidan iborat qismi *bo'g'in* deyiladi. Masalan, **otamiz** so'zida uch bo'g'in bor: **o-ta-miz**. Birinchi bo'g'in bittadan, qolgan ikkitasi tovush birlikmasidan iborat. O'zbek tilida bo'g'in unlisiz tuzilmaydi. So'zda qancha unli bo'lsa, shuncha bo'g'in bo'ladi. Bo'g'in sonini aniqlash uchun so'zdagi unli harflarni sanab chiqish kifoya.

Dalil

Qat'iy bo'g'in undosh bilan tugab, keyingi bo'g'in unli bilan boshlanadi: **on-a, uk-a** kabi.

Bo'g'in quyidagi belgi asosida tasniflanadi:

Unli yoki undosh bilan tugashiga qarab: a) ochiq bo'g'in; b) yopiq bo'g'in farqlanadi.

Unli bilan tugagan bo'g'in **ochiq bo'g'in** deyiladi: **ona, ota, opa**.

Undosh bilan tugagan bo'g'in **yopiq bo'g'in** deyiladi: **maktab, rahbar, shaxmat**.

Bir bo'g'in bittadan to'rttagacha, o'zlashma so'zlarda beshtagacha tovushdan iborat bo'ladi: **ona, bosh, tekst**.

O'zbek tilida bo'g'inning quyidagi tipi mavjud:

1. Bir unidan iborat: **u** (olmosh), **e, o** (undov so'z).
2. Bir unli va bir undosh: **un, uch**.
3. Bir unli va ikki undosh: **bur, daftar**.
4. Bir unli va uch undosh: **do'st, mard**.
5. Bir unli va to'rt undosh: **tekst, punkt**.

Unli yoki undosh bilan boshlanishiga qarab: a) berkitilmagan bo'g'in; b) berkitilgan bo'g'in.

Unidan iborat yoki unli bilan boshlanuvchi bo'g'in berkitilmagan bo'g'in deyiladi: **o-na, ol-ma, am-ma**.

Undosh bilan boshlangan bo'g'in berkitilgan bo'g'in deyiladi: **ma-la-ka, ol-ma-zor, ko'k-lam**.

Eslatma

Sof o'zbekcha so'z o'zagida uchtagacha bo'g'in, bir bo'g'inda to'rttagacha tovush bo'lishi mumkin. Boshqa bo'g'in tipi o'zlashma so'z bo'lmay xos.

O'zbek tilida bo'g'in ajratish muhim amaliy ahamiyat kasb etgan. Undan savod o'rgatishda, she'riy vazn o'lchovini belgilashda hamda yozuvda bir satrdan ikkinchi satrga ko'chirishda foydalaniladi.

Tilshunoslikdagi bo'g'in adabiyotshunoslikdagi **hijo** tushunchasiga har doim ham to'g'ri kelmaydi. Hijo ham arabcha bo'g'in demakdir. She'rdagi so'zning bir nafas zarbi bilan talaffuz etiladigan qismi, ya'ni she'r o'lchovidagi dastlabgi ritmik birlik hijodir. Hijo ba'zan, bo'g'indan farqli o'laroq, undosh tovushning o'zidan ham tuzilishi mumkin.

*Vasl bog'i ichra sendek shohi zolim ko'rmadim,
Ishq kuyida o'zimdek notavone topmadim (Navoiy), –*

baytidagi **vasl**, **ishq** so'zlaridagi **l** va **q** undoshi mustaqil hijoni tashkil etadi.

Bo'g'in ko'chirish. Bo'g'in ko'chirish bo'g'in ajratishga asoslanadi. Bo'g'in bir unlidan iborat bo'lganda bo'g'in ajratish va ko'chirish mos kelmaydi. Ya'ni bo'g'in bir unlidan iborat bo'lganda quyidagicha ko'chiriladi. So'zning boshidagi bir bo'ginni tashkil etgan unli yuqori satrda qoldirilmaganligi kabi, so'z oxiridagi yakka unli keyingi satrga ko'chirilmaydi. Misollar: **ona**, **mu-do-faa**. Shuningdek, so'z o'rtasidagi bir bo'g'inni tashkil etgan yakka unli yoki unli bilan boshlanuvchi bo'g'in keyingi satrga olib o'tilmaydi: **sao-dat**, **mao-rif**, **mual-lim**, **muat-tar**, **mu-shoi-ra**.

Urg'u. So'z bo'g'inidan yoki gapda ishtirok etayotgan so'zdan birining boshqasiga nisbatan kuchliroq aytilishiga, shuningdek, ayrim so'zlarning ma'no va talaffuzini belgilab beruvchi fonetik hodisaga **urg'u** deyiladi. Urg'u zarb bilan beriladi.

Urg'u, avvalo, xosligiga ko'ra 2 xil:

a) so'z urg'usi;

b) ma'no urg'usi.

Bo'g' bo'g'iniidan biriga tushib, uning ma'no va talaffuzini belgilab beradigan urg'u so'z urg'usidir: *zakovát, olma* – ot, *olma* – fe'l. Unli tovush urg'u oladi.

Ushbu adabiy tilida urg'u ko'pincha oxirgi bo'g'inga tushadi. Shunga qo'shimcha qo'shilganda ham urg'u oxirgi bo'g'inga tushmaydi. Masalan: *paxta, paxtakor, paxtakorlar*. Biror to'rtinchi urg'u olishi nutq a'zosining harakati va nafas kuchiga bog'liq. Masalan: *xizmatchi*.

Bo'z urg'usi so'zning qayeriga tushishiga ko'ra 2 xil bo'ladi:

a) erkin urg'u; b) bog'liq urg'u.

Bo'g'indan bo'g'inga ko'chib, uning ma'nosini farqlash uchun xizmat qiladigan urg'u *erkin urg'u* deyiladi. Masalan: *yuklama* – ot, *yúklama* – fe'l; *qatlama* – ot, *qátlama* – fe'l; *suzma* – ot, *súзма* – fe'l.

Urg'usi bilan farqlanuvchi so'zlarga misollar keltiramiz:

agrotexnik (ot, mutaxassis) – *agrotexnik* (sifat, agrotexnik tadbinlar)

akademik (ot, ilmiy unvon) – *akademik* (sifat, akademik litsey)

atlas (ot, ipak mato) – *átlas* (ot, kartalar to'plami)

bog'lar (ot, bog'ning ko'pligi) – *bog'lar* (fe'l, ko'zini bog'lar)

bolada (ot, -da – kelishik) – *bolá-da* (ot, -da – yuklama)

bolagina (ot, -gina kichraytirish) – *bolágina* (ot, -gina yuklama)

bosma (sifat, bosma harf) – *bósma* (fe'l, nonni bosma)

botin (ot, ichki) – *bótin* (fe'l, shu ishni qilishga botin)

botir (sifat, botir kishi) – *bótir* (fe'l, qo'lingni botir)

energetik (ot, mutaxassis) – *energetik* (sifat, energetika bilan bog'liq)

etik (ot, poyabzal) – *étik* (sifat, etika faniga oid)

fizik (ot, o'qituvchi) – *fizik* (sifat, fizikaga oid)

geofizik (ot, mutaxassis) – *geofizik* (sifat, geofizikaga asoslangan)

geoximik (ot, mutaxassis) – *geoximik* (sifat, geoximiyaga asoslangan)

gidrotexnik (ot, mutaxassis) – *gidrotexnik* (sifat, gidrotexnikaga asoslangan)

grafik 1 (ot, chizma), *grafik 2* (ot, mutaxassis) – *grafik 3* (sifat, grafik tasvir)

gullar (ot, gulning ko'pligi) – *gúllar* (fe'l)

- hòzir** (ravish, shu vaqt) – **hozir** (hozir-u nozir)
ishlár (ot, ishning ko'pligi) – **ishlar** (fe'l, yaxshi ishlar edi)
ishchi (ot, -chi so'z yasovchi) – **ish-chi** (ot, -chi yuklama)
klássik (ot, san'at arbobi) – **klassik** (sifat, mukammal, o'min
timsoli bo'ladigan)
krédit (ot, kredit operatsiyasi) – **kredit** (ot, qarz)
ko'zlár (ot, ko'zning ko'pligi) – **ko'zlar** (fe'l, ishni ko'zlar)
lirik (ot, shoir) – **lirik** (sifat, lirik poema)
matemátik (ot, mutaxassis) – **matematik** (sifat, matematika
ga oid)
metafizik (ot, mutaxassis) – **metafizik** (sifat, metafizikaga
asoslangan)
mexánik (ot, mutaxassis) – **mexanik** (sifat, mexanikaga oid)
mistik (ot, mistikaga moyil kishi) – **mistik** (sifat, mistikaga
asoslangan)
modá (sifat, makiyon) – **móda** (ot, did, kiyinish)
moslamá (ot, biron narsaning moslamasi) – **móslama** (fe'l)
olmá (ot, meva) – **ólma** (fe'l, qo'lingga olma)
orgánik (ot, mutaxassis) – **organik** (sifat, organizmga xos)
oting (ot, -ing egalik) – **óting** (fe'l, olmani menga oting)
óptik (ot, mutaxassis) – **optik** (sifat, optikaga oid)
órgan (ot, organizmning qismi, tashkilot) – **orgán** (ot, musiqa
asbobi)
prozáik (ot, proza adibi) – **prozaik** (sifat, proza bilan yozilgan)
qatlamá (ot, taom) – **qatláma** (fe'l, kitobni qatlama)
qishloqchá (ot, -chá kichraytirish) – **qishlóqcha** (ravish, -cha
ravish yasovchi)
qo'llár (ot, qo'lining ko'pligi) – **qo'llar** (fe'l, xudo qo'llar)
romántik (ot, romantizm tarafdori) – **romantik** (sifat, roman-
tizm ruhida yozilgan)
sizsiz (sifat, sizsiz to'y o'tmaydi) – **sizsiz** (olmosh+shaxs-son,
sevganim sizsiz).
soyá (ot, salqin joy) – **sóya** (ot, o'simlik)
surma (ot, bezak) – **súrma** (fe'l)
táktik (ot, mutaxassis) – **taktik** (sifat, taktikaga asoslangan)
téxník (ot, mutaxassis) – **texnik** (sifat, texnikaga oid)
tortmá (ot, stolning tortmasi) – **tórtma** (fe'l, qo'limdan tortma)
tóza (sifat, toza ko'ylak) – **tozá** (ravish, toza charchadik)
yangi (sifat, yangi ko'cha) – **yàngi** (ravish, hozirgina)

yigitcha (ot, kichraytirish) – **yigitcha** (ravish, yigitcha gaplashish)

o'quvchimiz (-miz – egalik qo'shimchasi) – **o'quvchimiz** (isa – shaxs-son)

changi (ot, -i egalik) – **changi** (fe'l)

chog'lar (ot, o'sha chog'lar) – **chog'lar** (fe'l, ko'nglini chog'lar)

chora (ot, oskiran, katta yog'och idish) – **chora** (ot, tadbir, iloj). Yuqoridagilar omonim so'zlar hisoblanadi.

So'z boshiga tushgan urg'u **bog'liq urg'u** deyiladi: **dala** – **dalalar**.

Urg'u bosh tilida urg'u, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tushadi. Masalan: **dallarlargâ, ishchilardân**. Ammo boshqa tildan kiritilgan, ba'zan o'zbekcha so'zlarda ham bu hol biroz boshqachalik ko'rinishga ega, ya'ni u so'zning boshqa bo'g'iniga tushishi mumkin: **hozir, albatta, lekin, ammo, chunki, hamma, barcha**. Shuningdek, buyruq so'z (**gapir, o'tir, boshla**) va son alohida ohang bilan aytilsa: **ikki, yetti, olti, sakkson**; belgilash va harf (hârbir, hârqachon, hârqaysi, hârnarsa), gumon (**kimdir, allaqim, allanima**), bo'lishsizlik (**hech kim, hech narsa**) olmoshtirida urg'u birinchi bo'g'inga yoki birinchi qismga tushadi. Bundan tashqari, tarkibli sonlarda (**o'n ikki, o'n besh, yigirma uch**); qo'shima va ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalarida (**sotib oldi, yozib oldi, berib yubordi**); takror so'zlarda (**katta-katta, asta-asta**) urg'u so'zning birinchi bo'g'iniga tushadi.

Ikki so'zda urg'u ikkinchi qismning oxirida bo'ladi: **ota-onâ, bolachaqa** kabi.

Urg'u olmaydigan qo'shimcha va yuklamalar ham mavjud:

- **ta**: besh-ta;
- **cha**: rûscha,
- **tacha**: o'ntacha;
- **gina** (kina) (yuklama bo'lsa): ulârgina;
- **dek, day**: o'tdek, o'tday;
- **ov, -ova, yev, yeva, -yevich**: Ahmédov;
- **ma** bo'lishsizlik qo'shimchasi: olma, ishlama;
- shaxs-son qo'shimchasi **-man, -san, -miz, -siz**: talabaman, talabasiz;
- qo'shimcha (affiks) yuklama:
- **ku**: oldi-ku;
- **mi**: oldimi;

– **chi:** sén-chi;

– **da:** kél-di-da;

– ko'makchi: **uchun, sari.**

Aytilgan qo'shimcha **so'z oxirida kelganda** urg'u olmay, **o'tirma – o'tirmaysan – o'tirmaysanmi.**

O'zlashma so'zni to'g'ri talaffuz qilishga intilish natijasida o'zbek tilining urg'u tizimida ma'lum o'zgarishlar yuz bermoqda. Bu hol urg'uning o'zlashma so'zda erkin qo'llanishida, shuningdek, qisman urg'u orqali so'z ma'nosini farqlashda ko'rinmoqda.

Urg'u semantik (ma'no farqlovchi), morfologik (grammatik ma'no ifodalovchi), uslubiy vazifa bajaruvchi fonetik hodisa hisoblanadi.

Quyida urg'usini topish qiyin bo'lgan so'zlarga misollar keltiramiz:

afsuski	kartina
ahil	kélsin
albatta	kimdir
astronómiya	konstitútsiya
auditóriya	kuúldir
állakim	lámpa
ámmo	lékin
áslo	léksiya
átom	matemátika
bárcha	mudir
bolámday	muhim
broshyúra	muhit
diréktor	mumkin
dotsént	munis
dóim	metáfora
gazéta	nafis
garchi	óblast
hamisha	óbráz
hámma	óshiq
hár kim	óyday
hátto	póyezd
héch kim	qáncha
izotóp	

asir
 asr
 divan
 asrlar
 asrlar
 asrlar
 asrlar
 asrlar
 asrlar
 asrlar
 asrlar

sintaksis
 tonna
 traktor
 yam-yashil
 zavqim
 zero

Gapdagi so'zdan birontasi boshqasiga nisbatan kuch-
 bilan ajratib aytilishi ma'no (gap, logik, mantiqiy)
 urg'usi deyiladi.

Gapda ma'no urg'usi qaysi so'zga tushgan bo'lsa, so'zlovchi
 so'zlovchining diqqatini shu so'zga tortmoqchi ekanligini bildiradi.
 Ma'no urg'usi ko'pincha kesimdan oldingi so'zga tushadi:

Ertalab **biz** keldik, Biz **ertalab** keldik.

Bo'liqsiz gapda, odatda, ma'no urg'usi olmagan bo'lak tushirila-
 di. Masalan:

Kim keldi?

Men.

Fonetik uslubiyat. Fonetik uslubiyatda nutq tovushining no-
 to'g'ri qo'llanishi, urg'uning o'rinsiz berilishi e'tiborga olinadi.

Nutq tovushining uslubiy xususiyati. 1) **asir, devon** kabi
 so'zlardagi tovushning noto'g'ri (**asr, divan** kabi) talaffuz qilinishi
 qo'llanilganida nutqda tushunmovchilik yuzaga keladi; 2) **-da, -va, -qa**
 (yoki **-q**) kabi bo'g'indan keyin yana shunday tovush bilan boshla-
 nadigan so'zni keltirish nutqiy g'alizlikni keltirib chiqaradi: **So'zning**
gapda qo'llanishi va vazifasi... kabi. Shuningdek, nutqda tovush
 tushirish, o'rinsiz orttirish ham nutq go'zalligini buzadi: **Saodat**
= sodat, muallim = malim, daraxt = daraxit kabi. Shuningdek,
 o'zga tildagi so'zni noto'g'ri talaffuz qilish ham nutq go'zalligini bu-
 zadi. Masalan, **Moskva** so'zini **Maskva, morfema** so'zini **marfe-**
ma, sintaksis so'zini **sintiks** tarzida talaffuz etish lozim.

Urg'uning uslubiy xususiyati. Urg'uni noto'g'ri qo'yish
 nutq ko'rkinini buzadi va ko'pincha so'zning ma'nosini o'zgartirib
 yuboradi. Shuning uchun, ayniqsa, chetdan o'zlashgan so'zlar-
 ning urg'usini to'g'ri qo'yish kerak. Masalan, **rektor, direktor** kabi
 so'zlarning oxirgi bo'g'iniga urg'u berish nutqiy qo'pollikni keltirib
 chiqaradi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Bo'g'in nima? 2. Bo'g'inning qanday turlari bor? 3. O'z bo'g'in va yopiq bo'g'in haqida gapiring. 4. Bo'g'in va hijoning xususiyatlari qanday? 5. Urg'u nima? 6. Erkin urg'u haqida gapiring. 7. Bo'g'in urg'u haqida gapiring. 8. So'z urg'usi nima? 9. Ma'no urg'usi nima? 10. Urg'u olmaydigan qo'shimchalar qaysilar? 11. Urg'u olmaydigan yuklama va ko'makchilar qaysilar?

Topshiriqlar

1. Bilish zarur bo'lgan tushunchalar bo'yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. **Muomala, muattar, muallaq, matbaa, saodat, singil, ko'ngil, tong, rangin, zangor, qing'ir, gangimoq, sabrsiz, erksiz, Yangiariq, Yettisoy, gulbeor, O'rtaovul, zavqlanmoq, dangal, jangovar, qutbdan, baytni, ingichka, davr, xomashyo, asr, asir, fikr, toabad, toat, qanoat, menga, dengiz, ingliz, senga, nonga, tanga, tunga, qonunga, vaznga, guldonga, bo'stonga, bog'bonga, cho'ponga, mingan, singan, ungan, shartsiz** so'zlarini bo'g'inga ajratish va bo'g'in ko'chirish ustuniga joylashtiring. Namuna:

Bo'g'in ajratish	Bo'g'in ko'chirish
mu-at-tar	muat-tar yoki mu-attar
a-sir	—
	.

3. **Albatta, astronomiya, auditoriya, afsuski, ahil, allakim, ammo, aslo, atom, barcha, broshyura** so'zlarining har birini unda nechta bo'g'in bo'lsa, shuncha marta talaffuz qilib, har bir talaffuzda urg'uni ko'chirib ko'ring. Namuna: **albatta-albatta-albatta**. Urg'usiz bo'g'inga urg'u tushirilsa, noqulay talaffuz yuz berishiga ishonch hosil qiling. 4. Oldingi topshiriqdagi tajriba asosida **direktor, Salimov, kommutator, kino, Sitora, Munira, Mengliyeva, Ergashevich, qip-qizil, zero, kimdir, shamolday** so'zlarining urg'usini qo'ying. 5. **organ** (tashkilot) – **organ** (musiqas asbobi), **prozaik** (ot) – **prozaik** (sifat), **romantik** (ot) – **romantik** (sifat), **sizsiz** (sifat) – **sizsiz** (olmosh+shaxs-son,), **soya** (salqin joy) – **soya** (o'simlik), **surma** (bezak) – **surma** (fe'l), **hozir** (shu tobda) – **hozir** (tayyor) so'zlarining har biri ishtirokida gap

6. Urg'usi oxirgi bo'g'inga tushmagan grammatik shaklsiz bo'g'ga 10 ta misol yozing. 7. Urg'usi oxirgi bo'g'inga tushmagan grammatik shaklli so'zga 10 ta misol yozing. 8. Urg'u olmaydigan bo'g'ning urg'u olishiga 10 ta so'z misol keltiring. 9. Urg'u bo'g'iga tushmaydigan so'zning urg'usi siljishiga 10 ta misol keltiring. 10. Quyidagi bo'g'in tipining har biriga 5 tadan misol keltiring.

Bo'g'in tipi	Misollar
Bo'g'ni bir undosh	
Bo'g'ni ya'ni ikki undosh	
Bo'g'ni ya'ni uch undosh	
Bo'g'ni ya'ni to'rt undosh	

6-DARS FONETIK O'ZGARISHLAR

Tovush o'zgarishi haqida. Nutq jarayonida tovushni ketma-ket keltirish yo'li bilan turli ma'noli birlik hosil qilamiz. Masalan, **tosh, bosh, qol**. So'z tarkibidagi tovush alohida-alohida emas, balki uzluksiz talaffuz qilinadi. So'z uzluksiz talaffuz qilinganda uning tarkibidagi bir tovush hali to'liq talaffuz qilinmay turib, nutq jarayoni ikkinchisiga tayyorlanib turadi. Natijada tovush zanjiri vujudga keladi. Talaffuz qulayligiga intilish tufayli nutq jarayonida tovush zanjirida turli fonetik o'zgarishlar ro'y beradi. Masalan, **tog'** atonasiga **-ga** qo'shimchasini qo'shsak, asos oxiridagi chuqur til orqa **g'** dan so'ng til orqa **g** undoshi kelib, chuqur til orqa tovushidan til orqa tovushiga birdaniga o'tish qiyinlashadi. Talaffuz noqulayligi vujudga keladi. Ana shu noqulaylikni bartaraf qilish uchun ikkinchi tovush ham chuqur til orqaga aylantiriladi va har ikkisi ham jarangsizlashadi.

Tovush o'zgarishi ikki holda yuz beradi: a) o'zlashma so'zni o'z tilimizga moslashtirib talaffuz qilishda: **maktab – maktap, shoir – shoyir, saodat – sodat, shkaf – shikaf** kabi; b) o'z so'zimizga qo'shimcha qo'shish natijasida: **men+ning=mening, u+ga=unga, son+a=sana, ong+la=angla** kabi.

Qiyoslang: **tog' + ga – toqqa, bog' + ga – boqqa** kabi.

Singarmonizm. Unli va undoshning o'zgarishi farqlanadi

Singarmonizmning ikki asosiy ko'rinishi mavjud:

- a) til garmoniyasi;
b) lab garmoniyasi.

Til garmoni yasida unli tovush yumshoqlik yoki qattqlik, oldilik yoki til orqalik jihatidan bir-biriga moslashadi. Singarm, nizmning til garmoni yas qonuniyatiga ko'ra, so'zning boshida i oldi unlisi kelsa, so'z o'rtasi va oxirida ham shunday unli keladi. Boshqacha aytganda, so'zning boshida undoshning hosil bo'lah (artikulyatsion) o'rniga bog'liq ravishda unli tovushda yuz ber gan o'zgarish so'zning keyingi bo'g'inidagi unlida ham yuz ber di. Bu hol so'zning talaffuzida qulaylikka olib keladi. Masalan, **qalam** so'zidagi **q** undoshi chuqur til orqa undoshi bo'lganligi bois birinchi bo'g'indagi **a** unlisi ham til orqalik xususiyatiga ega. Buning natijasida keyingi bo'g'indagi **a** tovushi ham til orqa unlisi sifatida namoyon bo'ladi. Demak, birinchi **a** unlisi **q** undoshiga, keyingi bo'g'indagi **a** esa oldingi bo'g'indagi **a** unlisiga mosla shadi.

Lab garmoniyasida unlining moslashishi ikki tomonlama bo'ladi. Bunda unli ham til oldi-til orqalik jihatidan, ham lablanganlik-lablanmaganlik jihatidan boshqa unliga va undoshga moslashadi. Bunga ko'ra, so'z boshidagi unli lablangan til oldi unlisi bo'lsa, so'z oxirida ham lablangan til oldi unlisi keladi. So'z boshidagi unli lablangan til orqa unlisi bo'lsa, so'z oxiridagi unli ham lablangan til orqa unlisi bo'ladi. Masalan, **boshqird**, **sog'in**, **bo'g'in** so'zlaridagi kabi.

Tovush o'zgarishi turi. Fonetik qonuniyat asosida yuz bergan o'zgarishlar turini sanaymiz.

Tovush moslashishi (assimilyatsiya). Assimilyatsiya lotincha **assimilare** – «oʻxshatib olish» demakdir. Tovush moslashishi toʻliq va toʻliqsiz boʻlishi mumkin. Tovush moslashishida toʻliq (**yo**z + **sin** = **yossin**) yoki qisman (**yo**q + **sa** = **yoxsa**, **tan**bur – **tam**bur) moslashish farglanadi.

Moslashish hodisasi ikki xil:

ii) **regressiv moslashishda** oldingi tovush keyingi tovushni o'zgartirib oladi. Masalan: **otdan – ottan, ishdan – ishtan, soldat – soldat** va boshqalar.

iii) **regressiv moslashishda** keyingi tovush oldingi tovushni o'zgartirib oladi: **shanba – shamba, ichsa – issa, oqshom – oqshom, tussiz – tussiz** kabi.

4) **regressiv moslashlik (dissimilyatsiya)**. Dissimilyatsiya loqibida dissimilyatsiya – noo'xshashlik degani, bu fonetik hodisada tovushning ta'siri natijasida noo'xshash tovush talaffuz qilinadi. Regressiv moslashlik hodisasi ham ikki xil bo'ladi:

a) **regressiv noo'xshashlikda** oldingi tovush ta'sirida keyingi tovush paydo bo'lish o'rne va usulini o'zgartiradi va tovushning o'zgarish – noo'xshashlik yuzaga keladi. Masalan: **zarur – zarur, zarur – zalal, birorta – bironta, madad – madat, kabob – kabob, rubob – rubob** kabi;

b) **regressiv noo'xshashlikda** keyingi tovushning ta'siri bilan oldingi tovushda o'zgarish ro'y beradi. Masalan: **po'chta – po'chta, maqtanchoq – maxtanchoq, uchta – ushta** kabi.

Ba'zi so'zlarda har ikki hodisa (tovush moslashishi va tovush noo'xshashligi) ham uchraydi. Masalan: **uchdi – uchi – ushti, ichdi – ichi – ishti** kabi.

Metateza. Og'zaki nutqda ba'zan yonma-yon kelgan undosh tovushlarning o'rne almashishi mumkin. Nutqdagi bunday jarayon metateza deyiladi: **r – y: daryo – dayro; m – g': yomg'ir – yog'imlr, b – r: tebratmoq – terbatmoq; m – l: yamlamoq – yalmamoq; h – v: ahvol – avhol; p – r: tuproq – turpoq, r – g: o'rganmoq – o'granmoq; g' – r: to'g'ramoq – to'rg'amoq, n – m: aylanmoq – aynalmoq** va boshqa.

So'z o'zagida yoki unga biror qo'shimcha qo'shilganda o'zakdagi **a** unlisi **o** ga yoki **i** unlisi **u** ga almashadi va shunday yoziladi: **ong – angla, son – sana, ot – ata, yosh – yasha; sayla – saylov, to'pla – to'plov; tara – taroq, so'ra – so'roq, chanqa – chanqoq; o'qi – o'quv, to'qi – to'quv** kabi.

Ayrim so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda so'z o'zagidagi **k** va **q** tovushi **g** va **g'** ga almashadi va shunday yoziladi: **bilak – bilagi, tilak – tilagi, buloq – bulog'i, tirnoq – tirnog'i** kabi. Ammo ayrim so'zlarda bunday tovush o'zgarishi bo'lmasligi mumkin: **nok – noki, doq – doqi, oq – oqi, zavq – zavqi** kabi.

Ba'zi so'zlarda yonmayon kelgan tovush o'rni almashiladi. Masalan: **sayram** – **saryam**, **daryo** – **dayro**, **tuproq** – **turpaq**, **to'g'ramoq** – **to'rg'amoq** kabi.

Yomg'ir so'zi **yog'mur** tarzida aytilsa ham **yomg'ir** yonmay (bu so'z, aslida, **yag'mur** shaklida bo'lgan).

Proteza. So'z boshida bitta unlining orttirilishi **proteza** hodisasi sanaladi. Odatda, aksariyat sonor **r** tovushidan oldin **o'**, **u** unli orttiriladi: **ro'za** – **o'raza**, **rozi** – **o'rozi**, **rais** – **o'rais**, **rustam** – **urustam** kabi.

Ayrim holatlarda so'z boshida sirg'aluvchi va portlovchi ikki undosh qator kelganda **i** unlisi orttirilishi mumkin: **shkaf** – **ishkaf**, **spravka** – **is-pravka**, **stol** – **istol**, **stul** – **istul**, **shtraf** – **ishtaraf**, **stansiya** – **istansa**.

Epenteza. So'z boshida, o'rtasida va oxirida ikki undosh qator kelganda ular orasida **i**, ba'zan **u** va **a** unlisi orttiriladi: **fikr** – **fiklr**, **hukm** – **hukum**, **doklad** – **dakalad**, **klass** – **kilass**.

Epiteza. So'z oxirida bir o'rinda kelgan ikki undoshdan so'ngi **a** tovushining qo'shilish hodisasidir: **disk** – **diska**, **bank** – **banka**, **tank** – **tanka**, **kiosk** – **kioska**, **otpusk** – **otpuska** kabi.

Tovush orttirish o'zbek tilining o'ziga xos talaffuz qoidasi asosida ro'y beradi. O'zbek tilida so'z boshi va oxirida, odatda, ikki undosh qator talaffuz qilinmaydi (**ost**, **ust**, **yurt** kabilar bundan mustasno) yoki ayrim tovushlar (**h**, **r**) bilan so'z boshlanmaydi.

So'z boshida: **stakan** – **istakan**, **spirt** – **ispirt**, **shkaf** – **ishkaf**, **rus** – **o'ris**, **ro'za** – **o'ro'za**, **igna** – **yigna** yoki **yiyna** kabi.

So'z o'rtasida: **aql** – **aqil**, **fikr** – **fikir**, **ilm** – **ilim**, **shifr** – **shipir**, **hukm** – **hukum**, **doir** – **doyir**, **doim** – **doyim**, **foiz** – **foyiz**, **teatr** – **teyatr** kabi.

So'z oxirida: **bank** – **banka**, **tank** – **tanka** kabi.

Shuningdek, ba'zi olmoshlarga qo'shimcha qo'shilishi natijasida tovush orttirilishi ro'y beradi: **shu + ga** – **shunga**, **bu + da** – **bunda**, **u + dan** – **undan** kabi.

Prokopa. Bunda so'z boshida ba'zan unli yoki undosh tovush tushib qoladi: **yiroq** – **iroq**, **yigna** – **igna**, **yig'ach** – **ag'ach**, **yirik** – **iri**, **yuz** – **uz**.

O'zak va qo'shimcha qo'shilishi bilan ayrim tovushlar so'z boshi, o'rtasi va oxirida tushib qoladi. So'z boshida, odatda, qisqa

bu hodisa arabchasi **y** yoki **h** tovushi tushadi: **yiring** – **iring**, **yiroq** – **iroq**, **yoqoch** – **yoq'och** kabi.

Ikkinchi undoshda, odatda, qo'shimcha qo'shilganda o'zakdagi undosh tushib qoladi: **og'iz** – **og'zi**, **burun** – **burni**, ikki undosh kabi.

Uchinchi undosh so'z o'zagida ham tushadi yoki juda qisqa undosh qoladi: **pohliq** – **pohliq**, **kishi** – **kshi**, **bilan** – **blan** kabi.

Qator kelgan undoshning so'nggisi (**t**, **d** kabi) talaffuzda tushib qoladi: **Samarqand** – **Samarqan**, **sust** – **sus**, **do'st** – **do's**, **pisand** – **pisan**, **post** – **pos**, **xursand** – **xursan** kabi.

Uzbek tilida arab tiliga xos ayrim so'zlarda **ayn** (') (kirill alifbosida ayirish, lotin alifbosida tutuq belgisi) so'z o'rtasi va oxirida tushib qoladi, so'z boshida cho'ziq tarzda talaffuz qilinadi: **malum** – **malum**, **ma'mur** – **mamur**, **ta'lim** – **talim**, **'ayb** – **ayb**, **aym** – **aym** kabi.

Vallichka hodisasiga binoan so'z o'rtasidagi va oxiridagi keng undosh unli kabi talaffuz qilinadi va ayrim holatlarda tushib qoladi: **vallichka** – **vallichka**, **traktor** – **traktir**, **avtor** – **avtir**, **direktor** – **direktir**, **generator** – **generatir** kabi.

Apakopa – so'z o'zagidagi oxirgi unli yoki undoshning tushishi talaffuzda: **do'st** – **do's**, **xursand** – **xursan**, **gazeta** – **gazit**, **smena** – **smen** va h.k.

Binerazis hodisasiga ko'ra so'z o'rtasida bir joyda kelgan ikki unlining biri kuchsizlanadi va nutqda tushib qoladi. Ikkinchi unli tovush esa cho'ziq talaffuz etiladi: **maorif** – **mo:rif**, **saodat** – **so:dat**, **qiroat** – **qiro:t**, **jamoat** – **jamo:t**. Bu hodisa asl o'zbekcha so'zga xos emas.

Reduksiya – so'zning birinchi bo'g'inida biror unlining, odatda, unlining kuchsiz talaffuz qilinishi. Masalan, **bir**, **bil**, **til** so'zlari bir bo'g'inli bo'lganligi va urg'u shu so'zdagi **i** unlisiga tushganligi tufayli u me'yor-dagidek talaffuz qilinadi va eshitiladi. Lekin shu so'zning oxiriga ikkinchi bir bo'g'in qo'shilishi bilan urg'u ham ikkinchi bo'g'inga ko'chadi. Natijada birinchi bo'g'indagi **i** unlisi kuchsizlanadi va eshitilar-eshitilmas holda sust talaffuz qilinadi: **billak**, **tilak**, **biroq**. Birinchi bo'g'indagi urg'uning ana shunday kuchsizlanib talaffuz qilinishi reduksiya hodisasiga misol bo'ladi (**reduksiya** so'zining lug'aviy ma'nosi «kuchsizlanish», «orqaga qaytish», «pastga tushish» demakdir). Reduksiyaga quyidagi

so'zlarning birinchi bo'g'inida kelgan **i** ning kuchsizlanib talaffuz qilinishi ham misol bo'la oladi: **pishiq, shira, pishak, qiliq**, **ichki** kabi. Reduksiyaning ikkinchi bo'g'ida kelishi ham uchrab tushadi. Bu hodisa so'zga uchinchi bo'g'in qo'shilganda sodir bo'ladi – ikkinchi bo'g'indagi unli tamoman kuchsizlanib, tushib qoladi. Masalan, **burun – burni, bo'yin – bo'yni, egin – egni, keyin – keyni** singari.

Eliziya – unli bilan tugovchi va boshlanuvchi ikki so'zning qo'shilishi natijasida unlidan birining tushib qolish hodisasi. Bunda bir necha holat kuzatiladi: a) birinchi so'z oxiridagi unli tushib qoladi: **yoza oladi – yozoladi, bora oladi – boroladi, qora oladi – qorot**; b) unli bilan boshlanuvchi ikkinchi so'zning bosh unli tushib qoladi: **borar ekan – borarkan, borar emish – borarmish, yozgan ekan – yozganakan** kabi; c) Abdusalom so'zining **Alisalom, Abdujabbor** so'zining **Abjabbor, olib kel** so'zining **opkalar** tarzida talaffuz qilinishi natijasida bir unli va bir undoshning tushib qolishi ham eliziyaning yuqori, murakkablashgan shakli hisoblanadi. Eliziyaning murakkablashishi natijasida so'zning qisqargan shakli hosil bo'ladi.

Tovush o'zgarishi tasnifi. Aytilganlar asosida tovush o'zgarishini uch xil tasniflash mumkin:

1. So'zning qaysi qismida ro'y berishiga ko'ra:

- a) o'zakda yuz bergan tovush o'zgarishi: **hukm – hukum, stakan – istakan, og'iz – og'zi**;
- b) qo'shimchada yuz bergan tovush o'zgarishi: **uchdi – uchti, birorta – bironta, itdan – ittan**;
- c) ham o'zak, ham qo'shimchada yuz bergan tovush o'zgarishi: **bog'ga – boqqa, uchdan – ushtan**.

2. Yozuvda aks etishiga ko'ra:

- a) yozuvda aks etadigan tovush o'zgarishi: **shu+ga – shunga, birorta – bironta, og'iz – og'zi**;
- b) yozuvda aks etmaydigan tovush o'zgarishi: **hukm – hukum, stakan – istakan, bog'ga – boqqa, uchdan – ushtan**;

3. Tovush o'zgarishining tabiatiga ko'ra:

- a) tovush tushishi: **menning – mening, muallim – malim, og'iz – og'zi**;
- b) tovush ortirilishi: **hukm – hukum, stakan – istakan**;
- c) tovush almashishi: **tanbur – tambur, bog'ga – boqqa, uchdan – ushtan**.

Mushtakamlash uchun savollar

1. **Boyvachcha** nima? 2. Lab garmoniyasi va til garmoniyasi haqida gapiring. 3. Tovush o'zgarishi nima? 4. Tovush almashishi (**nasimilyatsiya**) deganda nimani tushunasiz? 5. Regressiv moslashish nima? 6. Regressiv moslashishda tovush almashishi (**dissimilyatsiya**) haqida gapiring. 7. Prokopa noo'xshashlik nima? 8. Regressiv noo'xshashlik nima? 9. Tovush almashishi haqida gapiring. 10. Tovush orttirilishi nima? 11. Prokopa haqida gapiring. 12. Apakopa haqida gapiring. 13. Epanteza nima? 14. Eliziya haqida gapiring. 15. Metateza nima? 16. Metateza nima? 17. O'zakda yuz beradigan tovush o'zgarishi haqida gapiring. 18. Qo'shimchada yuz beradigan tovush o'zgarishi yuz beradi? 19. Ham o'zak, ham qo'shimchada yuz beradigan tovush o'zgarishi haqida gapiring va misollar keltiring. 20. Yozuvda aks etadigan tovush o'zgarishi haqida gapiring. 21. Yozuvda aks etmaydigan tovush o'zgarishiga misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Bilish zarur bo'lgan tushunchalar bo'yicha savol-javobga tayyorlaning. 2. Berilgan gapdagi so'zlarning tovush o'zgarishini aniqlang; tovush o'zgarishining o'zak/qo'shimchada yuz berishiga ko'ra turini aniqlang; tovush o'zgarishining yozuvda aks etish/etmasligini aniqlang; tovush o'zgarishining ko'rinishi (tovush tushishi, orttirilishi, almashishi)ni aniqlang: 1) **Boyvachcha** g'azabdan otga ikki-uch achchiq qamchi bosdi. (S.Ahm.) 2) **Oldan** tushsa ham, egardan tushmaydi. 3) **Quyosh** o'rmon tepasida miltirab turgani bilan taftsiz edi. (I.Rah.) 4) **Yosh kelsa** – ishga, **qari kelsa** – oshga. (Maqol) 5) **Botir xursand** bo'ldi. 6) **Odam odamdan bahra** oladi. (A.Qah.) 7) **Mehnatdan kelsa boylik**, **turmush bo'lar chiroyli**. (Maqol) 8) **Bu moning o'g'lim bo'ladi**. **Senlardan oldin shu uyda turgan**. (O.Yoq.) 3. Berilgan so'zni diqqat bilan o'qing va tovush o'zgarishining o'zak/qo'shimchada yuz berishiga ko'ra turini aniqlang; tovush o'zgarishining yozuvda aks etish/etmasligini aniqlang; tovush o'zgarishining ko'rinishi (tovush tushishi, orttirilishi, almashishi)ni aniqlang: **yigitcha, kissa, uch so'm, spravka, yi-**

*rik, fikr, hukm, doklad, stansiya, saodat, maorif, kiosk, ba
tuproq, tebratmoq, zarar, daryo, direktor, ketdi, yurakka,
foq, Oysara opa, bizni, uchta, gruppа, traktor, stol, stol*

7-DARS ORFOEPIYA

Adabiy tilning og'zaki shakli me'yori talaffuz va nutqiy ohangda namoyon bo'ladi. Uni tilshunoslikning **orfoepiya** bo'limi o'rganadi.

Orfoepiya grekcha **orphos** – to'g'ri, **epos** – nutq degan ma'noni bildiradi. To'g'ri talaffuz, avvalo, shaxsning madaniy yetukligidan dalolat beradi. Og'zaki nutqda har xil talaffuz qilinadigan tovush, qo'shimcha va so'zlardan adabiy til uchun qabul qilingan bittasi **to'g'ri talaffuz me'yori** hisoblanadi. Masalan, o'zbek shevasida bir so'z turlicha talaffuz qilinadi: *yo'q – jo'q, ko'z – go'z, ota – ata, aka – oka, anor – onar* kabi. Hozirgi zamon davomida fe'li qo'shimchasi shevada **-yap (ti), -op(ti), -utti, -vot(ti)** shaklida qo'llanadi: *boryapti, boropti, borutti, borvotti* kabi. Adabiy tilda shulardan *yo'q, ko'z, ota, aka, anor, boryapti* variantlari adabiy talaffuz me'yori (orfoepik norma) sifatida saralangan.

Orfoepiyaning yuzaga kelishida orfografiya va xalq og'zaki nutqining talaffuzi asos qilib olinadi.

Adabiy talaffuz me'yorlarini o'rganish orfoepik qoida va orfografik lug'at orqali amalga oshiriladi.

O'zbek tilshunosligida M.Sodiqova, U.Usmonovanning «O'zbek tilining orfoepik lug'ati» 1977-yili va O'zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Til va adabiyot instituti tomonidan «O'zbek adabiy talaffuz lug'ati» 1984-yili nashr qilingan. Birinchi lug'atda o'zbek tilida faol qo'llanadigan 8000 ga yaqin so'z, ikkinchisida esa 20 000 dan ortiq so'z va so'z shaklining adabiy-me'yoriy talaffuzi belgilab berilgan, ba'zi so'z va grammatik shaklning talaffuzidagi noto'g'ri ko'rinishi inkor qilinib, uning to'g'ri aytilishi ko'rsatilgan.

Orfoepiya orfografiya bilan zich bog'langan. Biroq talaffuz hamma vaqt ham yozuv bilan teng kelavermaydi. Jumladan, yozuvda bor ayrim tovush sezilar-sezilmas aytilishi, umuman tushirilishi yoki, aksincha, orttirilishi mumkin. Nutqda tovush al-

adabiyotda ham ko'p uchraydi. Masalan, *adabiyotchchi* (adabiyotchchi), *badbaxt* (badbaxt), *ussum* (uch so'm), *issiz* (izsiz), *xursan* (xursan), *qo'sht* (qo'sht), *bo'sa* (bo'lsa), *kesa* (kelsa) kabi. Bular talaffuzda mos kelmasa-da, adabiy talaffuz me'yori hisoblanadi. *ishshi* (ishni), *yuzzi* (yuzni), *o'tta* (u yerda), *yoqqa* (bu yoqqa), *baqqa* (bu yoqqa) kabi so'zlarda adabiy me'yori talaffuzda ro'y bergan.

Adabiy talaffuzning asosiy orfoepik qoidalarini unli talaffuzi, shuningdek, talaffuzi, asos va qo'shimcha talaffuzi hamda boshqa tilshunoslik qoidalariga asoslangan so'z talaffuzi tarzida o'rganish mumkin.

Unli talaffuzi

U unlisi: 1) bir bo'g'inli so'zda qisqa va ingichka talaffuz etiladi: *til, tish, bil, sir* kabi; 2) **q, g', x** undoshlari bilan yondosh qo'llanganda yo'g'on talaffuz etiladi: *qish, g'isht, xil* kabi; 3) **y, ng** undoshidan oldin ingichka va biroz cho'ziq talaffuz etiladi: *chiy, kiy, ming* kabi; 4) **l, r** undoshidan oldin kelgan **i** unli bilinar-bilinmas talaffuz qilinadi: *bilan, bi-roq, sira, tilak, g'ila, qilol* kabi.

U unlisi: 1) **k, g, y** undoshidan keyin ingichka *kul, atirgul, yuk, xulq*; 2) **q, g', x** undoshidan so'ng esa yo'g'on talaffuz qilinadi: *qul, xulq, xulq* kabi; 3) *-uvchi, -uv* qo'shimchasi tarkibida cho'ziqroq talaffuz etiladi: *yozuvchi, o'quvchi, to'quvchi, oluv, qo'shuv* kabi.

O' unlisi: 1) bir bo'g'inli so'zda, shuningdek, ko'p bo'g'inli so'zning urg'usiz bo'g'inida qisqa talaffuz etiladi: *bo'r, to'r, ro'mol, so'roq* kabi; 2) takroriy so'zning birinchi qismida (urg'uli bo'g'inida) cho'ziq talaffuz qilinadi: *ko'p-ko'p, zo'r-zo'r, mo'l-mo'l* kabi; 3) sayoz til orqa **k, g**, til o'rta **y** va bo'g'iz undoshi (**h**)dan so'ng torroq unli tarzida: *ko'l, go'r, ho'l, yo'l* kabi; chuqur til orqa **q, g', x** undoshlaridan so'ng kengroq unli tarzida talaffuz etiladi: *qo'l, g'o'r, so'r, qo'r* kabi.

E unlisi: so'z va bo'g'in boshida kengroq (*erkin, ekin, eslamoq* kabi), bo'g'in ichida biroz torroq (*kecha, beda, tekin, sekin* kabi) talaffuz qilinadi. **E** unlisi *feruz, dehqon, telefon, adres* so'zlarida **i** tovushiga yaqin aytiladi.

A unlisi: sayoz til orqa **k, g** undoshi bilan yonma-yon kelganda yumshoq va ingichka unli tarzida (*kam, katta, gap, gal, gazlama, kayfiyat* kabi), chuqur til orqa **q, g', x** undoshi bilan yondosh qo'llanganda esa yo'g'on unli tarzida (*qalam, qarg'a, qasida, g'am, g'alvir, xalq, xabar, xat* kabi) talaffuz etiladi.

O unlisi: 1) quyi keng, kuchsiz lablangan unli tarzida talaffuz qilinadi: *tosh, bahor, somon, shamol* kabi. Shevada va jonli bo'lgan bu unlining urg'usiz bo'g'ida «a»ga yaqin talaffuz qilinishi ham uchraydi: *samon, davon* kabi, ammo bu hol adabiy talaffuz uchun o'z-o'zidan (o'z-o'zidan) hisoblanmaydi; 2) sayoz til orqa **k, g** undoshlar bilan so'ng yumshoq: *kosib, kotib, gov, govmish* kabi; chuqur til orqa **g', x** undoshidan so'ng esa yo'g'on unli tarzida talaffuz qilinadi: *qoshiq, qolip, qobil, g'ov, g'ovlamoq* kabi; 3) **y** va **h** undoshi bilan yondosh qo'llanganda ham **o** unlisi biroz yumshoq, ingichka unli tarzida talaffuz etiladi: *yor, hokim* kabi.

Ayrim so'zlar tarkibida unli **ua, oa, ao, ai, ia, aa** ko'rinishida qator kelishi mumkin. Bunda ular yo bir unli tarzida talaffuz qilinadi, yo orasiga undosh tovush qo'shib talaffuz qilinishi mumkin: *muallim – malim, soat – sohat* (Farg'onada), *soat – sog'at* (Toshkentda).

Undosh tovush talaffuzi

Undosh tovush orfoepiyasi ko'proq fonetik hodisaga bog'liq bo'ladi. Xususan: 1) **b, d** jarangli undoshi so'z oxirida jarangsiz **p, t** tarzida talaffuz etiladi, bu hol o'zbek adabiy talaffuzi uchun me'yoriy hisoblanadi: *kitob>kitop, borib>borip, yozib>yozip, savod>savot, obod>obot* kabi; 2) **b, d** undoshi jarangsiz undosh bilan yonma-yon qo'llanganda assimilyatsiyaga uchrab **p, t** holida talaffuz etiladi, bu hol ham adabiy talaffuz me'yori hisoblanadi: *ibtidoiy>iptidoiy, ketdi>ketti*; 3) **j, z** undoshining jarangsiz undoshlar ta'sirida **sh, s** deb talaffuz etilishi ham adabiy til uchun me'yoriy: *ijtimoiy > ishtimoiy, mazkur > maskur* kabi; 4) **b, q** undoshining sirg'aluvchi **v, g'** undoshiga o'tishi ham adabiy talaffuz me'yoriga xilof emas: *bora ber > boraver, keta ber > ketaver* kabi.

V undoshi chetdan kirgan *avtobus, avtomat, Ivanov* so'zlarida **f** kabi aytiladi. **G undoshi** **k, q** bilan tugagan so'zda **k** va **q** tarzida aytiladi: *ek+gan=ekkan, chiq+gan=chiqqan*. **D undoshi** *obod, ozod* kabi so'zlarda kelganda **t** kabi aytiladi, *xursand, farzand* kabi so'zlarda undoshdan keyin kelganda esa tushib qoladi. **J qori-shiq-portlovchi undoshi** *avj, mavj* so'zlarida **ch** kabi aytiladi. **J** sirg'aluvchi undoshi chetdan kirgan *furajka, telejka* kabi so'zlarda **sh** kabi aytiladi. **Z undoshi** *sakkizta, tuzsiz* kabi so'zda yonidagi

1. *manba* **n** kabi aytiladi. **N** undoshi *manba*, *tanbur*, *shanba* kabi aytiladi. **F** undoshi *fakt*, *taft* kabi so'zlarda **p** qo'yiladi. **M** undoshi *maqsad*, *taqsimot*, *to'qson*, *oqshom* kabi so'zlarda **q** kabi aytiladi.

Asos va qo'shimchalar talaffuzi

1. **q, k, g** bilan tugaydigan otning egalik qo'shimchasi bilan turadigan shakli quyidagicha talaffuz etiladi: a) ko'p bo'g'inli so'zda *qishloq* > *qishlog'imiz*, *qishlog'ingiz*, *qishlog'i*; *telpak* > *telpagim*, *telpak* > *telpagi* kabi. Bir bo'g'inli so'zlarda bunday o'zgarish bo'lmaydi: *oq* > *o'qi*, *tok* > *toki* kabi (*yoq*, *yo'q* so'zlari bundan mustasno).

2. **q, k, g** bilan tugagan otning jo'nalish kelishigidagi shakli quyidagicha talaffuz qilinadi: *qishloq* + *ga* > *qishloqqa*, *chelak* + *ga* > *cholakka*, *tog'* + *ga* > *toqqa*, *pedagog* + *ga* > *pedagokka* kabi. Boshqa barcha holatlarda: a) jarangsiz undoshdan so'ng **ga** jarangli undosh va unidan so'ng **-ga** talaffuz etiladi: *otka*, *qotka*, *qopka*, *uyga*, *ovga*, *tolga*, *tomga*, *bolaga*, *akaga* kabi.

b) *to'lda*: a) *ong* + *la* > *angla*, *son* + *a* > *sana*, *yosh* + *a* > *yasha* kabi; b) *ak* + *gan* > *ekkan*, *ket* + *gan* > *ketkan*, *oq* + *gan* > *oqqan*, *tush* + *gan* > *tushkan* kabi.

3. Olmoshda: *u* + *n* + *da* > *unda*, *bu* + *n* + *da* > *bunda*, *shu* + *n* + *da* > *shunda* (bir «n» orttiriladi), *men* + *ning* > *mening*, *sen* + *ning* > *soning* (bir «n» tushirib qoldiriladi).

4. Bir so'zidan dona son yasalganda o'zakdagi «r» undoshi o'lib qoladi: *bir* + *ta* > *bitta* kabi.

Boshqa tildan o'zlashgan ayrim so'zlar talaffuzi

1. Turkiy tillarda, ma'lumki, **f** undoshi bo'lmagan, shuning uchun jonli so'zlashuvda arab, fors va rus tillaridan o'zlashgan so'zlarda **f** ni **p** deb talaffuz qilish uchraydi: *ulfat* > *ulpat*, *faner* > *paner*, *ferma* > *perma* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida ularni **f** bilan talaffuz qilish me'yor holiga kelgan.

2. So'z yoki bo'g'in boshida undosh tovushlarning qatorlashib kelishi turkiy tillarga xos emas. Bu hodisa keyinchalik boshqa tildan o'zlashgan so'zlar talaffuziga ham ta'sir qilgan — jonli so'zlashuvda so'z yoki bo'g'in boshida yoxud bo'g'indagi ikki undosh orasida bir unlining orttirilishiga olib kelgan: *shkaf* > *ishkap*,

stakan > *istakan*, *plan* > *pilon*, *traktor* > *tiraktir* kabi. Bunday so'z oxirida ham uchraydi: *aql* > *aqil*, *fikr* > *fikir*, *ilm* > *ilim*, *hukm* > *hukum* kabi. Hozirgi o'zbek adabiy tilida bunday so'zni asl holida (unli orttirmay) talaffuz qilish orfoepik me'yor sanaladi. Bu me'yor shu tipdagi so'zning yozuvdagi shaklini (imlosini) belgilashga ham yordam beradi.

3. Umumturkiy so'zlarda ikki unli yonma-yon qo'llanmaydigan hol arab tilidan o'zlashgan *oila*, *doir*, *rais*, *maorif*, *saodat*, *mutolaa* kabi so'zlar talaffuziga ta'sir qilgan: *oila*, *doir*, *rais* so'zlarida birinchi unli orttirilgan (*oyila*, *doyir*, *rayis* kabi), *maorif*, *saodat*, *mutolaa* so'zlarida esa unlining diftonglashuviga – *mo:rip*, *so:dat*, *mutola:* kabi talaffuz qilinishiga olib kelgan. Keyingi bir asr ichida rus tilidan o'zlashtirishning faollashganligi, ruscha o'zlashmaning rus tilidagi talaffuz va imlo me'yorini o'zbek tiliga aynan singdirish an'anasi ning ustun bo'lganligi o'zbek tilida ikki unlining so'z tarkibidagi yonma-yon kelishini orfoepik va orfografik me'yorga aylantirish (*biologiya*, *geometriya*, *geologiya*, *geodeziya* va boshqa. Bu hol arabcha o'zlashmada (*oila*, *doir*, *rais*, *maorif*, *saodat*, *matbaa*, *mutolaa* kabilarda) ham ikki unlining yonma-yon talaffuz qilinishi va yozilishini me'yor darajasiga ko'tardi.

4. Arab tilidan o'zlashgan *ta'na*, *da'vo*, *ma'no*, *e'lon*, *me'mor*, *mo'tabar* kabi so'zlarning birinchi bo'g'inidagi unli cho'ziqroq talaffuz etiladi.

5. Rus tilidan o'zlashgan so'zlarda *i* unlisi o'zbek tilining *i* unlisidan torroq va cho'ziqroq talaffuz etiladi. *tish* (o'zb.) – *tip* > *ti:p* (rus.), *til* (o'zb.) – *tir* > *ti:r* (rus.) kabi.

6. Ruscha leksik o'zlashmaning urg'usiz bo'g'inidagi *e* unlisi o'zbekcha *e* dan ancha tor (*i* ga yaqin) talaffuz etiladi: *telefon* > *tilifon*, *televizor* > *tilivizir*, *adres* > *adris* kabi.

7. Rus tili orqali o'zlashgan so'zlarda *a* unlisi o'zbekcha *a* dan yo'g'onroq talaffuz etiladi: *kana* (o'zb.) – *kanal* (rus) kabi.

8. Rus tilidan o'zlashgan so'zlardagi o'rta keng, lablangan *o* unlisi urg'uli bo'g'inda o'zbek tilidagi o'rta keng, lablangan *o'* dan kengroq talaffuz etiladi: *ton* (rus.) – *to'n* (o'zb.), *tok* (rus.) – *to'q* (o'zb.), *tort* (rus.) – *to'rt* (o'zb.) kabi.

9. Jonli tilda *r* bilan boshlangan arabcha, forsha va ruscha so'zlarning boshida bir *o'* tovushining orttirilishi ancha keng tarqalgan: *ro'za* > *o'raza*, *rus* > *o'ris*, *ro'mol* > *o'ramol* kabi. Adabiy talaffuz me'yori sifatida *ro'za*, *rus*, *ro'mol* shakllari saralangan.

12. Boshq tildan o'zlashgan so'zning oxirida lab-tish **v** undoshi **f** harfi bilan talaffuz qilinadi: *aktiv* > *aktif*, *passiv* > *passif*, *kursiv* > *kursif* kabi; **v** ning jarangsizlanishi so'zning aksessiyativ holatda ham yuz beradi: *avtomat* > *aftomat*, *stafka* > *stafka* kabi. Bunday talaffuz adabiy til uchun me'yoriy talaffuz bo'lmagan o'zbek tilining o'z so'zlarida qo'llanadigan lab-lab talaffuz bo'lgan qat'ida ham, jarangsiz undosh ta'sirida ham **f** ga o'zgarib, *ovqat*, *shavkat* kabi (bu holat ham orfoepik talaffuz bo'lmagan).

13. Boshq tildan o'zlashgan so'zlarning ko'pchiligida urg'u erkin talaffuz bo'lgan o'zbek adabiy tili va talaffuziga ham singib bormoqda: *trallaybus*, *trāmvay* kabi.

14. O'zbek tilidagi urg'u, asosan, so'zning oxirgi bo'g'iniga tashlab, ammo ayrim o'zlashgan so'zlarda urg'u so'zning oldingi bo'g'inida bo'lishi ham mumkin: *hamma*, *jāmi*, *hamisha*, *hama* kabi. Bunday holatlardan xabardor bo'lish adabiy talaffuz bo'yicha amal qilish imkonini beradi.

Mustahkamlash uchun savollar:

1. Orfoepiya nima? 2. Talaffuz me'yori haqida gapiring. 3. O'zbek tilining orfoepik lug'ati haqida so'zlang. 4. «O'zbek adabiy talaffuz lug'ati» qanday lug'at? 5. Unli tovush talaffuzi haqida gapiring. 6. Undosh tovush talaffuzi haqida gapiring. 7. Boshqa tildan o'zlashgan ayrim so'zlar talaffuzi qanday?

Topshiriqlar

1. Orfoepiya haqida gapiring. 2. Orfoepiyaning adabiy tilda ahamiyati qanday? 3. Boshqa tildan olingan o'zlashma so'z talaffuzi haqida gapiring. 4. Quyidagi so'zni to'g'ri talaffuz qiling va qaysi qoidaga binoan talaffuz qilganingizni ayting: *adabiyotchi*, *haddbaxt*, *uch so'm*, *izsiz*, *xursand*, *go'sht*, *bo'lsa*, *kelsa*, *oshni*, *ishni*, *yuzni*, *u yerda*, *u yoqqa*, *bu yoqqa*, *til*, *tish*, *bil*, *qish*, *g'isht*, *xil*, *bilan*, *biroq*, *sira*, *tilak*, *gilam*, *gilos*, *kul*, *atirg'ul*, *yuk*, *kabi*, *qul*, *norg'ul*, *xulq*, *yozuvchi*, *o'quvchi*, *to'quvchi*, *oluv*, *qo'shuv*, *bo'r*, *to'r*, *ro'mol*, *qo'l*, *g'o'r*, *xo'r*, *qo'r*, *kam*, *katta*, *gap*, *gal*, *gazlama*, *qalam*, *qarg'a*, *qasida*, *g'am*, *g'alvir*, *qalq*, *xabar*, *xat*, *kotib*, *gov*, *govmish*, *qoshiq*, *qolip*, *qobil*, *q'ov*, *g'ovlamog*, *muallim*, *soat*, *kitob*, *borib*, *yozib*, *savod*,

obod, ibtidoiy, ketdi, bora ber, ekkan, chiqqan, farzand, rajka, telejka, maqsad, taqsimot, to'qson, oqshom, log'imiz, telpagim, angla, ulfat, faner, ferma, shkaf, stak, oila, doir, rais, maorif, saodat, mutolaa, biologiya, geometriya, geologiya, geodeziya, ta'na, da'vo, ma'no, e'lon, mo'no, mo'tabar, telefon, adres, aktiv, passiv, kursiv, shavkat, trolleybus, tramvay.

8-DARS GRAFIKA

Yozuv haqida. Yozuv – fikrning tashqi ifodasi. U orqali kishi o'z fikrini bir-biriga bildiradi, avlodlarga qoldiradi, yozuv orqali o'z din o'tgan voqea, shaxs, ilm va urf-odatlar to'g'risida ma'lumot olib, madaniyat, fan, ijtimoiy hayotda yuz bergan voqeadan voqif bo'linadi.

Dastlabgi yozuv rasm orqali (bu xil yozuv **piktografik yozuv** deyiladi, **piktus** – «chizilgan», **graphe** – «yozaman» demakdir) bo'lgan. Bunda har bir rasm (yoki narsa) biror ma'no ifodalagan (masalan, quyosh kunduzni, oy tunni, toshbaqa baxtni).

Yozuvning keyingi davri **ideografik** yozuvdir (grekcha «idea» – «tushuncha», «graphe» – «yozaman»). Bunda bir yoki bir guruh tushuncha uchun bir xil ramziy shakl olinadi. Masalan, ko'z – O, asir – O, daraxt – Ж, oy – C kabi.

Piktografik va ideografik (uning birinchi bosqichi logografik – «so'z + yozaman») yozuv ancha murakkab bo'lib, minglab shaklni chizish va uning mazmunini bilishni talab etgan. Shuning uchun kishilar yozuvning yangi bosqichi – **fonografik** yozuvga, avvalo, ayrim bo'g'inni, keyinroq ayrim tovushni biror belgi bilan ifodalash usuliga o'tgan. Fonetik yozuvning kelib chiqishi **qadimgi finikiya** yozuvi bilan bog'liq.

Xalqlar fonetik yozuvni tiliga moslab, o'ziga xos shaklini yaratib olgan: yunon, lotin, arman, gruzin, slavyan, arab yozuvi va uning ayrim o'zgargan turlari kabi.

Qadimgi yozuv tosh, suyak, yog'och, qamish kabi qattiq jismlarga, so'ngra pergament, keyinchalik qog'ozga yozilgan. Yozuv o'ngdan chapga, chapdan o'ngga yoki yuqoridan pastga qarab o'qiladi.

Yozuv shakli yozuv tarixidan, Markaziy Osiyo turkiylari, jumladan, arab xalqi qadimdan yuksak madaniyatli xalq sifatida tanilgan. Arab istilosiga qadar Movarounnahrda run, sug'd, moniy va braxma, suryoniy yozuvlari qo'llanilgan.

Uyg'ur mamurati asarlar braxma, suryoniy yoki moniy yozuvda, rasmiy hujjatlar runiy, turkiy (uyg'ur) yoki sug'd yozuvida bitilgan. Bu bilan birga, bu yozuvning qo'llanishi ma'lum hudud, sug'd va arab bilan ham bog'liq bo'lgan edi.

Uyg'ur tilidan yozuvda bitilgan ko'pgina yozma yodgorliklar hozirgacha saqlanib keladi. Runiy yozuvda **O'rxun-Enasoy** (XVI asr) asabiyotlarda **dulbarchin) tosh bitiklari**, turkiy (uyg'ur) yozuvida (uni Mahmud Koshg'ariy va Ibn Arabshoh «turkcha yozuv» deb nomlaydi) **qadimgi turkiy yodnomalar (VII – X asrlar): «Oltin yorug'», «Maytri simit», budda va xristian zotiga oid yodnomalar, yuridik hujjatlar**; sug'd yozuvida bitilgan yozma yodnoma esa 1906 yili ingliz olimi Arnold Steyn tomonidan topildi. Moniy yozuvida **«Xuastuanift»** yodgorligi qolgan. Uyg'ur yozuvi arab yozuvi bilan barobar XV asrgacha qo'llanadi. **«Qutadg'u bilig»ning Vena (Hiro) nusxasi (XI asr)**, **«Hibat ul-haqoyiq»ning Anqara nusxasi (XII asr)**, **«Hug'uznoma»ning qadimiy nusxasi (XIII asr oxiri)**, Xorazmiy **«Muhabbatnoma» (1353yil) asarining qadimgi nusxasi**, **«Latofatnoma», «Dahnoma», «Maxzan ul-asror» (XIV – XV asrlar)** kabi asarlarning ayrim nusxa yoki parchalari uyg'ur yozuvida bitilgan. Uyg'ur yozuvi sug'd yozuvi asosida kelib chiqqan, unda arab va runiy yozuvidan farqli o'laroq, unli tovush ayrim harflar bilan ko'rsatilgan. Runiy yozuvi ham qadimgi oromiy yozuvi asosida kelib chiqqan degan nazariya hozir asosiy o'rinni egallaydi.

Sug'diy yozuvda, asosan, eron tilida matn yozilgan. Tojikistonning Zahmatobod tumani Xayrobod qishlog'idan topilgan sug'diy yozuvdagi 74 hujjatdan bittasigina turkiy tilda edi.

Suryoniy yozuvi Mesopotamiyada paydo bo'lgan, VII – VIII asrlarda Markaziy Osiyoga nasroniy (xristian) mazhabi bilan kirib keldi. Bu yozuv XV asrgacha qo'llandi.

Xatti boburiyning harf shakli Muhammad Tohir ibn Qosimning 1045-yili yozilgan «Ajoyib ut-taboqat» asarida keltiriladi.

Arab istilosi bilan birga kirib kelgan arab yozuvi (VIII asrdan boshlab) 1926-yildan ortiq davr ichida (1926-yilgacha) ba'zi islohlarni o'z ichiga olgan (1926 – 1920) qo'llanib keldi. Bu yozuvda ming-minglab ilmiy, diniy asarlar yaratildi, rasmiy hujjatlar tuzildi. Birgina O'zbekiston Fanlar akademiyasining Sharqshunoslik institutida 46 jild arab alifbosida yozilgan asar saqlanadi. Arab alifbosida yozilgan asarlar Oktyabr to'ntarishidan keyin, ayrim 30-yillarda qattiq ta'qib ostiga olindi. Natijada ko'p qimmatli qo'lyozmalar ko'mildi, suvga oqizildi yoki ma'muriy idoralar tomonidan musodara qilinib, egalari qattiq jazoga mahkum etildi.

Arab yozuvining kufiy, nasta'liq va boshqa shakllari (davra mag'rib, ta'liq) bo'lib, O'rta Osiyoda, asosan, nasta'liq shakli qo'llanilgan (Qur'oni Karim kufiy yozuvida yozilgan).

Oktyabr to'ntarishidan so'ng arab alifbosi ma'lum darajada isloh qilindi. Chunki unda unli tovushni ko'rsatadigan alohida belgi yo'q edi. Zer, zabar (harfning osti va ustida qo'llanadigan belgilar) faqat Qur'on va shunga o'xshash arab tilida yozilgan diniy asarlardagina qo'llanar edi. 1921-yil 1 – 5-yanvarda Toshkentda chaqirilgan til-imlo qurultoyi, boshqa masalalar bilan birga, arab harfining so'z boshi, o'rtasi va oxirida qo'llanish shaklini soddalashtirdi, o'zbek tiliga xos bo'lmagan **sod, zod, itqi, izg'i** harflarini alifbodan chiqardi, **u, o', i, a** tovushi uchun alohida harf belgilandi. 1922-yil aprel oyida bo'lgan maorif va madaniyat xodimlarining ikkinchi qurultoyi ham birinchi qurultoy qarorini ma'qulladi.

1926-yili Bokuda turkiyshunoslar anjumani bo'lib (O'zbekistondan A.Qodiriy, Cho'lpon, Fitrat qatnashdi), lotin alifbosiga o'tish to'g'risida qaror qabul qilindi. Bunga arab alifbosining turkiy til fonetik xususiyatini aks ettirilmayligi va o'rganishning qiyinligi asos sifatida ko'rsatildi.

1926-yil 10-iyunda O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasi lotin alifbosiga o'tish to'g'risida qaror qabul qildi. Qarorga asosan «Yangi o'zbek alifbosini joriy qilish qo'mitasi» tuzilib, unga Y.Oxunboboyev rais, A.Ikromov, F.Xo'jayev, Elbek, Majidiy, Fitrat va boshqalar a'zo bo'ldi.

O'zbekiston Markaziy Ijroiya Qo'mitasining 1928-yil mart oyidagi III sessiyasi lotin alifbosini joriy qilishni ko'rib chiqib, uni davlat alifbosi deb qaror qabul qildi. Sobiq Ittifoq Markaziy Ijroiya Qo'

1929-yil 7-avgust kuni maxsus qarori bilan qabul qilindi.

1934-yil may oyida o'tkazilgan imlo qurultoyida 9 unli shakl o'zgarishi haqida, 1934-yil mart oyida o'tkazilgan imlo qurultoyi 6 unli shakl shaklini belgiladi.

1934-yil 8-may kuni O'zbekiston Respublikasi Prezidiumi lotin alifbosidan kirillitsa (rus)ga o'tish to'g'risida qaror qabul qildi. Qaror asosida yozma va vaqti matbuot yangi alifboga o'tishi va I, II, III unli shakl yangi alifboni o'qitish 1940-yil 1-sentyabrdan boshlanishi to'g'risida yangi alifboga o'tish 2 yil ichida – 1942-yil 1-yanvargacha tugallanishi zarurligi ko'rsatib o'tilgan.

Shunday qilib, deyarli hamma respublika va viloyat (o'zining o'ziga xos maxfiy alifbosi bo'lgan Gruziya, Armaniston, Boltiq-Prezident Respublikalaridan tashqari) yangi alifboga o'tdi.

1993-yil 2-sentyabrda O'zbekiston Oliy Kengashi «Lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosini joriy qilish to'g'risida O'zbekiston Respublikasi Qonunini amalga kiritish tartibi haqida» qarori qabul qildi. 1995-yil 6 – 7-mayda Oliy Kengash bu alifboga ma'lum o'zgarishlar kiritdi va shu yilning 24-avgustida O'zbek tilining asosiy imlo qoidalarini tasdiqlash» haqidagi O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qaroriga Prezident imzo chekdi. 1996/1997-o'quv yilidan maktabning 1-sinf yangi alifboni o'rgana boshladi. Yangi o'zbek alifbosiga o'tish 2005-yil 1-sentyabrda tugallanishi ko'rsatilgan. Keyinchalik bu 2010-ylgacha uzaytirildi.

O'zbekiston Respublikasining rus (kirillitsa) alifbosidan lotin alifbosiga asoslangan o'zbek alifbosiga o'tishda dunyo fani va texnikasiga yaqinlashish, o'zbek tilining nozik xususiyatini to'laroq ifodalash asosiy maqsad qilib qo'yildi.

Alifbo. Nutq tovushi til uchun moddiy baza sanaladi. Chunki inson tili tovush tilidir. Tildagi so'z, ibora, gap, umuman, nutq ana shu tovush vositasida shakllanadi.

Har qanday tovush biror jismning havo to'lqinida tebranishi natijasida paydo bo'ladi. Nutq tovushi esa tovush paychasining tebranishidan hosil bo'ladi. Nutq tovushi – ijtimoiy hodisa. U faqat insoniyatga xos. Biz fikrimizni nutq tovushi yordamida bayon qilamiz.

Nutq yozma ravishda ham bayon qilinadi. Bu vaqtda yozma nutq harflar ketma-ketligidan tashkil topadi. **Yozma nutqni shakli-**

lantiruvchi, tovushni ifodalovchi, boshqa bo'lakka bo'linmagan eng kichik grafik belgi harf hisoblanadi.

Harf nutq tovushining yozuvdagi aksi, tasviri. Shuning uchun har bir tilda harf shu tilning tovushiga qarab olinadi. Bir tovushni bir harfni to'g'ri keltirishga harakat qilinadi.

Harfni xotirada yaxshi saqlash va lug'at tuzishda ma'lum dasturlash chilikka amal qilish maqsadida u muayyan tartibda joylashtirilgan. **Muayyan tartibda joylashtirilgan harflar tizimi alifbodir.**

So'zni alifbo tartibida joylashtirish amaliy ahamiyatga ega. jumladan, lug'at, kutubxona kartotekasi, kishilar familiyasi ro'yxatini tuzishda zarur.

Lotin grafikasiga asoslangan yangi o'zbek alifbosi quyidagi harflarni o'z ichiga oladi: **a, b, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, x, y, z, o', g', sh, ch, ng.**

Har bir unli tovush alohida-alohida harf orqali ifodalanadi. Undoshda bir tovushni ikki harf orqali ifodalash ham uchraydi: **sh, ch, ng** kabi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy Kengashi tomonidan 1993-yil 2-sentyabrda tasdiqlangan lotin alifbosiga asoslangan yangi o'zbek alifbosida **29 harf va bir belgi** (tutuq) bor.

O'zbek tilida jami 30 tovush mavjud. Shu tovushdan **j** (sirg'aluvchi) va **j** (qorishiq-portlovchi) tovushi bitta **j** harfiga birlashtirilgan.

Alifbo

Aa	Ll	Vv
Bb	Mm	Xx
Dd	Nn	Yy
Ee	Oo	Zz
Ff	Pp	O'o'
Gg	Qq	G'g'
Hh	Rr	Shsh
Ii	Ss	Chch
Jj	Tt	Ngng
Kk	Uu	

Mustahkamlash uchun savollar

1. Yozuv nima? 2. Yozuvning ahamiyati qanday? 3. Piktografik yozuv qanday yozuv? 4. Ideografik yozuv haqida gapiring. 5. Piktografik yozuv qanday yozuv? 6. Markaziy Osiyo yozuvi tur-
li haqida gapiring. 7. O'rxun-Enasoy yozuvi qanday yozuv? 8.
Yozuv qanday yozuv? 9. Arab yozuvi haqida gapiring. 10.
Yozuv haqida gapiring. 11. Suryoniy yozuv haqida gapi-
ring. 12. Katti boburiy qanday yozuv? 13. Arab yozuvi islohi haqi-
da gapiring. 14. Arab husnixati turi qaysilar? 15. O'zbek lotin yo-
zuv tarsi haqida gapiring. 16. Yangi o'zbek lotin alifbosi haqida
gapiring. 17. Alifbo nima? 18. Harf nima?

IMLO

Orfografiya grekcha «to'g'ri yozmoq» demakdir. **So'z o'zak-
negizi va qo'shimchasini yagona tarzda yozish haqidagi
qoidalar yig'indisi orfografiya deyiladi.** Orfografiya adabiy til-
ning yozma shakliga xos. Orfoepiya va alifbo (grafika) bilan uzviy
bog'liq.

Rivojlangan, o'z yozuviga ega bo'lgan adabiy tilda so'zni bir
tilda – yagona tarzda yozishni yo'lga qo'yish uchun imlo to'g'risi-
da qonun qabul qilinadi. «O'zbek tilining asosiy imlo qoidalari»
1995-yil 24-avgustda qabul qilingan. U 82 paragrafdan iborat.

Eslatma

O'zbek yozuvi uchun hozirgacha 2 marta imlo qoidasi
tasdiqlangan. Birinchisi 1956-yil 4-aprelda kirill yozuviga
asoslangan o'zbek tilining imlo qoidasi bo'lib, 72 paragrafdan
iborat bo'lgan.

Imlo to'g'risidagi qonunni ishlab chiqish murakkab jarayon
bo'lib, bir nechta tamoyillarga tayaniladi. Bu orfografiya tamoyil
(prinsip)i deyiladi.

Orfografiyaning 5 tamoyili mavjud:

- 1) fonetik yozuv;
- 2) morfologik yozuv;
- 3) shakliy yozuv;
- 4) tarixiy-an'anaviy yozuv;
- 5) farqlash yozuvi.

Orfografiya tamoyili asli va talaffuzi muvofiq kelmaydigan holatlar uchun ishlatiladi. Masalan, **kitob** so'zining talaffuzida **b** tovush **p** tarzida eshitiladi. Demak, so'zdagi tovushning asli va talaffuzi farq qilganligi va so'z o'zlashma bo'lganligi uchun imlodagi talaffuz yozuv qoidasiga tayaniladi. Yoki **men** so'ziga **-ning** qo'shilganligi asl holat **menning** bo'lishi kerak edi. Talaffuz esa **mening** holatida. Demak, bunda tovushni tushirib yozishga asos bo'lgan talaffuz qoidaga tayaniladi. Talaffuzi va imlosi bir xil so'zlarga yozuv qoidasi ishlatilmaydi.

Orfografiya tamoyili. Fonetik yozuv. O'zakka qo'shimcha qo'shilganda yuz beradigan tovush o'zgarishlarini yozuvda aynan aks ettirish, ya'ni qanday aytilsa, shunday yozish fonetik yozuv deyiladi. Masalan, **ong** o'zagidan **-la** affiksi bilan yasalgan so'z **ongla** emas, **angla** shaklida beriladi, ya'ni o'zakdagi **o** o'rniga **a** talaffuz qilinar ekan, u xuddi shunday yoziladi. **Ishla** negizidan yasalgan **ishlovchi** so'zida **a** o'rniga **o** yoziladi.

Fonetik yozuv orfografiyani jonli talaffuzga yaqinlashtiradi. Yozuv va talaffuzda ma'lum darajada umumiylik saqlanadi.

Nutqda **tushdi** so'zi **tushti**, **tushgan** so'zi **tushkan** tarzida talaffuz qilinadi. Lekin bunday yozilmaydi. Ba'zan so'z oxirida bir undosh tushirib aytiladi: **Samarqan**, **xursan**, **pas** kabi. Ammo bu holat yozuvda aks etmaydi. Bunday so'z imlosi boshqa tamoyilga bo'ysunadi.

Morfologik yozuv. O'zakka qo'shimcha qo'shilganda yuz beradigan tovush o'zgarishlarini inobatga olmaslik qoidasi morfologik yozuv deyiladi. Masalan, **uchta** so'zi **ushta**, **kelib turibdi** so'zi **kep turibdi** tarzida aytiladi. Ammo ular asliga muvofiq **uchta**, **kelib turibdi** deb yoziladi. Yoki **-lar** qo'shimchasining **la**, **lor**, **nor** holida aytilishiga qaramay, asl holati yoziladi. Fe'ning noaniq shakli **-moq** qo'shimchasi og'zaki nutqda **-mak** aytilsa ham, **-moq** yoziladi. Hozirgi orfografiya talabi bo'yicha qo'shimchani deyarli hamma shakli morfologik yozuv bo'yicha yoziladi: egalik affiksi: **-im**, **-ing**, **-i**, kelishik affiksi: **-ning**, **-ni**, **-da**, **-dan**, so'z yasovchilar ham turlicha aytilishidan qat'i nazar, imlodagi o'zining asl morfologik shaklini saqlaydi.

Morfologik yozuv so'z va qo'shimchalarni adabiy tilda yagona shaklda saqlash va yozishga ko'maklashadi, yozuvda bir xillikni ta'minlaydi.

1. O'zak negizga zid yoziladigan o'zak-negizga oid eng ko'pincha quyidagilar:

a. Birinchi bo'g'indan iborat **o** tovushli yopiq bo'g'inli ba'zi o'zak-negizga zid yozilganda **o** tovushi **a** tovushiga aylanadi: **ong** – **ang**, **ot** – **at**, **son** – **sana**, **yosh** – **yasha** kabi.

b. Keyingi yopiq bo'g'inda **i** yoki **u** unlisi bo'lgan ikki bo'g'inli o'zak negizga **a** yoki **o** bilan boshlangan qo'shimcha qo'shilganda keyingi bo'g'indagi **i**, **u** unlisi aytilmaydi va yozilmaydi: **og'iz** – **og'iz**, **sariq** – **sarg'aymoq**, **og'iz** – **og'zaki**, ikki bo'g'inli **oltov** kabi.

c. Keyingi yopiq bo'g'inda **i** yoki **u** unlisi bo'lgan ikki bo'g'inli o'zak negizga egalik shakli qo'shilsa, keyingi bo'g'indagi **i**, **u** unlisi aytilmaydi va yozilmaydi: **og'iz** – **og'zi**, **burun** – **burni**, **o'g'il** kabi.

d. **k** yoki **q** undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli o'zak-negizga egalik shakli qo'shilsa, **k** tovushi **g**, **q** tovushi **g'** tarzida aytiladi va yoziladi: **istak** – **istagim**, **qishloq** – **qishlog'im** kabi.

e. Ertalik olmoshining birinchi va ikkinchi shaxs birligiga **-ning**, **-ni**, **-ni** qo'shimchasi qo'shilsa, yonma-yon kelgan ikki **n** to'rtinchi biri aytilmaydi va yozilmaydi: **menning emas**, **mening**, **sening emas**, **sening** kabi.

f. Ko'rsatish olmoshlaridan **u**, **bu**, **shu** o'zagiga **-ga**, **-da**, **-day** qo'shilganda bir **n** tovushi orttiriladi va shunday o'qiladi: **unga**, **undun**, **bunga**, **shunday** kabi.

g. Undosh **s**, **t**, **ch** tovushi bo'lgan **isi**, **qot**, **achi** kabi fe'llar o'zagiga **-q** qo'shilib sifat yasalganda o'zakdagi undosh takrorlanadi: **Issiq**, **qattiq**, **achchiq** kabi.

Morfologik yozuvdan chetlashib yoziladigan qo'shimchaning ayrimlari ikkitadan yettitagacha fonetik shaklga ega. Bu o'zak-negiz va qo'shimcha tarkibida **k**, **g**, **q**, **g'** undoshining mavjudligiga bog'liq:

1. Ikki shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-il, -l: yozildi, qurildi, o'qildi, tarqaldi;

-in, -n: kiyin, taran;

-iy, viy: ijodiy, oilaviy.

2. Uch shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-ga, -ka, -qa: quyoshga, o'simlikka, xalqqa;

-gan, -kan, -qan: uchgan, tikkan, boqqan;

-gach, -kach, -qach: singach, to'kkach, oqqach.

3. To'rt shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-gich, -kich, -g'ich, -qich: suzgich, chekkich, qirg'ich, bosqich;

-chak, -choq, -chiq, -chik: kelinchak, maqtanchoq, sirg'ich, o'rgamchik.

4. Olti shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-gi, -ki, -gu, -g'u, -g'i, -qi: sevgi, turtki, ezgu, cholg'u, qilg'i, tashqi.

5. Yetti shaklda yoziladigan qo'shimcha:

-gin, -kin, -gun, -kun, -g'in, -qin, -g'un, -qun: tizgin, keskin, surgun, tushkun, ozg'in, uyg'un, uchqun.

Demak, fonetik yozuv imloni talaffuzga, morfologik yozuv belgining asl holatiga moslaydi.

Tarixiy-an'anaviy yozuv. So'zning hozirgi talaffuz me'yoriga mos kelmaydigan, qadimdan o'zlashib qolgan shaklda yozilishi tarixiy-an'anaviy yozuv deyiladi. Boshqacha aytganda, so'z hozirgi holatiga ko'ra emas, balki an'anaviy tusiga kirib qolgan qoidaga ko'ra yoziladi: **Chor Rossiyasi** (asli **цар**), **pudratchi** (asli **подрядчик**), **tamagir** (asli **та'магир**), **taqiqlamoq** (asli **та'qiqlamoq**), **mo'jiza**, **mo'tadil**, **mo'tabar** kabi.

Hozirgi orfografiyada tarixiy-an'anaviy yozuv asosida yoziluvchi ba'zi shakllar quyidagicha:

1. Buyruq-istak mayli eski adabiyotimizda qo'llanib kelgan an'anaga ko'ra she'riyat va nasr tilida ba'zan **-gil, -g'il** tarzida ishlatiladi: **borgil // borg'il**.

2. Maqsad ma'nosini anglatuvchi **-gani** shaklining **-gali, -g'ali, -kali, -qali** shakllari.

3. Hozirgi-kelasi zamon sifatdosh shaklini yasovchi **ur** shakli:

Yulduzlar o'tiga bardosh berurman

Fazolar taftiga qilurman toqat. (A.Oripov)

4. **mu** so'roq yuklamasi:

Sevgini tortib bo'lurmu

Tosh-u tarozi bilan. (E.Vohidov)

Farqlash yozuvi. Talaffuzda bir-biridan aniq farqlanmaydigan yoki o'zaro farqi deyarli sezilmaydigan darajaga kelib qolgan so'z yoki qo'shimchalar yozuvda maxsus qoida bilan ajratib yozilishi **farqlash yozuvi** deyiladi.

bu tipda ham qo'llanadi. Ayrim misollar:

1) **da'vo** (shakldosh so'z yozuvda ' (tutuq) belgisi yordamida ham qo'llanadi: **da'vo** – davo, **nash'a** – nasha, **she'r**

surat – surat, **ta'qib** – taqib;

2) **atlas** (shakldosh so'zlar talaffuzda urg'u yordamida farqlanadi) (shakldosh so'zga urg'u belgisi qo'yiladi: **atlas** (karta) – atlas, **banda** (shayka) – bandà (qul);

3) **otaliq** (shakldosh so'z qo'shimchasi: **bo'shlik** – yuvosh, (ot) **bo'shliq** – bo'shlik, **otalik** – otaliq;

4) **paltoli** (shakldosh so'z qo'shimchasi: **paltoli** – paltolik;

5) **maoniy** (shakldosh so'z qo'shimchasi: **maoniy** – maoniylik, **maoniylik** – maoniylik).

Shakliy (etimologik yoki grafik) yozuv. O'zlashgan so'zning shakli saqlab qolish holatini yoki shaklini saqlab qolish asosida shakliy yozuv deyiladi. Boshqacha aytganda, yozuvda o'zlashgan so'zning shakli saqlanadi. Masalan, **maoniy**, **mutojira**, **muammo**, **va'da**, **she'r** kabi so'zlar ham shu yozuv asosida yozilgan. Rus tilidan o'zlashgan **bolshevik**, **komsoz**, **pravka**, **aeroflot**, **shtamp**, **shtraf**, **zoologiya** kabi so'zlar shakliy yozuv asosida yozilmoqda. Shunisi muhimki, o'zbek tili talaffuzi uchun qiyin bo'lgan ba'zi baynalmilal so'zlar hozirgi orfografiya qoidasi bo'yicha istisno tarzida tilimizning talaffuz xususiyatiga moslab yoziladi va talaffuz qilinadi. Bunga **kiosk** – kiosk, **propusk** – propuska, **otpusk** – otpuska kabi so'zlar misol bo'la oladi. Bu tip so'zlar ba'zan o'z holicha ham yozilmoqda: **bank**, **tank**, **disk** kabi.

Ayni vaqtda, orfografiya tamoyili orasida uzviy aloqa ham mavjud. **Ollaviy**, **Navoiy** kabi so'zlarning oxiridagi **-viy**, **-iy** qo'shimchasi tarixiy-an'anaviy yozuvga ham, shakliy yozuvga ham mos keladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Orfografiya nima? 2. Fonetik yozuv haqida gapiring. 3. Morfologik yozuv qanday xususiyatga ega? 4. Shakliy yozuv haqida gapiring. 5. Tarixiy-an'anaviy yozuv nima va unga misollar keltiring. 6. Farqlash yozuvi haqida gapiring.

Topshiriqlar

Gaplardagi ajratilgan so'zni fonetik tahlil qiling: 1. **Sinovi** da men chiniqdim, qasamimga sodiqman. (Sh.Rash.) 2. **Ikkov** valsga raqs **tushib**, shamolday gir **aylanib** turganlarida, **oyog** kimgadir **tegib ketdi**. (S.Nur.) 3. Tanaffusga **chalingan** qo'ng' roqning keti **uzilmasdanoq**, **auditoriya** eshigi lang ochildi-yu o'qituvchi bilan izma-iz bolalar yo'lakka **oqib chiqishdi**. (S.Ahm.) 5. **Issiq** ovqat, choy-poyimiz shularning **bo'ynida**. (J.Abd.) 6. Mu- navvar eng yaqin do'stini **to'satdan** uchratganday **o'rnidan** turib ketdi. (S.Ahm.) 7. Uni **bunday qiynoqdan** faqat **qo'ng'iroqqina** qutqardi. (S.Ahm.)

Tahlil tartibi:

1. So'zdagi tovush va harf soni.
2. Bo'g'in soni va turi (ochiq/yopiq, berkitilgan/berkitilmagan).
3. Urg'u.
4. Unli tovush soni va tavsifi (lablangan/lablanmagan, yuqori/ o'rta/quyi, til oldi/til orqa).
5. Undosh tovush soni va tavsifi (hosil bo'lish o'rniga ko'ra, hosil bo'lish usuliga ko'ra, ovoz va shovqin ishtirokiga ko'ra).
6. Tovush o'zgarishi tavsifi (tovush o'zgarishining o'zak/ qo'shimchada yuz berishiga ko'ra, yozuvda aks etish/etmasligi- ga ko'ra, ko'rinishi (tovush tushishi, orttirilishi, almashishi)ga ko'ra turlari).
7. So'zning qaysi tamoyil asosida yozilganligi.

9-DARS IMLO QOIDALARI

Imlo qoidalari haqida. Orfografiya, aytilganidek, to'g'ri yozish qonun-qoidalarini o'rganadi. Buning asosini imlo to'g'risidagi qoi- da tashkil etadi. Qoidada to'g'ri yozishning deyarli barcha tomoni batafsil izohlanadi.

Lotin yozuviga o'tilgandan keyin bu yozuvda ham imlo to'g'risi- dagi qoida qabul qilish ehtiyoji tug'ildi va u 1995-yil 24-avgustda tasdiqlandi.

Hozirgi qoidalar tizimi 7 bo'lim, 82 paragrafdan iborat. Quyida faqat 31-paragrafdan keyingisini keltiramiz:

31. Yonma-yon keladigan undoshlarning imlosi:

1) **baland, Samarqand, poyezd; do'st, artist, g'isht** kabi so'zlarda **d, t** tovushi ba'zan aytilmasa ham yoziladi;

2) **metall, kilogramm, kilovatt, kongress** kabi o'zlashma so'zlar oxirida bir undosh aytilsa ham ikki harf yoziladi. Lekin bunday so'zga xuddi shu tovush bilan boshlanadigan qism qo'shilsa, so'z oxiridagi bir harf yozilmaydi: **metall + lar = metallar, kilogramm + mi = kilogrammi** kabi.

32. ' – tutuq belgisi:

1) **n'lo, ba'zan, ma'yus, ta'zim; ra'y, ta'b; e'lon, e'tibor, o'liqod, me'mor, ne'mat, she'r, fe'l; Nu'mon, shu'la** kabi o'zlashma so'zlarda unidan keyin shu unli tovushning cho'ziqroq aytilishini ifodalash uchun qo'yiladi; **mo'jiza, mo'tadil, mo'tabar** kabi so'zlarda **o'** unlisi cho'ziqroq aytilsa ham, tutuq belgisi qo'yilmaydi;

2) **in'om, san'at, qat'iy, mas'ul** kabi o'zlashma so'zlarda unidan oldin shu unli oldingi undosh tovushdan ajratib aytilishini ifodalash uchun qo'yiladi.

Asos va qo'shimchalar imlosi

33. Qo'shimcha qo'shilishi bilan so'z oxiridagi unli o'zgaradi:

1) **a** unlisi bilan tugagan fe'llarga **-v, -q, -qi** qo'shimchasi qo'shilganda **a** unlisi **o** aytiladi va shunday yoziladi: **sayla – saylov, sina – si-nov, aya – ayovsiz; so'ra – so'roq, bo'ya – bo'yoq; o'yna – o'ynoqi, sayra – sayroqi** kabi;

2) **i** unlisi bilan tugagan ko'pchilik fe'llarga **-v, -q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unli **u** aytiladi va shunday yoziladi: **o'qi – o'quvchi, qazi – qazuvchi, sovi – sovuq** kabi. Lekin **i** unlisi bilan tugagan ayrim fe'llarga **-q** qo'shimchasi qo'shilganda bu unli **i** aytiladi va shunday yoziladi: **og'ri – og'riq, qavi – qaviq** kabi.

Eslatma:

1) undosh bilan tugagan barcha fe'llarga **-uv** qo'shiladi: **ol – oluv, yoz – yozuv** kabi;

2) undosh bilan tugab, tarkibida **u** unlisi bor fe'lga **-uq** qo'shiladi: **uz – uzuq, yut – yutuq** kabi. Lekin **uyushiq, burushiq, uchuriq** (shuningdek, **bulduriq**) kabi so'zlarning uchinchi bo'g'inida **i** aytiladi va shunday yoziladi.

34. **k, q** undoshi bilan tugagan ko'p bo'g'inli so'zlarga, shuningdek, **bek, yo'q** kabi ayrim bir bo'g'inli so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k** undoshi **g** undoshiga, **q** undoshi **g'** undoshiga aylanadi va shunday yoziladi: **tilak – tilaging, yurak – yuragim, kubok – kubogi, bek – begi; tayoq – tayog'i, qoshiq – qoshig'i, yaxshiroq – yaxshirog'i, yo'q – yo'g'i** kabi. Lekin ko'p bo'g'inli o'zlashma so'zlarga, bir bo'g'inli ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchasi qo'shilganda **k, q** tovushi aslicha aytiladi va yoziladi: **ishtirok – ishtiroki, ocherk – ocherki, erk – erki, huquq – huquqim, ravnaq – ravnaqi, yuq – yuqi** kabi.

35. Quyidagi qo'shimchalar qo'shilishi bilan so'zning tarkibida tovush tushadi yoki ortadi:

1) **o'rin, qorin, burun, o'g'il, bo'yin, ko'ngil** kabi ba'zi so'zlarga egalik qo'shimchasi, **qayir, ayir** kabi fe'llarga nisbat shaklini yasovchi **-il** qo'shimchasi, **ikki, olti, yetti** so'zlariga **-ov, -ala** qo'shimchalari qo'shilganda ikkinchi bo'g'indagi unli aytilmaydi va yozilmaydi: **o'rin – o'rnim, qorin – qorni, burun – burning, o'g'il – o'g'ling, ko'ngil – ko'ngli, yarim – yarmi; qayir – qayril, ulug' – ulg'ay, sariq – sarg'ay, ikki – ikkov, ikki – ikkala, yetti – yettov** kabi;

2) **u, bu, shu, o'sha** olmoshlariga **-da, -dan, -day, -dagi, -gacha, -cha** qo'shimchalari qo'shilganda **n** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: **unda, bunday, shunda, o'shancha** kabi; bu olmoshlarga egalik qo'shimchalari quyidagicha qo'shiladi: **buningiz, o'shanisi** kabi;

3) **o, o', u, e** unlisi bilan tugaydigan so'zga egalik qo'shimchasi quyidagicha qo'shiladi:

a) ko'pchilik so'zlarga egalik qo'shimchalari **-m, -ng, -si; -miz, -ngiz, -si** (yoki **-lari**) shaklida tovush orttirmay qo'shiladi: **bobom, bobong, bobosi; bobomiz, bobongiz, bobosi (yoki bobolari); orzum, orzung, orzusi; orzumiz, orzungiz, orzusi** kabi;

b) **parvo, obro', mavqe, mavzu, avzo** so'zlariga I, II shaxs egalik qo'shimchalari qo'shilganda bir **y** tovushi qo'shib aytiladi va shunday yoziladi: **parvoyim, parvoying; parvoyimiz, parvoyingiz; obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'yingiz** kabi; III shaxs egalik qo'shimchasi **parvo, avzo, obro', mavqe** so'zlariga **-yi** shaklida, **xudo, mavzu** so'zlariga esa **-si** shaklida qo'shiladi.

4) **avroyl, mavzusi** kabi (dohiy kabi **y** undoshi bilan tugagan so'zlarga ham III shaxsda **-si** qo'shiladi: **dohiysi** kabi);

5) **men, sen** olmoshlariga **-ni, -ning, -niki** qo'shimchalari qo'shilganda qo'shimchadagi **n** tovushi aytilmaydi va yozilmaydi: **meni, mening, meniki; seni, sening, seniki** kabi.

16. Quyidagi qo'shimchalarning birinchi tovushi ikki xil aytilsa ham bir xil yoziladi:

1) **-bon, -boz** qo'shimchalari ba'zan **-von, -voz** aytilsa ham hamma vaqt **-bon, -boz** yoziladi: **darvozabon, masxaraboz** kabi.

Lekin **-vachcha** qo'shimchasi hamma vaqt shunday aytiladi va yoziladi: **amakivachcha, xolavachcha** kabi;

2) o'rin kelishigi va chiqish kelishigi qo'shimchasining, o'tgan zamon yasovchisi va III shaxs ko'rsatkichi **-di** qo'shimchasining boshidagi undosh ba'zan **t** aytilsa ham hamma vaqt **d** yoziladi: **talida, misdan, ketdi, kelmabdi** kabi.

37. Quyidagi qo'shimchaning bosh tovushi ikki yoki uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

1) taqlid so'zdan fe'l yasovchi **-illa (chirilla, taqilla)** qo'shimchasi so'z tarkibida **v** yoki **u** tovushi bo'lganda **-ulla** aytiladi va shunday yoziladi: **shovulla, lovulla, gurulla** kabi;

2) nisbat shaklini yasovchi **-dir** qo'shimchasi jarangli undosh bilan tugagan bir bo'g'inli so'zlarga (**kel** so'zidan boshqa), shuningdek, **z** undoshi bilan tugagan ortirma nisbat yasovchisidan keyin qo'shiladi: **quvdir, egdir, kuldir, yondir; o'tkazdir, tomizdir** kabi. Qolgan barcha hollarda bu qo'shimcha **-tir** aytiladi va shunday yoziladi: **tiktir, kestir, uyaltir, chaqirtir** kabi;

3) jo'nalish kelishigi qo'shimchasi **-ga**, chegara bildiruvchi **-gacha**, ravishdosh shaklini yasovchi **-gach, -guncha, -gani, -gudek**, sifatdosh shaklini yasovchi **-gan**, buyruq maylining II shaxs ko'rsatkichi **-gin**, shuningdek, **-gina** qo'shimchasi uch xil aytiladi va shunday yoziladi:

a) **k** undoshi bilan tugagan so'zga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi **k** aytiladi va shunday yoziladi: **tokka, yo'lakkacha, ko'nikkach, zerikkuncha, to'kkani, kechikkudek, bukkani, ekin, kichikkina** kabi;

b) **q** undoshi bilan tugagan so'zlarga qo'shilganda bu qo'shimchalarning bosh tovushi **q** aytiladi va shunday yoziladi:

chopiqqa, qishloqqacha, yoqqach, chiqquncha, chiniqqani, qo'rqqudek, achchiqqina kabi;

c) qolgan barcha hollarda, so'z qanday tovush bilan tugashidan va bu qo'shimchalarning bosh tovushi **k** yoki **q** aytilishidan qat'i nazar, **g** yoziladi: **bargga, pedagogga, bug'ga, sog'ga, og'gan, sig'guncha** kabi.

Qo'shib yozish

38. **Xona, noma, poya, bop, xush, ham, baxsh, kam, umum, rang, mijoz, sifat, talab** kabi so'zlar yordamida yasalgan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: **qabulxona, tabriknoma, taklifnoma, bedapoya, ommabop, xushxabar, hamsuhbat, orombaxsh, kamquvvat, bug'doyrang, umum-xalq, sovuqmijoz, devsifat, suvtalab** kabi.

39. **-(a)r** (inkori **-mas**) qo'shimchasi bilan tugaydigan qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: **o'rinbosar, otboqar, cho'lquvar, ishyoqmas, qushqo'nmas** kabi.

40. Takror taqlid so'zlarga qo'shimcha qo'shish bilan yasalgan ot va fe'llar qo'shib yoziladi: **pirpirak (pir-pir+ak), hayhayla (hay-hay+la), gijgijla (gij-gij+la)** kabi.

41. Narsani (predmetni) boshqa biror narsaga nisbatlash (qiyoslash), o'xshatish yo'li bilan bildiruvchi qo'shma ot va qo'shma sifatlar qo'shib yoziladi: **karnaygul, qo'ziqorin, otqu-loq, oybolta, devqomat, sheryurak, bodomqovoq, qirg'iyko'z** kabi.

42. Narsani uning rangi, mazasi, o'zidagi biror narsasi va shu kabi belgilari asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: **olaqarg'a, qizilishton, achchiqtosh, mingoyoq** kabi.

43. Narsaning biror maqsad, ish uchun mo'ljallanganligini bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: **kirsovun, qiymataxta, tokqaychi, oshrayhon, ko'zoynak, molqo'ra, nosqovoq** kabi.

44. Narsani joyga nisbat berish asosida bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: **tog'olcha, cho'lyalpiz, suvilon, qashqargul** kabi.

45. Marosim, afsona kabilarni bildiruvchi qo'shma otlar qo'shib yoziladi: **kiryuvdi, kelintushdi, qoryog'di, Urto'qmoq, Ochil-dasturxon** kabi.

46. Qaratuvchili birikmaning bir so'zga aylanishi bilan yuzaga kelgan qo'shma otlar qo'shib yoziladi: **mingboshi, so'zboshi, olmaqqoqi** kabi.

47. Ikkinchi qismi turdosh ot bilan yoki **obod** so'zi bilan ifodalangan joy nomlari qo'shib yoziladi: **Yangiyo'l, To'rtko'l, Mirzao-bod, Xalqobod** kabi. Lekin ikkinchi qismi atoqli ot bo'lgan joy nomlari ajratib yoziladi: **O'rta Osiyo, Ko'hna Urganch, O'rta Chirchiq** kabi.

48. Rus tilidan aynan o'zlashtirilgan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan hosil qilingan qo'shma so'zlar qo'shib yoziladi: **kinoteatr, radiostansiya, fotoapparat, elektrotexnika, teleko'rnatuv, yarimavtomat, bayramoldi, suvosti** kabi.

49. Qisqartmaning barcha turlari va ularga qo'shiladigan qo'shimchalar qo'shib yoziladi: **SamDU, ToshDUning** kabi. Lekin yonma-yon kelgan ikki qisqartma ajratib yoziladi: **O'zXDP MK** (O'zbekiston Xalq demokratik partiyasi markaziy kengashi) kabi.

50. Bir tovush ikki yoki undan ortiq tovush tarzida aytilsa, bunday holat harfni takror yozish bilan ko'rsatiladi: **yo'o'q, nimaa, himm, uffff** kabi.

Chiziqcha bilan yozish

51. Juft so'z va takror so'z qismlari chiziqcha bilan yoziladi: **ol-yurt, mehr-shafqat, qovun-tarvuz, omon-eson, kecha-kunduz, yozin-qishin, asta-sekin, uch-to'rt, o'n-o'n beshta (10-10 ta), bilinar-bilinmas, bordi-keldi, kuydi-pishdi, don-dun, us-moz, mayda-chuyda, aldab-suldab, o'ylab-netib, so'ra-may-netmay, kiyim-kechak, adi-badi, ikir-chikir, duk-duk, tan-tuq, qop-qop, ming-ming (ming-minglab), bitta-bitta (bit-ta bittalab), baland-baland, chopa-chopa, ishlay-ishlay, ya-qin-yaqinlargacha, hamma-hammasi, uy-uyiga, ich-ichidan** kabi.

Usulnoma:

1) juft so'zdan qo'shimcha yordamida yasalgan so'zlar ham chiziqcha bilan yoziladi: **baxt-saodatli, xayr-xo'shlashmoq** kabi;

2) juft so'z qismlari orasida **-u (-yu)** bog'lovchisi kelsa, undan oldin chiziqcha qo'yiladi va juft so'z qismlari ajratib yoziladi: **do'st-u dushman (do'st-dushman), kecha-yu kunduz (kecha-kunduz)** kabi;

3) yetakchi va ko'makchi fe'l bir xil shaklda bo'lsa, chiziqcha bilan yoziladi: **yozdi-oldi, borasan-qo'yan, uxlabman-qolibman** kabi.

52. Belgini kuchaytiruvchi **qip-qizil, yam-yashil, dum-chalaloq, kuppa-kunduzi, to'ppa-to'g'ri, bab-barobar** kabi so'z shakllari chiziqcha bilan yoziladi (lekin **oppoq** so'zi qo'shib yoziladi).

53. So'zning **-ma, ba-** yordamida birlashgan qismlari chiziqcha bilan yoziladi: **ko'chama-ko'cha, uyma-uy, rang-barang, dam-badam** kabi. Lekin mustaqil ishlatilmaydigan qism qalqal nashsa, bunday so'zlar qo'shib yoziladi: **ro'baro', darbadar** kabi.

54. Rus tilidan aynan yoki so'zma-so'z tarjima qilish yo'li bilan olingan so'zlar asliga muvofiq chiziqcha bilan yoziladi: **unter-ofitser, kilovatt-soat** kabi.

55. **-chi, -a (-ya), -ku, -u (-yu), -da, -e, -ey (-ey)** yuklamalari chiziqcha bilan yoziladi: **sen-chi, boraylik-chi, sen-a, kutaman-a, bola-ya, mingta-ya, keldi-ku, kelgan-u, yaxshi-yu, yaxshi-da, qo'y-e, yashang-e, o'g'lim-ey, keldi-ey** kabi. Ammo **-mi, -oq (-yoq), -ov (-yov), -gina (-kina, -qina)** yuklamalari o'zidan oldin kelgan so'zga qo'shib yoziladi: **keliboq, o'ziyoq, ko'rganov, ko'rdiyov, mengina, qo'shiqqina** kabi.

56. Tartib son arab raqami bilan yozilsa, **-nchi** qo'shimchasi o'rniga chiziqcha (-) qo'yiladi: **7-sinf, 5-«A» sinfi, 3-, 7-, 8-sinf o'quvchilari, 60-yillar, 1991-yilning 1-sentyabri** kabi. Tartib sonni ko'rsatuvchi rim raqamidan keyin chiziqcha yozilmaydi: **XX asr, X sinf** kabi.

Ajratib yozish

57. Qo'shma fe'lning qismlari ajratib yoziladi: **sarf qil, ta'sir et, tamom bo'l, sotib ol, olib kel, olib chiq, miq etma** kabi.

58. Ko'makchi fe'l va to'liqsiz fe'l mustaqil fe'ldan ajratib yoziladi: **aytib ber, olib ko'r, so'rab qo'y, ko'ra qol, bera boshla, yiqilayozdi; ketgan edi, ketgan ekan, ketgan emish** kabi. Lekin mustaqil fe'l bilan yordamchi fe'l orasida tovush o'zgarishi bo'lsa, bunday qismlar qo'shib yoziladi: **aytaver (ayta ber), boroladi (bora oladi), bilarkan (bilar ekan)** kabi.

59. Ko'makchilar ajratib yoziladi: **shu bilan, soat sayin, borgan sari, bu qadar, kun bo'yi** kabi. Lekin bilan ko'makchisining

60. **Sen** shakli, uchun ko'makchisining **-chun** shakli chiziqcha bilan ajratib **sen-la, sen-chun** kabi.

61. **Hamina, har, hech, bir, qay, u, bu, shu, o'sha** so'zlari oldin hayingli yoki oldingi so'zdan ajratib yoziladi: **hamma vaqt, har kim, hech qaysi, qay kuni, u yerda, shu yoqdan, o'sha yoqqa** kabi. Lekin **birpas, biroz, birato'la, birvarakayiga, bir-buncha, buyon** so'zlari qo'shib yoziladi. Shuningdek, **qay** so'zi **qay**, **yor** so'zi bilan ishlatilganda bir **y** tovushi tushsa, bu so'zlar qo'shib yoziladi: **qayoqqa, qayerda** kabi.

62. Silat oldidan kelib, belgining ortiq yoki kamligini bildiradigan **to'q, jiqqa, tim, liq, lang, och** kabi so'zlar ajratib yoziladi: **to'q qizil, jiqqa ho'l, tim qora, liq to'la, lang ochiq, och sariq** kabi.

63. Murakkab son qismlari ajratib yoziladi: **o'n bir, besh yuz, qirq ming olti yuz bir, bir ming yetti yuz sakson beshinchi** kabi.

64. **Yildan yilga, tomdan tomga** kabi birinchi qismi chiqish belatishigida, ikkinchi qismi jo'nalish kelishigida bo'lgan birikma ajratib yoziladi.

65. Belgining ortiq darajasini bildiruvchi **ko'pdan ko'p, tekindan tekin, yangidan yangi, ochiqdan ochiq, qizigandan qizidi** kabilar ajratib yoziladi.

66. Izofali birikmalar ajratib yoziladi. Bunda izofa undosh bilan tugagan so'zlarga **i** shaklida, unli bilan tugagan so'zlarga **yi** shaklida qo'shiladi: **dardi bedavo, nuqtayi nazar, tarjimayi hol** kabi. Lekin izofa yozilmaydigan so'zlar, shuningdek, qismlaridan biri yoki har ikkisi o'zbek tilida mustaqil ishlatilmaydigan so'zlar qo'shib yoziladi: **gulbeor (guli beor), dardisar** kabi.

Bosh harf imlosi

66. Kishining ismi, ota ismi, familiyasi, taxallusi, ramziy atoli oti bosh harf bilan boshlanadi: **Dilbar, O'rinova, Muhabbat Majidovna, Azamat Shuhrat o'g'li, Hamza Hakimzoda, Muhammadsharif So'fizoda, Mannon Otaboy, Navoiy, Furqat; Yelpig'ichxon, Salomjon Alikov** kabi.

67. Joy nomlari bosh harf bilan boshlanadi: **Andijon, Yangiyo'l (shaharlar), Naymancha, Buloqboshi (qishloqlar), Bodomzor, Chig'atoy (mahallalar), Zavraq (dara), Yorqoq**

(yaylov), **Qoratog'**, **Pomir** (tog'lar), **Oqtepa**, **Uchtepa** (tepa); **Zarafshon**, **Sirdaryo** (daryolar), **Yoyilma** (kanal); **Turkly**, **Hindiston** (mamlakatlar) kabi. Bunday atoqli ot tarkibidagi sifatlarni bosh harf bilan yoziladi: **Shimoliy Kavkaz**, **Markaziy Qizilqum** kabi.

68. Yulduz va sayyoralar, boshqa xil osmon jismlarining atoxlari bosh harf bilan boshlanadi: **Hulkar**, **Qavs**, **Mirrix** (yulduz va sayyoralar nomi), **Tinchlik dengizi** (Oydagi relyef nomi) kabi. **Yer**, **quyosh**, **oy** turdosh otlari sayyora nomi bo'lib kelgandagina bosh harf bilan yoziladi: **Yer Quyosh atrofida**, **Oy Yer atrofida** aylanadi.

69. Madaniy-maishiy va savdo korxonalariga, adabiyot va san'at asarlariga, sanoat va oziq-ovqat mahsulotlariga, shuningdek, transport vositalari, sport inshootlariga qo'yilgan nomlar bosh harf bilan boshlanadi: **«Tong»** (mehmonxona), **«Saodat»** (firma), **«Navro'z»** (xayriya jamg'armasi), **«Kamalak»** (matbaa birlashmasi), **«G'uncha»** (bog'cha), **«Botanika»** (sanatoriy), **«Paxtakor»** (stadion), **«Qutlug' qon»** (roman), **«Dilorom»** (opera), **«Tanovar»** (kuy), **«Ozodlik»** (haykal), **«Jasorat»** (yodgorlik), **«Sino»** (sovitgich) kabi.

70. Muhim tarixiy sana va bayramlarning nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: **Mustaqillik kuni**, **Xotira kuni**, **Ramazon hayiti**, **Navro'z bayrami** kabi.

71. Davlatlarning, davlat oliy tashkilotlari va mansablarining, xalqaro tashkilotlarning nomidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: **O'zbekiston Respublikasi**, **Rossiya Federatsiyasi**, **Misr Arab Respublikasi**, **O'zbekiston Respublikasi Prezidenti**, **O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining Raisi**, **O'zbekiston Respublikasi Oliy Sudining Raisi**, **Birlashgan Millatlar Tashkiloti**, **Jahon Tinchlik Kengashi** kabi.

Boshqa tarkibli nomlarda oliy mansabni bildiruvchi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: **Bosh vazirning o'rinbosari**, **Mudofaa vaziri**, **Yozuvchilar uyushmasi**, **O'zbekiston Milliy tiklanish demokratik partiyasi** kabi.

Vazirliklar va idoralar, korxonalar va tashkilotlar nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan boshlanadi: **Sog'liqni saqlash vazirligi**, **Fan va texnika davlat qo'mitasi**, **Fanlar akademiyasi**, **Tilshunoslik instituti** kabi.

73. Davlatning oliy darajali mukofoti nomi tarkibidagi har bir so'z bosh harf bilan boshlanadi: «**O'zbekiston Qahramoni**» (unvon), «**Yulduz**» (medal). Boshqa mukofotlar, faxriy unvonlar nomidagi birinchi so'zgina bosh harf bilan boshlanadi: «**Shog'lom avlod uchun**» (orden), «**O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi**» (faxriy unvon), «**Matbaa a'lochisi**» (nişon) kabi.

74. Gapning birinchi so'zi bosh harf bilan boshlanadi: **Yer taqdim. Muqaddasga bir qarab oldim.** (O.Yoq.)

Kislatma:

1) ko'chirma gapdan keyin kelgan muallif gapining birinchi so'zi (agar u atoqli ot bo'lmasa) kichik harf bilan yoziladi: «**Bu** mana, — **qo'rqibgina javob berdi ko'laga.** (O.Yoq.);

2) katlav boshiga gapning sanaluvchi qismlari chiqarilganda bunday qismlar oldidan chiziqli qo'yiladi va ular kichik harf bilan yoziladi.

Ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi ishni ko'rishga tayyorlash vaqtida tegishli organ (mansabdor shaxs) quyidagi masalalarni:

— mazkur ishni ko'rib chiqish uning huquq doirasiga kirish-kirmasligini;

— ma'muriy huquqbuzarlik to'g'risidagi protokol va ishga oid boshqa materiallar to'g'ri tuzilgan-tuzilmaganligini ... hal qiladi;

3) gapning qismlari qavsli raqam yoki qavsli harf qo'yib sanaladi, bunday qism ham kichik harf bilan yoziladi:

Hozirgi o'zbek adabiy tilining lug'at boyligi asosan besh manba negizida tarkib topgan: 1) umumturkiy so'zlar; 2) o'zbekcha so'zlar; 3) tojik tilidan kirgan so'zlar; 4) arab tilidan kirgan so'zlar; 5) rus tilidan kirgan so'zlar («O'zbek tili» darsligidan).

74. Tarkibli nomning bosh harfidan iborat qisqartma, atoqli ot bo'lmagan ba'zi birikmaning qisqartmasi bosh harf bilan yoziladi: **AQSH (Amerika Qo'shma Shtatlari), BMT (Birlashgan Millatlar Tashkiloti), AES (atom elektr stansiyasi)** kabi. Qisqartma tarkibida bo'g'inga teng qism bo'lsa, uning birinchi harfigina bosh harf bilan yoziladi: **ToshDTU** (Toshkent davlat texnika universiteti) kabi.

Ko'chirish qoidasi

75. Ko'p bo'g'inli so'zning oldingi satrga sig'may qolgan qismi keyingi satrga bo'g'inlab ko'chiriladi: **to'q-son, si-fatli, sifat-li, pax-takor, paxta-kor** kabi. Tutuq belgisi oldingi bo'g'inda qoldiriladi: **va'-da, ma'-rifat, mash'-al, in'-om** kabi.

76. So'zning bosh yoki oxirgi bo'g'ini bir harfdan iborat bo'lsa, ular quyidagicha ko'chiriladi:

1) so'z boshidagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi oldingi satrda qoldirilmaydi: **a-badiy** emas, **aba-diy, e-shikdan** emas, **eshik-dan** kabi;

2) so'z oxiridagi bir harfdan iborat bo'g'in yolg'iz o'zi keyingi satrga ko'chirilmaydi: **mudofa-a** emas, **mudo-faa, matba-a** emas, **mat-baa** kabi.

77. O'zlashma so'zning bo'g'inlari chegarasida kelgan ikki yoki undan ortiq undosh quyidagicha ko'chiriladi:

1) ikki undosh kelsa, ular keyingi satrga birgalikda ko'chiriladi: **dia-gramma, mono-grafiya** kabi;

2) uch undosh kelsa, birinchi undosh oldingi satrda qoldirilib, qolgan ikki undosh keyingi satrga ko'chiriladi: **silin-drik** kabi.

78. Bir tovushni ko'rsatuvchi harflar birikmasi (**sh, ch, ng**) birgalikda ko'chiriladi: **pe-shayvon, pe-shona, mai-shat, pi-choq, bi-chiqchi, si-ngil, de-ngiz** kabi.

79. Bosh harfdan yoki bo'g'inga teng qism va bosh harfdan iborat qisqartma, shuningdek, ko'p xonali raqam satrdan satrga bo'lib ko'chirilmaydi: **AQSh, BMT, ToshDU, 16, 245, 1994, XIX** kabi.

80. Harfdan iborat shartli belgi o'zi tegishli raqamdan ajratib ko'chirilmaydi: **5-«A» sinf, V «B» guruhi, 110 gr, 15 ga, 105 m, 25 sm, 90 mm** kabi.

81. Atoqli ot tarkibiga kiradigan raqam nomi ajratilgan holda keyingi satrga ko'chirilmaydi: **«Navro'z-92»** (festival), **«O'qituvchi-91»** (ko'rik-tanlov), **«Andijon-9»**, **«Termiz-16»** (g'o'za navlari), **«Boing-767»** (samolyot), **«Foton-774»** (televizor) kabi.

82. **A.J.Jabborov, A.D.Abduvaliyev** kabilarda ism va ota ismining birinchi harfiga teng qisqartma familiyadan ajratib ko'chirilmaydi. Shuningdek, **v.b. (va boshqalar), sh.k. (shu kabilar)** singari harfiy qisqartmalar ham oldingi so'zdan ajratib ko'chirilmaydi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. «Imlo qoidalari» tarkibi haqida gapiring. 2. Asos va qo'shimcha imlosi haqida so'zlang. 3. Qo'shib yozishga misollar keltiring. 4. Ayratib yozishga misollar keltiring. 5. Chiziqcha bilan yozish haqida so'zlang. 6. Bo'g'in ko'chirish qoidalari qanday? 7. Bosh harflar imlosi haqida gapiring.

Topshiriqlar

1. Berilgan so'zlardagi xatoni tuzating:

o'rini, qorini, buruni, o'g'ili, bo'yini, ko'ngili, qayiril, ayiril, iklov, yettov, orzuyim, orzuying, orzuyi; parvoing; obro'yim, obro'ying; obro'yimiz, obro'ingiz, avzosi, mavzui, darvozavon, masxaravoz, amakibachcha, xolabachcha, ishta, mistan, ketti, kalmapdi, shovilla, lovilla, gurilla, tikdir, kesdir, tokga, yo'lakgacha, ko'nikgach, zerikguncha, to'kgani, kechikgudek, bukkan, kekgin, kichikgina, chopiqqa, qishloqqacha, yoq-gach, chiqquncha, barkka, pedagogka, buqqa, siqquncha, qabulxona, tabrik noma, beda poya, omma bop, xush xabar, ham suhbat, orom taxsh, kam quvvat, bug'doy rang, umum xalq, sovuq mijoz, dev lifat, suv talab, pir-pirak, karnay-gul, qo'zi qorin, ot quloq, oy bolta, dev qomat, sher yurak, bodom qovoq, qirg'iy ko'z, ola qarg'a, qizil ishton, achchiq tosh, ming oyoq, kir sovun, qiy-ma taxta, tok qaychi, osh rayhon, ko'z oynak, mol qo'ra, nos qovoq, tog' olcha, cho'l yalpiz, suv ilon, qashqar gul, kir yuvdi, kelin-tushdi, qor yog'di, Ur to'qmoq, Ochil dasturxon, ming boshi, so'z boshi, olma qoqi, Yangi yo'l, To'rtko'l, Mirza obod, Xalq obod, O'rtaosiyo, Ko'hnaurganch, O'rtachirchiq, qop qop, ming ming, bitta bitta, baland baland, chopa chop, ishlay ishlay, yaqin yaqinlargacha, hamma hammasi, uy uyiga, ich ichidan, baxt saodatli, xayr xo'shlashmoq, do'stu dushman, kechayu kunduz, kechakunduz, yozdi oldi, borasan qo'lasan, uxlabman qolibman, qipqizil, yamyashil, dum dumaloq, kuppa kunduzi, to'ppa to'g'ri, babbarobar, ko'cha-mako'cha, rangba-rang, damba-dam, ro'-baro', dar-badar, senchi, boraylikchi, sena, kuta-mana, bolaya, mingtaya, keldiku, kelganu, yaxshiyu, yaxshida, qo'ye, yashange, o'g'limey, keldiey, keliboq, o'ziyoq, ko'rgan-ov, ko'r-di-yov, men-gina, qo'shiqqina, 7 sinf, 5 «A» sinfi, 3, 7, 8

sinf o'quvchilari, 60 yillar, 1991 yilning 1 sentabri, sarfqil, ta'lim, et, tamombo'l, sotibol, olibkel, olibchiq, miqetma, hammavay, harkim, hechqaysi, qaykuni, shuyoqdan, o'shayoqqa, bir pas, bira, oz, bira to'la, bir varakayiga, bir muncha, bu yon, to'qqizil, jiqqa, ho'l, timqora, liqto'la, langochiq, ochsariq, ko'pdan-ko'p, tekni, dan-tekni, yangidan-yangi, ochiqdan-ochiq, qizigandan-qiziq, O'zbekiston respublikasi, Rossiya federatsiyasi, Misr arab Respublikasi, O'zbekiston respublikasi prezidenti, O'zbekiston respublikasi Oliy majlisining raisi, O'zbekiston Respublikasi Oliy sudining raisi, Birlashgan millatlar tashkiloti, Jahon tinchlik kengashi, Bosh Vazirning O'rinbosari, Mudofaa Vaziri, Yozuvchilar Uyushmasi, O'zbekiston Milliy Tiklanish Demokratik Partiyasi, Sog'liqni Saqlash Vazirligi, Fan va Texnika Davlat Qo'mitasi, Fanlar Akademiyasi, Tilshunoslik Instituti.

2. Xatoni qaysi qoida asosida tuzatganingizni qavs ichida bering.

10-DARS LUG'AVIY VA GRAMMATIK MA'NO

Leksikologiya grekcha **lexis** – «so'z», **logos** – «ta'limot» so'zlaridan olingan bo'lib, «so'z haqida so'z», «so'z haqida ta'limot» demakdir. Anglashiladiki, leksikologiya – tilning so'z boyligi, lug'at tarkibi, so'zning lug'aviy ma'nosi, so'z ma'nosining o'zgarishi, ya'ni kengayishi, torayishi va ko'chishi, so'zning shakl va ma'no munosabati, qo'llanish davri va doirasiga ko'ra turini o'rganuvchi va o'rgatuvchi soha.

Leksikologiya semasiologiya, frazeologiya, etimologiya, leksika kabi sohalarni o'z ichiga oladi.

1. Semasiologiya so'zni ma'no jihatidan o'rganadi. So'zning ma'no turi, lug'aviy va grammatik ma'no, bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik, o'z va ko'chma ma'no kabilar tadqiq qilinadi.

2. Frazeologiya ibora va uning ma'no tarkibi, turi kabilar bilan shug'ullanadi.

3. Etimologiya so'zning kelib chiqishi masalasi bilan mashg'ul bo'ladi. Yasama, qo'shma va xorijiy tildan o'zlashtirilgan so'zlar bilan ham qiziqadi. Etimologiya so'zning har ikki tomoni, ya'ni shakli va ma'nosini hisobga oladi.

■ **Leksika** tilning soʻz boyligini – oʻz va oʻzlashgan qatlam, faol va nafaol soʻzlar, soʻzning qoʻllanish davri va doirasiga barcha turlarini ham oʻrganadi. Bundan tashqari, leksikologiya grammatikologiya, toponimika, onomastika kabi boʻlimlarni ham oʻrganishiga oladi. Bu bilan koʻpincha tilshunoslik mutaxassisi shugʻullanadi.

Leksikologiya tilshunoslikning boshqa boʻlimlari bilan bevosita bogʻlangan. Tovush boʻlmasa, soʻz boʻlmaydi. Bu leksikologiya-ning fonetikaqa aloqasini koʻrsatadi. Soʻz boʻlmasa, grammatika-ning ham boʻlishi mumkin emas. Bu leksikologiya va morfologiya aloqasiga dalil.

Soʻzni nutqda maqsadga muvofiq qoʻllash nazarda tutilsa, leksikologiya uslubiyat bilan ham bogʻlanadi. Demak, leksikologiya-ning tilning barcha boʻlimlari bilan uzviy aloqador.

Boʻz va maʼno. Leksikologiya oʻrganish manbai, yaʼni obʼyekti boʻlgan soʻzni tushuncha va maʼnosiz tasavvur qilib boʻlmaydi. Soʻz tovush orqali idrok etilishi va maʼno anglatishi bilan birga tushuncha ifodalash xususiyatiga ham ega. **Chunki tushuncha – narsa va predmet, voqea va hodisalarni muhim belgisi asosida boshqa barcha narsa va predmet, voqea va hodisalardan ajratadigan fikr shakli.** U ana shu narsa va hodisalar, ularning xususiyatlari orasidagi maʼlum bogʻlanishni ongda aks ettiradi. Kishining fikrlashi tushuncha asosida vujudga keladi. Shu maʼnoda soʻz – tushunchaning tildagi ifodasi. Soʻz orqali predmet va hodisa bir-biriga qiyoslanadi va shu yoʻl bilan uning umumiy hamda xususiy belgisi ajratiladi. Masalan, hozirgi oʻzbek tilida **daraxt** soʻzi, umuman, daraxt haqidagi tushunchani bildiradi. Ayni zamonda, bu soʻz mevali va mevasiz daraxtni, mevali daraxtdan olma, oʻrik, shaftolini, shaftolidan chillaki shaftoli yoki anjir shaftoli kabi tushunchalarni ham ifodalashi mumkin. Misoldan koʻrinadiki, tushuncha doirasi qanchalik kengaygan sari, predmet haqidagi tasavvur ham kengayib boradi, shu predmetni anglatgan soʻz maʼnosida ham kengayish yuz beradi.

Soʻz maʼnosi nima?

Narsa va predmet, voqea va hodisa yoki ular orasidagi munosabatning soʻzda aks etishi soʻzning maʼnosi deyiladi. Boshqacha aytganda, u soʻzning borliqdagi narsa va hodisa (narsa-shaxs, belgi, miqdor, harakat)ni bildirishi, nimaningdir atamasi, nomi boʻlishidir.

Odatda, predmet yo hodisaga duch kelinganda dastlab u nish predmet bilan qiyoslanadi va shu asosda yangi predmet yo hodisaning biror muhim belgisi (xususiyati) ajratiladi. Ana muhim belgi narsa va predmetga nom berish uchun asos bo'ladi, bu nom so'zning ma'nosini tashkil qiladi. Buni, ayniqsa, tilda barcha yasama so'zlarda yaqqol ko'rish mumkin: **ishchi** – «ishlaydigan», **tomchi** – «tomadigan», **guliston** – «gul o'sadigan», **qumtepa** – «qum uyumi» kabi.

So'z gapdagi vazifasini grammatik shakllanganda ro'yobga chiqaradi. **Biz litseyda o'qiy** gapi grammatik shaklsiz (**Biz litsey, o'qi**) holida fikr ifodalay olmaydi.

Demak, so'zning mohiyatini tushunmoq uchun uning fonetik, semantik, grammatik tomoniga e'tibor berish kerak.

Yuqoridagi fikrdan kelib chiqib so'zga quyidagicha ta'rif beriladi: **tug'al shakllangan, ma'lum ma'no bilan bog'langan tovush yoki tovush birikmasidan iborat til birligi so'z sanaladi.**¹³

So'zning ma'nosi murakkab bo'lib, uning bir necha tipi mavjud. Eng avvalo, ma'noning lug'aviy (leksik), grammatik va qo'shimcha ma'no turlarini farqlash kerak.

So'zning borliqdagi qanday narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat, holatni bildirishi uning lug'aviy (leksik), ya'ni atash ma'nosi deyiladi. Masalan: **non** – «oziq-ovqat», **keldi** – «harakat». So'zning leksik ma'nosi uning o'zak, negizida bo'ladi. Ba'zi bir so'zlarda lug'aviy ma'no bo'lmaydi: **lekin, bilan, va, ammo, uchun, sari** kabi. Faqat mustaqil so'zgina atash ma'nosiga ega. Olmosh bundan mustasno. U o'zi almashtiradigan mustaqil so'zning atash ma'nosiga ishora qiladi.

Grammatik ma'no. So'zning biror so'z turkumiga xos belgisi, so'z birikmasi va gapdagi vazifasini ko'rsatuvchi xususiyati grammatik ma'no deyiladi. Masalan, biror so'z ot turkumiga, uning turdosh, aniq, yakka turiga mansub, biror kelishikda va ma'lum bir egalik qo'shimchasini olgan, shuningdek, so'z birikmasida ergash so'z, gapda to'ldiruvchi bo'lib kelgan. Sanalgan xususiyatlarning barchasi ot turkumiga mansub bu so'zning grammatik ma'nosidir. Demak, so'zning morfologik va sintaktik xususiyati uning grammatik ma'nosini tashkil etadi.

¹³ Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2004. – B.35.

Grammatik ma'no juda ko'p so'zlar uchun bir xil, ya'ni umumiy bo'ladi. Shuning uchun uni **umumiy ma'no** deyishadi. Bir xil grammatik ma'noli so'zlar juda ko'p. Lug'aviy ma'no esa har bir so'zda alohida.

So'z va leksema. So'z va leksema farqlanadi. So'zning gap tarkibidan tashqaridagi, grammatik qo'shimchasiz, alohida olingan ko'rinishi **leksema** deyiladi. Masalan, **kitob, o'qi, qizil, bir, ko'p, holbuki**. Ma'lum ma'no bilan bog'langan va morfologik shakllangan tovush yoki tovushlar birikmasi **so'z** sanaladi. Bular gap tarkibiga kirsam, so'zga aylanadi: **Kitob qiziqarli ekan. U qib chiqmoq bo'ldi odatim. Bir gapirib o'n kuladi. Holbuki, arzularidan judo ham bo'lganim yo'q.** Leksemaning har bir qo'z birikmasi, har bir gap tarkibidagi ko'rinishi alohida so'zdir. Masalan, tilimizda bitta **kitob** leksemasi bor. Lekin uning har bir so'z birikmasi yoki gapdagi ko'rinishi alohida so'zdir. Shuning uchun tilimizda sanoqli leksema bor, so'zning miqdori esa cheksiz.

Lug'at leksemani tavsiflaydi, so'zni emas. Aks holda, **kitobni, a'qldim, qizilroq** so'zlari ham lug'atda berilar edi. O'zbek tilining 2 tomli izohli lug'atida 60 ming leksema tavsiflangan. **So'z** morfologiya birligi sifatida, **leksema** esa leksikologiya birligi sifatida bir-biridan farqlanadi.

Demak, gap tarkibidan so'zlarni ajratamiz. So'zlar esa leksema va grammatik qo'shimchalarga bo'linadi.

Qo'shimcha ma'no. So'zning lug'aviy ma'nosiga qo'shimcha tarzda kishining his-tuyg'u, kayfiyati, turli munosabati va so'zning turli xil uslubda qo'llana olishini ifodalovchi ma'no so'zning **qo'shimcha ma'nosi** deyiladi. Masalan, **yuz, aft, chehra** sinonimik qatorida atash ma'nosi bitta, qo'shimcha ma'no har xil. **Yuz** so'zidagi «betaraf», **aft** so'zidagi «salbiy», **chehra** so'zidagi «ijobiy» ma'no qirrasini qo'shimcha ma'no.

Qo'shimcha ma'no, asosan, ikki xil:

- a) hissiy ma'no (emotsional-ekspressiv);
- b) uslubiy ma'no (stilistik).

Hissiy ma'no ham, o'z navbatida, so'zlovchining qanday munosabat ko'rsatishiga ko'ra ikki xil:

- a) ijobiy;
- b) salbiy.

Masalan, **chehra** so'zi yuzni ijobiy ma'no bilan ifodalaydi. **Tu** so'zi esa salbiy munosabatni anglatadi.

Ma'no qirrasining yuqori, ortiqcha ekanligini bildiruvchi ma'no ham mavjud. Masalan, **kerak**, **lozim**, **shart**, **darkor** sinonim qatorida **kerak**ka nisbatan **lozim**ning, **lozim**dan ko'ra **shart**ning ma'nosi kuchli ekanligini anglash qiyin emas. Bu uslubiy ma'no. Uslubiy ma'no – so'zning nutq uslubidan biriga mansubligini ko'rsatuvchi, uni nutq uslubiga ko'ra tavsiflovchi xususiyati. Masalan, **bashar**, **hur** so'zlari faqat badiiy uslubga xos. **Lozim** so'z ilmiy, **darkor** so'zi badiiy uslubga xos, **kerak**, **shart** so'zlari uslubiy betaraf. Uslubiy betaraf so'zlarni har qanday nutq vaziyatida ishlatish mumkin. Uslubiy xoslangan so'zlar ma'lum bir uslubda qo'llanadi.

Barcha so'zlar qo'shimcha ma'noga ega bo'lavermaydi. Qo'shimcha ma'no so'zning ma'no tarkibida bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin. Masalan, **novcha** so'zining atash ma'nosi «baland bo'yli», qo'shimcha ma'nosi esa yo'q. **Naynov** so'zida leksik ma'no bilan birga salbiy munosabat ham mavjud. Demak, faqat atash ma'nosiga ega va uslubiy xoslanmagan so'z xolis (neytral) so'z deyiladi.

Qo'shimcha ma'no so'zdagi kabi leksemada bo'lishi ham, bo'lmasligi ham mumkin.

Yuqoridagi fikrdan bir so'zda qanday ma'no bo'lishi mumkinligini quyidagicha ko'rsatish mumkin:

- a) lug'aviy ma'no + grammatik ma'no + qo'shimcha ma'no: **bashara**, **chehra**, **hur**, **sevgi**, **naynov** kabi;
- b) lug'aviy ma'no + grammatik ma'no: **kitob**, **stul**, **odam**, **ozod**;
- c) grammatik ma'no + qo'shimcha ma'no: **darkor**, **chun**, **la**, **lek**, **yoxud**;
- d) faqat grammatik ma'no: **va**, **bilan**, **ammo**, **uchun** kabi.

Demak, leksik (atash) va qo'shimcha ma'no har qanday so'zda bo'lmasligi ham mumkin, lekin grammatik ma'no har bir so'zda mavjud.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Leksikologiya so'zining ma'nosi nima? 2. So'z nima? 3. Leksema nima? 4. Tushuncha nima? 5. Ma'no deganda nimani tushunasiz? 6. Lug'aviy ma'no haqida gapiring. 7. Grammatik

ma'no qanday ma'no? 8. Umumiy ma'no haqida gapiring. 9. Xu-
 shiy ma'no haqida gapiring. 10. Qo'shimcha ma'no haqida gapi-
 ring. 11. Hissiy ma'no nima? 12. Uslubiy ma'no nima?

BIR MA'NOLILIK VA KO'P MA'NOLILIK. SO'Z MA'NOSI TARAQQIYOTI

Bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik. Leksema bir ma'noli va ko'p ma'noli bo'lishi mumkin. **O'n, Qarshi, telefon** so'zlari bir ma'noni bildirganligi uchun bir ma'noli so'zlar deyiladi. Bir ma'noli so'z **monosemantik** so'z ham deb yuritiladi. Nutq jarayonida birdan ortiq ma'no bildiradigan so'z ko'p ma'noli so'z deyiladi. Masalan, **kitob** so'zi ko'p ma'noli: 1) «varaqdan tashkil topgan va muqova-
 langan, bosma yoki qo'lyozma holidagi o'quv quroli»; 2) «katta hajmli asarning qismi, bo'limi». Yoki **qo'zichoq** so'zi «qo'yning bolasi» va «aziz farzand» ma'nosiga ega.

Tildagi so'zning ancha qismi ko'p ma'noli, chunki kishi o'zi-
 ning kundalik hayotida yangi paydo bo'lgan tushunchaning har
 biri uchun alohida-alohida so'z qo'llayversa, uning soni o'ta
 ko'payib ketib, xotirada saqlash mumkin bo'lmay qolardi. Nati-
 jada tildan foydalanish ham qiyinlashib, u sekin-asta yaroqsiz
 holga kelardi.

Har qaysi tilda sanoqli til birligining turli xil birikuvidan chek-
 siz tushuncha va fikrni ifodalashga harakat qilinadi. Ana shun-
 day harakat tufayli tilda ilgari mavjud bo'lgan so'zga yangi-yangi
 ma'no yuklanadi. Natijada ko'p ma'noli so'z hosil bo'ladi. Masa-
 lan, **tosh** so'zi dastlab «suv ta'sir qilmaydigan qattiq yoki mo'rt
 holdagi tabiiy jins» ma'nosiga ega bo'lgan: **Yo'lda tosh yotibdi.**
 Keyinchalik so'zdagi «qattqlik» ma'no qirrasi faollashib, «g'am
 ham yemira olmaydigan» ma'nosi vujudga kelgan: **Tosh ekan
 boshim.**

Nutq jarayonida ikki va undan ortiq ma'noda qo'llanuvchi so'z
 ko'p ma'noli yoki **polisemantik** so'z, ko'p ma'nolilik hodisasi esa
polisemiya deyiladi. **Polisemiya** grekcha **poli** – «ko'p», **se-
 mio** – «ma'no» so'zlaridan olingan bo'lib, ko'p ma'noli demak-
 dir. Polisemiya monosemiya (grekcha **mono** – «bir», **semio** –
 «ma'no»)ga zidlanadi.

Qo'shimcha (hissiy va uslubiy) ma'no so'zni ko'p ma'noli qilol-
 maydi. Chunki u o'zi alohida tushunchani ifodalamaydi, balki

tushunchaga biror qo'shimcha ma'no orttiradi. Ko'p ma'nolilik birinchi anglatgan tushuncha va tasavvurdan tashqari boshqa anglatish asos qilib olinadi.

Ko'p ma'noli so'z qancha ma'noni bildirmasin, baribir, o'z predmet, hodisa, harakat orasida aloqa, umumiy belgi mavjud bo'lishi shart. Masalan, **bel** so'zi uch predmetni anglatadi, aniq ular orasidagi o'xshashlikka asoslangan umumiy («o'rta qism») belgisi mavjudligi bir-biri bilan bog'lab turadi. Solishtiring: 1) **Avazxon olmos po'latni beliga boylab, otning beliga mindir.** 2) **Ezilib ketadi tog'larning beli.**

Ko'p ma'noli so'zda ma'no qancha bo'lsa ham, u bir so'z hisoblanaveradi. Ko'chma ma'no nutq tarkibida boshqa so'zlardan bilan bog'langanda namoyon bo'ladi, so'z nutq tarkibidan chiqarilganda o'z ma'nosi qoladi. Masalan, **tosh** so'zi nutq qurshovidan ajratib olinib, «suv ta'sir qilmaydigan qattiq yoki mo'rt holdagi tabiiy jins» ma'nosini anglatadi.

Har qanday ko'p ma'noli so'z gapning ichida faqat bir ma'noni anglatadi. Chunki bunda so'zlovchi bir ma'noni nazarda tutadi va gapdagi qo'shni so'z ham boshqa ma'noni yuzaga chiqarmaydi.

Bir ma'noli so'z tilda kam va ilmiy, biror soha, kasb-hunar atamasini, shuningdek, yangi paydo bo'lgan so'zni o'z ichiga oladi. Yangi so'z (neologizm) ham davr o'tishi bilan ko'p ma'noni anglatishi mumkin. Masalan, **haker** so'zi neologizm bo'lib, «kompyuter dasturi buzuvchisi» ma'nosiga ega. U ayni paytda «umuman, buzg'unchi» ma'nosini ham anglatmoqda.

Ko'p ma'noli so'zning ma'nosini bilish va undan nutq jarayonida o'rinli foydalanish nutqning ta'sirchan, ifodali bo'lishiga yordam beradi.

So'z ma'nosi taraqqiyoti. Tildagi har qanday so'z paydo bo'lgan paytda bir ma'noni, keyinchalik esa ko'p ma'noni anglatib qolishi mumkin. Ba'zan buning aksi yuz beradi. Demak, so'z ma'nosi doimiy taraqqiyotda bo'ladi, o'zgarib turadi. **Vatan** so'zi dastlab «tug'ilgan joy» ma'nosini anglatgan. Bugungi kunda u respublika, davlat ma'nosini ham bildiradi. Bunday holni hozirgi o'zbek tilidagi **burchak, kecha, yutuq, boshlang'ich** kabi qator so'zlarda ham ko'rish mumkin. Shuningdek, qarindoshlikni bildiruvchi **ota, ona, xola, amaki** kabi so'zlarning keng ma'noda hur-

ko'rsatuvchi sifatida qo'llanishi ham ma'no kengayishiga imkon beradi. Atoqli otning turdosh otga o'tishi ma'no kengayishidir: **amper** – **amper**, **Rentgen** – **rentgen** kabi.

O'tav o'tishi bilan ko'p ma'noni bildiruvchi so'zning ma'nosi ko'payishi mumkin. Masalan, **ichkari** so'zi avval «biror narsa yoki shuning ichki qismi»ni ham, «biron kishining xotin-qizi» ma'nosi bilan bildirgan. Lekin hozir «bino yoki narsaning ichki qismi»ni bildiradi, xolos. **Kiyik** so'zi ilgari barcha yirtqich hayvonlarga nisbatan ishlatilgan bo'lsa, hozir faqat ohuni, **pivo** so'zi avval ichimlikning har qanday turini bildirgan bo'lsa, hozir esa faqat bir turini bildiraydi.

Turdosh otning atoqli otga ko'chishi ham ma'no torayishiga olib keladi: **po'lat** – **Po'lat**, **bolta** – **Bolta**, **kumush** – **Kumush**, **bahor** – **Bahor** kabi.

Ko'z bir necha ma'noni bildirar ekan, uning birinchi va keyinlik anglatgan ma'nosini farqlash kerak. Shu nuqtayi nazardan ma'noning ikki xili mavjud:

- a) o'z (bosh) ma'no;
- b) ko'chma (hosila) ma'no.

O'z ma'no atamasi darslikda turli sinonimlariga ega: **bosh ma'no**, **denotativ ma'no**, **asos ma'no**, **to'g'ri ma'no**, **genetik ma'no** va h.k. **So'zning predmet, voqea-hodisa haqidagi dastlabgi, real, nutqdan tashqarida anglatgan ma'nosi o'z ma'no deyiladi.** Masalan, **ko'z** – «ko'rish a'zosi», **paxta** – «oq mayin tola beruvchi o'simlik», **to'qimoq** – «gazmol yoki buyum yasamoq, tayyorlamoq» kabi.

So'zning o'z ma'nosidan tashqari o'xshatish, mubolag'a, kinoya kabi usul bilan boshqa ma'noda qo'llanishi natijasida ko'chma ma'no hosil bo'ladi: **ko'z** – 1) «yog'ochning qavariq joyi»; 2) «uzukning yaltiroq dumaloq qismi»; **to'qimoq** – «yo'q yerdan o'ylab chiqarmoq» kabi. Ko'chma ma'no ham o'z ma'no kabi har xil manbada turlicha atalgan: **yasama ma'no**, **hosila ma'no**, **erkin ma'no** va h.k.

Ko'chma ma'no gap tarkibidagi boshqa so'z yordamida anglashiladi. Masalan, **U bu gaplarni o'zi to'qigan** jumlasidagi **to'qimoq** so'zining «yo'q yerdan o'ylab chiqarmoq» ma'nosi undagi **gaplarni** so'zi yordamida anglashiladi. **Derazaning ko'zi sindi** gapidagi **ko'z** so'zining «shisha» ma'nosi **deraza** va **sindi** so'zi yordamida yuzaga chiqmoqda.

Bir so'zda o'nlab ko'chma ma'no bo'lishi mumkin. So'zning ko'chma ma'nosi faqat matn orqali, gapdagina aniqlanadi.

Aytilganidek, o'z va ko'chma ma'no deganda qo'shimcha ma'noni tushunmaslik kerak. Bir so'z o'z va ko'chma ma'nosini alohida-alohida qo'shimcha ma'nosi bo'lishi mumkin. Masalan, yuqorida aytib o'tilgan **to'qimoq** so'zining o'z ma'nosida (gazmo to'qimoq) qo'shimcha ma'no yo'q, lekin ko'chma ma'nosida salbiy ma'no borligini anglash qiyin emas.

So'zning ko'chma ma'nosi – til taraqqiyoti mahsuli. Har qanday so'z vaqt o'tishi bilan ko'chma ma'noli bo'lib keta oladimi? Ko'chma ma'no qanday hosil bo'ladi?

Borliqdagi narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatning nomi ma'lum bir asosga ko'ra boshqa narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakatholatning nomi sifatida ham qo'llanadi. Bunday vaqtda bitta so'z bir necha narsa-hodisa, belgi-xususiyat, harakat-holatning nomi sifatida xizmat qiladi. Masalan, **burun** so'zi «tirik organizmning yuz qismida bo'rtib chiqqan nafas olish a'zosi» ma'nosini ifodalash bilan birga «yerning dengiz yoki okean tomon bo'rtib chiqqan qismi» ma'nosini ham ifodalaydi. Bunda narsalar orasidagi tashqi o'xshashlik (yuzdan bo'rtib chiqqan **burun** bilan yer qirg'og'ining dengiz yoki okeanga qarab bo'rtib chiqishi o'rtasidagi o'xshashlik) birining nomini ikkinchisi o'rnida qo'llashga asos bo'lgan.

Ma'no ko'chishining nima asosda yuzaga kelishiga ko'ra 5 turi bor:

- 1) **metafora;**
- 2) **metonimiya;**
- 3) **sinekdoxa;**
- 4) **vazifadoshlik;**
- 5) **kinoya.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qanday so'zlar bir ma'noli (monosemantik) so'zlar? 2. Qanday so'zlar ko'p ma'noli (polisemantik) so'zlar? 3. Ko'p ma'noli so'zlar ma'nosidagi umumiylikni tushuntiring. 4. Ma'no kengayishi nima? 5. Ma'no torayishi nima? 6. Ma'no ko'chishi nima? 7. O'z (bosh) ma'no qanday ma'no? 8. Ko'chma ma'no nima?

Topshiriqlar

Boshqaruv bo'lgan tushunchalar bo'yicha savol-javobga tayyarlashing.

Matnni diqqat bilan o'qing.

I. Tilshunoslik tarixida tillarni «katta-kichik»ka, «boy-kam»ga, «nafis-qo'pol»ga ajratib, bir-biriga qarshi qo'yuvchi tushunchalar ham topiladi. Alisher Navoiy bunday noto'g'ri qarashlarga qarshi turib, o'zi-ning «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida fors va arab tllari bilan qiyoslab, ularning har biri ham o'zicha boy va qimmatli, nozik va she'r yozishda maqbul ekanligini ko'rsatib bergan edi. (A.Abd.)

II. ... Tokchada yongan shamning shu'lasini va qiya ochiq damdan tushgan oy nuri gilamlarning gullari ustida jivillab, xayoliy mayin manzaralar, o'yinlar yasar, o'qtin-o'qtin esgan shabada sham yulqinini lipillatar, pastgina kursi ustida ochiq turgan qalin, katta kitobni shoir chalayotgan kuyning sehriga berilganday jimginib tinir edi... (Oyb.)

III. Hofiz Ko'ykiyni Bog'i Nurafshonning kunchiqar tarafidagi xos hujralardan biriga joylashtirdilar. Jazirama issiq va qabul qiluvchilari uni qattiq charchatgan edi, tonggacha dong qotib uxladilar. Peshin namozidan so'ng umrida ilk daf'a ko'rib turgani – notanish anvoyni gullar yal-yal yongan salqin xiyobonda jannatoshiyon qushlarning hur navolarini zavq-shavqqa to'lib tinglagancha ohista kezib chiqdi. (X.Sul.)

3. Matndagi so'zlarni 4 guruhga ajratib yozing:

- a) lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zlar;
- b) lug'aviy, grammatik va qo'shimcha ma'no anglatuvchi so'zlar;
- c) grammatik va qo'shimcha ma'no anglatuvchi so'zlar;
- d) faqat grammatik ma'no anglatuvchi so'zlar.

Guruhlarni o'zingiz topgan boshqa o'xshash birliklar bilan boyiting.

4. Lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zlarni to'rt guruhga ajrating:

- a) narsa/shaxs bildiruvchi so'zlar;
- b) harakat bildiruvchi so'zlar;
- c) miqdor bildiruvchi so'zlar;
- d) belgi bildiruvchi so'zlar.

5. Lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zlarni nom ma'no anglatishiga ko'ra ikki guruhga ajrating:

- a) bir ma'noli so'zlar;
- b) ko'p ma'noli so'zlar.

6. Lug'aviy va grammatik ma'no anglatuvchi so'zlarni nom o'zgarishiga ko'ra 2 guruhga ajrating:

- a) ma'nosi o'zgargan (ko'chgan) so'zlar;
- b) ma'nosi o'zgarmagan so'zlar.

7. Ma'nosi o'zgargan so'zlarni ikki guruhga ajrating:

- a) ma'nosi kengaygan so'zlar;
- b) ma'nosi toraygan so'zlar.

11-DARS

—KO'CHMA MA'NO HOSIL BO'LISH USULI

Metafora. Metafora so'zi yunoncha bo'lib, (**metaphora**) – «ko'chirish», «ko'chirma» demakdir.

Biror predmet, belgi yoki harakatning boshqasiga tashqi o'xshashligi asosida ma'no ko'chishi metafora deyiladi. Bunda predmetning rangi, shakli, harakat-holati, xususiyati, o'rni va paytga munosabati jihatidan o'xshashligiga asoslaniladi. Masalan, choynakning jo'mragi odamning burniga, dengizning quruqlikka suqulib kirgan joyi odamning qo'ltig'iga o'xshatiladi. Metafora ko'proq odam tana a'zosi nomiga (**bosh, yuz, burun, og'iz, quloq, til, oyoq**); kiyim qismiga (**etak, yoqa**); hayvon, parranda yoki hasharotning biror a'zosi nomi (**qanot, dum**) kabilarga o'xshatib hosil qilinadi. **Otlanmoq** ilgari «otga minib biron joyga borish» ma'nosida ishlatilgan (albatta, ot minganlik tasavvur qilingan), hozir xoh otga, xoh piyoda, xoh mashinada bo'lsin – «biror joyga jo'nash» ma'nosi tushuniladi. Bunda harakatning tashqi o'xshashligi mavjud.

Narsa va hodisa orasidagi o'xshashlik quyidagicha bo'lishi mumkin:

1) shakliy o'xshashlik: **odamning qulog'i – qozonning qulog'i, qush uchdi – odam uchdi;**

2) joylashish o'xshashligi: **itning dumi – samolyotning dumi, qo'shni odam – qo'shni dala;**

U mazmunan o'xshashlik: **tomdan yiqilmoq** – imtihondan yiqilmoq, **sovuq havo** – sovuq xabar, **qaynoq suv** – qaynoq olov, **achchiq o't** – achchiq sovuq, **tomdan tushmoq** – manjadan tushmoq, **odam o'tirdi** – fabrika o'tirdi, **akkumulyator to'ldi**.

Metaforaga juda yaqin bir vosita **o'xshatish** bo'lib, u yordami bilan shaxs-predmet bir-biriga yaqinlashtiriladi, qiyos qilinadi. Unda **dek, dey, go'yo, yanglig', singari, xuddi** kabi o'xshatish vositalaridan foydalaniladi: Bahor **kelinchakdek** yasanib keldi. **Quyoshdek** – **imsoli oftob**.

Nutq jarayonida metaforadan o'rinli foydalanganda so'zlovchining badiiy-estetik qobiliyati namoyon bo'lib, nutq ta'sirchan, mohir chiqadi.

Vazifadoshlik. Narsa va hodisa orasidagi vazifaviy o'xshashlik asosida birining nomini ikkinchisiga ko'chirish vazifadoshlik asosida ma'no ko'chirish deyiladi.

Vazifaviy ko'chirish ham o'xshashlikka asoslanadi. Bu jihatdan u metaforaga yaqin turadi. Farq shundaki, vazifaviy ko'chirishda tashqi ko'rinish o'xshashligi emas, balki vazifa o'xshashligi hisobga olinadi. Masalan, qush tanasining uchish uchun ajratilgan qanot qiladigan a'zosi **qanot** deb ataladi. O'xshash harakatni bajaruvchi samolyot qismi ham shunday nomlanadi. **Tugma** yotqichning oldini tugib yopuvchi bog'ich nomi bo'lgan. Hozir u vazifani bajaradigan, odatda, aylana tutqich ham **tugma** deyiladi.

Vazifadoshlik asosida ma'no ko'chishi faqat ot turkumida uchraydi.

Metonimiya. Metonimiya so'zi yunoncha **metonimia** – «yangi nom qo'yish», «nomni o'zgartirish», «qayta nomlash» demakdir. **Makon va zamondagi o'zaro bog'liqligi asosida bir narsa va hodisaning nomini ikkinchiga ko'chirish – metonimiya.** Metonimiyada biror predmet xususiyati yoki voqea-hodisaning nomini aytganda shunga o'zaro bog'liq bo'lgan ikkinchisi anglashiladi. Bunda o'xshashlik nazarda tutilmaydi. Boshqacha aytganda, ikkita bir-biriga bog'liq predmet, belgi, holatdan birining nomi tejamkorlik natijasida tushiriladi. Masalan,

*Fuzuliyning oldim qo'limga,
Majnun bo'lib yig'lab qichqirdi (H.Olim.), –*

gapida Fuzuliy va asar (**Fuzuliyning kitobini oldim qo'limga**) bir-biriga bog'liq bo'lib, tejash uchun **kitob** so'zi tushirib qoldirilgan. Natijada **Fuzuliy** so'zi shaxs ma'nosini emas, **kitob** so'ziga xos ma'noni ifodalagan.

Metonimiya turli ko'rinishda bo'ladi:

1) o'ringa munosabatiga ko'ra: **bir stakan** (suv) **ichdim**, **bir tarelka** (ovqat) **yedim**, **qishloq uyquda**;

2) vaqtga ko'ra: **o'nga** (yosh) **kirdim**, **yarim yillik** (imtihon) **topshirildi**;

3) muallif va asar orasidagi munosabatga ko'ra: **Pushkinni** (asar) **o'qidim** va hokazo.

Metonimiya asosidagi ko'chma ma'no – fikrni lo'nda va ta'sirchan bayon qilish vositasi.

Sinekdoxa. Sinekdoxa yunoncha **synecdoche** so'zidan olingan bo'lib, «birga anglash» demakdir. Qism bilan butun munosabati asosida ma'no ko'chirish sinekdoxa usuli sanaladi. Sinekdoxa metonimiyaning bir ko'rinishi deb ham yuritiladi. Ammo, undan farqli ravishda, sinekdoxada miqdoriy tavsifga asoslanadi. Masalan, **bosh**, **tuyoq** so'zi (ya'ni qism) orqali hayvon (ya'ni butun) tushuniladi. **Yurak**, **tirnoq** so'zi (ya'ni qism) orqali odam (ya'ni butun) anglashiladi. Sinekdoxada butun orqali qism ham anglashishi mumkin. Masalan, **Besh qo'l barobar emas** gapida **qo'l** (ya'ni butun) so'zi orqali **barmoq** so'zining ma'nosi anglashilmoqda. **Nikolay zamonida ostonam tuyoq ko'rmagan (Oyb.)** gapida qism (**tuyoq**) orqali butun (**mol**) ifodalanayotir.

Kinoya. So'zni teskari ma'noda ishlatish kinoya deyiladi. Kinoyadagi so'z qo'shtirnoqqa olinadi:

*Bizni «homiy»lardan himoya qilg'il
Degan sharq xalqida piching – duo bor.
Xo'sh, janobi oliy, qaysi sho'rlik xalq
Sizning «himoyangiz»ga qolmish intizor. (G'.G'ul.)*

Bu o'rinda **homiy** so'zi **zolim**, **himoya** so'zi **zulm** so'zi ma'nosida ishlatilgan.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Mutafora haqida gapiring va misollar keltiring.
2. Metonimiya haqida gapiring va misollar keltiring.
3. Sinekdoxa haqida gapiring va misollar keltiring.
4. Vazifadoshlik haqida gapiring va misollar keltiring.
5. Kinoya haqida gapiring va misollar keltiring.

SO'ZNING SHAKL VA MA'NO MUNOSABATIGA KO'RA TURLARI

SINONIM

So'z ma'no munosabatiga ko'ra **ma'nodosh, zid ma'noli, aytdosh, butun-bo'lak, tur-jins**, shakl munosabatiga ko'ra esa **shakldosh va talaffuzdosh** so'zlarga bo'linadi.

So'zlar ma'nosi asosida o'zaro turli munosabatda bo'ladi. Ba'zi so'zlar ma'nosi asosida o'zaro bir-biriga yaqin bo'lsa, ba'zi-ri bir-birini inkor qiladi. Ma'nosi bog'lanmasa-da, tashqi tomoni (aytilishi, yozilishi) bir xil so'z ham bor bo'lib, biri boshqasining mavjudligini eslatib turadi. Shunga ko'ra, sinonim (ma'nodosh), antonim (zid ma'noli so'zlar), omonim (shakldosh) va paronim (talaffuzdosh) farqlanadi.

Sinonim. Tilda bir so'z ko'p ma'noni anglatishi bilan birga bir boshqa so'z bir tushunchani bildirishi ham mumkin. Masalan, **osmon, falak, ko'k, samo, gardun; yurak, qalb, dil, ko'ngil** kabi. Bir tushunchani turli ma'noda ifodalaydigan so'zlar **sinonim (ma'nodosh)** deyiladi. Ma'nodosh so'zlarning atash ma'nosi o'zaro qo'shimcha ma'nosi bilan farqlanadi. Masalan, **yuz, aft, bahara, chehra** so'zlarining atash ma'nosidagi hissiy va uslubiy farqlar farqli.

Sinonim grekcha **synonym** so'zidan olingan bo'lib, **syn** – «bir» va **onyma** – «nom» demakdir. Shakli har xil, bir tushunchani bildiruvchi til birligi sinonim deyiladi.

Sinonimiya quyidagilarga bo'linadi:

- a) lug'aviy (leksik) sinonimiya, ya'ni so'z ma'nodoshligi: **ish, yumush; gapirmoq, so'zlamoq;**
- b) iboralar (frazеologik) ma'nodoshligi: **boshi osmonga yetdi, tartaftga sig'madi;**

c) qo'shimchalar (affiksalar) ma'nodoshligi. Bu o'z o'rnida ikki bo'linadi:

1) so'z yasovchi qo'shimchalar ma'nodoshligi: **ser-, -dor, -be-**;

2) grammatik shakllar ma'nodoshligi: **-yap, -yotir, -moqda** kabi.

d) sintaktik ma'nodoshlik: **Bahor keldi, shuning uchun ko'nglim shod – Bahor kelganligidan ko'nglim shod**.

Leksikologiyada faqat leksik (lug'aviy) va frazeologik sinonimlar ya'ni o'rganiladi.

Tilshunos olimlar so'zdagi ma'no xususiyatini ko'zda tutib sinonimni turlicha ta'rif berishadi.

Sinonimning mohiyatini to'g'ri tushunish uchun ikki hodisani bir-biridan farqlash lozim:

– tushuncha va so'z, uning o'zaro munosabati;

– so'z va uning ma'nolari, har bir so'zning ma'no qirrasini.

Tushuncha predmet, belgi, voqea, hodisa, harakat haqida kishining tasavvuri bo'lib, so'z – uning tilda namoyon bo'lishi. Tushuncha so'zga, so'z esa tushunchaga to'la ravishda mos kelavermaydi. Masalan, **yuz, aft, bashara, chehra** so'zlari bir tushunchani bildiradi, ammo ma'nosi boshqa-boshqa. Ma'nosi bir xil so'zning bittasi tilda yashaydi, boshqasi iste'moldan chiqib ketadi.

Bir so'z tushunchaning hamma tomonini qamrab ololmaydi, balki uning mohiyatini va muhim tomonini aks ettiradi. Tushunchaning boshqa tomoni va xususiyatlari o'zga so'z bilan ifodalanadi.

Sinonimik qator. *Sinonim so'zlar qatori sinonimik qator deyiladi.* Sinonimik qator birdan ortiq so'zdan tashkil topadi: **osmon, ko'k, samo, falak; qiziq, g'alati, ajoyib, alomat, antiqa, ajab, ajib** kabi.

Sinonimik qatordagi ma'lum aniqlikka ega bo'lgan, uslubiy jihatdan «betaraf» so'z bosh so'z (dominanta) deyiladi: **yurak, ko'ngil, qalb, dil** qatorida bosh so'z – **yurak**.

Bosh so'z quyidagi xususiyatlarga ega:

a) boshqalariga nisbatan ko'p ishlatiladi;

b) uslub tanlamaydi;

c) boshqasini erkin almashtiradi;

d) hissiy bo'yoqsiz bo'ladi.

Qo'shimcha ma'no anglatish-anglatmasligiga ko'ra sinonim ikkiga bo'linadi:

bu ma'noviy sinonim;

bu ko'plik sinonim.

Bu ma'no ham, qo'shimcha ma'no ham bir-biriga to'g'ri keladigan ko'plik sinonim deyiladi: **lingvistika – tilshunoslik, fazogir kosmonavi, huquqshunos – yurist** kabi. Bir tilning o'z so'zlari o'zaro ko'plik sinonim bo'lmaydi.

Bu ma'nosi bir xil bo'lib, lekin qo'shimcha ma'nosi (hissiy, xarakteristik ma'nosi) bir-biridan farq qilsa, ma'noviy sinonim deyiladi. Masalan, **yurak, dil, qalb, ko'ngil; kerak, lozim, shart, darkor** kabi.

Sinonimik munosabat bir so'z turkumi doirasida bo'ladi: **ulug', kuyuk, katta** (sifat); **odam, inson, bashar** (ot). Ma'nodoshlik deyilgan barcha so'z turkumlari doirasida uchrashi mumkin.

Ko'p ma'noli so'zlarda ma'nodoshlik o'ziga xos. U har bir ma'nosi bilan boshqa-boshqa sinonimik qatorda bo'lishi mumkin. Masalan, **bitirmoq** so'zi uch ma'nosi bilan uch sinonimik qatorda bo'lishadi:

a) **bitirmoq, tugatmoq, tamomlamoq**. Bu so'z «yakuniga yetkazmoq» tushunchasi asosida o'zaro sinonim.

b) **bitirmoq, bajarmoq, ado etmoq, do'ndirmoq**. Bu qatordagi so'z «ish, vazifa, topshiriqni amalga oshirmoq, bajo keltirmoq» tushunchasi asosida o'zaro sinonim;

c) **bitirmoq, sop qilmoq, yo'qotmoq**. Bu so'z «butkul yo'q holatga keltirmoq» tushunchasi asosida sinonimlik hosil qiladi. Yoki **birinchi** so'zini olaylik:

a) **birinchi** (sentyabr) (sinonimi yo'q);

b) **birinchi** (farzand), **bosh, to'ng'ich, katta**;

c) **birinchi** (masala), **asosiy, muhim, dolzarb**;

d) **birinchi** (qadam), **dastlabgi, ilk**.

Tilda sinonim quyidagi yo'l bilan paydo bo'ladi:

a) bir tildan ikkinchi tilga so'z o'tishi natijasida: **manglay, peshona; kuch, quvvat; josus, agent**;

b) mahalliy shevadani so'z olish natijasida: **do'ppi, kallapo'sh; buzoq, go'sala**;

c) so'z yasaliishi natijasida: **his, sezgi; savol, so'roq; vazifa, topshiriq**;

d) so'zning yangi ma'no kasb etishi natijasida: **o'rin, joy, la-vozim**.

Eslatma

Ayrim so'zlar ko'chma ma'noda qo'llanib, boshqa so'zlar vaqtincha ma'nodosh bo'ladi. Masalan, **qattiq** so'zi ko'chma ma'noda **baxil**, **xasis**, **ziqna**, **mumsik** so'zi bilan, **o't** so'zi **chiroy**, **husn** so'zi bilan ma'nodosh. Bu **shartli ma'nodosh** deyiladi.

Ko'rinib turibdiki, sinonimlarning asosi turlicha bo'lib, ular o'zaro umumiy ma'nosi asosida bog'lanadi. Har bir sinonim ma'no xususiyatiga ko'ra farqlanadi. Shuning uchun uning barcha larini ikkinchisining o'rnida ishlatib bo'lmaydi.

Og'zaki va yozma nutqda sinonimning amaliy ahamiyati katta. Sinonimlar so'zni o'rinsiz takrorlashga yo'l qo'ymaydi, uslubning ravonligini ta'minlaydi.

Sinonim badiiy nutqda tasvir vositasi bo'lib xizmat qiladi. Yozuvchi sinonim vositasida kishi xarakterini, voqea-hodisani, manzarani aniq va jozibali qilib tasvirlaydi. Sinonimdagi bunday xususiyatni XV asrdayoq idrok etgan Alisher Navoiy «Muhokamat ul-lug'atayn» asarida **ichmoq** so'zining 6 ta, yig'lamoq so'zining 7 ta sinonimini keltiradi. Masalan, **yig'lamoq**, **ingramoq**, **singramoq**, **siqtamoq**, **o'kirmoq**, **inchkirmoq**, **hoy-hoy yig'lamoq**. Alisher Navoiy bu sinonimlar bir-biridan o'zining nozik ma'no qirrasini bilan farqlanishini she'r bilan tushuntiradi.

Sinonimning uslubiy xususiyati. Sinonim o'zaro hissiy ta'siriy bo'yog'i bilan farqlanadi: **yuz**, **aft**, **bashara**, **bet**, **chehra**, **jamol**, **ruxsor**, **diydor** sinonimik qatoridagi **yuz** so'zi betaraf bo'lsa, **bet**, **aft** so'zi salbiy bo'yoqli, **bashara** so'zida esa salbiy bo'yoq yanada kuchli, **turq** so'zida **bashara** so'ziga nisbatan ham kuchliroq; **chehra** ijobiy bo'yoqqa ega, **jamol** so'zida bu bo'yoq yanada kuchli. So'zlovchi o'z kayfiyati, maqsadi va munosabatiga qarab undan tanlaydi. Shuningdek, sinonimning ishlatilish doirasi chegaralangan yoki chegaralanmagan bo'lishi mumkin: **kekxa**, **qari**, **oqsoqol**, **nuroniy**, **mo'ysafid** sinonimik qatoridagi **qari** so'zining ishlatilish doirasi keng, qolganlariniki esa chegaralangan.

Sinonimni o'rinsiz ishlatish oqibatida turli uslubiy xatolar kelib chiqadi: **Buldozer ko'chamizda yigilay deb turgan devorlarni bir chekkaga surib yo'l ochar edi gapida yigilay** so'zi noo'rin

... chunki bu so'z kishiga nisbatan ishlatiladi; bunda nisbatan **qulay (qulamoq)** so'zi qo'llanishi maqsadga mos bo'lgan.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Sinonim so'zining lug'aviy ma'nosi nima? 2. Sinonimga ta'rif bering. 3. Lug'aviy sinonim nima? 4. Ma'nodosh iboraga ta'rif bering va misollar keltiring. 5. Ma'nodosh so'z yasovchiga ta'rif bering va misollar keltiring. 6. Ma'nodosh grammatik shaklga ta'rif bering va misollar keltiring. 7. Sintaktik sinonimga ta'rif bering va misollar keltiring. 8. To'liq sinonim nima? 9. Ma'noviy sinonim nima? 10. Sinonimik qatorga ta'rif bering va misollar keltiring. 11. Sinonimik qatorda bosh so'z va uning xususiyati haqida gapiring. 12. So'z va tushunchaning farqi nimada namoyon bo'ladi?

Topshiriqlar

1. Tarix g'ildiragini orqaga aylantira oladigan kuch yo'q dunyoda. («Qashq.») 2. Dasturxonga boqqan do'st emas. (Maqol) 3. Dasturxonning qoshi biroz chimirildi, mayin tovushi o'zgardi. (A.Qah.) 4. Oyog'im uzangidan toyib, burnim egarning qoshiga tegib ketdi. (G'.G'ul.) 5. Nikolay zamonida ostonam tuyuq ko'rmagan. (Oyb.) 6. Zebixon g'ildirak yog'ochlariga oyog'ini bir-bir qo'yib aravaga chiqdi. (S.Zun.) 7. Havo isib, maysalarga, daraxt shoxlariga qo'ngan shudringni bir zumda yalab oladi. (Sh.Rash.) 8. Bo'g'moq so'zi, aslida, «qattiq qismoq» ma'nosini bildiradi. 9. Bu yorda hayot hayotni bo'g'adi, temir temirni g'ajiydi, o't o'tni so'ndiradi. (Oyb.) 10. Moyi tugab, piligi so'xta bo'lgan chiroq bir lip etib so'ndi. (S.Ahm.) 11. Ota-onaning chirog'ini yoqadigan kishi farzandidir. (M.Ism.) 12. Mening soatim to'xtab qolibdi. (A.Qah.) 13. Besh qo'lini og'ziga tiqadi. (I.Rah.) 14. «Homiy»lardan himoya qilg'il. (G'.G'ul.)

Berilgan gaplarni o'qing.

2. So'zlarni 2 guruhga ajratib yozing:

a) to'g'ri (bosh) ma'noda qo'llangan so'zlar;

b) ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlar.

3. Ko'chma ma'noda ishlatilgan so'zlarni ichki guruhga ajratib yozing:

- a) o'xshashlik asos bo'lgan ma'no;
- b) aloqadorlik asos bo'lgan ma'no;
- c) vazifadoshlik asos bo'lgan ma'no;
- d) butun-qism munosabati asos bo'lgan ma'no;
- e) kinoya asos bo'lgan ma'no.

4. O'xshashlik asos bo'lgan ma'noning ichki guruhini aniqlang.

- a) shakl o'xshashligi asos bo'lgan ko'chma ma'no;
- b) rang o'xshashligi asos bo'lgan ko'chma ma'no;
- c) joylashish o'xshashligi asos bo'lgan ko'chma ma'no;
- d) boshqa asosdagi ko'chma ma'no.

5. Aloqadorlik asos bo'lgan ko'chma ma'noli so'zlarni farqlang.

- a) o'rin munosabatiga ko'ra;
- b) vaqtga ko'ra;
- c) muallif-asar munosabatiga ko'ra;
- d) boshqa asosdagi ko'chma ma'no.

Butun-qism munosabati asos bo'lgan ma'noli so'zlarni ikki guruhga ajrating:

- a) butun-qism munosabatli;
- b) qism-butun munosabatli.

ANTONIM

Bilish jarayonida narsa va hodisa, harakat-holat, belgi va xususiyatni bir-biriga zidlash, ularning o'zaro o'xshash va farqli tomonlarini aniqlash katta ahamiyatga ega. Butun bilish faoliyatimiz zidlanishga asoslangan. Ana shunday zidlanish tilimizda ham o'z ifodasini topgan. Birini aytishimiz bilan uning ziddi xayolimizga keladi. Masalan, **oq – qora**, **uzun – qisqa (kalta)**, **baland – past**, **dono – ahmoq; -li (suvli), -siz (suvsiz)** va boshqa.

Antonim grekcha **anti** – «zid», **onyma** – «nom» demakdir. **O'zaro zid ma'noli so'z, ibora va qo'shimcha antonim deyiladi.** Antonimiya – so'z va qo'shimchaning o'zaro zid ma'noli munosabati. Uning leksik (**yaxshi – yomon, keng – tor**), morfologik (**li – siz**), frazeologik (**qo'li uzun – qo'li kalta**) ko'rinishlari mavjud.

Antonimni hosil qiladigan narsa – asos ma'nodagi zidlik. Qo'shimcha ma'nodagi zidlik antonimlik hosil qilolmaydi. Masalan, **chehra** va **bashara** so'zlari qo'shimcha ma'nosi bilan farqlanadi.

Belgi yoki harakatning bo'lishli-bo'lishsizlik shakli ham antonimlik bo'lmaydi. Ma'nodagi zidlik asosida bo'ladigan inkor bilan bir narsa, belgi yoki harakatning aynan o'zining inkor etilishini bildirish kerak. Antonimiya asosida, yuqorida ko'rilganidek, o'zaro qarama-qarshi bo'ladi. Bu zidlik ikki so'zning ma'nosi orasida bo'ladi. Masalan, **tun** va **qora** so'zlarda esa aynan bir narsa, belgi yoki harakat inkor etiladi. **Tun** va **qora** o'zaro qarama-qarshi turadigan ikki narsa, ikki belgi, ikki harakat bo'lmaydi. Masalan, **tun**, **qora**, **olmoq** so'zlari bildirgan narsa, belgi, harakat inkor etilishi bilan **tun emas**, **qora emas**, **olmaydi** kabilarda **oq** – **qora**, **bormoq** – **kelmoq** so'zlaridagiga qarama-qarshi e'ttiriklik yo'q.

Har xil ma'noli so'zlarning antonimligi qanday ma'noda kelganligiga qarab belgilanadi. Bir so'z har xil ma'nosi bilan har xil so'zga antonim bo'la olishi mumkin. Masalan, **qattiq** so'zi bir ma'nosi bilan **yumshoq** so'ziga, boshqa bir ma'nosi bilan esa **saxiy** so'ziga antonimdir. Qiyoslang: **qattiq predmet** – **yumshoq predmet**, **qattiq odam** – **saxiy odam**.

Antonim juft holda qo'llanib ko'chma ma'no ifodalaydi: **yaxshi-yomon** (har xil) gaplar, **erta-kech** (doim) xayolimdasan.

Antonim, asosan, belgi bildiruvchi so'zlar – sifat va ravishda uchraydi. Ot va fe'l'da kamroq: **vafo** – **jafo**, **yig'lamoq** – **kulmoq** kabi.

Haolatma

Antonim yordamida badiiy adabiyotda tazod, antiteza san'ati hosil qilinadi. Biroq antonimlikni tazod va antitezaga tenglashtirib, bir xillashtirib qo'ymaslik kerak. Antonim bo'lmagan so'z ham bu san'atni hosil qilaveradi.

Antonimning uslubiy xususiyati. Antonimdan to'g'ri foydalana olmaslik ham uslubiy xatolikni keltirib chiqaradi: ... **choyxona** mudiri **Yusufjon Nozimov** turmushning **issiq-chuchugini** tatligan kishiga **o'xshaydi**. Bu gapdagi **issiq-chuchugini** juftligi o'rnida **achchiq-chuchuk** juftligi ishlatilishi kerak edi. Antonimdan foydalangan holda yaratiladigan badiiy san'at **tazod** (antiteza) deb ataladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Antonimiya nima? 2. Antonim so'zga ta'rif bering va misollar keltiring. 3. Antonim iboraga ta'rif bering va misollar keltiring. 4. Antonim qo'shimchaga ta'rif bering va misollar keltiring. 5. Antonimlik va inkorning farqli va o'xshash tomoni nimada?

OMONIM

Tilda tovush va yozuv tomoni bir xil bo'lib, ammo turlicha, biriga bog'liq bo'lmagan ma'no ifodalovchi so'zlar, qo'shimcha va iboralar mavjud. Bunday birliklar **omonim** deyiladi. Omonim so'z, qo'shimcha, ibora, so'z birikmasi va gapga xos.

Omonim grekcha «bir xil nom» demakdir: **Dalada ot kisladi. Chaqaloqqa ot qo'yildi. To'pni menga ot.** Har uchala gapda qo'llangan **ot** so'zi shaklan bir xil bo'lsa-da, aslida, mutlaq boshqa-boshqa so'zlar.

Omonim bilan ko'p ma'noli so'zlarni chalkashtirmaslik kerak. Ularning farqi quyidagicha:

- omonimlar nechta bo'lsa, u shuncha so'z hisoblanadi, ko'p ma'nolilikda esa uning ma'nosi qanchalik ko'p bo'lmasin, baribir, bir so'z hisoblanadi;
- omonimdagi ma'no bir-biriga mutlaqo bog'liq emas, ko'p ma'nolilikda ma'no bir-biriga aloqador bo'ladi;
- omonim turli tillardan so'z kirib kelishi, bir tildagi turli shakllarning aynan to'g'ri kelib qolishi natijasida yuzaga keladi, ko'p ma'nolilik esa uning nechta ma'nosi bo'lsa, barchasi bir ma'nodan o'sib chiqadi.

Omonim ham, ko'p ma'noli so'z ham qaysi ma'noda kelayotganligi matn orqali aniqlanadi.

Omonim bir so'z turkumi doirasida ham, bir necha so'z turkumi doirasida ham bo'lishi mumkin: **Uyga o't ketdi. Dalada o't ko'kardi.** Gapda faqat ot turkumiga mansub so'z o'zaro omonimlikni hosil qilgan. Faqat bir so'z turkumi doirasida hosil bo'lgan omonim so'zlar grammatik shakl olsa ham, omonim bo'lib turaveradi: **Bu uningni o'zing non qilib ye. Uningni o'chir!** gaplaridagi **un** so'ziga **-ing** egalik va **-ni** tushum kelishigi qo'shimchasi qo'shilganda ham omonimlik bartaraf bo'lmagan. Lekin omonimlik boshqa-boshqa so'z turkumlari doirasida

qo'shimchalar bilan u yo'qoladi. Masalan, **otib** harakat. **Oting nima? Uzoqqa otib yubor.** Ba'zan har bir til so'z turkumlari doirasida bo'lsa-da, qo'shimchalar ham, saqlanib qolishi mumkin. Bunda qo'shimcha (qo'shimcha) omonimligini ham kuzatish mumkin: **Oting nima? Uzoqqa yuborilgacha otib.** Bunda **-ing** – egalik, **-ing** – shaxs qo'shimchasi. Bunday holda omonimlik gapdagi boshqa so'zlarda bartaraf etiladi.

Omonimning uslubiy xususiyati. Nutqda omonimdan foydalanishda turli so'z o'yinlari hosil qilinadi va badiiy nutqning uslubiga o'rinishiladi: **Qo'lingdan kelgancha chiqar yaxshi ot,** **Yaxshilik qil, bolam, yomonlikni ot,** **Nasihatim yod qilib ol,** **Yomonlik, Yolg'iz yursa, chang chiqarmas yaxshi ot.** Bu o'rinda omonimni turli ma'nolarni ifodalayapti.

Omonim so'zlardan foydalangan holda so'z o'yinini yaratish (qo'shimcha) san'ati deyiladi. Badiiy adabiyotda shu badiiy san'at qo'shimcha yaratilgan to'rt misrali she'r **tuyuq** deb ataladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Omonim nima? 2. Omonim va ko'p ma'noli so'zlarning farqi nimada ko'rinadi? 3. Bir so'z turkumi doirasidagi omonim haqida gapiring va misollar keltiring. 4. Bir necha so'z turkumlari doirasidagi omonim haqida gapiring va misollar keltiring. 5. Omonimning uslubiy xususiyati haqida gapiring va misollar keltiring. 6. Omonim so'zga ta'rif bering va misollar keltiring. 7. Omonim qo'shimchaga ta'rif bering va misollar keltiring. 8. Omonim iboraga ta'rif bering va misollar keltiring. 9. Omonim so'z birikmasi haqida gapiring va misollar keltiring. 10. Omonim gap haqida gapiring va misollar keltiring.

UYADOSH SO'ZLAR

Tildagi barcha so'zlar ongda ma'lum bir mazmuniy uyaga birlashgan holda yashaydi. Bu so'zlarning inson xotirasida oson saqlanishi va nutqda qulay yuzaga chiqishini ta'minlaydi.

Bir mazmuniy uyaga mansub so'zlar uyadosh deyiladi. Masalan, **daraxt** so'zi o'z mazmuni ichiga **olma, olcha, terak, tol, archa, chinor, nok, tut, qayin, qayrag'och** kabi so'zlarni

oladi. O'z ichiga oluvchi so'z uya so'z va uyaga kiruvchi uyadosh so'z deyiladi. Qo'y uya so'zi o'z ichiga qo'zi, qo'chqor, shishak, to'qli so'zlarini olsa, qoramol so'zi novvos, ho'kiz, buqa, g'unajin so'zlarini oladi.

Bir uyaga kiruvchi uyadosh so'zlar ichki guruhga bo'linishi mumkin. Masalan, daraxt uyasi o'z ichida mevali daraxt mevasiz daraxt uyasiga bo'linadi. Bu uyachada daraxt mevali va mevasizga bo'lingan holda yashaydi. Masalan, ot uyasi quyidagi 4 ta uyachaga bo'linadi:

- a) jins uyasi: **ayg'ir, baytal;**
- b) zot uyasi: **arabi, bedov, qozoqi, muguli, axaltaka;**
- c) rang-tusi uyasi: **saman, to'riq, chovkar, qorabayir, qashqar, jiyyon;**
- d) vazifa uyasi: **salt, aravakash, yukchi, uloqchi, poygachi.**

Uya yoki uyadosh so'z o'rnida so'z birikmasi ham bo'lishi mumkin. Bunga yuqoridagi **mevali daraxt** va **mevasiz daraxt** birikmasi misol bo'ladi. U daraxtning mevali turiga nisbatan **uya birikma**, daraxt uyasiga nisbatan **uyadosh birikma**dir.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Uyadosh so'z nima? Misollar keltiring.
2. Uya so'z nima? Misollar keltiring.
3. Uyacha nima? Misollar keltiring.
4. Uyadosh birikmaga misollar keltiring.
5. Uya birikma nima? Misollar keltiring.

PARONIM

Paronim – talaffuzi bir-biriga juda yaqin, ammo yozilishi va ma'nosi har xil bo'lgan so'zlar. Masalan, **asr** va **asir**, **afzal** va **abzal**, **sher** va **she'r**, **adib** va **adip** kabi so'zlar talaffuzda bir xil aytilsa-da, yozilishda farq qiladi. Ma'nosi ham butkul boshqa-boshqa. Paronimni ikki xil yozilishga ega bo'lgan, ammo ma'nosi bir xil bo'lgan dubletdan farqlash kerak. **arava – aroba, bekik – berkik, benihoya – benihoyat, gado – gadoy** kabilar paronim emas, balki dublet, variantdosh so'zlardir.

Paronim so'zlar ortofonik qoidaga rioya qilmasdan talaffuz qilishdan paydo bo'ladi.

Paronim talaffuz jihatidan o'zaro o'xshash bo'lganligi uchun undan badiiy adabiyotda qofiya sifatida keng foydalaniladi.

Paronimning **uslubiy xususiyati**. Paronimni to'g'ri qo'llashda ham xatolik yuz beradi: **Chanoqdagi lo'ppi** (to'g'ri: **Chanoqdagi lo'ppi**) **quyoshda yarqirab kumushdek toblanadi**. Bu **to'blanadi** so'zi o'rnida **tovlanadi** so'zi ishlatilishi kerak.

VARIANTDOSH SO'ZLAR

Variandosh so'zlar ikki yoki bir necha xil yozilishga ega. Hammasi ham (mlo) qoidasiga binoan to'g'ri yozilgan hisoblanadi. Bu variant paronim va sinonimdan farqlash kerak. Paronimda yozilish va aytilishi bir-biriga yaqin ikki so'zning ma'nosi butunlay boshqa boshqa bo'ladi. Sinonimda esa shakli butunlay o'zgacha, ma'no qirrasida ham farq sezilib turadi. Variantdosh so'z ma'no va farq qilmaydi. U – bir so'z. Faqat yozilishida farq bor, xolos. Farq sababi bir varianti fonetik yozuv asosida bo'lsa, ikkinchi varianti morfologik yoki boshqa yozuv qoidasi asosida yozilgan. Demak, bir so'z turli yozuv (tamoyili) qoidasi asosida ham yozilishi mumkin ekan. Quyidagi variantdosh so'zlar turli xil yozilishi bilan farq qilib turadi:

abr va avr
 adab va odob
 ajdarho, ajdahor, ajdar va ajdaho
 akildoqlik va akillaklik
 ash-pash va hash-pash
 baayni va baaynihi
 bab-baravar va bab-barobar
 bekitiqcha va berkitiqcha
 beklamoq va berklamoq
 depsamoq va depsimoq
 dirham va diram
 dostonsaro va dostonsaroy
 hakkar va hakkari
 hamona va hamono
 he va ha
 hiylagar va hiylakor
 hurkovuch va hurkagich
 igna va nina

ignabarg va ninabarg
 illo-billo, illoh-billoh
 isirg'a va sirg'a
 iymon va imon
 jinday va jindak
 jir va jirr
 jirraki va jizzaki
 kabutar va kaptar
 karta va qarta
 ketkazmoq, ketkizmoq
 korol va qirol
 liftchilik va liftyorlik
 ma'no va ma'ni
 ma'nodor va ma'nidor
 mahtal va ma'tal

Ba'zi variantdosh so'zlar juft so'zlar orasiga bog'lovchi vazifasida kelgan **-u** affiks-yuklamasining qo'shilib kelish va kelmasligiga ko'ra farq qiladi. Lekin barcha juft so'zlar orasida ham **-u** yuklamasi biriktirilavermaydi. Masalan, *baqiriq-chaqiriq*, *yemay-ichmay*, *janjal-suron* kabi so'zlar **-u** yuklamasiz yoziladi. Shuningdek, *dog'-hasrat*, *dog'-hijron*, *balo-qazo* so'zlari **-i** bilan, ya'ni ***dog'i hasrat***, ***dog'i hijron***, ***baloyi qazo*** tarzida yoziladi. Quyida bog'lama vazifasidagi **-u** yuklamasi bilan yoziladigan juft so'zlardan keltiramiz:

abgor-abgashta va abgor-u abgashta
 afsus-nadomat va afsus-u nadomat
 aft-angor va aft-u angor
 aft-bashara va aft-u bashara
 baxt-iqbol va baxt-u iqbol
 baxt-saodat va baxt-u saodat
 bayti-g'azal va bayt-u g'azal
 bazm-aysh va bazm-u aysh
 bazm-ishrat va bazm-u ishrat
 bazm-suhbat va bazm-u suhbat
 dard-alam va dard-u alam
 dard-armon va dard-u armon

dard-u azob va dard-u azob
 dard-u bala va dard-u bala
 dard-u falokat va dard-u falokat
 dard-u hasrat va dard-u hasrat

Mustaqil so'zlarning ko'pchiligi **bermoq, olmoq, yubor-** moq ko'makchi fe'llari (harakat tarzi) bilan bog'liq. Bu ko'makchi fe'llar qo'shilib kelgan yetakchi fe'lga **-vermoq, -olmoq** va **-vor-** moq tarzida qo'shiladi:

bajara olmoq va bajarolmoq
 beravermoq va bera bermoq
 berolmoq va bera olmoq
 deya olmoq va deyorolmoq
 deyavermoq va deya bermoq
 deyorolmoq va deya olmoq
 eplay olmoq va eplay olmoq
 gapiravermoq va gapira bermoq
 javray bermoq va javrayvermoq
 jonlana bermoq va jonlanavermoq
 jo'navormoq, jo'nab yubormoq

12-DARS

BARQAROR BIRIKMALAR

Barqaror birikmalar. Nutqda fikr ifodalash uchun barqaror birikmaga ham ehtiyoj mavjud. Masalan, kuchli hayron bo'lib qolganlikni ta'sirchan ifodalash uchun **hayron bo'lmoq** fe'li yetarli emas. Shunda barqaror birikma qo'llanadi: **Og'zi ochilib qoldi.**

Og'zi ochilib qoldi – ibora. U ikki mustaqil so'zdan iborat bo'lib, nutqqacha tayyor holga kelgan. Nutqdan keyin ham ongimizda shu holicha turadi. Uning atash ma'nosi **hayron bo'lmoq** fe'lining atash ma'nosiga teng bo'lsa-da, qo'shimcha, ya'ni hissiy va uslubiy ma'nosi bilan farqlanadi.

O'zbek tilida barqaror birikmalar sifatida maqol, matal, ibora e'tirof etiladi. Tilshunoslikning barqaror birikmalarni o'rganuvchi

bo'limi **paremiologiya** (lotincha **parema** – «barqaror», **logos** «ta'limot»), uning lug'atini tuzish bilan mashg'ul bo'luvchi **paremiografiya** (lotincha **parema** – «barqaror», **grapho** – «yozmoq») deyiladi.

Tilda ikki yoki undan ortiq so'zning bog'lanishidan hosil bo'lgan birlik ko'p. Masalan, so'z birikmasi, so'z qo'shilmasi, gap qo'shma so'z, tasviriy ifoda, maqol, matal va h.k. Shuning uchun dastlab turg'un bog'lanish va erkin bog'lanishni bir-biri bilan farqlash kerak.

Ikki yoki undan ortiq mustaqil so'zning bir grammatik butunlik, ma'noviy yaxlitlik tashkil etib, murakkab tushuncha yoki tushunma fikrni ifodalaydigan bog'lanishi **erkin bog'lanish** deyiladi. So'z birikmasi va gap erkin bog'lanishga kiradi. Chunki so'z birikmasi va gap nutq jarayonida hosil qilinadi.

Ikki yoki undan ortiq so'zning qotib qolib, nutqda tayyor holda ishlatiladigan bog'lanishi barqaror, turg'un bog'lanishni tashkil qiladi.

Barqaror birikma qo'shma so'z va erkin so'z birikmasidan quyidagi xususiyatlari bilan farq qiladi:

1. Barqaror birikmada birdan ortiq mustaqil so'z birikib, ko'chma ma'no ifodalaydi.
2. Barqaror birikmani tashkil etgan barcha so'zlar shu gap tarkibida butunligicha bir bo'lak yoki bir gap vazifasida keladi.
3. Barqaror birikmaning tarkibiy qismi qat'iy bir qolipga kirgan bo'ladi.

Demak, alohida rasmiylashgan, tarkibining barqarorligi bilan ajralib turadigan, yaxlitligicha qo'llanish xususiyatiga ega, tayyor holda mavjud, obrazli, jozibali, ma'no jihatidan shakllangan so'zlar bog'lanmasi **barqaror birikma** deyiladi.

Barqaror birikmani «buzish» – unga so'z kiritish, almashtirish, olib tashlash mumkin emas.

Maqol. Grammatik jihatdan gap holida shakllangan, xalq donishmandligi mahsuli bo'lgan barqaror birikma **maqol** deyiladi. Misol: **To'g'ri o'zadi, egri ozadi. Ko'ngli qoraning yuzi qora.** Maqollar yaxlit holda yashaydi va xalqning ma'naviy boyligi hisoblanadi.

Maqollarning aksariyati qo'shma gap shaklli bo'ladi: 1. O'zga yurtda shoh bo'lguncha, o'z yurtida gado bo'l. 2. Bekor-

belli yo'q, qozon osar eti yo'q. 3. Bodom po'sti bilan, ko'sti bilan. 4. Kamtar bo'lsang, osh ko'p, manman bo'lsang, tosh ko'p.

Maqol gap tipidagi maqollar ham tilda anchagina: 1. Bir gapdan bo'tqa bo'lmas. 2. Arg'amchiga qil quvvat. 3. Beli yolg'annig non yeyishini ko'r.

Maqoliz gap shaklli maqollar ham ko'p uchraydi: 1. Arslon qaylmas, yigit so'zidan (qaytmas). 2. Oltin o'tda bilina-tilam mehnatda (bilinadi).

Matal. Matal ham barqaror birikma holida bo'ladi. Matal degan so'zning ma'no ifodalamaydigan obrazli ifoda, tugal shakliga ega bo'lgan hikmatli birikma nazarda tutiladi. Masalan, qizil qor yolg'anda, tuyaning dumi yerga yetganda, dumi xurjunda, o'sa vali deydi, berdisini aytguncha kabi. Matalga boshqa gap qo'shilishi bilan fikr to'liq ifodalanadi. Masalan, Berdisini aytguncha jim tur. Tuyaning dumi yerga yetganda qarzini qaytadi kabi.

Maqol tugal fikr bildirishi, ibora bir so'zga teng tushuncha anglatishi, matal esa ergash gapli qo'shma gap tarkibidagi soddaga gapdek «chala» fikr ifodalashi bilan o'zaro farqlanadi. Mazmuni obrazli va ko'chma xarakterda bo'lishi bilan o'xshash.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Barqaror birikma nima? 2. Iborani ta'riflang va misollar keltiring. 3. Maqolni ta'riflang va misollar keltiring. 4. Matalga ta'rif bering va misollar keltiring.

IBORA

Ibora. Barqaror birikmaning bir guruhi tarkibidagi so'zlar ma'no jihatidan uyg'unlashib, mazmuniy yaxlitlikni vujudga keltiradi. Ko'pincha ma'nosi bir so'zga teng va ko'chma bo'ladi. So'zning bunday barqaror bog'lanmasi ibora (frazologik birlik)dir. Tilshunoslikning iborani o'rganuvchi maxsus bo'limi **frazologiya** deyiladi.

Qismlari qat'iy bir qolipga kirib barqarorlashgan, ko'chma ma'no anglatib, gapda butunligicha bir bo'lak vazifasida keladigan, obrazli, jozibali barqaror birikma frazeologik birikma (ibora)

deyladi: **Eshon mayizning tagiga turna ekibdi** («tugatmoq») = **Boshi osmonga yetdi** («xursand»).

So'z ham, ibora ham lug'aviy birlik sanaladi. Tilning lug' boyligini tashkil etadi. Iboralar so'z birikmasi yoki gap singari nutq jarayonida yuzaga kelmaydi, balki xuddi so'z kabi tilni tayyor holda bo'ladi. Demak, ibora nutq hodisasi emas, balki il hodisasi.

Ibora ham xuddi so'z kabi shakl va ma'no butunligiga ega. So'zning shakliy tomoni tovushdan iborat bo'lsa, iboraning shakliy tomonini so'z tashkil etadi: **rahmdil** (r+a+h+m+d+i+l) – **ko'ngli bo'sh** (ko'ngli+bo'sh) **xursand** (x+u+r+s+a+n+d) – **boshi osmonga yetdi** (boshi+osmonga+yetdi).

Ibora tarkibidagi so'zlar mustaqil ma'noga ega emas. Iborani so'zlar yig'indisining ko'chma ma'nosiga asoslanadi. Shuning uchun uning tarkibidagi bir necha so'z bir butunligicha gap bo'lagi vazifasida keladi: **Ko'z ochib-yumguncha necha ming piyoda va suvoriy kishilar paydo bo'ldi.** (A.Qah.) **Ko'z ochib-yumguncha** iborasining ma'nosi «juda tez», gapdagi vazifasi – payt holi.

Lug'aviy birlik sifatida ibora so'zga xos qator xususiyatlarga ega.

Iboraning ma'no tarkibi. Iboraning ma'no tarkibi frazeologik va qo'shimcha ma'nolardan iborat.

Iboradan anglashiladigan belgi, miqdor va harakat kabi-lar haqidagi ma'lumot frazeologik ma'no deyiladi. Masalan, **Qizim boshimni osmonga yetkazdi** (A.Qah.) **Endi to'rtinchi rotani ham ratsiya bilan ta'min qilsak, oshiq olchi bo'lardi.** (I.Rah.) Birinchi gapda harakat («juda xursand qildi»), ikkinchisi-da belgi («juda yaxshi») ifodalangan. Iboraning atash ma'nosi biror so'zning atash ma'nosiga teng, lekin qo'shimcha ma'nosi so'zda ko'pincha bo'lmaydi yoki so'z nikidan «kuchli» bo'ladi. Masalan, **xufiya** so'zi va **yeng ichida** iborasining atash ma'nosi bir xil. Ammo iborada uslubiy va hissiy ma'no mavjud.

Frazeologik ma'no obrazli va jozibali bo'ladi. Shu xususiyati bilan so'zning leksik ma'nosidan farqlanadi. Chog'ishtiring: **xufiya – yeng ichida, beqiyos – yer bilan osmoncha, xursand – og'zi qulog'ida.** Ayrim iboralar bildirgan ma'noni bir so'z bilan ifodalab bo'lmaydi: **Qildan qiyiq topib, janjal chiqarardi, qosh qo'ya-man deb, ko'z chiqarib qo'ydi.**

Frazeologik ma'no ibora tarkibidagi biror so'zning ko'chma ma'nosiga asoslanishi (**shirin so'z, achchiq gap, ishning ko'zi, gapning tuzi**) yoki tarkibidagi qismlarning umumiy ma'nosiga tayanib ko'chma ma'no ifodalashi mumkin (**og'zi qulog'ida, bel bog'lamoq, og'iz ochmoq, tili tutildi, temirni qizig'ida ur**). Yoxud tarkibidagi qismning ma'nosiga mutlaqo xilqatli bo'lmagan ma'no anglatadi (**boshi osmonga yetdi, tupa sochi tik bo'ldi, yulduzni benarvon uradi, yuragiga qil sig'maydi**).

Ibora tarkibidagi so'zlar boshqa oddiy birikmalardagi so'zlar-ga chaklan o'xshab qolishi mumkin: **1. Qodirqul mingboshining bundaqangi ishlarga suyagi yo'q** (Hamza) – **Bu go'shtning suyagi yo'q. 2. Mirzakarimboyning qo'li uzun, bu ishlarni udalalaydi** (Oyb.) – **Basketbolchining qo'li uzun edi**. Bunday holda frazeologik ma'no matnga qarab aniqlanadi.

Iboraning qismlari qat'iy bir qolipga kirib ketganligi uchun uni bir tildan ikkinchi tilga so'zma-so'z tarjima qilib bo'lmaydi. So'zma-so'z tarjima fikr chalkashligiga olib keladi.

Ibora so'z birikmasi va gap ko'rinishida bo'ladi:

1) so'z birikmasi shaklidagi ibora: **anqoning urug'i, bosh ko'tarmoq, og'ziga olmoq**;

2) gap shaklidagi ibora: **ko'zi ochildi, dami kesildi, tili tutildi**.

Iboraning ham so'zlar kabi shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari mavjud:

1. Ko'p ma'noli ibora. Birdan ortiq ma'noga ega bo'lgan ibora **ko'p ma'noli ibora** deyiladi: **Bosh ko'tarmoq**: 1) «sekin sog'aymoq»; 2) «sekin qaramoq»; 3) «qo'zg'olon qilmoq»; **o'ziga kelmoq**: 1) «sekinlik bilan tushunmoq»; 2) «sekinlik bilan sog'aymoq»; **ko'zi ochildi**: 1) «qoqilib tushundi»; 2) «ko'rdi».

2. Omonim ibora. Bir xil qism (so'z)dan tuzilgan, ya'ni shakli o'xshash, ammo ma'nosi har xil bo'lgan ibora omonim ibora deyiladi: **uyni boshiga ko'tarmoq – onasini boshiga ko'tarmoq**. Misollar: **1. Ilgari bir qatra og'zimga olmas edim**. (Oyb.) **2. Komissiya hayron bo'lib qoldi, ammo hech kim meni og'ziga olmas edi**. (A.Qah.)

3. Sinonim ibora. Shakli har xil, ma'nosi birbiriga yaqin bo'lgan ibora sinonim ibora (frazeologik sinonim) deyiladi: **toqati toq bo'lmoq – sabr kosasi to'lmoq; yaxshi ko'rmoq – ko'ngil bermoq; terisiga sig'madi – boshi osmonga yetdi**.

Lug'aviy birlik sifatida ibora so'zlar bilan sinonimlik tashkil topadi. Iboralar quyidagilarga bo'linadi: **g'azablanmoq – joni chiqmoq, sevmok – yuragidan oqmoq, maqtamoq – ko'klarga ko'tarmoq.**

4. Antonim ibora. Qarama-qarshi ma'no ifodalovchi ibora antonim ibora (frazeologik antonim) deyiladi: **ko'kka ko'tarmoq yerga urmoq; qo'li uzun – qo'li kalta, ko'ngli oq – ichi qora**
Iboraning so'z, gap va so'z birikmasiga munosabati. Iboralar so'z, gap, so'z birikmasiga o'xshash va farqli belgilarga ega.

Ibora va so'z. So'z ham, ibora ham tushuncha ifodalaydi va gapda bir bo'lak vazifasida keladi.

So'z tovushdan, ibora esa so'zdan tashkil topadi.

So'z to'g'ri va ko'chma ma'no, ibora faqat ko'chma ma'no ifodalaydi.

So'zning ma'no tarkibida qo'shimcha ma'no bo'lmasligi mumkin. Iborada esa har doim qo'shimcha ma'no mavjud.

Ibora va so'z birikmasi, gap. Iborani tashkil etuvchi so'z barqaror aloqaga ega. So'z birikmasi va gapning tashkil etuvchisi erkin bog'lanadi.

Ibora nutqqacha tayyor holda bo'ladi. So'z birikmasi va gap nutq jarayonida hosil qilinadi.

So'z birikmasi va gapni o'zgartirish mumkin. Iborani «buzish» mumkin emas.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Iboraning belgilari haqida gapiring.
2. Frazeologiya so'zining ma'nosi haqida gapiring.
3. Iboraning ma'no tarkibi haqida gapiring.
4. Ko'p ma'noli ibora haqida gapiring.
5. Ma'nodosh ibora haqida gapiring va misollar keltiring.
6. Omonim ibora haqida gapiring va misollar keltiring.
7. Antonim ibora haqida gapiring va misollar keltiring.
8. So'z va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring, misollar keltiring.
9. So'z birikmasi va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring, misollar keltiring.
10. Gap va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring.

Topshiriqlar

**Masani qochdi, alamini oldi, aqli kirdi, baloga qoldi, bag'ri
tildi, bag'ri tosh, bel bog'ladi, gapi bir joydan chiqdi, joni
kalqumilga keldi, kalavanning uchini topdi, ko'zi ilindi, lafzi
talat, nomi chiqdi, oq-qorani tanidi, tili bir qarich, xo'rli
keldi.**

1. Dorilgan iboralarning ma'nosini yozing. Bir ma'noli va ko'p
ma'noliligini aniqlang.

2. Iboralarning qaysi turkumga mansubligini aniqlang va
lug'atdan foydalanib, har bir turkumga mansub qatorni boyiting.
Biriga boy va kam iborali turkumlarni aniqlang.

3. Iboralarning ma'nodoshlik, uyadoshlik, zid ma'nolilik, shakl-
shahlik qatorini tuzing.

4. Lug'atdan inson a'zosi nomi qatnashgan iboralarni aniqlang.

5. Lug'atdan iboraning eskirgan ko'rinishlarini aniqlang.

6. Tarkibidagi ba'zi so'zlari ko'chma ma'noli, ba'zisi o'z ma'no-
lida bo'lgan iboralarga misollar toping.

7. Tarkibidagi barcha so'zlari ko'chma ma'noda bo'lgan ibo-
ralarga misollar toping.

8. Lug'atdan gap ko'rinishidagi iboralarga misollar toping.

9. Lug'atdagi birikma tarzidagi iboralarga misollar toping.

TASVIRIY IFODA

Tasviriy ifoda. Tasviriy ifoda – predmet, voqea va hodisani
o'z nomi bilan emas, balki muhim xususiyatini tasvirlash orqali
ifodalovchi birikma: **oq oltin – paxta, oq oltin ijodkori – paxta-
kor, kumush tola – pilla, zangori kema kapitani – mexanizator**
va h.k.

Tasviriy ifoda uslubiy vosita sifatida nutqqa ko'tarinkilik, obraz-
lilik baxsh etadi, jamiyat taraqqiyoti talabidan kelib chiqib lug'at
tarkibini boyitadi. Nutq jarayonida takror va qaytariqdan qochish
imkonini beradi, notiqni so'zamollikka, tinglovchini esa musho-
hada etishga undaydi. Shuningdek, tasviriy ifoda faqat joziba-
dorlik va obrazlilik, nutqni boyitish, uning mazmunini kuchayti-
rish uchungina emas, balki jamiyatning olg'a qadam qo'yishiga
to'sqinlik qilayotgan illatlarni fosh qilish, ulardan kulish va ularga

qarshi kurashga chaqirish maqsadida ham ishlatiladi. Binoq tasviriy ifoda predmet, voqea-hodisaning o'z nomi orqali yil ga chiqmagan muhim xususiyatini tasvirlab, bo'rttirib, izohlab to'ldirib ko'rsatishda muhim nutqiy vosita hisoblanadi.

So'z ma'nosining kengayishi va ko'chgan holda qo'llanilishining, ayniqsa, lug'at tarkibining boyligini oshiruvchi omillardan biridir. So'zni ko'chma ma'noda qo'llash – lug'at boyligini ko'rsatuvchi, uslub ravonligi, ifoda mazmundorligini ta'minlovchi obrazlilik yaratishga xizmat qiluvchi muhim vosita.

Tasviriy ifoda ko'proq ot va sifat turkumiga mansub bo'ladi. Ba'zan ikki predmetga bitta tasviriy ifoda (**aql gimnastikasi, matematika, shaxmat**) yoki bitta predmetga ikkita tasviriy ifoda qo'llanishi (**zangori ekran, oynayi jahon** – televizor) mumkin.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Tasviriy ifoda nima? 2. Tasviriy ifoda va so'zning o'xshash hamda farqli tomonlari haqida gapiring. 3. Bir ma'noli tasviriy ifoda haqida gapiring, misollar keltiring. 4. Ko'p ma'noli tasviriy ifoda haqida gapiring, misollar keltiring. 5. Omonim tasviriy ifoda haqida gapiring, misollar keltiring.

ETIMOLOGIYA

Tilshunoslikda so'z va qo'shimchalarning kelib chiqish tarixi, taraqqiyoti muhim masala hisoblanadi. **Etimologiya** tilshunoslik sohasi bo'lib, unda so'z va qo'shimchalarning kelib chiqishi o'rganiladi. U yunoncha **etymon** – «harakat» va **logos** «ta'limot» so'zlaridan olingan.

Ayrim so'zlarning etimologik tavsifini keltiramiz.

Axborot. So'zning lug'aviy mohiyatini anglash uchun **xabar** va **axbor** so'zlarini qiyoslash lozim. Bu so'zning har ikkisi ham arabcha bo'lib, **xabar** bu – «*ma'lumot yetkazish*», «*ma'lumot berish*»; **axbor** esa **xabar** so'zining ko'pligi; **-ot** – arab tilida ismga qo'shilib ko'plik hosil qiluvchi qo'shimcha. O'zbek tilida **xabar** ham, **axborot** ham birlikda bo'lib, «*xabar*» ma'nosini anglatish uchun qo'llanadi.

Bilak. O'zbek tilining eng qadimgi davrida, bundan o'ttiz-o'ttiz besh asr burun, oltoy tillari I belgili til hisoblanar edi. Shuning

hozirgi tiliimizda iste'molda bo'lgan ayrim o'zak tarkibidagi so'zlarning undoshlari o'rnida **l** qo'llangan. **Bilak** so'zida esa bunday fonetik o'zgarish sodir bo'lmagan, unda eng qadimgi holat saqlanib qolgan. Hozirgi o'zbek tilida bu so'z «*beshtlik*» so'zining ko'rinishi sifatida qo'llanadi. Ko'rinadiki, hozirgi tiliimizda bu so'z qo'llanadigan so'zning tarixi juda qadimgi zamonga borib boradi.

Maktab darsligida etimologiyaga oid maxsus bo'lim yoki mavzu bo'lmagan, lekin so'zning etimologik xususiyati ustida bosh qotirib, so'zning lisoniy-tarixiy qiyosi qiziqarli.

So'z va iboraning etimologik tavsifini o'zlashtirish juda muhim. Chunki buning uchun tiliimizning nafaqat hozirgi belgisi, balki uning tarixi, tarixiy fonetik va grammatik qonuniyatlari, shuningdek, qardosh tillar bilan umumiy xususiyati, hatto tilni o'rganish qiyosiy o'rganish usulidan xabardor bo'lishni talab etadi. Shundan tashqari, mazkur tilda so'zlovchi xalq tarixini ham bilish kerak, chunki xalq tarixi bilan til tarixi chambarchas aloqadorlikda tashvish topadi.

So'z, qo'shimcha yoki ibora etimologiyasini taxminiy hamda ilmiy dalil asosida keltirib chiqarishga yo'l qo'ymaslik kerak. Chunki taxminiy etimologiya ko'p holda noto'g'ri yoki yolg'on bo'lib chiqadi. Masalan, **qaychi** so'zini so'z tarkibi jihatidan tahlil qilganda shakl va ma'no nomutanosibligini sezish qiyin emas. Bu so'zni zohiran **qay-** o'zagi hamda **-chi** yasovchi qo'shimchasiga ajratish mumkin. Biroq har ikki ma'noli qism ham shakl va ma'no jihatidan nomutanosib: **qay-** tarixan **qiy-** fe'lining fonetik o'zgargan shakli (bu yerda **y** tovushining **r** tovushiga almashishi natijasi-da qirq so'zi yuzaga kelganligini ham aytib o'tish lozim). **-chi** esa qo'shich yasovchi qo'shimchasining fonetik jihatdan ham o'zgargan, ham qisqargan shakli.

Demak, har bir so'zning etimologiyasini ongli ravishda idrok qilish zarur, aks holda, mohiyat noto'g'ri anglashilishi mumkin.

O'quvchi shuni yaxshi bilishi lozimki, etimologik talqin barcha so'zlarga ham to'g'ri kelavermaydi. Unumli so'z yasovchi orqali hosil bo'lgan so'zlarga bu tahlil mos tushmaydi, chunki bu yerda mohiyat so'zning morfemik tuzilishida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham **ishchi**, **ochqich**, **to'plam**, **o'rin**, **o'sma**, **suvoq**, **qatlama** singari so'zlarning hosil bo'lish imkoniyati aniq. Bu tizimdagi so'zlarni o'quvchi o'z idroki bilan talqin qila oladi va

talqin qilishi kerak. Boshqa so'zlarda esa etimologik talqin o'z ma'nosini, grammatik yoki fonetik xususiyatining o'zgarishini aks ettirgan bo'ladi. Bu uning kelib chiqishini tahlil qilish, etimologik talqini bilan bog'liq.

So'zning ichki shakli etimologik jihatdan bir qadar sodda bo'lsalar:

kiyim – **kiy** so'zidan; bu so'zning dastlabgi ko'rinishi **kiy** bo'lgan bo'lib, so'zning keyingi tarixida **r** tovushi y qo'shilgan;

quduq quyi so'zidan kelib chiqqan;

o'ra o'y so'zidan kelib chiqqan, **o'yi**, **o'ymoq** (angishmoq) so'zlari bir o'zakdan yasalgan.

to'g'ri tuz so'zidan kelib chiqqan, **tuzuk** ham shu so'zdan o'zakdoshdir.

13-DARS O'ZBEK TILI LEKSIKASI VA UNING BOYISH MANBAI

Tildagi o'zgarishlar. Bizni qurshab turgan olamdagi hamma narsa va hodisa kabi til ham muttasil rivojlanish va o'zgarishda bo'ladi. Buni shu tilning ikki davrdagi holati farqiga qarab bilamiz. Masalan, eski o'zbek tili bilan hozirgi o'zbek tili orasidagi farq lug'at tarkibida ko'proq aks etganini sezish mumkin.

Ko'rinadiki, tildagi o'zgarish lug'at jamg'armasida ko'proq namoyon bo'ladi, chunki xalq tarixida ro'y bergan iqtisodiy-ijtimoiy, siyosiy o'zgarishlar tufayli yangi so'zlar kirib keladi, ayrimlari chiqib ketadi. Masalan, eski o'zbek tiliga xos **cherik** (askar), **o'kush** (ko'p), **talim** (bir qancha) singari so'zlar hozir qo'llanmaydi.

Shunday qilib, til lug'at tarkibi turmush uchun keraksiz bo'lib qolgan tushunchani bildiruvchi so'zlarning iste'moldan chiqib ketishi, yangi paydo bo'lgan tushunchani ifodalovchi so'zlarning esa kirib kelishi hisobiga doimo rivojlanib, boyib boradi.

O'zbek tilining boyish manbai. O'zbek tili leksikasi bir qancha manbalar asosida boyib, rivojlanib boradi. Uni, eng avvalo, ikki katta guruhga ajratish mumkin:

1. **Ichki manbalar;**

2. **Tashqi manbalar.**

Bu ikki toifada ikkinchisi tashqi imkoniyat ham deyiladi:

O'zbek tili lug'at tarkibining birinchi yo'l bilan boyib borish imkoniyati juda keng. Masalan:

1. **Qo'shilma** qo'llanib, keyin iste'moldan chiqib ketgan so'zlardan tushunchalarni ifodalash uchun foydalanish: **vazir, hokim, deputat, shirkat, noib, tuman** kabi;

2. **Yaratilgan** qo'shimcha yordamida yangi so'z yasash: **uyali** (uyali), **omonatchi, pudratchi, bojxona, auditchi** (auditor), **dlzayner** (dlzayner) va boshqalar;

3. **Yaratilgan** xos so'zlarni faollashtirish: **mengzamoq** (Xorazm) (mengzamoq), «tenglashtirmoq», «qiyoslamoq», **checha** «yan-» (checha) ma'nosida.

O'zbek tili lug'at tarkibi tashqi manba asosida ham boyib borilgan. Dunyoda faqat ichki imkoniyat asosidagina rivojlanadigan tashqi lug'atlar mavjud. Faqat ma'lum zarurat tufayli yangi tushunchani ifodalovchi so'zlar tashqi imkoniyat asosida ifodalab bo'lmagandagina tashqi manbaga murojaat qilish foydali. Mahmud Koshg'ariy, Ali-Shir Navoiy ham shunga da'vat etganlar.

Keyingi davrda tilimizga Yevropa tillaridan bir qancha so'zlar yangi tushunchalar bilan birgalikda kirib keldi. Masalan: **monitoring, diler, skaner** kabi. Bularning hammasi o'zbek tili leksik imkoniyatini kengaytirib, boyitmoqda.

Har qanday til o'z so'z boyligiga ega. Tilning lug'at tarkibi ma'nosida **leksika** atamasi ham qo'llanadi. Leksika muayyan til-dagi harakatda bo'lgan barcha so'zlar yig'indisidir.

Hozirga qadar biror-bir tilning lug'at tarkibida qancha so'z borligi to'liq aniqlangan emas. Bu borada taxminlar bor, xolos. Jumladan, tilshunos Elbek Navoiy davridan to 1930-yilga qadar o'zbek tilida 40 – 45 ming so'z bo'lgan deb taxmin qiladi. Tilshunos G'.Abdurahmonov hozirgi kunda o'zbek tili so'z miqdori 80 mingdan ortiq deb ko'rsatadi. Akademik E.Fozilov esa o'zbek tilidagi so'zlar miqdorini 100 – 200 mingdan ortiq deb taxmin qiladi.

Tildagi taxminiy so'z miqdorini lug'atdan ham bilsa bo'ladi.

1981-yili nashr etilgan «O'zbek tilining izohli lug'ati»da 60 ming, 1976-yili nashr qilingan «O'zbek tilining imlo lug'ati»da 40 mingdan ortiq so'z qayd etilgan. O'zbek tilining 5 tomli yangi izohli lug'atida 30 mingdan ortiq so'z berilgan.

Til lug'at tarkibi – juda murakkab va keng hajmli tushuncha. Tilning yashash shakliga ko'ra aniq lug'aviy qatlam (o'zbek adabiy tili leksikasi, sheva, kasb-hunar so'zi va h.k.)ni o'z ichiga oladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Tildagi o'zgarishlar haqida gapiring. 2. Tilning boyish manbai haqida gapiring va misollar keltiring. 3. Tilning ichki boylik manbasi va uning turlari haqida gapirib, misollar keltiring. 4. Tasnifiy manba va uning turlari haqida gapirib, misollar keltiring.

O'ZBEK TILI LEKSIKASI TASNIFI

O'zbek tili leksikasi tasnifi turi. So'zni turlicha tasniflash mumkin. Quyida uning ayrimlarini ko'rib o'tamiz.

So'z o'zlashgan-o'zlashmaganligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- a) o'z qatlam;
- b) o'zlashma qatlam.

O'zbek tilidagi turkiy so'zlar o'z qatlam deyiladi: **men, sen, biz, o'qi, oq, ket, bir, besh.**

O'z qatlamga oid so'zlarning muhim belgisi quyidagilar:

1) bu qatlamga oid so'zlarning **o'zagi**, asosan, bir-ikki bo'g'inli bo'ladi: **ol, ber, qol, ota, uka, qo'y, echki** kabi;

2) bir bo'g'inli so'z ko'proq **unli+undosh, undosh+unli+undosh** shakliga ega: **ol, kun, kul, bo'l, qil**;

3) ikki bo'g'inli so'z ko'proq ochiq bo'g'indan tuziladi: **ikki, olma, ola**;

4) so'z **r, l, v, h, ts** tovushlari bilan boshlanmaydi;

5) so'z oxiri **e, u, o** unlisi bilan tugamaydi (undov, taqlid so'zlar, **de fe'li** bundan mustasno);

6) so'z tarkibida sirg'aluvchi **j**, bo'g'iz **h**, qorishiq **ts** tovushi uchramaydi (undov va taqlid bundan mustasno);

7) so'zda ikki unli yonma-yon kelmaydi: **saodat, baayni, mutoalaa, maorif** kabi;

8) sof o'zbekcha qo'shimcha undosh bilan boshlanadi: **-chi, -li, -lik, -la** kabi. Ayrimlari unli bilan ham boshlanadi: **-im, -ib** kabi. Bunda tovush orttirilishi mavjud;

9) **f, d** kabi yumshoq va lab-tish **v** undoshi sof o'zbekcha so'zga xos emas: **daftar, dard, dil, dunyo, falak, vagon** kabi;

10) o'zak holidagi fe'l, son, taqlid so'zlar faqat o'z qatlamga mansub;

11) o'z qatlamga mansub so'zlar **o'zagi** alohida talaffuz qilinganda tovush o'zgarishi yuz bermaydi. O'zak holidagi tovush o'zgarishga uchragan so'z o'zlashma qatlamga mansub: **go'sht, dard, hukm, daftar, kitob** kabi;

12) boshqa tildan o'zlashgan so'zlar asosida shu tilda yasalgan so'zlar ham o'z qatlamga mansub bo'ladi: **kitobxona, non-shi, ma'rifatli, kompyuterchi** kabi.

13) o'z qatlam so'zlari tutuq belgisi bilan yozilmaydi.

Qarindosh bo'lmagan tildan kirib kelgan so'z o'zlashma, alimma yoki o'zlashma qatlam deyiladi: **kitob, daftar, non, ma'rifat, telefon, kompyuter**.

O'zbek tilidagi o'zlashma so'zlarning asosiy qismini fors-tojik, arab tilidan o'zlashgan ham ruscha-baynalmilal (xalqaro) so'zlar tashkil qiladi.

O'zbek tilidagi fors-tojikcha so'zlarni fonetik ko'rinishiga ko'ra o'zbekcha so'zdan farqlash qiyin. Lekin ayrim muhim belgilari mavjud:

1) sirg'aluvchi **j** tovushi fors-tojikcha so'zlarda uchraydi: **mujila, gijda, mujgon** kabi;

2) so'z oxirida undosh qator keladi: **taxt, baxt, dard, go'sht, farzand, daraxt** kabi;

3) **o** unlisi cho'zib aytiladi: **non, darmon, bahor** kabi.

Lekin bularning barchasi ham asosiy belgi bo'lolmaydi.

O'zbek tilida arabcha o'zlashmalar ham talaygina. Ularning muhim belgilari:

1) tutuq belgili so'z arab tiliga mansub (ruscha-baynalmilal (xalqaro) so'zlar mustasno);

2) ko'plik unsuri so'z oldida bo'ladi: xulq – axloq, she'r – ash'or, xabar – axbor kabi.

3) **-ot, -at, -illo, -ullo, -iy, -viy** unsuri bilan tugagan so'zlar arab tiliga xos: axborot, hayvonot, nabotot, shaxsiyat, tabiat, Abdullo, adabiyot, oilaviy, ilmiy kabi;

4) arabcha so'zlar tarkibida **g, dj, ch, p, ng** tovushlari uchramaydi;

5) so'z boshida **-ik, -iq, -ak, -mu, -ma** unsuri bo'ladi: **ikrom, lqror, akram, muallim, maktab, mahorat** kabi.

O'zbek tili leksikasi tarkibi quyidagicha bo'lgan:

Qatlam	1923-yil	1940-yil
O'zbekcha so'zlar	61%	69%
Arabcha-forscha so'zlar	37,4%	25%
Ruscha-baynalmillal so'zlar	2%	25%

Eslatma

*Turkiylar ham boshqa tillarga ko'plab so'zlar bergan. Masalan, rus tiliga **chugun, tovar, kirpich, utyug, aliy, bumaga, topol, yarlik, bara, karakuli, arik, djugara, xirman, dengi, altin, izumrud, jemchug, bazar, kazna, chulok, karman, tulup, sarafan, kaftan, yapancha, tyubeteyka, xalat, kolbasa, kavardak, shurpa, plov, kumis, ayran, jir, arbuz, vishnya, uryuk, ayva, kumach, churek, xalva, alcha, injir, Barsukov, Baskakov, Tolmachov, Turgenev, Saltikov, Polivanov, Arakcheyev, Chirikov, Saratov, Yessentuki, Berdichev, Arbatskaya** kabi so'zlarni.*

So'zlarning qo'llanishiga ko'ra tasnifi. So'zlar qo'llanish miqdoriga ko'ra farqlanadi. Ko'p so'zlar cheklanmagan, ba'zilari kam qo'llanishga ega. Shu jihatdan so'zlar ikki turga bo'linadi:

- a) qo'llanishi chegaralanmagan so'zlar;
- b) qo'llanishi chegaralangan so'zlar.

Qo'llanilishi chegaralanmagan so'zlar. O'zbek tili lug'at tarkibining asosini ana shu qatlam tashkil etadi. Qo'llanilishi chegaralanmagan so'zlarni shu tilda so'zlashuvchi kishi, qanday shevaga, qaysi hududga, qaysi kasb yoki sohaga mansub bo'lishidan qat'i nazar, cheklanmagan darajada ishlatadi.

Qo'llanilishi chegaralanmagan so'zlar barcha turkumda mavjud:

Fe'l: ishlamoq, kelmoq, olmoq, ko'rsatmoq, buyurmoq, saylamoq.

Ot: ota, ona, non, suv, stol, eshik, tog', yer, shamol, radio.

Sifat: shirin, achchiq, qizil, ko'k, katta-kichik, xunuk, go'zal.

Son: bir, o'n, yuz, ming.

Ravish: hamisha, ba'zan, ataylab, hozir, ilgari.

Olmosh: kim, nima, qanday, nima qilib, qancha, shu, biz, hamma.

Undov va modal: **xo'p, mayli, rahmat.**

Karmakchi: **uchun, bilan, singari.**

Bog'lovchi: **ham, va, bilan, ammo.**

Yuklama: **faqat, xuddi, hatto.**

Qo'llanilishi chegaralanmagan so'zlarning aksariyati umumturk va o'zbekcha. Ammo, shu bilan birga, ular orasida o'zlashma ham ko'p. Masalan:

Tojikcha: **go'sht, non, dard, bobo, dugona, do'st.**

Arabcha: **avlod, bilan, inson, sinf, millat, himoya.**

Qo'llanishi chegaralangan so'zlar ikki guruhga bo'linadi:

- a) qo'llanish davri chegaralangan so'zlar;
- b) qo'llanish doirasi chegaralangan so'zlar.

Qo'llanish davri chegaralangan so'zlar. Taraqqiyot, ijtimoiy hamdardlik o'zgarishlar tilning leksikasida ancha sezilarli. Bunda to'rt holat kuzatiladi. **Birinchidan**, ayrim so'zlar eskirib, iste'moldan chiqib ketgan, **ikkinchidan**, allaqachon iste'moldan chiqib ketgan so'zlar qayta «jonlanadi», «tiriladi», **uchinchidan**, yangi-yangi so'zlar paydo bo'ladi, **to'rtinchidan**, nafaol so'zlar faollashadi, iste'mol doirasi kengayadi, ma'nosida o'zgarish yuz beradi.

Hozirgi adabiy tildagi eskirgan so'zlar **eski so'z**, yangi so'zlarning jami **yangi so'z**, na eskirgan, na yangilik bo'yog'iga ega bo'lgan so'zlar **zamonaviy so'z** deb yuritiladi. Demak, o'zbek tili leksikasini tarixiylik nuqtayi nazaridan uchta asosiy qatlamga bo'lib o'rganish mumkin: 1) **zamonaviy leksika**; 2) **eskirgan leksika**; 3) **yangi leksika**.

Zamonaviy so'zlar. Hozirgi o'zbek adabiy tili leksikasining asosini zamonaviy leksika tashkil etadi. Bu leksika **umumiste'mol so'zlar**, **qo'llanilishi chegaralanmagan so'zlar**, **faol so'zlar** kabi atamalar bilan ham yuritiladi.

Eskirgan so'zlar. Eski qatlamga oid so'zlar o'ziga xos xususiyatiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- 1) tarixiy so'zlar;
- 2) arxaik so'zlar.

Tarixiy so'zlar hozirgi o'zbek adabiy tilida qo'llanuvchi o'tmishga oid, iste'moldan chiqib ketgan narsa-hodisalarni bildiradi:

1) ijtimoiy-siyosiy nom: **podsho, xon, qul, quloq, batrak, qarol, chorikor**;

2) mansab, amal, unvon nomi: **qozi, amin, bek, amir, arbob, udaychi, g'unchachi, shotir, zakotchi**;

3) buyum nomi: **qalqon, dubulg'a, sovut, charx, duk, halq, kajava, foytun, dilijon, kashkul;**

4) o'lchov, pul birligi nomi: **botmon, dirham, miri, paqlr, qad, doq, tanob, arshin;**

5) kiyim-kechak nomi: **kuloh, choriq, paranji, chachvon, qam, lami, hirqa;**

6) hujjat nomi: **vasiqa, sanad, taraka xati, vaqfnoma;**

7) maorif atamasi: **mudarris, xalfa, haftiyak.**

Tarixiy so'zlar bildiradigan narsa-hodisalar iste'moldan chiqib o'tmish voqeligiga aylanganligi sababli ularning ko'pchiligi hozirgi davr kishisi uchun notanish bo'lishi mumkin.

Ayrim ko'p ma'noli so'zlarning ba'zi ma'nosi tarixiylashib boshqasi saqlanib qoladi. Masalan, **millat** so'zining **Millatningni ayt: – Ibrohim Xalilulloh millati** gapida voqelangan «biror dinga mansublik» tarixiy ma'nosi eskirgan. Misollar:

Eski ma'no	Yangi ma'no
rais – diniy rasm-rusum nazoratchisi	rais – rahbar
arbob – qishloq oqsoqoli	arbob – unvon
saroy – podsho qarorgohi	saroy – madaniy tadbir joyi
boy – feodal, yer egasi	boy – mo'l, ko'p
oqsoqol – mahalla xo'jayini	oqsoqol – keksa, hurmatli shaxs

Arxaik so'zlar – o'z o'rnini boshqasiga bo'shatib bergan so'zlar. Ijtimoiy taraqqiyot natijasida ayrim narsa-hodisalar boshqa leksema bilan atalib, avvalgisi iste'moldan chiqib ketadi: **ulus** (xalq), **afandi** (o'qituvchi), **lang** (cho'loq), **tilmoch** (tarjimon).

Eslatma

Bundan tashqari, **arxaik qo'shimchalar** (**-g'a** (-ga), **-g'an** (-gan), **-g'i** (-gi), **-ur** (-ar), **-g'ay** (-gay, -sin), **arxaik iboralar** (**jismini dol aylamoq** – qaddini bukmoq, **fotiha olmoq** – javob so'ramoq, **yoqasini chok etmoq** – faryod solmoq) ham mavjud.

Tarixiy va arxaik birliklarning muhim belgisi:

1) arxaik so'zlar hozir mavjud narsa, tarixiy so'zlar o'tmish narsa-hodisasi atamasidir;

3) **neologizmning** hozirgi tilda sinonimi mavjud, tarixiy so'zlarning qadimgi yo'q;

4) **tarixiy** so'z – yakka nom, arxaik so'z – birdan ortiq nomning nomi.

Yangi so'z – tilda endi paydo bo'lgan va yangilik bo'yog'i sekkizlangan so'z: **lizing, audit, market, test, internet** kabi. Ular tilda **neologizm** deb ham yuritiladi.

Neologizm quyidagi turlarga ega:

a) yangi yasalgan: **serverxona, dendixona, devonxona, araliq nazorat, yakuniy nazorat**;

b) yangi ma'no kasb etgan: **tadbirkor, halqa (yo'l), nazorat, do'kon, foiz**;

c) yangi kirib kelgan: **reyting, test, audit, market**.

Yangi so'zlar davr o'tishi bilan zamondosh leksika tarkibiga qo'shib ketadi. Masalan, yaqin vaqtgacha neologizm sifatida qaralgan **kosmos, televideniye** leksemalari bugungi kunda yangilik bo'yog'ini yo'qotdi.

Paollashgan so'zlar yangi so'zlarning turlaridan bo'lib, bir vaqt iste'moldan chiqib ketgan va bugungi kunda qayta qo'llana boshlagan: **hokim, viloyat, tuman, oqsoqol, sardor** kabi.

Qo'llanilish doirasi chegaralangan so'zlar. Qo'llanilish doirasi chegaralangan so'zlarni uchga bo'lib o'rganish mumkin:

a) shevaga xos so'zlar;

b) termin (atama)lar;

c) argo va jargon.

Shevaga xos so'zlar. Ma'lum bir hududda yashovchi kishilarning nutqiga xos so'z **shevaga xos so'z** deyiladi: **kallapo'sh** (Buxoro) – do'ppi, **g'o'z** (Xorazm) – yong'oq, **mishiq** (Farg'ona) – mushuk, **poku** (Samarqand) – ustara.

Sheva so'zi fanda **dialektizm** deb ham yuritiladi.

Badiiy adabiyot va kinofilmlarda mahalliy ruhni aks ettirish, asar qahramoni nutqini aniq berish maqsadida shevaga xos so'zlardan foydalaniladi.

Ayrim so'zlar adabiy tilda boshqa, shevada boshqa ma'no-da ishlatiladi. Masalan, **pashsha** so'zi adabiy til lug'atida «yozgi, qo'sh parda qanotli hasharot» deb izohlangan. Biroq ayrim shevalarda u **chivin** so'zi o'rnida ishlatiladi. **Ajal yetmay o'lmas Boysunning xoni, Besabab chiqmaydi chivinning joni** («Alpomish») gapidagi **chivin** so'zi kunduzi uchadigan qo'ng'ir-qora

tusli mayda hasharotni ifodalasa, **Atrofda g'uv-g'uv pashsha oyoqlarga yopishadi, burun kataklariga suqiladi, quloqlariga uzadi** (Oybek) gapida **pashsha** so'zi – chaqadigan tungi hasharotni anglatadi. Yoki **irkit** leksemasi abadiy tilda «kir, iflos» degan ma'no bilan qo'llansa, ayrim shevalarda «ayron xalta», boshqa sida esa «beo'xshov, qo'pol ko'rinishli» ma'nosiga ega. Sheva so'zini uning adabiy tildagi muqobiliga sinonim sanamaslik lozim.

Termin (atama)lar. Fan-texnika, qishloq xo'jaligi, san'at va madaniyat sohasiga xos so'zlar termin deyiladi.

Terminning chegaralangan qo'llanishga egaligi boshqa soha kishisi uchun tushunarsiz degani emas. Masalan, **to'g'ri chiziq, gap, so'z turkumi, tezlik** atamaları ko'pchilik uchun tushunarli, lekin kam qo'llanadi.

Termin ko'pincha umumiste'mol so'zlaridan ma'lum bir ma'noning maxsuslashuvi asosida hosil bo'ladi. Masalan, **fojia, ega, ot, qo'shish, ayirish** so'zlari umumiste'mol so'zlar. Lekin ular fanga termin bo'lib o'tgan.

Kasb-hunarga oid so'zlar – turli kasb-hunar egalari nutqida qo'llanuvchi so'zlar. Kasb-hunar atamasi shu hunar egasi qayasi sheva vakili bo'lsa, o'sha sheva leksikasi tarkibiga kiradi. Masalan, Shahrisabz shevasiga mansub hunarmandlar ishlatadigan so'z Buxoro shevasida bo'lmasligi mumkin. Kasb-hunarga oid so'zlar, birinchidan, ma'lum bir sheva doirasida bo'lsa, ikkinchidan, shu shevada so'zlashuvchi ayrim kishilar nutqiga xos.

Jargon (fransuzcha **jargon** – «buzilgan til») ham qo'llanishi chegaralangan leksika tarkibiga kiradi. **Kasbi, jamiyatdagi o'rni, qiziqishi, yoshiga ko'ra alohida guruhni tashkil etgan kishilarning ko'pchilikdan ajralib turish maqsadida ishlatadigan so'zlari jargon** deyiladi. Masalan, programmist jargoni, talaba jargoni, aslzodalar jargoni, o'g'ri jargoni, artistlar jargoni va h.k.

1) talaba jargoni: **yopmoq** (sessiyani tugatmoq), **vozdux** (stipendiya), **yaxlamoq** (imtihondan qaytmoq), **stukach** (chaqimchi);

2) yoshlar jargoni: **g'isht** (xunuk), **sindirmoq** (lol qilmoq), **kru-toy** (ketvorgan), **risovka** (ko'z-ko'z qilmoq), **uxlatib ketmoq** (aldamoq).

Argo (fransuzcha **argot** – «lahja») – ayrim professional yoki ijtimoiy guruhlarning o'ziga xos tili. Argo bir necha til unsurlaridan iborat qorishiq va ko'p holda boshqalarga tushunarsiz nutq ko'rini-

ni namoyon bo'ladi. Argo tili o'z grammatikasiga ega emas. Umda umumxalq tili grammatikasiga tayaniladi. Argo ikki maqsadga erishish uchun qo'llaniladi:

- 1) fikrni sir tutish;
- 2) o'zini ajratib ko'rsatish.

Argo umumxalq tilidan maxsus leksikasi va frazeologiyasi bilan yasovchi vositalarining o'ziga xosligi bilan farqlanadi:

- 1) olarchi argosi: **yakan** (pul), **hasut** (non);
- 2) o'g'ri argosi: **xurmo** (Buxoro tillo tangasi);
- 3) mahbus argosi: **maymun** (oyna), **timsoh** (qaychi), **oq kaplar** (qaro), **yashil** (millsioner).

Qo'llanishi chegaralangan so'zlarning uslubiy xususiyati. Bunday so'zga eskirgan va yangi, sheva va kasb-hunarga oid so'z, atama, jargon, argo, vulgar va varvar so'zlar kiradi. Nutqda har bir kabi so'zlar ham muhim uslubiy vazifa bajaradi. Arxaizm badiiy yoki ommabop asarda nutqqa kinoya, hajv ruhini berish uchun qo'llansa, tarixiy so'zlardan o'tmish voqeligini jonli ifodalash maqsadida foydalaniladi. Sheva so'zlari mahalliy ruhni ifodalashda ishlatilsa, atamalar ilmiy va badiiy asarlarda fan-texnikaga oid tushunchalarni aniq ifodalash uchun qo'llanadi, jargon esa ma'lum holatga mansub kishilar nutqini berish uchun zarur. Bu – qo'llanishi chegaralangan so'zlarning badiiy uslubdagi vazifasi.

Albatta, mazkur guruh so'zlardan me'yorida foydalanish lozim, aks holda, nutqda g'alizlik paydo bo'ladi: **Terilgan paxtani tashib tashish uchun ko'tarimchi ajratildi. 2. Buning ustiga, tokarlik stanogining reziderjateli o'rniga maxsus moslama tayyorlanib, unga grebenlarni tozalovchi frez o'rnatildi.** Birinchi gapda ko'tarimchi o'rinsiz yasalgan yangi so'z bo'lsa, ikkinchi gapda atama me'yoridan ortiq ishlatilganligi natijasida gap mazmuni tushunarsiz bo'lib qolgan.

Nutqda ibora, tasviriy ifoda va maqol ham ma'lum uslubiy vazifa bajaradi. Iboradagi omonimlik, sinonimlik, antonimlik xususiyati, tasviriy ifodadagi balandparvozlik, maqoldagi mazmuniy kuchlilik katta uslubiy imkoniyat yaratadi: **Bir yoqadan bosh chiqarmoq** iborasi badiiy nutqqa mansub bo'lsa, **bir jon, bir tan bo'lmoq** iborasi umumnutqqa xos. Yozuvchi va shoirlar ham ibora va maqol ijod qilishadi: **O'likning yog'ini, tirikning tirnog'ini yeydi bu** (Abdulla Qahhor), **O'qsiz soldat – qilichsiz qin** (Oybek) kabi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. O'zbek tili leksikasi tasnifi turlari haqida gapiring. 2. O'zbek ma qatlam nima? Misollar keltiring. 3. O'z qatlam so'zlar haqida gapiring. 4. Qo'llanishi chegaralangan so'zlar haqida gapiring. 5. Qo'llanishi chegaralanmagan so'zlar haqida gapiring. 6. Zamonaviy so'z nima? Misollar keltiring. 7. Eskirgan so'zlar haqida gapiring. 8. Tarixiy so'zlar haqida gapiring va misollar keltiring. 9. Arxaik so'zlar haqida gapiring va misollar keltiring. 10. Yul so'zlar haqida gapiring, misollar keltiring. 11. Shevaga xos so'zlar haqida gapiring va misollar keltiring. 12. Termin (atama)lar haqida gapiring va misollar keltiring. 13. Jargon haqida gapiring va misollar keltiring. 14. Slang haqida gapiring va misollar keltiring. 15. Argotik haqida gapiring va misollar keltiring. 16. Slang haqida gapiring va misollar keltiring. 17. Slang haqida gapiring va misollar keltiring. 18. Argo haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Lug'atdan **go'sht, non, oftob, gul, daraxt, kitob, daftar** kabi qadimdan tilimizga o'zlashib, o'zimiznikidek bo'lib qolgan so'zlardan topib, etimologiyasi bilan tanishing.

2. Lug'atdan shaklan bir xil, talaffuzda urg'usi bilan farqlanuvchi so'z (omograf)lardan topib, qaysi tilga va qaysi turkumga mansubligini, izohini daftaringizga yozib oling. Masalan: **akademik – akademîk, sari – sâri**.

3. Rus tilidan o'zlashgan **adyol, karavot, cherkov, cho'tka** kabi so'zlarda yuz bergan fonetik o'zgarishlarni aniqlang va tushuntiring.

4. Lug'atdan **barter, biznes, dizayn, futbol, jinsi, voleybol** kabi inglizcha so'zlardan toping, so'ngra «Inglizcha-o'zbekcha lug'at»dan foydalanib, ularning o'z tilida qanday yozilishini aniqlang.

5. Tilimizga o'zlashtirish jarayonida fonetik o'zgarishga uchrab, o'zbek tilidagi hozirgi ko'rinishi o'zining asl shaklidan uzoqlashib ketgan so'zlarga 20 – 30 tacha misol keltiring. Masalan: **admiral – [arabcha amir al-bahr], astoydil – [forscha-tojikcha az tahi dil], bo'yra – [forscha-tojikcha buryo], g'isht – [forscha-tojikcha xisht], vaj – [arabcha vajh]**.

6. Lug'atdan bir xil shaklga ega bo'lgan turli turkumga oid omonim so'zlardan topib, ular ishtirokida gap tuzing.

7. O'zlashma so'z negizida hosil qilingan o'zbekcha so'zlarga misollar keltiring. Masalan: **asfaltlamoq, aksiyador, baxtsiz, kompyuterchi, menejerlik, samolyotsozlik**.

Lug'atdagi biror harf (masalan, **B**) bilan boshlanadigan so'zlarni qayil tilga mansubligiga ko'ra guruhga ajrating va qaysi guruhga o'zlashganini aniqlang.

Lug'atdan **adab, adabiy, adabiyot; aerodinamika, aerostatik, seroflot, aeroplan, aeroport** kabi o'zakdosh so'zlarni tanib, ularning ma'nosi orasidagi umumiylik va xususiylikni aniqlang.

Lug'atda tilda, kimyo, fizika, matematika, iqtisod fanlari bo'yicha qanday bilimlar uchragan o'zlashma so'zlarning ma'nolarini aniqlang. Unga izohingizni lug'atdagi izoh bilan taqqoslang.

14-DARS LUG'AT

Lug'at muhim ijtimoiy vazifani bajaradi. Bu quyidagilarda ko'zga tashlanadi:

- ona tilini va boshqa tillarni o'rgatishga xizmat qiladi;
- ona tili so'zlarini tasviflash va me'yorlashtirish vazifasini bajaradi;
- tillararo munosabatlarni ta'minlaydi;
- til leksikasini ilmiy tekshiradi va talqin qiladi.

Lug'at, avvalo, maqsadi va mo'ljaliga ko'ra ikkiga bo'linadi:

- 1) umumiy lug'at;
- 2) maxsus lug'at.

Umumiy lug'at keng o'quvchi ommasiga, maxsus lug'at esa ma'lum doiradagi kishi – alohida soha mutaxassisiga mo'ljallangan bo'ladi.

Har ikkala lug'at ham o'z o'rnida yana ikkiga bo'linadi:

- 1) ensiklopedik lug'at;
- 2) filologik lug'at.

Demak, lug'atni umumiy ensiklopedik lug'at va maxsus ensiklopedik lug'at, umumiy filologik lug'at va maxsus filologik lug'atga bo'lib o'rganish qulay.

Umumiy ensiklopedik lug'at. Ma'lumki, umumiy ensiklopedik lug'at alifbo tartibida bo'lib, ularda so'z emas, balki shu so'zdan anglashilgan tushuncha uchun asos bo'lgan narsa, tarixiy voqea, tabiiy va ijtimoiy hodisa, shaxs, geografik nom haqida ma'lumot beriladi va lug'at maqolasi (lug'atdagi tavsif lug'at maqolasi deyiladi) lug'at yozilgan tilni tushunuvchi keng o'quvchi ommasiga

mo'ljallangan bo'ladi. «O'zbekiston Milliy ensiklopediyasi» shunday lug'at.

Maxsus ensiklopedik lug'at fan-texnika, san'at va boshqalar yotning ma'lum bir sohasiga oid tushunchani shu soha mutaxassisi va mutaxassisi uchun mo'ljallab tavsiflaydi. Bunday lug'at sifatida soha ensiklopedik lug'ati – «Meditsina ensiklopediyasi», «Физический энциклопедический словарь», «Лингвистический энциклопедический словарь» kabilarni misol qilish mumkin. Umumiy ensiklopedik lug'atdan farqli ravishda, maxsus ensiklopedik lug'at tor sohaga doir tushunchani keng va batafsil tavsiflaydi. Masalan, «Ona tili. Qomus» lug'ati.

Ko'rinadiki, maxsus ensiklopedik lug'at soha mutaxassisi uchun zarur bo'lgan tushunchalarni shu soha ilmiy ushbu xos ifoda bilan tasvirlaydi.

Ensiklopedik lug'at **qomusiy lug'at** ham deb ataladi.

Umumiy filologik lug'at – barcha soha kishilari, keng foydalanuvchilar ommasiga mo'ljallangan izohli, imlo, orfoepik tarjima lug'at. «O'zbek tilining izohli lug'ati», «Ruscha – o'zbekcha lug'at» shunday lug'at sirasiga kiradi.

Umumiy izohli lug'atda so'zning barcha – grammatik, ushbu biy, frazeologik birlik tarkibida qatnashish, omonimik, qaysi tildan o'zlashganlik belgisi ko'rsatiladi.

Imlo lug'ati so'zni amaldagi imlo qoidasiga muvofiq ravishda qanday yozish kerakligini o'rgatadi. Demak, bunday lug'at ham mabop va amaliy tabiatga ega bo'ladi. 1995-yili lotin imlosidagi «Imlo lug'ati» «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan chop etildi.

Orfoepik lug'atda so'zning to'g'ri adabiy talaffuzi ko'rsatiladi. Bunday lug'at birinchi marta kichik hajmda M.Sodiqova va U.Usmanova tomonidan «O'zbek tilining orfoepik lug'ati» nomi bilan 1977-yili «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan bosib chiqarildi.

Maxsus filologik lug'at tor o'quvchi ommasi – tilshunoslik bilan shug'ullanuvchi va boshqa ilmiy tadqiqotchiga mo'ljallangan bo'ladi. O'zbek tilining morfem, chastotali, ters, o'zlashma so'z, frazeologizm, sinonim, antonim, omonim, sheva so'zlari, terminologik, etimologik lug'ati shular jumlasidan.

Morfem lug'atda so'zning tarkibi ko'rsatiladi. Bunday lug'at birinchi marta A.G'ulomov, A.N.Tixonov, R.Q.Qo'ng'urov tomonidan tuzilib, 1977-yili «O'qituvchi» nashriyoti tomonidan chop etilgan. 2007-yili «Yangi asr avlodi» nashriyotida B.Mengliyev

«...o'quvning maktab o'quvchilari uchun mo'ljallangan
...ning a'z o'z tarkibi o'quv lug'ati» chop etilgan.

14. Kinsen muallifligida chop etilgan «Словарь употребительных слов современного узбекского языка» (Toshkent, 1970) lug'ati chastotali lug'at so'zining ma'lum bir tanlangan manbada necha marta qo'llanishi ko'rsatilgan.

Bu lug'atda bo'z teskari tomondan, oxiridan alfavit tartibida berilgan. Bu lug'at ham lingvistik lug'at bo'lib, R.Qo'ng'urov tomonidan «Обратный словарь узбекского языка» nomi bilan 1969-yili Samarqandda chop etilgan.

«O'zbek tili» so'z lug'atida o'zbek tiliga boshqa tildan kirib kelgan so'zlarni izohlanadi. Bu tildagi lug'at – izohli lug'atning bir ko'rini. U qaysi tildan o'zlashgan so'zni izohlashiga ko'ra turlicha bo'ladi. Masalan, O.Usmon va R.Doniyorov tomonidan 1965-yil nashr etilgan «Ruscha-internatsional so'zlar izohli lug'ati»da boshqa yevropa tillaridan kirib kelgan so'zlar izohlangan. 1971-yili «Yangi asr avlodi» nashriyotida Y.Hamrayevaning muharrirligi uchun «O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv lug'ati» chop etilgan.

Frazeologik lug'at maxsus filologik lug'atning bir turi bo'lib, uning tuzilishi va mazmuni Rahmatullayev tomonidan tuzilgan «O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati» (Toshkent, 1978) uning mukammal namunasidir. 2007-yili «Yangi asr avlodi» nashriyotida B.Mengliyev, D.Hoymatova va M.Xudoyberdiyevaning maktab o'quvchilari uchun «O'zbek tili iboralarining o'quv izohli lug'ati» chop etilgan.

Etimologik lug'at o'zbek lug'atshunosligining alohida sohasiga aylandi. Bunday lug'atda so'zning kelib chiqishi izohlanadi. Bunga T.Nafasov tomonidan tuzilgan «Janubiy O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati»ni misol qilib keltirish mumkin.

Dialektal lugʻat oʻzbek tilining shevalariga xos soʻzlarni qayd qiladi. Bunday lugʻat, umuman, oʻzbek tilining barcha yoki maʼlum bir shevasiga xos soʻzlarini izohlashga moʻljallangan boʻlishi mumkin. 1971-yili mualliflar jamoasi tomonidan «Fan» nashriyotida chop etilgan «Oʻzbek xalq shevalari lugʻati»ni bunga misol qilib keltirish mumkin.

Terminologik lug'at ma'lum bir sohaga tegishli so'zlarni izohlaydi. Terminologik lug'at izohli yoki tarjima ko'rinishiga ega.

Demak, terminologik lug'atni bir tilli va ko'p tilli lug'atga bo'lish mumkin. A.Hojiyevning «Lingvistik terminlarning izohli lug'ati» (Toshkent: O'qituvchi, 1985)dan olingan namunaga e'tibor qiling.

«**Kriptologiya**. Maxfiy til, ularni tuzish qonuniyatini, rasshifalash va shifalash usulini o'rganuvchi fan.

Ko'makchili aloqa. So'zlar o'rtasida ko'makchi vositalarida yuz beradigan aloqa: **qalam bilan yozmoq, uyga qadar yugarmoq kabi**».

Tarjima lug'at bir tildagi so'z ma'nosining boshqa tilda ifodalanishini, berilishini ko'rsatadi.

Ko'p tilli lug'atda so'z ikkitadan ortiq tilda beriladi. Bunda lug'at juda kam.

Tarjima lug'at qanday birlikni ifodalashiga ko'ra turlicha bo'ladi:

- 1) leksik birlik lug'ati;
- 2) frazeologizm lug'ati;
- 3) har ikkala birlik lug'ati;
- 4) maqol lug'ati.

1984-yili Toshkentda nashr etilgan ikki tomli «Ruscha-o'zbekcha lug'at» leksik birlik lug'atidir.

Tarjima frazeologik lug'atga M.Sodiqovanning «Ruscha-o'zbekcha frazeologik lug'at»i (Toshkent, 1972) misol bo'ladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Lug'at nima? 2. Lug'atning vazifasi qanday? 3. Lug'atning maqsad va mo'ljaliga ko'ra turlari qanday? 4. Umumiy lug'at qanday lug'at? 5. Umumiy qomusiy lug'at haqida gapiring. 6. Umumiy filologik lug'atning xususiyatlari haqida gapiring. 7. Maxsus lug'atlar haqida gapiring. 8. Maxsus ensiklopedik lug'atlar haqida gapiring. 9. O'quv lug'atlari haqida gapiring. 10. Orfoepik lug'at qanday lug'at? 11. Morfem lug'at qanday lug'at? 12. Onomastik lug'at qanday lug'at? 13. Chastotali lug'at qanday lug'at? 14. Frazeologik lug'at qanday lug'at? 15. Ters lug'at qanday lug'at? 16. Terminologik lug'at qanday lug'at?

Topshiriqlar

1. 10 ta so'zning bir necha lug'atda berilishini kuzating va daftaringizga yozing.

1. O'z so'z olib, *ters lug'atini tuzing.*

2. *So'zlaringizga o'zingiz dars mobaynida egallagan tilshunos-*
lik nazariyasi lug'atini tuzing.

3. *So'zlaringiz bilan lug'atdan so'z qidirish bo'yicha «Kim ol-*
gan» o'yini o'ynang.

15-DARS MORFEMIKA

Morfemika haqida ma'lumot. Morfemika – tilshunoslikning bir tarkibi, ya'ni ma'noli qismi haqidagi bo'limi, yunoncha **mor-** – forma, shakl so'zidan olingan.

So'zning ma'noli qismi. O'zak (asos) va qo'shimchalar so'zning ma'noli qismi deyiladi. Masalan, **paxtakorlarga** so'zi **paxta-**, **-kor**, **-lar**, **-ga** qismlaridan iborat. Ajratilgan har bir tarkibiy birlik – so'zning ma'noli qismi. **Paxta** so'zining ma'nosi «g'o'zadan vujudga keladigan oq momiq tola» ma'nosi bo'lsa, **-kor** qismining ma'nosi «o'zakdan anglashiluvchi narsani yaratuvchi shaxs ekanini yasash»dir. Yoki **-lar** «ko'plik», **-ga** «atash, yo'nalish» kabi ma'nolarga ega.

Ma'noli qism **morfema** ham deyiladi.

Paxta- va **-kor**, **-lar**, **-ga** qismlari ma'nosi va qo'llanish xususiyati bilan farqlanadi. **Paxta** mustaqil lug'aviy ma'noga ega. U bu ma'noni qolgan qismsiz ham anglata olishi bilan ajralib turadi. So'zning bosh ma'nosini ifodalab, mustaqil qo'llana oladigan qismi **o'zak** deb ataladi. Boshqa qism esa ajralgan holda mavhum bo'lishi, o'zaksiz mustaqil ma'no anglatmasligi va mustaqil holda qo'llanmasligi bilan farqlanadi. Bu – qo'shimcha. Shunga ko'ra, **o'zak morfema** va **qo'shimcha morfema** ajraladi. O'zak morfema **leksema** ham deyiladi.

O'zak so'z yasovchi qo'shimcha olishi bilan o'zakkdosh so'z vujudga keladi: **gul** – **gulchi**, **guldon**, **gulli**, **gulsiz**, **gulband** kabi. Shakl yasovchi olgan so'zlar o'zakkdosh so'z sanalmaydi: **kitob** – **kitoblar**, **kitobni**, **kitobcha** kabi.

O'zak tarixiy taraqqiyot natijasida qo'shimchaga aylanib borishi, so'zning o'zagiga singib ketishi mumkin. Masalan, **xona** so'zi taraqqiyot natijasida ikkiga ajralgan. Birida «joy» ma'noli yasama so'zni hosil qiluvchi so'z yasovchiga aylanib ketgan bo'lsa (**oshxona**, **ishxona**, **molxona**), ikkinchisida uy, yashash

joyi ma'nosi saqlangan (**uchinchi xona, mening** so'zlar ham shunday tarixiy siljishni ko'rsatib berib, **Noma, goh, xo'r** so'zlari ham shunday tarixiy siljishni ko'rsatib berib, kechirgan.

So'z tarkibidagi o'zgarishlar. Til taraqqiyoti natijasida so'zning ma'noli qismi tarkibida o'zgarishlar ham yuz beradi. Bular har xil ko'rinishlari bor:

1. So'z va qo'shimcha birlashib **tublashishi** mumkin: **yuk** va **so'z** **yuksak, biron, biror, bezor**.
2. Ikki so'z qo'shilib **yaxlitlashishi** mumkin: **bugun, sakkiz**.
3. So'z va qo'shimcha orasidagi aloqa **soddalashishi** mumkin: **yumshog, qattiq**.
4. So'z qo'shimcha holiga kelishi, murakkab qo'shimcha bo'lgan so'zga qo'shilib ketishi, ya'ni **birlashishi** mumkin: borib **yotib** borib **yatipti** – boryapti; **ning + ki = niki**.

Keltirilgan misolning barchasi **tarixiy yasalish** deyiladi.

Qo'shimchalarning tasnifi. Qo'shimchalar vazifasiga ko'ra guruhga bo'linadi:

- 1) **so'z yasovchi qo'shimcha;**
- 2) **shakl yasovchi qo'shimcha.**

So'z yasovchi qo'shimcha so'zga qo'shilib yangi so'z hosil qiladi. Yangi so'z yangi lug'aviy ma'noga ega bo'ladi. Masalan, **paxta** so'zi **-chi** qo'shimchasini olib, **paxtachi** so'zi vujudga keladi.

So'z yasovchidan boshqa qo'shimchalar **shakl yasovchi qo'shimcha** deyiladi. Shakl yasovchi qo'shimcha grammatik ma'no ifodalaganligi uchun lug'aviy ma'no hosil qiluvchi so'z yasovchiga muqobil ravishda grammatik qo'shimcha ham deyiladi. Grammatik qo'shimchalar asosiy xususiyatiga ko'ra ikkiga ajraladi:

- 1) lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimcha (lug'aviy shakl);
- 2) sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimcha (munosabat shakli).

Eslatma

Maktab darsligida **shakl yasovchi qo'shimchalar, so'z o'zgartiruvchi qo'shimchalar atamaları ham ishlatilgan.**

Lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimcha so'zga qo'shilib, unga qo'shimcha ma'no yuklaydi. Masalan, **kitob** leksemasining atash ma'nosida birlik va ko'plik ma'nolari noma'lum. Son lug'aviy shakl hosil qiluvchisi bo'lgan **-lar** uni ko'plik tomon muayyanlashti-

-roq, -cha, -xon, -(i)l, -(i)n, -(i)nchi, -ta – lug'aviy shakl yasovchi qo'shimchalar.

Tasdiq-inkor shakl hosil qiluvchi qo'shimcha so'zni boshqasiga bog'laydi hamda sintaktik qurilmadagi o'rnini belgilaydi. Masalan, **son, zamon, mayl, tasdiq-inkor** qo'shimchalari so'zga kelishik mavqoyini beradi, kesimning ega va hol bilan sintaktik aloqani ta'minlaydi. Kelishik qo'shimchasi oldingi mustaqil so'zni bog'laydi, egalik qo'shimchasi esa keyingi mustaqil so'zni oldingi bog'laydi. **Kelishik, egalik, shaxs-son, zamon, mayl, tasdiq-inkor** qo'shimchalari sintaktik shakl hosil qiluvchi qo'shimchalardir.

Dalil

Tasdiq-inkor va **bo'lishli-bo'lishsizlikni farqlash kerak**. **Bo'lishli-bo'lishsizlik** faqat **fe'lga** xos bo'lib, nol qo'shimcha bilan **bo'lishli-bo'lishsizlik** qo'shimchasi bilan **bo'lishsizlik** ifodalanadi: **O'qiydigan** bo'lishli **fe'l**, **o'qimaydigan** – bo'lishsiz **fe'l**. **Bo'lishli-bo'lishsizlik** qo'shimchasi **fe'l-kesimdan** boshqa vazifani bajarganda voqelanadi.

Tasdiq-inkor shakli so'z kesim vazifasida kelganda yuzaga chiqadi. **O'qigan** – **o'qimagan**, **borgan** – **borgani yo'q**, **o'qituvchi** – **o'qituvchi emas** kabi. **Fe'l** gapda kesim vazifasida kelganda **bo'lishli-bo'lishsizlik** shakli **tasdiq-inkor** deb qaraladi.

Bo'lishli-bo'lishsizlik lug'aviy shakl hosil qiluvchi bo'lsa, **tasdiq-inkor** sintaktik shakl hosil qiluvchidir.

Bo'lishli-bo'lishsizlik shaklida faqat **fe'l**, **tasdiq-inkor** shaklida esa barcha mustaqil so'z kela oladi. Chunki ular kesim vazifasini ham bajara biladi.

O'zbek tilida shakl yasovchi, ya'ni grammatik qo'shimchalar ko'rinishiga ko'ra farqlanadi. Masalan, **maktab** va **maktablar** so'zini qiyoslang. **Maktab** so'zi birlik sonda bo'lib, bu ma'no qo'shimchasiz ifodalangan. **Maktablar** so'zida ko'plik ma'nosi **-lar** shakli bilan yuzaga chiqqan. Shuning uchun shakl yasovchini ikkiga ajratish mumkin:

- a) moddiy ko'rinishga ega shakl yasovchi;
- b) moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan shakl yasovchi.

Moddiy ko'rinishga ega bo'lmagan shakl yasovchi nol qo'shimcha ham deyiladi. Masalan, nutqdagi **Kitobni o'qi, Uyga bor, U a'lochi** gapidagi **o'qi, bor, a'lochi** so'zlari – nol qo'shimchali. Son

shaklida **birlik son**, kelishik shaklida **bosh kelli**lik, ba'zida **aniq nisbat**, bo'lishli-bo'lishsizlikda **bo'lishlilik**, sifat darajasida **oddiy daraja**, mayl sirasida **xabar mayli** na qalidir.

Eslatma

*Nol qo'shimcha bilan qo'shimchaning belgisiz qo'shimcha aralashtirmaslik kerak. Masalan, **maktab bog'i** birlashtirilgan **maktab** so'zi belgisiz qaratqich, **kitob o'qimoq** birikuvda **kitob** so'zi belgisiz tushum kelishigida.*

Asos. So'zning shakl yasovchidan xoli qismi asos deyiladi. Masalan, **paxtakorlarga**, **ishlarimizni** so'zlarining grammatik shaklini olib tashlasak, **paxtakor**, **ish** qismi qoladi. Bu — asos.

Asos ikki xil bo'ladi:

- 1) o'zak holidagi asos: **maktab**, **ish**, **gul**, **dala**, **yur** kabi,
- 2) negiz holidagi asos: **ishxona**, **gulchi**, **tilshunos**, **ishchi** kabi.

Qo'shimchaning tuzilishiga ko'ra tasnifi. Qo'shimcha tuzilishiga ko'ra **sodda** va **murakkabga** bo'linadi:

Sodda qo'shimcha tarixan qanday bo'lganligidan qat'i nazar ajralmas, yaxlit, bir tarkibli bo'ladi: **-lar**, **-roq**, **-chi**, **-niki**, **-sin**, **-li**, **-gach**.

Murakkab qo'shimcha, aslida, mustaqil qo'shimchaning ma'lum vazifa bajarish uchun birlashgan holda qo'llanishi: **odamgar-chilik**, **uygacha**, **xafachilik**, **chorvachilik**, **borganda**. Murakkab qo'shimcha, umuman olganda, ajraladi, ba'zi bir so'zlar tarkibida ajralmas holga kelgan bo'ladi, xolos.

Qo'shimcha morfemaning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turi. Qo'shimcha morfemada ham shakl va ma'no munosabati mavjud bo'ladi.

Qo'shimcha ko'p ma'noliligi (ko'p ma'noli qo'shimcha). Bu hodisa keng tarqalgan. Misol sifatida **-chilik** qo'shimchasi-ni olaylik. Darslik va qo'llanmalarda uning quyidagi uch ma'nosi farqlanadi:

1. Asosdan anglashilgan narsa yetishtiriladigan sohani ifodalovchi ot: **paxtachilik**, **urug'chilik**, **chorvachilik**, **uzumchilik**.
2. Asosdan anglashilgan narsa-hodisaning borlik holatini bildiruvchi ot: **pishiqchilik**, **mo'lichilik**, **arzonchilik**.

qo'shimchalar angliashilgan tushuncha bilan bog'liq bo'lgan ishni
 qo'shimcha **ulfatchilik, tirikchilik, dushmanchilik**.

Qo'shimchalar ko'p ma'noli. Tilda qo'shimchalarning
 ko'p ma'noli bo'lishiga olib kelgan.

Qo'shimchalar ko'p ma'noli qo'shimchalarga misol:

Qo'shimcha	Misol
qo'shimcha I	oqlli (mavjudlik), yog'li (ortiqlik), o'tirishli (moslik)
qo'shimcha II	qovurma (harakat natijasi), burama (odatdagi xususiyat)
qo'shimcha III	moyla (ega bo'ldirish), randala (vosita bilan), bolala (paydo qilish)
qo'shimcha IV	paxtachilik (soha), to'kinchilik (mavjudlik), tirikchilik (holat)
qo'shimcha V	aybdor (mavjudlik), bo'ydor (ortiqlik)
qo'shimcha VI	noumid (ega emaslik), nomard (qarama-qarshilik)
qo'shimcha VII	beg'ubor (yo'qlik), beg'am (kamlik)
qo'shimcha VIII	asossiz (ega emaslik), madorsiz (kamlik)
qo'shimcha IX	otalik (qarindoshlik), bolalik (holat), mudirlik (kasb-hunar)

Qo'shimcha shakldoshligi (omonim qo'shimcha). Shakldosh qo'shimcha omonim qo'shimcha deyiladi. Shakldoshlik bir tur qo'shimchalar orasida ham, turli qo'shimchalar orasida ham bo'lishi mumkin.

1. So'z yasovchi qo'shimchalar shakldoshligi:

-ki I: turtki, tepki, ko'chki (ot yasaydi).

-ki II: ichki, kechki, ustki (sifat yasaydi).

2. Grammatik qo'shimcha shakldoshligi:

-(i)sh I: borish (bormoq), kelish (kelmoq), ketish (ketmoq) (harakat nomi shakli).

-(i)sh II: (birga) yuvish, (birga) tarash, (birga) ishlash (birgalik nisbat shakli).

3. So'z yasovchi va grammatik qo'shimcha shakldoshligi:

-(i)m I: yig'im, terim, sig'im (ot yasovchi morfema).

-(i)m II: uyim, kitobim, soatim (egalik morfemasi).

O'zbek tilidagi asosiy shakldosh qo'shimchalar quyidagilar (bunda **s/y** – so'z yasovchi, **sh/y** – shakl yasovchi):

Qo'shim- cha	Otda	Sifatda	Fe'lda	
-a	jizza (s/y)	ko'tara (sav- do, s/y)	qona (s/y), bora (sh/y), bura (sh/y)	
-ay	—	—	kuchay (s/y), bo- ray (sh/y)	
-ak	g'ijjak (s/y)	qirmizak (s/y)	—	
-ar	—	—	ko'kar (s/y), kelar (sh/y)	
-ga	bolaga (sh/y)	—	surgamoq (sh/y)	
-gi	supurgi (s/y)	yozgi (s/y)	borgim (sh/y)	
-gina	qizgina (sh/y)	—	—	
-g'oq	to'lg'oq (s/y)	toyg'oq (s/y)	—	
-da	uyda (sh/y)	—		
-dir	—	—	sezdir (sh/y)	
-don	kuldon (s/y)	qadrdon (s/y)	—	
-dor	chor- vador (s/y)	puldor, yelkador (s/y)	—	—
-i	oti (sh/y)	jannati (s/y)	tinchi (s/y), to'zi (sh/y)	—
-ik	ko'rik (s/y)	egik (s/y)	birik, ko'zik (s/y)	—
-iq	chiziq (s/y)	ochiq (s/y)	yo'liq (s/y), siniqmoq (sh/y)	—

Ravish-
da

Yordamchi
so'zda

shig'g'a,
chippa
(s/y)

sen-a

-	-	-	egildi (sh/y, o'zlik), ichildi (sh/y, majhul)	-	-
-im	uyim (sh/y), bilim (s/y) chekim (s/y)	ayrim (s/y)	-	-	-
-in	ekin (s/y)	sog'in sigir (s/y)	ko'rin (sh/y)	oldin (s/y)	-
-ing	uying (sh/y)	-	oching (sh/y)	-	-
-ingiz	uyingiz (sh/y)	-	ochingiz (sh/y)	-	-
-ish	-	ko'kish (sh/y)	yo'zish (sh/y), olish- di (sh/y)	ichish (sh/y)	-
-y	-	-	qoray (s/y), o'qiy (sh/y)	-	-
-k	to'shak (s/y)	chirik (s/y)	bordik (sh/y)	-	-
-q	taroq (s/y)	yumshoq (s/y)	-	-	-
-ka	yo'lka (sh/y), etikka (sh/y)	-	iska (s/y), surka (sh/y)	-	-
-qa	o'qqa (sh/y)	qisqa (s/y)	chayqa (sh/y)	-	-
-kash	ara- vakash (s/y)	janjalkash (s/y)	-	-	-
-ki	tepki (s/y)	kechki (s/y)	-	-	demakki, biladiki
-qi	chopqi (s/y)	sayroqi (s/y)	-	-	-
-kin	-	keskin (s/y)	to'kkin (sh/y)	-	-

qizimgina

keldi-da

kelgandir

-qin	to'lqin (s/y)	sotqin (s/y)	boqqin (sh/y)	—	—
-qoq	tutqoq, botqoq (s/y)	yopishqoq (s/y)	—	—	—
-kor	paxtakor (s/y)	fusnkor (s/y)	—	—	—
-la	—	—	ishla (s/y), quvla (sh/y)	—	—
-lik	ochlik (s/y)	o'shlik (s/y)	—	—	—
-m	chidam (s/y), ukam (sh/y)	—	yozdin (sh/y)	—	—
-ma	tugma (s/y)	yasama (s/y)	kelma (sh/y)	yon- ma-yon (sh/y)	—
-miz	onamiz (sh/y)	—	olamiz (sh/y)	—	—
-moq	quymoq (s/y)	—	ichmoq (sh/y)	—	—
-n	o'zin(i) (sh/y)	—	yasannoq (sh/y)	—	—
-oq	o'roq (s/y)	qo'rqoq (s/y)	—	—	keliboq
-on	to'zon (s/y)	shodon (s/y)	—	—	—
-sa	—	—	suvsamoq (s/y), kelsa (sh/y)	—	—
-si	otasi (sh/y)	—	garangsi (sh/y)	—	—
-siz	—	ishsiz (s/y)	ichasiz (sh/y)	to'xtov- siz (s/y)	—
-t	—	—	to'latdi (s/y), o'qitdi (sh/y)	—	—

tinch (s/y)	—	—	—	—
tinch (s/y)	—	—	—	—
tinch (s/y)	tinch (s/y)	—	—	—
tinch (s/y)	farg'onacha (s/y)	—	o'zicha (s/y)	—
tinch (s/y)	kuyunchak (s/y)	—	—	—
tinch (s/y)	tinchi (s/y)	—	—	kel-chi
tinch (s/y)	qopchiq (sh/y)	—	—	—
tinch (s/y)	toychoq (sh/y)	—	—	—

Qo'shimcha ma'nodoshligi. Barcha tur qo'shimchalar ma'nodoshlik munosabatida bo'ladi. Shu boisdan **so'z yasovchi qo'shimchalar ma'nodoshligi** hamda **grammatik qo'shimchalar ma'nodoshligi** farqlanadi.

Qo'shimchalar ma'nodoshligiga misol:

Qo'shimcha	Misol	Qo'shimcha	Misol
-ba/-li	bahaybat – haybatli	-qir/-ag'on	topqir – topag'on
-ga/-ni	unga tushunmadi – uni tushunmadi	-chi/-shunos	tilchi – tilshunos
-dan/-ni	nondan oling – nonni oling	-no/-siz	noo'rin – o'rinsiz
-dan/-ga	teshikdan sig'madi – teshikka sig'madi	-ona/-larcha	mardona – mard-larcha
-dan/-ning	shundan biri – shuning biri	-sa/-sira	suv samoq – suv-siramoq
-di/-gan/-ar	qiladigan ish – qilar ish	-lab/-dan	saharlab – sa-hardan
-don/-li	bilimdon – bilimli	(-u)v / -(i)sh	o'quv – o'qish
-do'z/-chi	mahsido'z – mahsichi	-imtir/-ish/-roq	oqish – oqimtir – oqroq

-yotir/-moq-da/-yapti	boray yapti – boray yotir – bormo qda	-iz/-dir	tomiz – tomiz
-ish/-lar	ketishdi – ketdilar	-larcha/-cha/-chasi-ga	erkaklar cha erkak chasi erkak cha
-lay/-ligi-cha	butun lay – butun ligi cha		
-loq/-zor	o'tloq – o'tzor	-li/-dor	unumli – unumli
ser-/ -li	sero't – o'tli	be-/ -siz	bemaza – maza siz
-soz/-chi	soatsoz – soatchi		

So'z yasovchi qo'shimchalar ma'nodoshligi. So'z yasovchi qo'shimchalarning bir-biriga yaqin ma'noni ifodalashi **so'z yasovchi qo'shimchalar ma'nodoshligi** deyiladi. Masalan, **savlat** yasovchi **-li**, **-dor**, **-ser**, **-ba** qo'shimchasi o'zaro sinonim: **savlatli**, **savlatdor**, **sersavlat**, **basavlat** kabi. Biroq ma'nodoshlik to'liq emas, balki qo'shimchaning ayrim ma'no qirrasidadir. Ya'ni bir qo'shimcha ikkinchi qo'shimcha bilan barcha ma'nosi asosida sinonim bo'la olmaydi.

Grammatik qo'shimcha ma'nodoshligi. Nonni yeng – non-dan yeng, uyga jo'namoq – uy tomon jo'namoq kabi hodisada grammatik ma'nodoshlik mavjud. Grammatik ma'nodoshlik grammatik qo'shimcha orasida ham, grammatik qo'shimcha va yordamchi so'z orasida ham bo'ladi.

Qo'shimchalar zid ma'noliligi. Grammatik antonimiya so'z yasovchi qo'shimchalar orasidagina mavjud. Unga misol sifatida **-li** va **-siz** qo'shimchalarini keltirish mumkin: andishali – andisha-siz, barakali – bebaraka, baxtli – baxtsiz.

Qo'shimchalar varianti. Qo'shimchalar nutqda turli variantga ega bo'ladi. Misol sifatida qaratqich kelishigi shaklining variantini kuzating:

- a) badiiy variant: bog'in mevasi;
- b) tarixiy variant: manim;
- c) dialektal variant: kitobting;
- d) fonetik variant: mening.

dan tashqari, fakultativ (**borayapti** – **boryapti**), kombinator (**yoziladi** – **yozoladi**) variant ham ajratiladi.

Qo'shimchani so'z yasash darajasi. So'z yasash darajasi ko'ra so'z yasovchi qo'shimchalar ikkiga bo'linadi:

1) mahsuldor qo'shimchalar;

2) kammahsul qo'shimchalar.

So'z yasovchi qo'shimchalarning ayrimlari juda ko'p so'z yasagan yoki yasamoqda. Masalan, **-la** (**moylamoq, ziralamoq, kramlamoq, kraxmallamoq, g'aramlamoq, bo'laklamoq**), **-chi** (**qanchi, g'lybatchi, paxtachi, suvchi**) kabi. Bunday qo'shimcha mahsuldor qo'shimcha deyiladi.

Ayrim qo'shimchalar kam so'z yasagan yoki yasaydi. Masalan, **-ka** (**iska**), **-archilik** (**ocharchilik**) kabi. Bunday qo'shimcha kammahsul qo'shimcha deyiladi.

Qo'shimchalarning zamonaviylik darajasi. Zamonaviylik darajasiga ko'ra qo'shimchalar ikkiga bo'linadi:

1) unumli qo'shimchalar;

2) unumsiz qo'shimchalar.

Ba'zi qo'shimchalar bugungi kunda so'z yasash faoliyatini davom ettirmoqda. Bunday qo'shimchalar unumli qo'shimchalar deyiladi. Masalan, **-chi** (**kompyuterchi, videochi**), **-la** (**randala, alifla**) kabi.

Ayrim qo'shimchalar tarixda ozmi-ko'pmi so'z yasagan bo'lib, hozir so'z yasash faoliyatini to'xtatgan. Bunday qo'shimchalar unumsiz qo'shimcha deyiladi. Masalan, **-doq** (**shaqildoq, qovurdoq, hiqildoq**), **-ak** (**pirpirak, bizbizak, qarsak**) kabi.

Eslatma

Qo'shimchani zamonaviylik darajasi bilan so'z yasash darajasini farqlash kerak. Ayrim qo'shimchalar mahsuldor, lekin unumli emas: **-vul** (**qorovul, yasovul**), **-ag'on** (**bilag'on, chopag'on, qopag'on**), **-ak** (**bizbizak, pirpirak, guldirak, varrak, qarsak, xurrak**). Ba'zi qo'shimchalar kammahsul, lekin unumli: **-ma** (**qovurma, burama, siltama** (ovqat turi), **-dosh** (**sinfidosh, musobaqadosh, suhbatdosh**).

Qo'shimchalarning so'zga qo'shilish tartibi. O'zakning oldidan yoki orqasidan qo'shilishiga ko'ra qo'shimchalar ikkiga bo'linadi:

1) prefiks;

2) affiks.

So'zning oldidan qo'shiluvchi qo'shimchalar – prefiks: **no-** (**notabiiy, beg'am**), **be-** (**bemalol, bemajol**) kabi. Sifat yasovchi qo'shimcha prefiksdur.

O'zakdan keyin qo'shiluvchi qo'shimchalar – affiks: **odam**dan **mehnat+kash+lar+nikabi**.

So'zni ma'noli qismga ajratish. Har bir so'zning ma'noli qismga ajratilishi undagi qismning hozirgi o'zbek adabiyatida o'zaro munosabatga kirisha olish xususiyatiga asoslanadi. So'zning tarkibini ajratishda, avvalo, o'zak ajratilib, uning lug'aviy ma'nosi aniqlanadi. O'zakka qaysi qo'shimcha turi qo'shilganligi u har doim o'zakdagi ma'no bilan aloqador bo'ladi va yangi so'z yasalganda ham o'zakning ma'nosi saqlanib qoladi. Masalan, **voqchilik** so'zining tarkibi **suva+q+chi+lik**, **anglashilmovchi** so'ziniki **ong-la-sh-il-ma-vchilik**, **sanoqsiz** so'ziniki **son-a-q** kabi. Yasama so'zning o'zakdagi **suva, ong, son** so'zlari bilan aloqasi ũzilmagan.

So'zning ma'noli qismi tarkibidagi o'zgarishlar. Davr o'tishi bilan so'zda ma'no taraqqiyoti yuz berib, yasama so'zlar o'z atirli ma'nosidan uzoqlashishi, kuchli tovush o'zgarishiga uchrashi yoki ayrim grammatik qo'shimchalar o'z vazifasini yo'qotib, «qotib qolishi» mumkin. Agar o'zakdagi ma'no bilan yasama so'z ma'nosi orasida aloqa uzilsa, ma'noli qism o'zak tarkibida soddalashishga uchragan bo'lsa, bunday so'z ma'noli qismga ajralmaydi, uning yaxlit so'z sifatida qaraladi. So'z yasovchi qo'shimchalarda ham, lug'aviy va munosabat shakli yasovchi qo'shimchalarda ham bu holatni kuzatish mumkin: **qishloq** (aslida, «qishlaydigan joy», bugungi kunda doimiy yashash joyi, ya'ni qish bilan aloqasi uzilgan), **ovloq** (aslida, «ovlaydigan joy», bugungi kunda pana, xoli joy), **qovurg'a** (**qopurg'a** – «yurak, o'pka kabi a'zoni qoplab turadigan a'zo»), **qopqoq, yaproq, bo'yin, yurak, ichak, uyg'on, uyg'ot, uyg'oq, yumshamoq, o'xshamoq, qurshamoq, olcha** (aslida, **olu-cha**), **qizilcha** (1) kichik qizil toshmali kasallik; 2) qizartirib qovurilgan go'shtli taom), **ko'kcha** (qovun navi), **Onaxon, Olmaxon, Qizlarxon, Beklar** (mahallasi), **qizg'ish, sarg'ish** (aslida, qizil-ish, sariq-ish), **ko'rish** (salomlash), **kelish** (bir qarorga kelmoq), **tortinmoq, cho'qinmoq, botinmoq, kechirmoq, surishtir, cho'milmoq, kelin, kechasi, kunduzi, tunlari, chamasi, mazmuni, qisqasi, yaxshisi, rosti, birdan, birga, birvarakayiga, kunda** va h.k.

bu holda so'zning tarkibini aniqlashda so'zdagi fonetik qo'shimchilik tug'diradi. Tilni kuzatishdan ma'lumki, grammatik qo'shimcha yo mustaqil ma'noli leksemadan, yo har xil so'zlarning o'zaro birikib yangi qo'shimcha hosil qilishi mumkin. Ko'pgina so'z qo'shilib ketishi natijasida ikkinchi qo'shimchaga aylanishi mumkin: **gapir** (gap ur), **tupir** (tup ur), **supur** (suv ur), **berkit** (berk et), **to'lat** (to'la et), **bo'shat** (bo's et), **yo'qot** (yo'q et), **yo'qol** (yo'q o'l), **aytoladi** (ayta oladi), **ketaver** (keta ber), **ketvormoq** (ketib yubormoq), **boryapti** (bora yotibdi).

Yangi o'zbek adabiy tilida so'zga qo'shimcha qo'shilganda so'zda fonetik o'zgarishning quyidagi ko'rinishlari kuzatiladi:

Tovush tushishi: sariq-ay / **sarg'ay**, past-ay / **pasay**, og'iz-aki / **o'g'zaki**, o'yin-a / **o'yna**, o'rin-ash / **o'rnash**, ayir-im / **ayrim**, olti-ala / **olti-ril**, buyur-uq / **buyruq**; ikki-ov / **ikkov**, olti-ala / **oltala**, yetti-ovlon / **yettovlon**; men-ning / **mening**, sen-ni / **seni**; burun-i / **burunim**, shahar-im / **shahrim**, o'g'il-ing / **o'g'ling**.

Tovush orttirilishi: isi-q / **issiq**, qot-iq / **qattiq**, tib-iy / **tibbiy**, hissiy / **hissiy**, shu-cha / **shuncha**, bu-day / **bunday**; u-ga / **unga**, shu-da / **shunda**, bu-dan / **bundan**, haq-i / **haqqi**, parvo-i / **parvoyl**, obro'-ing / **obro'ying**.

Tovush almashishi:

n ~ o: tara-q / **taroq**, so'ra-q / **so'roq**, qiyna-v / **qiynov**, so'ra-v / **so'rov**;

o ~ a: son-a / **sana**, ong-la / **angla**, yosh-a / **yasha**, ot-a / **ata**;

l ~ u: tinti-v / **tintuv**, o'qi-v / **o'quv**, sovi-q / **sovuq**, quri-q / **quruq**;

q ~ g': qishloq-i / **qishlog'i**, yutuq-im / **yutug'im**, buyruq-i / **buyrug'i**;

k ~ g: yurak-i / **yuragi**, eshik-im / **eshigim**, tilak-ing / **tilaging**.

O'zakni ajrata bilish, so'z tarkibidagi tovush o'zgarishini fahmlash so'zni to'g'ri yozishga imkon beradi.

So'zning tuzilish turlari. Ayrim so'zlarda lug'aviy ma'noli qism bitta yoki birdan ortiq bo'lishi mumkin: **kitob**, **singil**, **ishla**, **sadarayhon**, **sotib oldi**, **tuyaqush**, **soddadil**, **biroz**, **bir nafas**, **birpas**, **qozon-tovoq**, **achchiq-chuchuk**, **achchiq-tizziq**, **bo-la-chaqa**, **katta-kichik** kabi. Shu asosda so'zlar tuzilishiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) bir o'zakli (**sodda**) so'zlar: **kitob**, **singil**, **ishla**;

b) birdan ortiq o'zakli (**murakkab**) so'zlar: **sadarayhon**, **sotib oldi**, **tuyaqush**, **soddadil**, **biroz**, **bir nafas**, **birpas**, **qozon-tovoq**, **achchiq-chuchuk**, **achchiq-tizziq**, **bola-chaqa**, **katta-kichik** kabi.

Sodda va murakkab so'zlar o'z o'rnida yasama ham, tub ham bo'lishi mumkin.

Sodda tub so'z tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha bo'lmaydi: **kitob**, **suvni**, **o'qigan** kabi.

Sodda yasama so'z tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha bo'ladi: **ishchi**, **gulchiga**, **boshla**, **qiziqchini** kabi.

Murakkab tub so'z tarkibidagi keyingi o'zak yangi lug'aviy ma'no hosil qilmaydi: **tez-tez**, **aka-uka**, **o'qib yubordi**, **o'n to'n** kabi.

Murakkab yasama so'z tarkibidagi keyingi o'zak yangi lug'aviy ma'no hosil qiladi: **bir nafas**, **sotib oldi**, **tuyaqush**, **soddadil**, **biroz** kabi.

Murakkab so'z qismi uch xil:

a) **chiziqcha bilan ajratib**;

b) **chiziqchasiz ajratib**;

c) **qo'shib yozilishi** mumkin.

Chiziqchasiz (chiziqchasiz ajratib yoki qo'shib) yoziluvchi murakkab so'z **qo'shma so'z** deyiladi: **sadarayhon**, **sotib oldi**, **tuyaqush**, **soddadil**, **biroz**, **bir nafas**, **birpas**, **o'qib yubordi**, **tashlab qo'ydi** kabi. Chiziqcha bilan ajratib yoziluvchi murakkab so'z **juft va takroriy so'z** deyiladi: **tez-tez**, **qozon-tovoq**, **achchiq-chuchuk**, **achchiq-tizziq**, **bola-chaqa**, **katta-kichik**, **baland-baland** kabi. Chiziqning ikki tomoni ikki xil so'zdan tashkil topgan murakkab so'z **juft so'z** (**qozon-tovoq**, **achchiq-chuchuk**, **achchiq-tizziq**, **bola-chaqa**, **katta-kichik**), bir xil so'zdan tashkil topgan murakkab so'z **takroriy** (**tez-tez**, **baland-baland**) so'z deyiladi. Ayrim yangi lug'aviy ma'no ifodalovchi takroriy so'zlar qo'shib yozilishi mumkin: **patpat** (mototsikl), **shiqshiq** (tugma).

Tuzilishiga ko'ra murakkab so'z yasama ham, tub ham bo'lishi mumkin. O'zakning qo'shilishidan yangi lug'aviy ma'no vujudga kelgan bo'lsa, bunday so'z murakkab yasama deyiladi: **qozon-tovoq**, **ishlab chiqarmoq**, **mishmish**. Yangi lug'aviy ma'no ifodalamaydigan, yasama bo'lmagan qo'shma so'zga misol: **ota-ona**, **o'qiy boshlamoq**, **tog'-tog'**.

Ma'lumot

So'zning tuzilishiga ko'ra turlaridagi **qo'shma, juft va takroriy so'z** atamaları so'z yasallshidagi **qo'shma, juft va takroriy so'z**dan farq qiladi. Yasama **qo'shma, juft va takroriy so'z**ning bir qismini tashkil qiladi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Morfemika nima? 2. Ma'noli qism deganda nimani tushunamiz? 3. Morfema nima? 4. O'zak nima? 5. O'zakkdosh so'z haqida gapiring. 6. Qo'shimchaga ta'rif bering. 6. Qo'shimchaning tasnifi haqida bayon qiling. 7. Nol qo'shimcha haqida gapiring. 8. So'z tarkibida qanday o'zgarishlar yuz beradi? 9. Tublashish nima? 10. Yaxlitlashish nima? 11. Soddalashish nima? 12. So'z yasovchi morfema haqida gapiring. 13. Grammatik morfema nima? 14. Grammatik morfemaning qanday turlari bor? 15. Lug'aviy shakl qo'shimchasi qanday qo'shimcha? 16. Munosabat shakli qo'shimchasi qanday qo'shimcha? 17. Qanday qo'shimcha soddada qo'shimcha deyiladi? 18. Murakkab qo'shimcha qanday qo'shimcha? 19. Qanday qo'shimcha ma'nodosh qo'shimcha deyiladi? 20. Ma'nodosh so'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 21. Qanday qo'shimcha ma'nodosh grammatik qo'shimcha deyiladi? 22. Ko'p ma'noli qo'shimcha haqida gapiring. 23. Ko'p ma'noli so'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 24. Ko'p ma'noli grammatik qo'shimcha haqida gapiring. 25. Shakldosh qo'shimchaga ta'rif bering va misollar keltiring. 26. Shakldosh so'z yasovchi qo'shimchaga ta'rif bering va misollar keltiring. 27. Qanday qo'shimcha shakldosh grammatik qo'shimcha deyiladi? 28. Qanday qo'shimcha zid ma'noli qo'shimcha deyiladi? 29. Zid ma'noli so'z yasovchi qo'shimcha haqida gapiring. 30. Zid ma'noli grammatik qo'shimcha haqida gapiring. 31. Variant qo'shimcha haqida gapiring. 32. Qo'shimcha variantining turi haqida, qo'shimcha bilan bog'liq tovush o'zgarishi haqida gapiring. 33. Qo'shimcha bilan bog'liq tovush tushishi haqida gapiring. 34. Qo'shimcha bilan bog'liq tovush orttirilishiga misollar keltiring. 35. Qo'shimcha bilan bog'liq tovush almashishiga misollar keltiring. 36. So'zni ma'noli qismlarga ajratishdagi qiyinchiliklar nimada ko'rinadi?

Topshiriqlar

1. **Kitobxonlarning, ta'kidlamoq, ishchi, to'rttacha, o'qigan, yozdirtirmoq, kiyintirmoq, kishroq, aybdor, kitobcha, do'stimizning, ma'rifat, qonchilikdan, ko'pchilik, shaklan, xayolan, afsona, biylashmoq, akalarim.**

a) berilgan so'zlarni ma'noli qismga ajrating. *Topshiriqlar* bajarganligingizni lug'atdan tekshirib ko'ring;

b) qo'shimchaning vazifasiga ko'ra turlarini aniqlab, dagidek ajratib ko'rsating.

Namuna: **ish-chi-lar-imiz-ning**

16-DARS SO'Z YASALISHI

So'z yasalishi va uning turlari. Yangi so'z hosil qilish yasash deyiladi. O'zbek tilida to'rtta mustaqil so'z turkumi: **sifat, fe'l, ravish yasalishi** tan olinadi. Yasama son va olma tilda mavjud emas.

Tarixiy va zamonaviy so'z yasalishi. So'z yasalishning tarixiy va zamonaviy turi farqlanadi. Zamonaviy so'z yasalishida yasama so'zning o'zakka aloqasi sezilib turadi. Masalan, **kitobxon** so'zi **kitob** so'zi bilan, **ishchi** so'zi **ish** so'zi bilan, **gulla** so'zi bilan aloqadorligi ko'rinib turibdi.

Tarixiy yasalishda yasama so'zning o'zakka aloqasi sezilmaydi. Bu maxsus tekshirish natijasida aniqlanadi. Masalan, **qishloq, ovloq** so'zlarini **qish, ov** so'ziga bog'lab bo'lmaydi. Chunki u tarixiy yasalishga oid. **Qorovul, yasovul, silliq** so'zlarida ham shu hol kuzatiladi.

Test topshirig'ini berishda yasalishining bu turlariga ishora bo'lishi lozim. Aks holda, savol noaniq bo'lib qoladi.

Darsliklarda so'z yasashning quyidagi usuli e'tirof etiladi:

a) **qo'shimcha qo'shish usuli** (affiksatsiya yoki morfologik usul);

b) **so'z qo'shish usuli** (kompozitsiya yoki sintaktik usul).

Tilshunoslikka oid boshqa har xil manbalarda bundan boshqa usullar borligi ham aytiladi:

so'zga ko'chirish usuli (konversiya);

so'zga ma'noda qo'llash usuli (semantik yoki leksik);

so'zni qisqartirish usuli (fonetik usul);

so'zni qisqartirish usuli (abbreviatsiya).

Ushbu muammoni muozarali turi. Sh. Shoabdurahmonov,

Shoabdurahmonov va boshqalarning «Hozirgi o'zbek adabiy

tili» asarida so'z yasashning qisqartirish (abbreviatsiya) usuli

haqqida E. Qilichevning «Hozirgi o'zbek adabiy tili»

asosida ana mazkur usul keltirilmaydi. Demak, bu

muammoni muozarali. Ma'lumki, so'z yasalganda yangi lug'aviy

so'zga kelishi lozim. Qisqartma so'zda esa bunday hol

hol

so'zni davlat va qo'llanmada qayd etilgan sintaktik-leksik

so'z turkumining vaqt o'tishi bilan qo'shma so'zga aylana

holatda tutiladi: **tokqaychi**, **qashqargul**, **mingboshi**,

qayguya, **yongiltabiat**, **kaltafahm** kabi. Ko'rinadiki, bun

so'z yasashda so'zni so'zga qo'shish, ya'ni sintaktik usuldan

foydalaniladi: **erksevar**, **belbog'**, **tomorqa**, **boshpana**, **asalari**,

nybolta, **qo'ziqorin**, **xushfe'l**. Demak, bu ikki usulni

so'zni qo'shib so'z yasash (kompozitsiya, sintaktik)

usul deyish mumkin.

Fonetik usul deganda so'z tarkibidagi tovushni o'zgartirish

usuli so'z yasash tushuniladi. Bunda so'z boshqa turkum-

ga ko'chishi ham mumkin: **ko'r** (fe'l) – **ko'z** (ot), **qattiq** (sifat) –

qattiq (ot), **semir** (fe'l) – **semiz** (sifat), **oyoq** (ot) – **yayov** (ravish),

archmoq (fe'l) – **archmoq** (fe'l).

So'z turkumi o'rtasidagi bu jarayon tilshunoslikda **konversiya**

(lat. *conversio* – «o'zgarish») deb yuritiladi.

So'zning otga ko'chishi:

I. Rang-tus, maza-ta'm va holatni bildiruvchi sifatlar: **ko'k**

ramon, **nasha**, **dollar**), **achchiq-chuchuk**, **yosh**, **qari**, **yosh-u**

qari (**siyoh** so'zi ham, aslida, sifatdan ko'chgan).

¹⁴ Shoabdurahmonov Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: педагогика институтлари филология факультети студентлари учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б.186. Қиличев Э. Ҳозирги ўзбек адабий тили: ўзбек филологияси бакалавр ихтисослиги учун қўлланма. – Бухоро, 2005. – Б.136.

2. Ta'ziya va to'y marosimi bilan bog'langan sonlar: **uch, yigirma, qirq, to'qqiz-to'qqiz.**

3. O'zak holidagi fe'llar: **kurash, yel, kengash, shish, yel, ich, ko'ch, qir (kelsin).**

4. Birgalik nisbatdagi fe'l: **o'ynash.**

5. O'zak holidagi juft va takroriy fe'llar: **ur-yiqit, ur-sur, baq-chaqir, yasan-tusan, supur-sidir, yugur-yugur.**

6. Harakat nomining v//uv, sh//ish, r//ar qo'shimchalarini olingan sodda, juft fe'l va ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmalari: **aylov, ishlov, qurshov, qatnov, qistov, tanlov, tintuv, maqtov, tergov, to'lov, o'quv, chanqov, qalov, qarov, to'ntarish, o'zgarish, qiziqish, o'qish, o'tirish, qarash (nigoh), muyu-lish//burilish, burilish («o'zgarish» ma'nosida); yozuv-chizuv, yurish-turish, borish-kelish, bosar-tusar; ko'rolmaslik, kl-raverish.**

7. Aniq (yaqin) o'tgan zamon shaklidagi sodda, juft va takroriy fe'llar: **chaqirdi, chorladi, ko'rdi; keldi-ketdi, qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, oldi-sotdi; mindi-miridi (bola o'yinining nomi).**

8. Takroriy va juft shakldagi taqlid so'zlar: **ququ (qush), dudut (yengil mashina), popop (asli: poppop, tikuv mashinasi), tutu (tovuq), patpat (mototsikl), shapshap.**

So'zning sifatga ko'chishi:

1. Juft va takroriy shakldagi ot: **mosh-guruch, yo'l-yo'l, rang-barang, xilma-xil.**

2. O'zak holidagi fe'l: **daydi, qari, och, chalkash, yanglish, tutash, aralash.**

3. Aniq (yaqin) o'tgan zamon shaklidagi juft fe'l va fe'lli birikma: **oldiqochdi (gap), kuydi-pishdi (ayol), iliguzildi (vaqt), ichakuz-di (hangoma), supraqoqdi (farzand, ya'ni so'nggi farzand).**

4. Takroriy shakldagi kishilik olmoshi: **manman.**

So'zning ravishga ko'chishi. Ravish turkumidagi so'zning aksariyati boshqa turkumdan o'tgan:

1. Otdan: **es-es, qop-qop, kunda, qo'qqisdan, jo'rttaga, bexosdan, piyoda, zimdan, oyda-yilda, kechasi, kunduzi, oq-shomlari.**

2. Sifatdan: **tezda, yaqinda, qatorasiga, yonlamasiga.**

3. Sondan: **birdan, birga.**

4. Olmoshdan: **bunda, shunda.**

Belatima

Maktab va akademik litsey darsliklarida so'z yasashning qo'shimcha qo'shish va so'zni qo'shish usuligina beriladi.¹⁵ Lekin, o'quvchi so'z yasash usuli deganda shu ikki usul bilan cheklanishi lozim. Boshqa usul so'z yasalishi emas, balki tarixiy usul hosil bo'lish jarayoni sifatida qaralishi kerak. Shuning uchun so'z yasash va so'zning tarixiy shakllanishini farqlash lozim. Biz ushbu mavzuni quyida ikki usul – **qo'shimcha qo'shib so'z yasash** va **so'zni qo'shib so'z yasash** bilan cheklanamiz.

So'z yasash usuli. Qo'shimcha qo'shib so'z yasash. Bu usul bilan so'z yasash 12 ta so'z turkumining 4 tasigagina xos:

1. Ot. 3. Fe'l.

2. Sifat. 4. Ravish.

Faqat mana shu to'rtta so'z turkumida so'z yasovchi qo'shimcha mavjud. Son, olmosh, taqlid, undov va modal so'zlar yasalmasa-da, xuddi shu usul bilan ot, sifat, fe'l va ravish yasashda ishtirok etadi. Qo'shimcha qo'shilayotgan so'z **asos**, hosil bo'lgan so'z **yasal-**ma deyiladi.

Yasama so'z tarkibida so'z yasovchi qo'shimcha birdan ortiq bo'lishi ham mumkin. So'zning yasamalligini belgilashda eng so'ng-qisi yasali hisobga olinadi. Masalan, **terimchilik, suvoqchilik, bichiqchilik, to'qimachilik** so'zlari **ter, suva, bich, to'qi** fe'llaridan, **terim, suvoq, bichiq, to'qima** otlaridan ham emas, balki **terimchi, suvoqchi, bichiqchi, to'qimachi** so'zlaridan yasalgan.

So'zda so'z yasovchi qo'shimcha birdan ortiq bo'lishi mumkin: **qardmandlik, damonsizlanmoq, tilshunoslik, tarjimashunoslik, oshpazlik, tekislagich, badavlatilik, bema'nigarchilik, bosqinchi, vafodorlik, notinchlik, beo'xsha(o)vlik.**

Qo'shimcha qo'shib so'z yasashga faqat so'z yasovchi qo'shimcha emas, qo'shimchasimon (ya'ni qo'shimchalashgan so'z, affiksoid) ham ishtirok etadi: **-aro: xalqaro, davlatlararo; -baxsh: orombaxsh, hayotbaxsh, shifobaxsh; -noma: taklifnoma, tavsifnoma, yilnoma; -xona: darsxona, kutubxona, mehmonxona; xush: xushmanzara, xushfe'l, xushbichim.**

¹⁵ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.64, 119, 157. Нурмонов А., Собиров А., Юсупова Ш. Хозирги ўзбек адабий тили: академик лицейларнинг 2-босқич талабалари учун дарслик. – Тошкент: Шарқ, 2004. – Б.279, 283.

O'zak va undan yasalgan so'z o'zakdosh so'z deyil. Masalan, **gulla, gulchi, guldori, guldor** kabi. Turli grammatik qo'shimcha olgan bir so'z ko'rinishlari o'zakdosh sanalmaydi: **kitob, kitobning, kitobni, kitobdan, kitobda** kabi.

So'z yasovchi qo'shimcha unumli va unumsiz bo'ladi. Unumli yasovchi bugungi kunda ham ko'plab so'z yasayotgan qo'shimchalari: **-chi, -dosh, -kor** kabi.

Unumsiz qo'shimcha til tarixida so'z yasagan va bugungi kunda yasamayotgan qo'shimcha sanaladi: **-voy, -archilik** kabi.

So'zni qo'shib so'z yasash. Ikki mustaqil so'zning biriga qo'shilishidan qo'shma, juft va takroriy so'zlar hosil bo'ladi.

Qo'shma so'zlar: **sadarayhon, sotib oldi, tuyaqush, soddil, dil, biroz, bir nafas, birpas.**

Juft so'zlar: **qozon-tovoq, achchiq-chuchuk, achchiq-til, ziq, bola-chaqa, katta-kichik.**

Eslatma

Juft so'z yangi lug'aviy ma'no anglatrsa, yasama so'z hisoblanadi: **bordi-keldi** (aloqa), **issiq-sovuq** (ahvol), **quyuq-suyuq** (ovqat). Masalan, **chol-kampir** so'zining ma'nosi **chol** va **kampir, aka-uka** so'zining ma'nosi **aka** va **uka, asta-sekin** so'zining ma'nosi **asta** va **sekin** so'zining alohida-alohida atash ma'nosidan farqlanmaydi. Demak, bular yasama so'z emas.

Takroriy so'zlar: **ququ** (qush), **dudut** (yengil mashina), **popop** (asli: poppop, tikuv mashinasi), **tutu** (tovuq), **patpat** (mototsikl), **shapshap, es-es, ko'z-ko'z, qop-qop.**

Eslatma

Barcha takroriy so'zlar yasama emas: **tez-tez, tog'-tog', katta-katta** kabi. Masalan, **tez-tez** so'zining lug'aviy ma'nosi **tez** so'zining lug'aviy ma'nosidan farqlanmaydi. Bunday so'zning takrori lug'aviy ma'no emas, grammatik ma'no ifodalash uchun xizmat qiladi. Lekin **yo'l-yo'l, yor-yor, izma-iz** kabi takroriy so'zlar yangi lug'aviy ma'no hosil qiladi. Masalan, **yo'l** so'zining lug'aviy ma'nosi **yo'l-yo'l** so'zining lug'aviy ma'nosidan tubdan farq qiladi.

Qo'shma, juft, takroriy so'zlarning hosil bo'lishi kompozitsiya usulidadir, lekin undan so'z yasovchi qo'shimcha qo'shib yan-

So'z yasalsa, qo'shimcha qo'shish usuli ham yuzaga chiqadi: **qo'shilmahonsiz, dom-daraksiz, orzu-havasli, og'a-inigarchilik, pldrak, plrpiramoq, po'shtpo'shtlamoq, sarson-sargardonlik, sarsonsoqsiz, uy-joyli, gijgijlamoq, hayhaylamoq, qarindosh-qarindoshlik, haybarakallachi, vaqtichog'lik, boshpanasiz** kabi. Shundaylik, bir so'zda ikki usul ham voqelanishi mumkin.

Mustahkamlash uchun savollar

1. So'z yasash nima? 2. Yasaluvchi turkumlar qaysilar? 3. Yasalmaydigan turkumlar qaysilar? 4. Tarixiy va zamonaviy yasashni farqlab tushuntiring. 5. So'z yasashning aniq usullari qaysilar? 6. Qo'shimcha qo'shib so'z yasash nima? 7. So'z qo'shib so'z yasash nima? 8. So'z yasashning munozarali usullari qaysilar? 9. Nima bo'lmagan takroriy so'zlarga misollar keltiring. 10. Yasama bo'lmagan juft so'zlarga misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Lug'at yordamida [taqlid so'z + yasovchi qo'shimcha] qolipli so'zdan 10 – 15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Taqlid qaysi so'z turkumi yasalishiga asos bo'lishini aniqlang.

Namuna: **shilp+ildoq** – taqlid so'zdan ot yasalgan; **gurr+os** – taqlid so'zdan sifat yasalgan; **taq+illa** – taqlid so'zdan fe'l yasalgan.

2. Lug'atdan [ot + yasovchi qo'shimcha] qolipi hosilasi bo'lgan so'zdan 10 – 15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Otdan qaysi so'z turkumi yasalishini aniqlang va fikringizni bayon qiling.

Namuna: **ish+chi** – otdan ot yasalgan; **kuch+li** – otdan sifat yasalgan; **kuch+ay** – otdan fe'l yasalgan....

3. Lug'atdan [sifat + yasovchi qo'shimcha] qolipi hosilasi bo'lgan so'zdan 10 – 15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namunadagidek izohlang. Sifatning qaysi so'z turkumini yasash uchun asos bo'lishini aniqlang va fikringizni namunadagidek bayon eting.

Namuna: **yaxshi+lik** – sifatdan ot yasalgan; **yashirin+cha** – sifatdan ravish yasalgan; **no+muvofoq** – sifatdan sifat yasalgan; **sariq+ay (sarg'ay)** – sifatdan fe'l yasalgan.

4. Lug'atdan [fe'l + yasovchi qo'shimcha] qolipi hosilasi bo'lgan so'zdan 10 – 15 tasini topib, daftaringizga ko'chiring va namu-

nadagidek izohlang. Fe'ning qaysi so'z turkumini yasagan asos bo'llishini aniqlang va fikringizni namunadagidek ifodalang.

Namuna: **qir+g'ich** – fe'ldan ot yasalgan; **yugur+gan** – fe'ldan ravish yasalgan; **maqtan+choq** – fe'ldan sifat yasalgan.

5. Lug'atdan yasaliş asosi tuzilishiga ko'ra juft so'z yasalmi topib, daftaringizga ko'chiring. Imlosiga e'tibor qiling.

Namuna: **sihat+salomat+lik** – juft sifatdan ot yasalgan; **baxt+saodat+li** – juft otdan sifat yasalgan.

6. Lug'atdan yasaliş asosi tuzilishiga ko'ra takroriy bo'lgan yasalmi topib, daftaringizga ko'chiring. Yozilishiga diqqat qiling.

Namuna: **ko'zko'z+la+moq** – takroriy otdan fe'l yasalgan; **sharshar+a** – takroriy taqlid so'zdan ot yasalgan.

7. Lug'atdan yasaliş asosi qo'shma so'z bo'lgan yasalmi topib daftaringizga ko'chiring. Yozilishiga diqqat qiling.

Namuna: **asalari+chi+lik** – qo'shma otdan ot yasalgan, **ko'r+lik** – qo'shma sifatdan ot yasalgan.

17-DARS

GRAMMATIKA HAQIDA TUSHUNCHA

Grammatika haqida. Grammatika atamasi yunoncha **gramma** – matike so'zidan olingan bo'lib, «harf o'qish va yozish san'ati» degan ma'noni bildiradi. **Grammatika** ko'plab tilshunoslik atamalarini kabi ikki ma'noli. Bir ma'nosida tilning grammatik qurilishi tushunilsa, ikkinchi ma'nosida tilshunoslikning grammatik qurilishni o'rganuvchi sohasi anglashiladi. Grammatika tilshunoslik sohasi sifatida so'z turkumi, grammatik ma'no, shakl yasovchi qo'shimcha, so'z birikmasi va gap kabi masalalarni o'rganadi.

Tillar o'zaro grammatik xususiyatiga ko'ra farqlanadi. Masalan, o'zbek tilida kesim gap markazi sifatida boshqa barcha bo'laklarni o'z atrofida uyushtiradi. Rus tilida ega va kesim birga gap markazi hisoblanadi. O'zbek tilida ega birinchi va ikkinchi shaxsda tushirib qoldiriladi. Rus, ingliz, nemis va boshqa tillarda bunday emas. O'zbek tilida sifatlovchi sifatlanmishdan oldin keladi: **qizil gul, maktab bog'i** kabi. Tojik tilida buning aksi bo'ladi: **guli surx, bog'i maktab** kabi.

...taraqqiyotda. Bu, asosan, tilning leksikasida o'zgarishga tashlanadi. Ijtimoiy hayotning o'zgarishi leksika o'zgarishlar yasaydi. Yangi so'zlarning vujudga kelishi, eski so'zlarning «tirilishi», iste'moldan chiqib ketishi kabilar bunga ta'sir qiladi. Tilning fonetik va grammatik sohasiga ijtimoiy o'zgarishlar ham ta'sir qilmaydi, unda faqat vaqt o'z izini qoldiradi. Chunki yaqin o'tmishda, masalan, o'zbek tilining morfologik xususiyati, sintaktik qurilishida o'zgarishlar kuzatilmaganligi – buning yorqin dalili. Lekin asrlar davomida bunday o'zgarish yuz berib turadi. Masalan, eski o'zbek tilida **-gu** affiksi yordami bilan yasalgan so'zlarga **-m**, **-ng** qo'shimchasi qo'shilib, uning kesim ekanligi ko'rsatilgan: **Men ko'rgum** shaklida. Bu hozirgi o'zbek tilida kuzatilmaydi. **Ul, alar, andin, anda, ko'zun ko'rub** (ko'zi bilan ko'rdi) kabi qator so'zlar – fikrimiz dalili. Yoki eski o'zbek tilida **Bu mening**, **Bu mening** ko'rinishidagi sintaktik qurilma mavjud bo'lgan. U hozirgi kunda **Bu seniki, Bu meniki** ko'rinishiga o'tgan.

Grammatikaning tarkibiy qismi. Grammatika deganda tor ma'noda morfologiya va sintaksis birligi, keng ma'noda til qurilishi tushuniladi. **Morfologiyada** so'zning grammatik shakllanishi, buni hosil qiluvchi shakl yasovchi qo'shimcha va yordamchi so'zlar, ko'makchi fe'llar, to'liqsiz fe'llar, so'z turkumlari o'rganilsa, **sintaksisda** so'z birikmasi va gap qurilishi tekshiriladi. Demak, tor ma'noda **grammatika** – so'zning shakl yasalishi jarayonida o'zgarishi (morfologiya) va erkin bog'lanishi haqidagi (sintaksis) bo'lim.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Grammatika nima? 2. Grammatikaning o'rganish obyekti nima? 3. Keng ma'noda grammatika nimani anglatadi? 4. Tor ma'noda grammatika deganda nimani tushunasiz? 5. Grammatikadagi o'zgarish yuz beradimi? 6. Grammatikaning tarkibiy qismi qaysilar? 7. Morfologiya nimani o'rgatadi? 8. Sintaksis nimani o'rgatadi?

MORFOLOGIYA SO'Z TURKUMI

Morfologiya. Morfologiya – grammatikaning tarkibiy qismi. U yunoncha **morphe** va **logos** so'zlaridan olingan bo'lib, «so'z haqidagi fan» ma'nosini beradi.

Morfologiyada so'z turkumi, unga xos grammatik kategoriyalar va grammatik shakl, bu shaklni hosil qilish yo'llari va vositalari o'rganiladi. Morfologiyaning obyekti, asosan, so'zning shakl yasalishi masalasi. **So'zning shakl yasovchi qo'shimcha va nomustaqil so'zni olishi shakl yasalishi, o'zgarishi deyiladi.** Masalan, **kitob, kitobning, kitobni, kitobga, kitobda, kitobdan, kitob uchun, kitob bilan** so'zlari **kitob** so'zining kelishik qo'shimchasi va ko'makchi asosidagi o'zgarishidir.

Eslatma

Yaqin ma'noli shakl yasovchi qo'shimcha yig'indisi grammatik kategoriya deyiladi. Masalan, yaqin ma'noli bo'lgan 6 ta kelishik shakli kelishik kategoriyasi, 5 ta nisbat shakli nisbat kategoriyasi deyiladi. Ot turkumidagi egalik, son, sifat, daraja, fe'l, nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, mayl, zamon, shaxs, son – shunday kategoriya.

So'z turkumi tasnifi. So'z quyidagi belgilar asosida tasnif qilinadi:

- 1) so'zning ma'noviy xususiyati;
- 2) so'zning morfologik xususiyati (grammatik shakllari);
- 3) so'zning yasalish xususiyati.

So'zni tasniflash uchun, avvalo, har birining atash ma'nosini emas, balki umumiy ma'nosini hisobga olish kerak. Masalan, ot predmet, sifat predmet belgisi, ravish harakat belgisi, son aniq miqdor, fe'l ish-harakat va holat ma'nosiga ega.

So'z turkumlari. O'zbek tilida 12 ta so'z turkumi bo'lib, u uch guruhga bo'linadi:

1. Mustaqil so'z turkumlari: **ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish.**
2. Yordamchi so'z turkumlari: **ko'makchi, bog'lovchi, yuklama.**
3. Undov so'zlar.

1. Taqlid so'zlar.

2. Modal so'zlar.

Ba'zilar bir so'roqqa javob bo'lib, atash va umumiy grammatik ma'noga ega bo'lgan so'zlar mustaqil so'zlar sanaladi. Mustaqil so'zlar olamdagi narsa, hodisa, belgi, miqdor, holat, holat kabilarni ataydi, ya'ni mustaqil lug'aviy ma'noga ega bo'lib, so'roq oladi. Mustaqil so'z turkumi sirasida faqat olmosh predmet-hodisa, belgi va miqdorni bildiradi olmaydi, balki shu ishora qiladi.

Eslatma-

Ot narsaning, sifat belgining, son miqdorning nomini bildirgani va olmosh uni almashtirgani uchun bu to'rt turkum ism atamasi bilan ham yuritiladi¹⁶.

Yordamchi so'zlar gap bo'lagi va qo'shma gap tarkibidagi sodda gaplarni o'zaro bog'laydi yoki ularga qandaydir qo'shimcha ma'no yuklaydi. Ular lug'aviy ma'noga ega emas, so'roqqa javob bo'lmaydi va yakka holda gap bo'lagi bo'lib kelmaydi.

Alohida so'zlar nisbiy mustaqil lug'aviy ma'noga ega. Ular go'yo so'roqqa javob bo'lsa ham, o'zining maxsus so'rog'iga ega emas. Gapda qandaydir sintaktik vazifani bajaradi. Lekin har biri o'ziga xos umumiy xususiyati bilan alohida-alohida turkumni tashkil etadi.

Mustaqil so'zning qaysi turkumga kirishini aniqlash so'roq berish asosida bo'ladi. Har bir turkumning o'z so'roq tizimi bor. Ammo birdan ortiq turkumga xos umumiy so'roq ham mavjud. Masalan, qanday so'rog'i sifat, ravish va otga, nima so'rog'i ot, olmosh, taqlid, harakat nomiga ham xos. Ot esa sifat va ravish vazifasida kelganda uning so'rog'iga javob bo'ladi: **yog'och qoshiq – qanday qoshiq?, takror aytmoq – qay tarzda aytmoq?**

Sifatning so'rog'iga sifat o'rnida qo'llanuvchi olmosh, fe'lning sifatlash shakli, sifat vazifasida kelgan ot, taqlid va modal so'zlar ham javob bo'ladi. Sifat otlashib, otning so'rog'ini olishi mumkin.

Demak, mustaqil so'z turkumiga xos so'roqni olish bilan birga birdan ortiq turkumning umumiy so'rog'i borligini ham esda tutish lozim.

Ma'lum so'roqqa javob bermaydigan, atash ma'nosiga ega bo'lmagan, faqat grammatik ma'no ifodalovchi, lekin o'zidan

oldin kelgan so'zga grammatik shakl *sifatida* qo'shilib, u bir lug'aviy urg'u ostida birlashmaydigan so'zlarga yordamchi yoki yordamchi vazifasidagi so'z ekanligini ko'rsatadi.

So'z turkumining morfologik belgisi – uning qanday grammatik qo'shimchani qabul qila olishi. Masalan, ot turkumi birlashib ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchasini, sifat va ravishdosh qo'shimchasini, fe'l nisbat, ravishdosh, sifat-dosh, harakat qo'shimchasini oladi.

So'z turkumining yasash bilan bog'liq belgisi – har bir yordamchi turkumning o'ziga xos yasovchi qo'shimchasi borligi. Masalan, **-li** sifat, **chi** ot, **-la** fe'l, **-ona** ravish yasaydi. Olmosh va undov yasovchi qo'shimcha yo'q.

So'zlarning ma'noviy tasnifi. Bunda so'zlar quyidagi guruhlariga ajraladi:

a) mustaqil lug'aviy ma'noli so'zlar (fe'l, ot, sifat, son, ravish);

b) nomustaqil lug'aviy ma'noli so'zlar (olmosh va undov, modal, taqlid);

c) lug'aviy ma'nosiz so'zlar (ko'makchi, bog'lovchi, yuklama).

Olmosh anglatadigan ma'no – u almashtirayotgan, ishora qilayotgan so'zning ma'nosi. Masalan, ot o'rnida qo'llangan olmosh o'tning, sifat o'rnida qo'llangan olmosh sifatning ma'nosiga ishora qiladi, mustaqil holda ma'no anglatmaydi: **Salim keldi. U ishlaydi** gaplarida u olmoshi **Salim** otini, **Gul – qizil. Gul – qanday?** gapining ikkinchisidagi **qanday** olmoshi oldingi gapdagi **qizil** sifatini almashtirgan.

Undov, modal, taqlid so'zlarning lug'aviy ma'nosi g'ayritabiiy. Ular hatto bir butun gap vazifasida ham kela oladi. Bu undov va modal so'zlarning lug'aviy ma'nosiz so'zlardan farqini ko'rsatadi, biroq lug'aviy ma'nosi matnda anglashiladi. Masalan, **po'sht-po'sht** so'zining nimani haydash uchun qo'llanayotganligi matnda ma'lum bo'ladi. Yoki **Uyga bor. – Mayli** gapida **mayli** so'z-gapi **boraman** so'zi anglatgan lug'aviy ma'noga teng nutqiy ma'noga ega. Biroq bu ma'no mustaqil emas.

Ko'makchi, bog'lovchi, yuklama lug'aviy ma'no ifodalamaydi.

So'zlarning morfologik tasnifi. Bu tasnifga binoan, so'zlar, aytilganidek, ikki guruhga ajraladi:

O'zgaruvchi so'zlar;

O'zgarmas so'zlar.

O'zgaruvchi so'zlar lug'aviy shaklni qabul qila oladi. O'zgaruvchi so'zlar esa bunday xususiyatga ega emas. Mazkur tasnifda so'zlarni quyidagicha:

So'z	
O'zgaruvchi	O'zgarmas
Fe'l	Ko'makchi
Ot	Bog'lovchi
Sifat	Yuklama
Ravish	Taqlid
Son	Undov
Olmosh	Modal

O'zgaruvchi so'zlar uchun lug'aviy shakl mavjud. Masalan, **birlik**, **ko'plik**, **kichraytirish-erkalash** shakli, **fe'lda** nisbat, **bo'lishsizlik**, **ravishdosh**, **sifatdosh**, **harakat nomi** qo'shimchasi, **ko'makchi fe'li** (harakat tarzi), **sifat** va **ravishda** daraja.

O'zgarmas so'zlar lug'aviy shaklga ega emas.

So'zlarning sintaktik tasnifi. So'zlarning sintaktik tasnifida, asosan, uning so'z birikmasi hosil qila olish, gap bo'lagi bo'lib kela olish-olmaslik xususiyati o'z aksini topadi.

1. Asosan gap bo'lishga xoslangan so'zlar: **undov, modal**.

2. Gap bo'lagi bo'lishga xoslangan so'zlar: **fe'l, ot, sifat, son, ravish, taqlid, olmosh**.

3. So'z va gapni bog'lashga, ularga qo'shimcha ma'no berishga xoslangan so'zlar: **ko'makchi, bog'lovchi, yuklama**.

Undov va modal boshqa so'zlar bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi, o'zi mustaqil gap, ya'ni so'z-gap bo'lib kelish qobiliyatiga ega. Yordamchi so'zlar gapda alohida bo'lak bo'lib kela olmaydi, balki so'zni bog'lash vazifasini bajaradi. Mustaqil so'z esa gap bo'lagi bo'lib kela oladi.

So'zlarning yasalishiga ko'ra tasnifi. Ot, sifat, fe'l, ravish yasalish tizimiga ega. Boshqa turkum yasalmaydi.

So'zlarning ma'noviy, morfologik, sintaktik, yasalish belgisi quyidagi jadvalda berilgan:

№	So'z turkumi	Ma'noviy belgisi	Morfologik belgisi	Sintaktik belgisi	
1.	Fe'l	Harakat va holatni ifodalaydi	Nisbat, harakat tarzi, zamon, mayl, harakat tarzi, bo'lishli/bo'lishsizlik	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasal
2.	Ot	Shaxs, predmet, o'rinni ifodalaydi	Son kichraytirish-erkalash	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasal
3.	Sifat	Predmet belgisini ifodalaydi	Daraja	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasal
4.	Son	Miqdorni ifodalaydi	Tartib, dona, chama, jamlovchi, taqsim shakli	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasal
5.	Ravish	Harakat belgisini ifodalaydi	Lug'aviy shakli yo'q	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasal
6.	Taqlid	Tovush yoki ko'rinishga taqlidni ifodalaydi	Lug'aviy shakli yo'q	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasal
7.	Olmosh	Barcha mustaqil so'z turkumi ma'nosi-ni ifodalaydi	Barcha mustaqil so'z turkumi lug'aviy shaklini oladi	Gap bo'lagi bo'lib keladi	Yasal
8.	Ko'makchi	Lug'aviy ma'noga ega emas	Lug'aviy shakli yo'q	So'zni so'zga tobelab bog'laydi	Yasal
9.	Bog'lovchi	Lug'aviy ma'noga ega emas	Lug'aviy shakli yo'q	So'zni so'zga teng, gapni gapga teng va tobe bog'laydi	Yasal
10.	Yuklama	Lug'aviy ma'noga ega emas	Lug'aviy shakli yo'q	Gap bo'lagi vazifasida kela olmaydi	Yasal
11.	Modal	Munosabatni atash	Lug'aviy shakli yo'q	So'z-gap bo'lish, gap bo'laklari bilan bog'lana olmaslik	Yasal

Undov	His-hayajonni tasvirlash	Lug'aviy shakli yo'q	So'z-gap bo'lish, gap bo'laklari bilan bog'lana olmaslik	Yasalmaydi
-------	--------------------------	----------------------	--	------------

**Undov, son, ravish, bu uch so'z turkumi o'rnida qo'llanuv-
maydi, fe'lining sifat-dosh shakli, taqlid, undov va mo-
d (ma'noli) otlashish xususiyatiga ega. Chunki ular o'z
langan otni tushirib, uning grammatik shakli va sintaktik
xususiyatiga ega bo'la oladi.**

Topshiriqlar

*Ot vazifasidagi olmosh va fe'ning harakat nomi shakli
qo'llanilmaydi. Ular ot vazifasini bajaruvchi so'z hisoblanadi.
Shuning uchun, otlashish bilan ot vazifasini bajarishni farqlash kerak.*

Mustahkamlash uchun savollar

1. Morfologiya so'zining ma'nosi nima?
2. So'z turkumi qanday qo'llaniladi?
3. So'zlarning semantik tasnifini ayting.
4. So'zlarning morfologik tasnifini ayting.
5. So'zlarning sintaktik tasnifini ayting.
6. So'zlarning yasalish bilan bog'liq tasnifini bayon qiling.
7. Mustaqil so'zlarning xususiyatlari haqida gapiring.
8. Yor-damchi so'zlar qaysilar?
9. Alohida olingan so'zlarni tavsiflang.
10. So'z turkumining ko'chishini bayon qiling.

Topshiriqlar

Barakalla, o'g'lim, bu hikoyatni eshit.

Hind dengizida bir savdogar bor edi. U savdo-sotiq ishlarida juda mohir edi. Savdogarning dimog'iga savdo moyasi o'rnashib olib, suvga g'arq bo'lish xayoliga ham kelmasdi. Bir mamlakatda o'n kun turmas, savdosi tugagach, yana suv sari yo'l tutar edi. U dengizni har xil ofatlardan xoli deb o'ylab, yillar shu yanglig' sa-far qildi. Savdogar Makka atrofini suvda necha bor aylanib o'tgan bo'lsa-da, uning yaqiniga yetgach, o'z farzini ado etmay qaytardi. Kishilar unga hajni ham bajarish kerak deb aytar edilar, ammo pul hirsini savdogarni u tomon borishga yo'l qo'ymas edi.

Bir kun dengizda bo'ron ko'tarildi. Savdogar tushgan bo'ron
goh osmonga sapchir, goh pastga tushib ketar edi. Savdogar
do ishlariga g'arq bo'lganidek, uning kemasi ham dengizda
bo'ldi. Dengizda suzish xayoli haj sari yo'l bermadi. Oxir oqibat
u katta bir baliqqa yem bo'ldi.

Chol hikoyani tugatib: «Attang», – deb qo'ydi.

1. Gaplardagi so'zlarni uch guruhga ajrating:

- a) gap bo'lagi vazifasidagi so'zlar;
- b) gap bo'lagi vazifasida bo'lmagan so'zlar;
- c) faqat gap bo'lib kelayotgan so'zlar.

2. Lug'aviy ma'no ifodalaydigan har bir so'zning xususiyati
quyidagi tartibda bering:

- a) ma'noviy xususiyati;
- b) morfologik xususiyati;
- c) sintaktik xususiyati;
- d) yasali xususiyati;
- e) tuzilish xususiyati.

3. Lug'aviy ma'no ifodalamaydigan so'zlarni quyidagi tartibda
guruhlang:

- a) so'zning lug'aviy ma'nosini biroz o'zgartirayotgan so'zlar;
- b) yangi lug'aviy ma'no hosil qilayotgan so'zlar;
- c) so'z yoki gapni bog'layotgan so'zlar.

18-DARS

BIR TURKUMDAN BOSHQASIGA SO'Z KO'CHISHI

So'zlarni turkumlarga ajratishdagi qiyinchilik. So'zlarni tur-
kumlarga ajratishning yuqoridagi to'rtta asosini bilish o'zbek tilida-
gi istalgan so'zni biror turkumga kiritish uchun yetarli emas. Buni
murakkablashtiradigan qator holatlar mavjud.

Birinchidan, omonim shaklli so'z birdan ortiq turkumga man-
sub bo'lishi mumkin. Masalan:

1. Endi nima qilsam ekan, – deya Otabek **o'z-o'zidan** so'radi
(**o'z-o'zidan** – olmosh).

2. Qizcha **o'z-o'zidan** raqsga tushib ketdi (**o'z-o'zidan** – ra-
vish).

3. **O'z-o'zidan**, mamlakat taqdiri hammani qiziqtiradi (**o'z-
o'zidan** – modal so'z).

issiq, issiq, sovuq, salqin, nam, ko'k kabi so'zlar ham sifat sifat hisoblanadi: sifatlar: **issiq non, sovuq havo, salqin nam iqlim, ko'k choy**; otlar: **issiq ta'sir qilgan, sovuq ur-tushdi, salqin tushdi, nam tushdi, ko'k yuzini bulut qopladi**. Ular shu kabi so'zlardir.

Ikkinchidan, so'z mavjud bitta ma'nosi yoki ma'nosidan biri bilan bir turkumdan ikkinchisiga ko'chishi mumkin. Masalan, **qon** so'zi takroriy shaklda sifatga o'tadi. To'liqsiz fe'l **esa** zidlov bog'lovchisi guruhiga ko'chib o'tgan. Ko'makchi va modal so'zning bog'lovchisi bir ma'nosi bilan shu turkumga ko'chgan so'zdan tashqari ko'chgan.

Uchinchidan, so'z turkumi bir-birining vazifasini bajarib turishi mumkin. Masalan, ot **temir darvoza, cho'yan pechka, yog'och qashiq, oltin kuz** kabi birikmalarda sifat, **qon yig'lamoq, takror tayyorlamoq, dahshat tayyorlanmoq** kabi birikmalarda ravish vazifasini bajaradi.

Bir soni **faqat** yuklamasi, **goh-goh** bog'lovchisi, **juda** ravishi o'mirlashtirilishi, ya'ni uning vazifasini bajarishi mumkin. **Bilan** ko'makchisi, **u, -yu, da** yuklamalari teng bog'lovchi vazifasini bajaradi.

To'rtinchidan, so'zlar nutq jarayonida o'z vazifasini bajara turib, vaqtincha yana bir so'z turkumi vazifasini ham zimmasiga olishi mumkin. Bu otlashishdir. Otlashishning 4 ta muhim belgisi bor:

1. Otlashgan so'z bog'langan ot tushib qolgan bo'ladi: **Yaxshi** (odam) oshini yer, **yomon** (odam) – boshini.

2. Otlashgan so'z otning shakl yasovchi qo'shimchasini oladi: **Yaxshidan** adashma, **yomonga** yondashma.

3. Otning so'rog'iga javob bo'lishi mumkin: **Intilganga** (kimga?) tole yor.

4. Otning sintaktik vazifasini bajaradi: Shakarning **ozi** shirin.

Ma'lum bir turkumga mansub so'zning atash ma'nosi kuchsizlanib, boshqa turkumga xos ma'noviy va sintaktik belgiga ega bo'lishi so'z turkumining ko'chishidir. O'zbek tilida boshqa turkumlarga ko'chgan yoki ko'chishga shay turgan so'zlar ko'p, bu so'zning qaysi turkumga kirishini aniqlash testda murakkablik tug'diradi. Shuning uchun:

a) **vaqtincha boshqa turkum vazifasini bajarish;**

b) **mutlaqo boshqa turkumga ko'chish**

farqlanadi. Nutqiy ko'chishda nutqiy ko'chma ma'no ifodalana-di. Masalan, **Birni ko'rib fikr qil, birni ko'rib shukur qil** gapida

son turkumiga mansub **bir** so'zi vaqtincha ot turkumi vaqtincha kelmoqda va bu o'tkinchi, nutqiy hodisa.

Mutlaq ko'chishda so'z bir turkumdan boshqa turkumga o'tib ketadi. Butunlay ko'chish deyarli barcha mustaqil doirasida, hatto mustaqil va yordamchi so'zlar sirasida ham tiladi. Misollar:

1. OTga o'tgan:

a) sifatlar: **yigit, qiz, o'g'il, qari, er, xotin, ko'r, issiq** (issiq-sovug'idan xabar olmoq), **achchiq-chuchuk, yosh, yashil, qari, ko'k** (osmon, nasha, dollar) («siyoh» so'zi ham, aslida, shundan ko'chgan);

b) fe'llar: **yel, shish, yuq, ich, ko'ch, qir, chaqirdi, chortir, ko'rdi, keldi-ketdi, qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, oldi-sotdi, tindi, -mindi** (bolalar o'yini nomi), **bordi-keldi, keldi-ketdi, oldi-berdi, ur-yiqit, ursur, baqir-chaqir, yasan-tusan, supur-sidir, yugur, yugur, oldi-qochdi** (gap), **kuydi-pishdi** (ayol), **iliguzildi** (vin), **ichakuzdi** (hangomalar), **supraqoqdi** (farzand, ya'ni so'nggi farzand) kabi sodda, qo'shma, juft va takroriy fe'llar;

c) fe'lning harakat nomi shakllari: **kengash, kurash, o'qish, yozish, o'tmish, qilmish, qidiruv, o'ynash, saylov, ishlov, qurash, shov, qatnov, qistov, tanlov, tintuv, maqtoq, tergov, to'lov, o'quv, chanqov, qalov, qarov, to'ntarish, o'zgarish, qiziqish, o'qish, o'tirish, qarash, muyulish//burilish, burilish** («o'zgarish» ma'nosida), **yozuv-chizuv, yurish-turish, borish-kelish, bosar-tusar, ko'rolmaslik, kiraverish**;

d) fe'lning sifatdosh shakllari: **o'qituvchi, bog'lovchi, kuzatuvchi**;

e) sonlar: **uch, yetti, yigirma, qirq, to'qqiz-to'qqiz**;

f) taqlid: **ququ** (qush), **dudut** (yengil mashina), **popop** (asli poppop, tikuv mashinasi), **tutu** (tovuq), **patpat** (mototsikl), **shapshap** (magazkushak), **shaqshaq** (qushning nomi).

2. SIFATga o'tgan:

a) fe'llar: **daydi, qari, och, chalkash, yanglish, tutash, aralash**.

b) fe'lning sifatdosh shakllari: **kelajak, bo'lajak**;

c) otlar: **tilla, kumush, taxta** (*tilla uzuk, asal bola*), **mosh-guruch, yo'l-yo'l, rang-barang, xilma-xil**;

d) olmosh: **manman**.

3. OLMOSHga o'tgan:

1) **odam, kishi, inson** (*zerikib ketdi odam* (men), *hayratlanib qolgan kishi* (men), *dardimni eshitadigan inson* (hech kim) (kimdir));

2) **bir** (*bir kishi* (kimdir));

3) **ba'zi** (*ba'zilar* (allakimlar) *unday deydi, ba'zilar bun-*

4) **RAVISH**ga o'tgan:

a) o'tilarning sifatdosh shakllari: **charchamasdan** (ishlaysan),

b) o'tilardan: **gapirdi, indamasdan, bilinar-bilinmas;**

c) fe'lning ravishdosh shakllari: **osha, o'ta, ura, qayta, qo'yar-**

d) **ymay, ura-sura;**

e) o'tillar: **orta, indin, kecha, kech, kechqurun, savat-savat,**

f) **talima-navbat.**

5) **YUKLAMA**ga o'tgan:

a) son: **bir;**

b) sifatlar: **yakka, yolg'iz.**

6) **MODAL**ga o'tgan:

a) o'tlar: **haqiqatdan, chamasi, mazmuni;**

b) sifatlar: **yaxshi, so'zsiz, tuzuk, to'g'ri, tabiiy;**

c) olmoshlar: **qani, qalay.**

7) **BOG'LOVCHI**ga o'tgan:

a) son: **bir;**

b) ravish: **ba'zan;**

c) yuklama: **ham;**

d) ko'makchi: **bilan.**

8) **KO'MAKCHI**ga o'tgan:

a) o'tlar: **ost, ust, old, orqa, tomon, tag, tepa, ich, ora, qosh,**

b) **yoqa, og'iz;**

b) fe'lning ravishdosh shakllari: **qarab, boshlab, ko'ra, deya,**

c) **o'xshab;**

c) sifatlar: **tashqari, boshqa, bo'lak, o'zga;**

d) ravishlar: **avval, oldin, ilgari, keyin, so'ng.**

Lekin sanalganlarning ayrimlari bugungi kunda boshqa turkumga butunlay o'tib bo'lganligi tan olinsa, ayrimlari darsliklarda hali o'tish bosqichida ekanligi aytiladi. Masalan, mavjud grammatikalarda son turkumining tasnif belgisi sanalar ekan, predmetning sanog'i, tartibini bildirishi, **qancha, nechta, nechanchi** so'rog'idan biriga javob bo'lishi, ot turkumiga mansub so'z bilan erkin aloqada bo'lishi va gapda, asosan, sifatlovchi-aniglovchi

Demak, so'nggi ikki shakl jamlovchi son shakllari qishga «tayyorlanmoqda». Asosiy shakl sifatida **-ov**, **-ovlon** ko'rsatkichlari ajratilishi mumkin. Ma'lumki, bundan oldin son shakllari boshqa son ma'no turidan farqlanib, deyarli har qanday egalik shakli bilan qo'llanadi. **-ovlon** shaklli jamlovchi sonlar atash ma'nosi bugungi kunda miqdor emas, balki «qancha miqdordagi shaxs» deb qaraladi: **Oltovlon ola bo'lsa, og'irligi oltidir.** **-ov**, **-ovlon** shakllari barcha sonlar kabi ot bilan bo'linmaydi, gapda sifatlovchi aniqlovchi vazifasida kelmaydi, masalan: «**U oltovlon** so'rog'iga javob bo'lmaydi, barcha sonlar o'zagidan jamlovchi sonlar hosil qilinmaydi. U ko'proq otga xos belgiga ega. **-ala** shaklli sonlik belgisini ham o'zida birmuncha saqlab turibdi: **uchala** turli **ham** **qo'shni qishloqdan** ekan. Jamlovchi son shaklidagi mavjud taraqqiyoti quyidagicha:

Ko'rib o'tilganidek, bular orasida **-ala** shaklida sonlik belgisi birmuncha saqlangan, **-ovlon** shaklida otlik belgisi kuchaygani, **-ov** shaklida sonlik ham, otlik ham mushtarak.

Demak, aytish mumkinki, soʻz turkumi orasida muntazam aloqa mavjud boʻlib, bu aloqa til tizimi doimiy oʻzgarishda, taraqqiyotda ekanligidan dalolat beradi.

Grammatik ma'no. Grammatik ma'no – murakkab hodisa. Mustaqil va alohida olingan so'zda lug'aviy ma'no ustiga qavatlanadigan, yordamchi so'zning mohiyatini tashkil etadigan, ko'plab so'zlar uchun umumiy bo'lgan ma'no grammatik ma'no deyiladi. Masalan, **kitob** so'zining lug'aviy ma'nosi ustiga **ot**, **turdosh ot**, **aniq ot**, **yakka ot** ma'nosi qavatlangan

Grammatik ma'no va «so'zni ergash so'z sifatida bosh so'zga» uchun so'zining mohiyatini tashkil etadi.

Lug'aviy ma'no bir guruh so'zlar uchun **umumiyliigi** bilan bir-biri bilan farqlanadi. Chunki lug'aviy ma'no har bir so'z uchun mavjud bo'ladi. Masalan, hatto bir ma'nodoshlik qatoridagi so'zlarning lug'aviy ma'nosi farq qiladi: **bashara** so'zining lug'aviy ma'nosi «odam boshi old tomoni peshanadan iyakkacha bo'lgan qismining salbiy ifodasi» bo'lsa, **yuz** so'zining lug'aviy ma'nosi «odam boshi old tomoni peshanadan iyakkacha bo'lgan qismining betaraf ifodasi»dir. Farq: «salbiy ifoda» va «betaraf ifoda». Lekin nafaqat ma'nodosh, balki narxatlash va shaxsni bildiruvchi so'zlarning barchasi uchun grammatik ma'nosi umumiy. Grammatik ma'no barcha turdagi so'zlarda bor. Lug'aviy ma'no esa gap bo'lagi va gap bo'la bo'lgan so'zlarda mavjud.

Grammatik ma'no turlari. Mavjudligiga ko'ra grammatik ma'no uchga bo'linadi:

- a) so'zning tabiatida mavjud grammatik ma'no;
- b) grammatik vosita yordamida hosil qilinadigan grammatik ma'no;
- c) so'z birikmasi va gap tarkibida vujudga keladigan grammatik ma'no.

So'zning tabiatida mavjud grammatik ma'no. Ot turkumiga mansub **ot, aniq ot, mavhum ot, yakka ot, jamlovchi ot, atoqli ot, turdosh ot**, sifat turkumida **sifat, asliy sifat, nisbiy sifat**, son turkumida **son, miqdor**, fe'l turkumida **fe'l, o'timli fe'l, o'timsiz fe'l**, ravish turkumida **ravish, miqdor, payt, sabab**, ko'makchida **ko'makchi, sof ko'makchi, ko'makchi vazifasidagi so'z** kabilar ularda mavjud grammatik ma'no. Har bir so'z turkumida bunday ma'no bor. So'z biror turkumga xosmi, bu turkum atamasi uning bir grammatik ma'nosi nomidir.

Grammatik vosita yordamida hosil qilinadigan grammatik ma'no. Bunday ma'no **mustaqil so'zda** mavjud bo'lib, grammatik qo'shimcha va yordamchi so'zlar vositasida hosil qilinadi. Masalan, ot turkumida birlik va ko'plik, egalik, kelishik, kichraytirish, erkalash va ko'makchilar yordamida vujudga keladi: **kitobchalarimga** so'zidagi «kichraytirish oti», «ko'plikda», «birinchi shaxsdagi birlik egalik shaklida», «jo'nalish kelishigida» grammatik ma'nosi — grammatik vosita yordamida vujudga kelgan grammatik

ma'no. Sifat va ravishdagi daraja, sonning sanoq sonidan barcha ma'no turlari, fe'lda nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, xoslangan shakli, mayl kabilar shunday ma'no sirasiga kiradi.

So'z birikmasi va gap tarkibida vujudga keladigan grammatik ma'no. Mustaqil so'z erkin birikma tarkibida bo'lmaydi yoki ergash so'z, gap tarkibida biror gap bo'lagi, undalma so'z, ajratilgan bo'lak, so'z-gap bo'lib keladi. Yordamchi so'z yoki gapni o'zaro bog'laydi (**ko'makchi va bog'lovchi**), qo'shimcha ma'no beradi (**yuklama**). Bu ma'no faqat gap tarkibida bo'ladi. Gapdan tashqaridagi so'zda bunday grammatik ma'no bo'lmaydi.

Grammatik ma'no ifodalovchi vositalar. O'zbek tilida grammatik ma'no ifodalashning quyidagi vositalari mavjud:

1. Grammatik qo'shimcha.
2. Yordamchi so'z.
3. So'z tartibi.
4. Takror.
5. Ohang.

Grammatik qo'shimcha – tilda grammatik ma'no ifodalashning eng keng tarqalgan turi. Ifodalaydigan grammatik ma'noning tabiatiga ko'ra u ikkiga bo'linadi: **lug'aviy qo'shimcha** va **sintaktik qo'shimcha**.

Lug'aviy qo'shimcha so'zlarni bog'lamaydi, balki ularning lug'aviy ma'nosini nutqqa moslaydi. Masalan, ot turkumiga mansub so'zga **-lar** lug'aviy qo'shimchasi qo'shilib, uning lug'aviy ma'nosini birlik yoki ko'plik ko'rinishida yuzaga chiqaradi. Fe'lda **nisbat** lug'aviy ma'noning harakat bajaruvchisini ko'rsatadi. Lug'aviy shakl hosil qiluvchi – so'z ma'nosini qisman o'zgartiruvchi, muayyanlashtiruvchi qo'shimcha. Masalan, **kitob** so'zida birlik ma'nosi ham (**Bu kitob qiziqarli**), ko'plik ma'nosi ham (**Do'konga kitob keldi**) mujassamlashgan. Nutq sharoiti, matn **kitob** so'zida birlik yoki ko'plik voqelanishini ajratib beradi. Shu so'zga **-lar** shakli qo'shilishi bilan u **kitob** so'zida birlik ma'nosini ko'plik ma'nosidan chegaralaydi, ya'ni lug'aviy ma'noni muayyanlashtiradi, toraytiradi. Lekin bevosita so'zni sintaktik aloqaga kiritish uchun xizmat qilmaydi. Lug'aviy shakl hosil qiluvchi, asosan, 4 yirik so'z turkumi – **fe'l** (nisbat, bo'lishli-bo'lishsizlik, o'zgalovchi, sintetik va analitik harakat tarzi shakllari), **ot** (son, kichraytirish-erkalash), **sifat** (daraja) va **sonda** (uning ma'no turini hosil qiluvchi) mavjud.

Sintaktik qo'shimcha (munosabat shakli) so'zni so'zga bog'laydi yoki so'zga sintaktik mavqe beradi. Kelishik ergash bosh so'zga, egalik bosh so'zni ergash so'zga bog'laydi: **U o'qimoq, daftarning varag'i** kabi. Sintaktik (munosabat) qiluvchi qo'shimcha so'z lug'aviy ma'nosiga ta'sir etadi, birga bog'lashga yoki unga ma'lum bir sintaktik vazifa xizmat qiladi. Kelishik, egalik, mayl, zamon, shaxs-son shunday grammatik vositalardir. Kelishik, egalik qo'shimchalarini bog'lasa (**Salimning ukasi**), mayl, zamon, shaxs-son qo'shimchalari gap kesimini shakllantiradi: **o'qidim** (xabar mayli, zamon, birinchi shaxs).

Ushbu tilida shunday shakllar borki, ular, bir tomondan, so'zning lug'aviy ma'nosiga ta'sir etadi, ikkinchi tomondan, sintaktik aloqaga kiritadi. Fe'ning vazifa shakli (ravishdosh, sifat-dosh) shunday ikkiyoqlama mohiyatga ega. Masalan, **shoshilib gapir-**ish birkimasida **-ib** ravishdosh shakli **shoshil** so'zining lug'aviy ma'nosiga ta'sir etgan, ya'ni unga ravishlik ma'nosiga yaqin ma'no bergan, shu bilan birga, bu so'zni keyingi so'zga bog'lash zarifasini ham bajargan.

Yordamchi so'z ham grammatik ma'no ifodalovchi vosita sirasida muhim o'rin tutadi. U mustaqil so'zlarda va gaplarda grammatik ma'no ifodalashning alohida turini tashkil etadi.

Ko'makchi mustaqil so'z bilan birga kelib oldin turgan so'zni keyingi so'z bilan sintaktik aloqaga kiritadi. Bu bilan kelishikka qo'shmaydi. **Biz kelajakka ishonch bilan qaraymiz** gapida ko'makchi yordamida «holat» grammatik ma'nosi yuzaga chiqib, **ishonch** so'zi **qaraymiz** so'ziga bog'lanadi. **Telefon orqali gaplashdim** gapida ko'makchining «vosita» ma'nosi yuzaga chiqib, **telefon** so'zini **gaplashdim** so'ziga bog'lagan. **Do'stlik biz uchun hamisha ilhom va kuch-quvvat manbai bo'lib kelgan** gapida yordamchi so'z «atalganlik» ma'nosini ifodalab, **biz** so'zini **bo'lib kelgan** so'ziga bog'lagan. Ko'rinadiki, grammatik ma'no va vazifa birgalikda yashaydi.

Bog'lovchi uyushiq bo'lakni, qo'shma gapning tarkibiy qismini bog'lash, ular orasida har xil tenglashtirish, zidlash, ayirish kabi grammatik ma'nolarni ifodalash uchun xizmat qiladi: **olma va anor, o'qidi, lekin yozmadi** kabi. Ba'zan gap boshida ham keladi: **Sitora aytdi. Lekin Munira tushunmadi.**

Ko'makchining morfologik ma'no ifodalash imkoniyati uning sintaktik imkoniyatidan kengroq. Chunki u mustaqil so'z va gapga

qo'shimcha ma'no yuklashi bilan ahamiyatli. Shu sababli kelishik bilan qo'llanishga ehtiyoj sezadi.

Mustaqil so'zlar ham o'rni bilan yordamchi so'zdek grammatik ma'no ifodalaydi: **juda, eng, bag'oyat, nihoyatda, o'lmuncha** kabi ravishlar daraja ma'nosini ifodalaydi; **olmoq, qolmoq, o'tirmoq, chiqmoq, ketmoq, boshlamoq**, kabi 40 dan ortiq ko'makchi fe'l harakat ma'nosini nutqqa qo'shadi, lug'aviy ma'noga grammatik ma'no qo'shadi: **o'qib chiqmoq, yozga boshladi, qo'rqib ketdi** kabi.

So'z tartibi grammatik ma'no ifodalashning maxsus vositasi bo'lib, tartib o'zgarishi so'z grammatik ma'nosining o'zgarishiga olib keladi. Masalan, **Dalalar yam-yashil** birikuvi gap bo'lib, **yam-yashil dala** birikuvi so'z birikmasidir. «Gap» va «so'z birikmasi» – grammatik ma'no atamasi. Grammatik ma'no ifodalashda so'z tartibiga ohang hamrohlik qiladi. Ya'ni yuqoridagi gapda va so'z birikmasida tartib o'zgarishi bilan ularning ohangi ham o'zgarib ketgan (so'z birikmasida tugallanmagan ohang bo'lgan gapda tugallangan ohang mavjud).

Ohang – grammatik ma'no ifodalashning fonetik vositasi. Bu vosita yordamida gapning turini, gap bo'lagini ajratishni farqlash mumkin. **Gulnora, singlim keldi. Gulnora, singlim keldi. Gulnora singlim keldi** gapining birinchisida **Gulnora** va **singlim** so'zi uyushiq bo'lak vazifasida, ikkinchi gapda **Gulnora** so'zi undalma, **singlim** so'zi ega, uchinchi **Gulnora** so'zi aniqlovchi, **singlim** so'zi izohlanmish – ega vazifasida kelgan. Gapni tashkil etuvchidagi bunday farq so'zlovchining maqsadiga muvofiq tarzdagi ohang yordamida yuzaga chiqmoqda.

Grammatik vositaning tuzilish turlari. Grammatik vositaning tuzilishiga ko'ra turlari bir qarashda sintetik va analitik turlarining yangicha nomlanishiga o'xshaydi. Grammatik shakl tuzilishiga ko'ra **sodda** yoki **murakkab** bo'lishi mumkin. Sodda shakl bir grammatik ko'rsatkichdan iborat bo'ladi: **kelishik, egalik, kichraytirish, nisbat shakli**. Murakkab shakl bir necha ko'rsatkichdan iborat bo'ladi: **uydagi, aytib qo'ydi**.

Grammatik vositaning so'zga qo'shilish tartibi. Grammatik vositaning so'z tarkibidagi tartibi ma'lum qonuniyatga ega. Bu vosita ma'lum tartibda joylashadi: **so'z yasovchi qo'shimcha+lug'aviy qo'shimcha+sintaktik qo'shimcha**.

shimcha vositaning joylashishidagi tartib va izchillik uning grammatik xususiyatlari bilan bog'liq: **yangi lug'aviy hosil qiluvchi vosita** birinchi, **lug'aviy ma'noga ta'sir qiluvchi vosita** ikkinchi va **lug'aviy ma'noga ta'sir qilmaydigan** uchinchi bo'lib bo'linadi.

Qo'shimchalarning joylashuvidagi me'yoriy holat ba'zan buzilgan bo'lsa ham uchraydigan hodisa. Masalan: **opa-lar-lm – opa-m-lar, ayt-di-ng-lar – ayt-di-lar-ing** kabi.

«**uzak + so'z yasovchi + lug'aviy shakl + sintaktik shakl**» qo'shimchalarida qancha xususiyatlarga ega. Biz quyida faqat shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar haqida fikr yuritamiz.

Lug'aviy shakl hosil qiluvchining odatdagi tartibi:

a) olda: **kichraytirish-erkalash+son**. Kichraytirish-erkalash shaklining kam qo'llanadigani ko'p qo'llanadiganidan avval keladi: **laychoqcha, toyloqcha**;

b) sifatda: **-roq** qo'shimchasi **-ish, -imtir** qo'shimchasidan, shuningdek, ravishdosh va sifatdoshga qo'shilganda ham ularni hosil qiluvchi qo'shimchadan keyin qo'shiladi: **oqishroq, ko'kimbroq, sovinqiraganroq, tortinibroq** kabi;

c) sonda: taxmin bildiradigan **-cha** affiksi «dona» ma'nosini bildiruvchi **-ta** (urg'usiz) unsuridan keyin keladi: **o'ntacha** kabi;

d) olmoshda: gumon bildiruvchi **-dir** (urg'usiz) unsuri, umuman, yuklama tabiatida bo'lib, hamma turdagi qo'shimchadan keyin qo'shiladi: **nima-lar-ni-dir**;

e) fe'lda: o'zlikdan boshqa nisbat ko'rsatkichi ortirma nisbat qo'shimchasidan keyin qo'shiladi: **tarqa-til-di, yugur-tir-ish-di, tik-tir-ish-di**; fe'lning tarz qo'shimchasi va kuchaytiruvchisi (**chayqa, bura, to'zg'i**); bo'lishsizlik qo'shimchasi (**urintirma, chayqatma**); zamon qo'shimchasi; shart mayli qo'shimchasi va buyruq maylining kuchaytiruvchisi (**bordi, boradi, borsa, boray, borgin/borgil**), fe'lning xoslangan shaklini hosil qiluvchi qo'shimcha (**bormoq, borgan, borib** va boshqa) oxirida qo'shiladi.

Sintaktik shaklning tartibi:

a) egalik qo'shimchasi+kelishik qo'shimchasi: **bola+m+ni, o'qigan+im+ni**;

b) munosabat shakli: tasdiq-inkor+zamon/mayl+shaxs+son: **o'qi+ma+yap+san**.

Hamma turdagi qo'shimchadan keyin qo'shimcha tipidagi lama qo'shiladi: **o'qi+ma+yap+san+mi**. Qo'shimcha qo'shishda istisno holat ham bor. Til hodisasining davrga ko'ra o'zgarish shevaviy farqi va o'zgarish xususiyati, badiiy talab bilan bog'liq bo'ladi. Misol: **bilurlar erdi** (Qutb) – **bilar edilar, qilmag'aylar** («Boburnoma») – **qilmag'aysizlar, solurlar erdi quloq** – **solur erdilar**.

Bunday tartib o'zgarishi o'zida nozik ma'noviy farqni aks ettiradi.

Shakllarda ortiqchilik va tejamlar. Bir so'zda ma'nosi bir xil yoki yaqin bo'lgan qo'shimchani takrorlanishi **qo'shimcha ortiqchilik** deyiladi. Bu bir necha ko'rinishga ega. Masalan qo'shimchani aynan o'zi yoki ma'nodosh qo'shimcha takrorlanishi: takrorlangan bu qo'shimcha: a) zich holda (**aytingiz, aytingiz**) ham; b) ajralgan holda ham bo'lishi (**ish+da+lig+im+da**) mumkin.

Qo'shimcha ortiqchiligi har xil sababga ko'ra yuzaga kelishi mumkin. Bir qo'shimcha o'zak bilan juda ham zichlashib, o'zakning tarkibiga singib ketadi, bunda o'zak mustaqilligidan mahrum bo'ladi, natijada so'zga shu qo'shimchani ma'nodoshidan ajratish qo'shilishi mumkin, qo'shimcha arxaiklashib, undan keyin tildagi iste'molda bo'lgan qo'shimcha qo'shiladi (**ich+kari+ga, tash+qari+ga, na+ri+ga, be+ri+ga, bar+i+si** kabi). Takrorlanayotgan sinonim qo'shimchani barchasi «tirik» bo'lsa, ular ta'kid, kuchaytirish kabi uslubiy vazifani o'z zimmasiga oladi (**sizlar aytingiz, sizlar** kabi). Boshqa tildan kirgan qo'shimcha tushunarli va keng iste'molli bo'lmaganda ham uning tilimizdagi ma'nodoshi qo'llaniladi (**yor+on+lar** kabi). Qo'shimcha qo'shilishi natijasidagi tovush o'zgarishi ham ma'nodosh qo'shimchani qo'shilishiga sabab bo'ladi: **yarm+i+si, kich+kina+gina, u+n+i+si, anavi+n+i+si, qay+si+n+i+si, singl+i+si, toy+choq+cha** kabi.

Ortiqchalik – aksar holda til rivoji bilan bog'liq hodisa. Bunga o'zbek tilining akademik grammatikasida ayrim izoh berilgan:

Ot va sifat yasovchi **-lik** qo'shimchasi farqlanib, vazifasi ajralgandan keyin (masalan, **-li** sifat yasaydi, **-lik** ot yasaydigan bo'lgan) ular ketma-ket qo'llanadigan bo'lgan: **aqllilik, ifodalilik, bilimlilik**.

Og'zaki so'zlashuv nutqida ba'zan uchraydigan qoladigan **mashshoqchi, xodimchi** kabi so'zda «bajaruvchi» ma'nosi ikki marta ifodalangan: so'z ma'nosi (arab tilida **mashshoq** – mashq

masalan, **xodim** – xizmat qiladigan shaxs) va **-chi** qo'shimchasi orqali.

So'z ma'nodagi ikki qo'shimcha qo'shma qo'shimcha maqomida **yoq'ingarchilik, namgarchilik, rasvogarchilik** kabi. **Barabarlik** va **egallik** qo'shimchasining ikki marta ifodalanishi (ki-
tobning ich **so'mdanga** oldi, romanning **so'zboshisi**) ham or-
tadagi o'ziga xos ko'rinishi.

So'z qo'shimchani o'zi takrorlanganda ko'pincha u fonetik
qator kelishi tusida bo'ladi (fonetik, uslubiy qulaylik):
qat'ing (-ta, -la), **shoshilinch** (-l, -n), **tiqilinch** (-l, -n) kabi.

To'jam – ortiqchalikning ziddi. Tildagi tejam til birligini qisqarti-
rish orqali qoldirish orqali ketadigan vaqtni kamaytirish, tildagi
qat'ialikni bartaraf etish ehtiyojidan kelib chiqadi. **Opkeng** (olib
qol), **buyam** (bu ham), **qong** (qoling) kabi hodisa bunga mi-
sol bo'ladi. Tejamning fonetik, morfologik ko'rinishi mavjud. Mor-
fologik tejam asosida fonetik tejam yotadi. **Yirik** – **irik**, **yigit** – **igit**,
iroq – **lroq** qisqaruvi fonetik tejamga misol. **Olib ber** – **ober**,
bizim – **bizning**, **sizing** – **sizning** – morfologik qisqaruvga misol.
Olib ber – **ober**, **bizim** – **bizning**, **sizing** – **sizning** tejalishi nutqiy
qisqartuvdir.

Tejam o'z maqomiga ko'ra yo barqaror, yo vaqtincha bo'lishi
mumkin. Masalan, jo'nalish kelishigi shakli dastlab **-qaru** ko'rini-
shida bo'lgan, bugungi kunda u qisqarib, **-ga** shakliga kelib qol-
gan. Bu – barqaror tejam. **Olib ber** – **ober**, **bizim** – **bizning**, **si-
zing** – **sizning** tejalishi – vaqtincha, nutqiy qisqaruv. Chunki, ma-
naslan, **sizing** so'zshaklidagi **-ing** tilda **-ning** shaklida yashaydi.

Tejam nutqiy aloqani osonlashtirishga xizmat qiladi, biroq ax-
borot sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatmaydi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Grammatik ma'no nima? 2. Grammatik va lug'aviy ma'no-
ning farqini bayon qiling. 3. So'zning o'zida mavjud grammatik
ma'no haqida gapiring. 4. Grammatik vosita orqali ifodalanadigan
ma'noni bayon qiling. 5. So'z birikmasi va gap tarkibida vujud-
ga keladigan grammatik ma'no haqida gapiring. 6. Grammatik
ma'no ifodalovchi vositalar qaysilar? 7. Qo'shimcha ortiqchaligi
nima? 8. Qo'shimcha tejalishiga misollar keltiring.

Yana boshqa adabiyotlarda tasnif quyidagicha¹⁷:

Fe'l qanday harakat-holatni ifodalashiga ko'ra bir qancha turlarga bo'linadi.

1. **Yumush fe'llari**: ishladi, mehnat qildi, ter to'kdi va boshqalar.
2. **Tafakkur fe'llari**: o'yladi, o'qidi, kashf qildi kabi.
3. **Sezgi fe'llari**: sezdi, his qildi.
4. **Ruhiy holat fe'llari**: kuldi, xursand bo'ldi, qayg'urdi va boshqalar.
5. **Nutq fe'llari**: gapirdi, so'zladi, bayon qildi, ifoda qildi, gapirg'irladi, to'ng'illadi.
6. **Ishora fe'llari**: imo qildi, labini burdi, ko'zini qisdi va boshqalar.
7. **Jismoniy holat fe'llari**: og'ridi, isitma chiqdi, xastalandi, sog'aydi, kuchaydi, charchadi kabi.
8. **Tabiiy holat fe'llari**: eridi, muzladi, yetdi, uxladi va boshqalar.

9. **Ko'rish fe'llari**: qaradi, ko'rdi, boqdi, termildi.

Yuqoridagi fe'l turlarining har qaysisi bir necha fe'llarni o'z ichiga oladi. Bu fe'llar harakat-holat ma'nosini qanday ifodalashi ham bir-biridan farq qiladi. Quyidagi farqlanishlarni kuzatish mumkin.

1. Harakat-holatning kuchli-kuchsizligiga ko'ra: jilmaymoq kulimsiramoq – kulmoq.
2. Ijobiy va salbiy bahoga ega bo'lishligiga ko'ra: kulmoq – to'ylamoq; so'zlamoq – to'ng'illamoq – ming'irlamoq.
3. Uslubiy xoslanishiga ko'ra: kulmoq (umumiste'moldagi so'z) – tabassum qilmoq (badiiy uslubga xos), so'zlamoq (umumiste'moldagi so'z) – nutq irod etmoq (badiiy uslubga xos) kabi.

2. Morfologik xususiyati. Fe'l o'ziga xos shakl yasovchilarga ega:

- 1) lug'aviy shakl yasovchilar: **nisbat, bo'lishli/bo'lishsizlik, vazifa shakli, ko'makchi fe'l, harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruvchi qo'shimcha**;
- 2) sintaktik (munosabat) shakl yasovchilar: **tasdiq-inkor, zamon, shaxs-son, mayl**.

Maktab darsligida fe'lning qo'shimchasini tasniflashda izchil-

¹⁷ Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2004. – B.249.

Masalan, ayrim darslikda **zamon, shaxs-son, mayl, tasdiq** munosabatlik kosimlik, ya'ni munosabat shakli sifatida **bo'lgan** fe'l qo'shimchalari (nisbat, vazifa shakli, ko'mak-
harakatning kuchsiz darajasi va davomiyligini bildiruv-
chi) lug'aviy shakl sirasiga kiritiladi.¹⁸ Boshqasida
zamon-son, mayl munosabat shakli sifatida olinib, bu
zamon bo'lgan har qanday fe'l gapda kesim vazifasi-
ni o'ziga oladi va **bo'lishli/bo'lishsizlik** shakli haqida hech
qanday gap aytilmaydi. Natijada uning lug'aviy shakli yoki munosabat
shakli aniq bo'lib qoladi. Harakatning kuchsiz darajasi
va davomiyligini bildiruvchi qo'shimcha (**kulimsira, oqaringira,**
qizg'ina kabi) ham shunday.

Shunday bo'lsa ham, bu masalada aniq fikr aytilgan H.Ne'matov, A.G'ulo-
mov, M.Abduraimova va M.Qodirovning 7-sinf uchun 2000-yili
chiqarilgan «Ona tili» darsligiga tayangan ma'qul.

Qisqartirish

1. Yuqorida sanalgan munosabat shakli ko'proq fe'lga xos.
Boshqa so'z turkumi ham kesim vazifasida kelsa, ushbu shaklga
ega bo'la oladi. Masalan:

1. **Men** – **o'qituvchiman** (hozirgi zamon, xabar mayli,
tasdiq, birinchi shaxs).

2. **Gul qizil** (hozirgi zamon, xabar mayli, tasdiq, uchinchi
shaxs).

3. **Kitoblar o'nta edi** (o'tgan zamon, xabar mayli, tasdiq,
uchinchi shaxs).

4. **Olmosh: Yig'lagan menman** (hozirgi zamon, xabar mayli,
tasdiq, birinchi shaxs).

5. **Taqlid: Atrof o'ovur-q'uvur** (hozirgi zamon, xabar mayli,
tasdiq, uchinchi shaxs).

2. Bo'lishli-bo'lishsizlik va tasdiq-inkorni farqlash kerak. Fe'l
kesimdan boshqa vazifada kelganda bo'lishli-bo'lishsizlikka ega
bo'ladi: **o'qigan bola – o'qimagan bola** kabi.

Bo'lishli-bo'lishsizlik faqat fe'lga, tasdiq-inkor barcha mus-
taqil so'z turkumlariga xos.

¹⁸ Ne'matov H., G'ulomov A., Abduraimova M., Qodirov M. Ona tili: 7-sinf
uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2000. – B.73.

¹⁹ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: Umum-
ta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.74.

Grammatik ma'no turlari. Fe'l grammatik jihatdan o'timsiz fe'lga bo'linadi.

O'timli fe'l tushum kelishigidagi so'zga bog'lanadi: **ko'rdi, yod oldi** kabi. Bu fe'l **kimni, nimani** so'roqlariga javob bo'ladi: **nimani o'qidi, kimni ko'rdi, nimani yod oldi** kabi.

O'timsiz fe'l tushum kelishigidagi so'zga bog'lanmaydi: **di, uxladi, ranjidi, xandon urdi** kabi. Bu fe'l **kimni, nimani** so'rog'iga javob bo'lmaydi.

O'timli fe'l o'timsizga, o'timsiz fe'l o'timliga aylanib turadi: **o'qidi (o'timli) – o'qildi (o'timsiz), yig'ladi (o'timsiz) – yig'ildi (o'timli), yuvdi (o'timli) – yuvildi (o'timsiz)** kabi.

Fe'lning vazifa shakli bo'lgan sifatdash otlashadi. Chunki o'tga sifatlovchi-aniglovchi bo'lib keladi, otning shakl yasovchi va sintaktik vazifasini oladi: **Bilmagan** (otlashmagan, aniglovchi) **narsani** (ot, tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **so'rab bilish kerak**. **Bilmaganni** (otlashgan, tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **so'rab bilish kerak**.

Eslatma

Otlashgan so'z otning so'z yasovchidan boshqa qo'shimchasini oladi.

3. Sintaktik xususiyati. Fe'l gapda quyidagi vazifalarda keladi:

– kesim: **U choyxona yonidan o'tdi. Ojizgina vizillagan to'vush eshitildi.**

– hol: **Bola shoshilib gapirdi. Kula-kula gapirdi.**

– aniglovchi: **O'qigan kishi o'zadi. Aytar so'zni ayt.**

– kirish: **Aytishicha, kechga qaytarmish. Gapiqa qaraganda, ko'p ish qilgan.**

Otlashganda:

– ega: **Eshitgan** (kishi) **uyaladi. Ko'rgan** (odam) **gapiradi.**

– to'ldiruvchi: **Bilmagan** (narsa) **ni so'rab bilish kerak.**

– qaratqich-aniglovchi: **Ko'rماغanning ko'rgani qursin.**

– undalma: **Eshitgan** (kishi) **lar, aytinglar.**

Lug'aviy ma'noga ega/ega emasligiga ko'ra fe'l turlari. Bunga ko'ra fe'l ikkiga bo'linadi:

a) mustaqil fe'llar: **gapirmoq, pichirlamoq, semirmoq, shishmoq, ranjimoq;**

1. Nomustaqil fe'llar: **o'qib bo'lmog**, **yozib tashlamog**, **asos qaratmoq**, **qaror qilmoq**.

2. **Nomustaqil fe'l**. Nomustaqil fe'l lug'aviy ma'no ifodalamaydi, balki yoki boshqa so'zning ma'nosini yangilaydi, ya'ni yangi so'zning ma'nosini (yordamchi fe'l), biroz o'zgartiradi (**ko'makchi fe'l**) yoki ma'lum vazifasiga xoslaydi (**to'liqsiz fe'l**):

3. Yordamchi fe'l so'z yasovchi qo'shimcha xususiyatiga ega: **qildi**, **qaror qildi**, **abgor etdi**:

4. Ko'makchi fe'l lug'aviy shakl yasovchi qo'shimcha xususiyatiga ega: **o'qib chiqdi**, **aytib qo'ydi**, **qarab qoldi**:

5. To'liqsiz fe'l munosabat shakli yasovchi qo'shimcha xususiyatiga ega: **o'qigan ekan**, **qiziq emish**, **o'nta edi**.

1. Misol

Yordamchi fe'l «So'z qo'shib fe'l yasash» mavzusida o'rganiladi.

2. Misol

Mustaqil fe'l **tuslangan fe'l** (sof fe'l) va **tuslanmagan fe'lga** ajratiladi. Kesim vazifasidagi fe'l – tuslangan, ya'ni sof fe'l. Fe'lning nokesimlik shakli (ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi) tuslanmagan fe'l hisoblanadi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Fe'lning ma'noviy xususiyati haqida gapiring. 2. Fe'lning qanday lug'aviy ma'no turi bor? 3. Nutqiy faoliyat fe'li haqida gapiring va misollar keltiring. 4. Aqliy faoliyat fe'li haqida gapiring va misollar keltiring. 5. Jismoniy faoliyat fe'li haqida gapiring va misollar keltiring. 6. Holat fe'li haqida gapiring va misollar keltiring. 7. Fe'lning morfologik xususiyatlari haqida gapiring va misollar keltiring. 8. Grammatik ma'no turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 9. O'timli fe'l haqida gapiring va misollar keltiring. 10. O'timsiz fe'l haqida gapiring va misollar keltiring. 11. Fe'lning sintaktik xususiyati haqida gapiring va misollar keltiring. 12. Lug'aviy ma'noga ega/ega emasligiga ko'ra fe'l turlari haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

Keyingi yillarda rivojlangan zamonaviy meditsina yurak-qon tomir kasalliklarining kelib chiqishida ovqatlanishning buzilishini sabab qilib ko'rsatmoqda. Hayvonlar hayoti davomida kasallik yoki yo'qchilik sababli tez-tez och qona majbur bo'ladi. Bu esa ulardagi mavjud yoki rivojlanishi bo'lgan kasalliklarni bevosita davolashiga sabab bo'ladi. Hayotida esa bunday holatlar deyarli kuzatilmaydi. Ovqatlanish davolash, oqilona ovqatlanish muammolari xususida davrda qator ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu haqda xassislar shunday deydilar: 1. Kam yesang, uzoq umr ko'rsat. Kimki o'zidagi ahmoqona kamchiliklarni yenga olsa (ovqatlanishga bo'lgan hirsni tiya olsa), u iro dalidir. (Bendjamin Franklin) 2. Ortiqcha ovqatlanishdan o'zni tiyish – organizm uchun foydali tozalash. Ammo bu – kasallikka qarshi malham emas. (Pol S.Bregg) 3. Ochko'zlik zaharlanishga olib keladi. Har bir yangi zaharlanish umrni qisqartirish sari qo'yilgan yangi bir qadamdir. (Pol S.Bregg) 4. O'zingizni ortiqcha ovqatlanish bilan zaharlamang. Bu sizni muddatidan oldin qabrga yetaklaydi. (Pol S.Bregg) 5. Hayot – bu ovqatlanish fojiasidir. (Arnold Ernest) 6. Inson sanchiq va qoshiq bilan o'ziga qabr qaziydi. (Pol S.Bregg) 7. Oldingi qo'yganni yemoq hayvonning ishi, Og'ziga kelganni demok donning ishi. (Navoiy)

1. Gapdagi fe'llarni aniqlang.
2. Qayd qilingan so'zlarni mustaqil holda harakat bildiradigan va bildirmaydigan, tuslanish shakliga ega bo'la oladigan va ega bo'lmaydigan guruhlariga ajrating.
3. Barcha fe'llarni o'timli va o'timsizga ajrating.
4. Mustaqil holda harakat bildiradigan fe'llarni kesim vazifadagi va boshqa vazifadagi fe'l sifatida ikki guruhga ajrating.
5. Mustaqil holda harakat bildirmaydigan fe'llarning so'z yasash va shakl yasash xususiyatini aniqlang.
6. Gapda qo'llangan fe'llarning ma'nodosh, shakldosh va zidlari qatorini tuzing.

20-DARS

FE'LNING LUG'AVIY SHAKLI

Lug'aviy shakli yasovchilarni olishi natijasida uning shakli, ko'rinishi vujudga keladi. Fe'ning lug'aviy shakli yasovchilarga nisbat, ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi harakat tarzi (ko'makchi fe'l), harakatning kuchsiz darajasi harakatning bildiruvchi qo'shimcha kiritilgan.²⁰

Nisbat – fe'ning lug'aviy shakl hosil qiluvchisi. Nisbat harakat va holatning bajaruvchiga munosabatini ko'rsatadi. Harakatning **harakat va holat jarayonida qay darajada harakatni bildiruvchi lug'aviy shakl nisbat** deyiladi. Nisbat harakat fe'lga o'zak yoki negizdan keyin, ya'ni boshqa shakl harakatdan oldin qo'shiladi. Nisbat turlari quyidagicha:

- 1) aniq;
- 2) o'zlik;
- 3) majhul;
- 4) o'rttirma;
- 5) birligallik.

Aniq nisbat qo'shimchaga ega emas, ya'ni nol shaklli. **Bajaruvchisi aniq bo'lgan harakat yoki holatni bildirgan fe'l shakli** aniq nisbat deyiladi: **bildi, ko'rdi, so'radi, aytmadi, qaytmadi.**

O'zlik nisbat. **Bajaruvchisi ustida amalga oshadigan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe'l shakli o'zlik nisbat** deyiladi. Qo'shimchalari:

(I)n:	tashlan, ko'rin, yuvin, taran, so'kin, suyan, so'zlan, yutin, kiyin, artin, kavshan, o'pkalan.
(II):	tanil, ayril, qayril, bo'g'il, tug'il, qoril, yig'il, otir, qiynal, teshil, tikil.

Ayrim manbalarda o'zlikning **-(i)sh** shakli ham qayd etiladi: **joylashdi, kerishdi, qorishdi.**²¹

²⁰ Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abduraimova M. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – B.18 – 20.

²¹ Шоабдурахмонов Ш., Асқарова М., Ҳожиёв А. ва бошқ. Ҳозирги ўзбек адабий тили: Педагогика институтлари филология факультети студентлари учун дарслик. – Тошкент: Ўқитувчи, 1980. – Б.329.

Eslatma

1. O'zlik daraja shakli quyidagi fe'llarga qo'shiladi:
o'timsiz fe'llarga: **yayra, yashna, qichqir, uxla, bor, kel**
o'timli fe'llarga: **o'qi, hayda, ek, min, kes, sug'or, hira**

2. O'zlik nisbat shakli ba'zi fe'l o'zakdagi **-la** so'z yig'ini bilan yaxlitlanib, bir butunlik hosil qiladi. Bunday fe'llar aniq shaklida deyiladi: **jonlanmoq, odatlanmoq, harakatlanmoq, zavqlanmoq, xezlanmoq**.²²

Orttirma nisbat. Bajaruvchining ta'siri bilan boshqa yoki narsa tomonidan bajarilgan harakat yoki holatni bildiruvchi fe'l shakli orttirma nisbat shakli deyiladi. Bu nisbat shakli:

1) **-ar** – faqat 2 ta fe'lga qo'shiladi: **chiqar, qaytar**;

2) **-giz/kiz/qiz/g'iz/gaz/kaz/qaz**:

Eslatma

-giz/g'iz jarangli undosh bilan tugagan fe'llarga qo'shiladi: **yurgiz, kirgiz, turg'iz, ko'rgaz**;

-kiz/qiz/kaz/qaz jarangsiz undosh bilan tugagan fe'llarga qo'shiladi: **ketkiz, o'tkaz, yutqiz, o'tqaz**.

3) **-dir/tir**:

Eslatma

-dir unli va jarangli undosh bilan tugagan fe'llar o'zagiga qo'shiladi: **yedir, yoydir, buzdir, kuldur, qoldir, to'ldir, oldir**;

-tir – jarangsiz va **r, n, y, l** kabi jarangli undoshlar bilan tugagan fe'llar o'zagiga qo'shiladi: **toptir, aytir, uqtir, ilintir, oqartir, ko'paytir, kuchaytir, keltir**.

4) **-ir t, ch, sh** tovushlari bilan tugagan fe'llar o'zagiga: **botir, qotir, ichir, qochir, shoshir, oshir, tushir, pishir**;

5) **-iz q, m** tovushlari bilan tugagan ba'zi fe'llarga qo'shiladi: **oqiz, tomiz, emiz**;

6) **-t/it** – unli bilan tugagan ikki va undan ortiq bo'g'inli so'zlar-ga qo'shiladi: **ishlat, tugat, boshlat, o'qit, yurit, kirit**.

²² Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abduraimova M. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – B.43.

Eslatma

Shaklning o'ziga ortirma nisbatning birdan ortiq qo'shimchasi bo'lishi ham mumkin. Bu bajaruvchi va bajaritiruvchi shakllari bilan belgilanadi: **yozdir – yozdirtir, o'qit – o'qittir.**

Shaklning nisbat qo'shimchasi bir-biriga ma'nodosh bo'lib kelishi ham mumkin: **bittir – bitkaz, yedir – yegiz, kirgiz – kirit, ko'paytir – ko'paytish, to'ldir – to'lg'iz.**

Shaklning nisbat qo'shimchasi o'zlik va birgalik nisbat qo'shimchasi bilan keyin qo'shilishi ham mumkin: **yuvintir, kiyintir.**

Eslatma

Shaklning nisbat qo'shimchasi o'timsiz fe'lni o'timliga aylantirishi ham mumkin: **kel – keltir, to'l – to'ldir, uxla – uxlat.**

Majhul nisbat. Bajaruvchisi noma'lum bo'lgan harakat yoki holatni ifodalovchi fe'l majhul nisbat deyiladi. Bu nisbat unli bilan tugagan fe'llar asosiga **-(i)n, -(i)l** qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'ladi: **tozalandi, takrorlandi, egarlandi, tarjima qilindi, yig'ildi, topshirildi, o'qildi, haydaladi, o'raldi, yasaldi, archiildi, yugurtirildi, keltirildi, to'xtatildi, yurildi, tushildi, tushirildi, topshirildi.** Bunda so'zlovchi bajaruvchiga emas, bajariluvchi narsaga e'tibor qaratadi: **Yer haydaladi. Pol yuvildi. Tokcha tozalandi.**

Eslatma

O'zlik va majhul nisbat qo'shimchasi – shakldosh: **yuvildi** (majhul), **tug'ildi** (aniq), **yopindi** (o'zlik), **takrorlandi** (majhul). Ularni farqlash uchun **kim tomonidan, nima tomonidan** so'rog'idan biri berib ko'riladi. Majhul nisbatdagi fe'l bu so'roqni oladi: **yuvildi** (kim tomonidan), **poymol qilindi** (nima tomonidan).

Birgalik nisbat. Birdan ortiq bajaruvchi tomonidan birgalikda bajarilgan harakat yoki holatni ifodalaydigan fe'l shakli birgalik nisbati deyiladi va **-(i)sh** shakli orqali yasaladi: **borishdi, kelishdi, o'qishdi, terishdi.** Shuning uchun III shaxs ko'plik son shaklidagi aniq nisbat fe'lga III shaxs birlik son shaklidagi birgalik nisbati ma'nodosh bo'ladi: **o'qidilar – o'qishdi** kabi.

Ma'nolari:

- birga bajarish: **Mehmonlar kelishdi**;
- ko'maklashish: **U ukasiga paxta terishdi**;
- umuman ko'plik: **Talabalar imtihonga tayyorlanishdi**;
- galma-gal bajarish: **Ikkovlari birga arra tortishdi**.

Eslatma

*Ba'zan birgalik nisbati qo'shimchasi fe'l yasovchi qo'shimchasi bilan yaxlitlanib, bir butunlik hosil qiladi: **yugurishmoq, lashmoq, ommalashmoq, hazillashmoq, o'rtoqlashmoq, tezlashmoq** kabi. Bunday fe'l aniq nisbatda deyiladi.*

Fe'l birdan ortiq nisbat shaklini olgan bo'lishi mumkin: **art+in+ish+di, kel+tir+ish+di, o'qi+tt+tir+ish+di**. Bunga **art+in+ish+di** ikki xil qo'yiladi:

1. Fe'l qaysi nisbatda? Bunda oxirgi nisbat qo'shimchasiga **art+in+ish+di** bor qaratiladi: **to'xta+tt+il+di, kiy+in+tir+il+di, yugur+tir+il+di** (majhul nisbat); **art+in+ish+di, kel+tir+ish+di, o'qi+tt+tir+ish+di** (birgalik nisbati).

2. Fe'l da qaysi nisbat qo'shimchasi bor? Bunda barcha qo'shimchalar e'tiborga olinadi: **to'xta+tt+il+di** (orttirma, majhul); **art+in+ish+di** (majhul, birgalik).

Fe'l dagi nisbat qo'shimchalari birga kelgan vaqtda quyidagi tartibda joylashadi: **Fe'l asos + o'zlik + orttirma + majhul + birgalik: kiy+in+tir+il+ish+di**.

Fe'l ning vazifa shakli. Fe'l gapda turli vazifalarda keladi: ko'sim, ega, to'ldiruvchi, hol, aniqlovchi. Buning uchun maxsus shakl – qo'shimcha oladi. Tilda gap bo'laklariga xoslangan fe'l shakli vazifa shakli deyiladi. Fe'l ning vazifa shakli 4 ta:

- 1) **kesim shakli** (sof fe'l);
- 2) **ega, to'ldiruvchi shakli** (harakat nomi);
- 3) **sifatlovchi-aniqlovchi shakli** (sifatdosh);
- 4) **hol shakli** (ravishdosh).

Buni ikkiga bo'lish mumkin:

1) **kesimlik shakli:** zamon, shaxs-son, mayl, bo'lishli-bo'lishsizlik;

2) **nokesimlik (kesimdan boshqa vazifaga xoslangan) shakli:** ravishdosh, sifatdosh, harakat nomi.

Nokesimlik shakli. Fe'ning nokesimlik shakli bo'lgan ravish, sifatdosh **sifat**, harakat nomi **ot** vazifasini bajaradi.

Ravishdosh. Ravishdosh ravish kabi ish-harakat va holatning vazifasini bajaradi, uning so'rog'iga javob bo'lib, sintaktik vazifasi ba'zan kesimni bajaradi, shu bilan birga, harakat-holat vazifasini o'qalaydi. Demak, unda ravishlik va fe'llik xususiyati muvofiq. **U jikkilanjib javob berdi. Ishning boshi boshlangun-**

Ma'no turi:

Holat ravishdoshi: **-(i)b, -a/y; -gancha/kancha/qancha; qudek/kudek/qudek:** o'qib, yozib, sevinib, yura-yura, yig'laylay, yob qo'ygudek, bitirib yuborgudek, shoshgancha.

Eslatma

-a/y ko'rsatkichli ravishdosh takror holda qo'llanadi: **bora-bora, chopacha.** Uning bo'lishsiz shakli yakka qo'llanaveradi.

Holat ravishdosh shakli holni kesimga bog'lasa, ma'no va shakl jihatdan ravishdosh bo'ladi: **sevinib gapirdi.** U, shuningdek, boshqa vazifani ham bajaradi:

– yetakchi fe'ni ko'makchi fe'lga bog'laydi: **o'qib chiqdi, yoza boshladi;**

– ergash gapni bosh gapga bog'laydi: **Bahor kelib, men ta'tilga chiqdim.**

– fe'lga shaxs-son qo'shimchasini birlashtiradi: **boribman, boraman.**

Bunda ravishdosh shakli bo'lsa-da, ravishdosh ma'nosi yo'q. Demak, bunday holda u fe'ning vazifa shakli bo'lmaydi.

Payt ravishdoshi: **-gach/kach, -guncha/kuncha:** ko'rgach, tik-kach, kelguncha.

Maqsad ravishdoshi: **-gani/kani/qani (ba'zan -gali/kali/qali):** 1. Siz bilan maslahatlashgani keldim. 2. Bu gulshan soz ekan, soz ustiga soz etgali keldik.

Eslatma

Ravishdoshning barcha ko'rsatkichlari uchun **-may/-mayin** bo'lishsiz shakl. Faqat maqsad ravishdoshi bo'lishsiz shaklga ega emas.

Sintaktik vazifasi. Ravishdosh quyidagi sintaktik vazifalarni bajaradi:

- payt holi: **Kelguncha o'yladim;**
- maqsad holi: **Soz etgali keldik;**
- ravish holi: **Kulib gapirdi;**
- kesim: **Ishning boshi boshlanguncha.**

Sifatdosh. Fe'ning sifatdosh shakli sifat kabi predikat hodisaning belgisini bildiradi, shu bilan birga, harakatning ma'nosini saqlaydi. Demak, unda sifatlik va fe'llik xususlari mujassam bo'ladi: **o'qigan, o'qiyotgan, chopadigan** sifatdoshda nisbiy zamon mavjud. Ya'ni u kesim zamoniga nisbatan belgilanadi.

O'tgan zamon sifatdoshi: **-gan/kan/qan** (kelgan odam, kelgan kan o'quvchi, namiqqan gilam).

Eslatma

yot, tur, o'tir, yur fe'li **-gan** affiksi bilan qo'llanganda hozirgi zamon ma'nosi ifodalanadi: **derazasi ko'chaga qaragan uy, sochi o'sgan bolakay, so'rida yotgan odam, tokchada turgan gultuvak, yonimizda o'tirgan tabib, shaharni aylantirgan yurgan sayyoh.**

O'tgan zamon sifatdosh shakli kesimda fe'l zamonini ko'rsatadi. Bunda sifatdosh shakli bor bo'lsa-da, sifatdosh ma'nosi yo'q. Masalan:

Men	}	kelgan	}	-man
Sen				-san
U				-
Biz				-miz
Siz				-siz
Ular				-(lar)

Eslatma

-mish – o'tgan zamon sifatdoshining kam uchraydigan shakli: **O'zbek adabiy tilining asoschisi bo'lmish Navoiy...**

...zamon sifatdoshi fe'ning uzoq o'tgan zamon shakli bilan shakldosh: **O'qigan bola** (sifatdosh) – **bola** (tushlangan fe'l).

Manzil va kolasi zamon sifatdoshi quyidagicha hosil bo'-

ladi. Bu shaklli ravishdoshga **-yotgan** qo'shimchasini qo'shish bilan hosil bo'ladi, faqat bunda **y** tushib qoladi: **o'qiyotgan** bola, **yotgan** olapar.

Bu shaklga **-digan** qo'shimchasini qo'shish bilan: **boradigan**, **o'qiydigan**;

(a)r, -mas: **oqar** suv, **borar** joyimiz, so'nmas hayot;

(g)(u)vchi: **ishlovchi**, **tanuvchi**, **xohlovchi**, **boruvchi**, **uyg'onguvchi**;

g'lik, -rlik, -gulik: **yasatig'lik** xontaxta, **yopig'lik** qozon, qo'ldirarlik bir kasb, **arzigulik** ish.

Eslatma

1) **-(u)vchi, -g'lik, -rlik, -gulik** shakli uchun **-ma+gan** ko'rinishi bo'lishsiz shakl: **yasatig'lik** – **yasatilmagan**, **to'ydirarlik** – **to'ydirmaydigan**;

2) bu shaklli sifatdosh sifatga ko'chadi;

3) sifatdoshning **-(g)(u)vchi, -g'lik, -rlik, -gulik** shakllari bo'lishsiz qo'llanmaydi.

Sifatdoshning otlashishi. Otga bog'lanuvchi boshqa so'z kabi sifatdosh ham otlashib, otning shakl yasovchisi va sintaktik vazifalarini oladi: **Ko'rgan** (sifatdosh, aniqllovchi) **kishilar** (ot, bosh kelishikda, ko'plikda, ega) **gapirsin** – **Ko'rganlar** (sifatdosh, bosh kelishikda, ko'plikda, ega) **gapirsin**. **Ko'rgan** (sifatdosh, aniqllovchi) **paytda** (ot, o'rin-payt kelishigida, hol) **gapiradi** – **Ko'rganda** (sifatdosh, ot, o'rin-payt kelishigida, hol) **gapiradi**.

Sifatdoshning sintaktik vazifasi:

1) sifatlovchi-aniqllovchi: **Uyg'onguvchi** bog'larni kezzim;

2) **-(a)r, -mas** qo'shimchali bo'lishli-bo'lishsiz shakli juftlashib hol: **Bemor piliñar-piliñmas nafas olar edi**.

Otlashganda:

3) ega: **Qimirlagan** qir oshar;

- 4) qaratqich-aniloqlovchi: **O'qiganning** till ko'p urush bo'ladi.
 5) to'ldiruvchi: **Aytadiganingni** ayt;
 6) kesim: **Kambag'aining** ko'chgani – **talangan**
 7) hol: **Ko'rgan** (payt)da gapiradi.
 8) undalma: **Eshitganlar**, qolmanglar.

Eslatma

Sifatdoshning istakni ifodalovchi (kelasi zamonni ifodalovchi) **-gur/kur/qur/g'ur** shakli ham qayd etiladi: **bo'ying** ustiga **la**, **qurg'ur** yigit, **bo'lmag'ur** gap.

Eslatma

Ayrim darsliklarda ravishdoshning **-(i)b**, **-a/y**, sifatdoshning barcha shakllari tushunadi deyiladi: **boribman**, **boraman**, **boraganman**, **borajakman**, **borarman** kabi. Bunda ravishdoshning sifatdoshning faqat shakli mavjud, ravishdosh ma'nosi esa yo'q. Shu mazmundagi test topshirig'ida faqat shakl nazarda tutilgan.

Harakat nomi. Harakat nomi otning xususiyatiga ega bo'lgan ish-harakatning bajarilish/bajarilmasligi, harakat-holatning nomi kabi ma'noni bildiradi va otning shakl yasovchisini olib, unga xos sintaktik vazifani bajaradi.

Eslatma

Harakat nomi otning shakl yasovchisini olib, otga xos sintaktik vazifani bajarishi otlashish degani emas.

Qo'shimchasi:

- moq: **o'qimog**, **yozmog**, **tanishmog**;
 -(i)sh: **o'qish**, **yozish**, **tanishish**;
 -(u)v: **o'quv** (**o'qi+v**), **yozuv**, **tanishuv**;
 -r/ar: **ucharga qanot**, **turarga joy**, **ko'rarga ko'z**.
 -r/ar qo'shimchasi sifatdoshdagi shunday qo'shimcha bilan shakldosh.

Eslatma

Ko'pincha, diniy nutqda **-moq** va **-(i)sh** qo'shimchasi **-lik** so'z yasovchisi bilan qo'llanadi: **o'qimoglik**, **borishlik**, **bormoglik**, **kelishlik**, **kelmoglik**.

Harakat bilan yasaluvchi shakl kam qo'llanadi, ya'ni u faqat qo'shimchasi bilan qo'llanilganda fe'l oxiridagi **i** o'rnida **u**, **a** o'rnida **o** bo'ladi: **o'quv**, **o'qi** – **o'quv**, **tashi** – **tashuv**, **qursha** – **qurshov**.

Harakatdagi harakat nomining barchasi otga ko'chgan: **saylov**, **qistov**, **tanlov**, **o'quv**, **chanqov**.

Harakatdagi harakat nomi fe'lning bosh shakli, noaniq shakli bo'ladi.

Bo'lishli bo'lishsizlik. Aytilganidek, ravishdosh, sifatdosh va harakatdoshda bo'lishli-bo'lishsizlik mavjud. Bo'lishlilik nol shakl bo'lsa, bo'lishsizlik ravishdoshda **-may/masdan** (o'qimagan, o'qimasdan), sifatdoshda **-ma** (o'qigan – o'qimagan), harakatdoshda **-maslik** (o'qish – o'qimaslik) qo'shimchalari yordamida hosil qilinadi. Bu shakllar **-ma** yordamida hosil qilingan qo'shimchadir. Fe'l shakl yasovchisi bilan hosil qilingan ayrim murakkab harakatdoshlar maktab darsligida qayd etilmagan. Ularning tarkibi va qo'llanilishi quyidagicha:

Harakatdosh shakli	Tarkibi	Ma'nosi	Misol
-kerak	shart mayli shakli + modal so'z	gumon, taxmin	borsa kerak
-gan bo'l	sifatdosh shakli + bo'l fe'li	yuzaki bajarish	tugatsam kerak
-qanim bo'lsin	sifatdosh shakli + egalik qo'shimchasi + bo'l fe'li	jazm qilish	qatnagan bo'ldi
-(a)y de	buyruq shakli + de fe'li	harakat chegarasi	achinayotgan bo'ldi
-gisi kel	-gi qo'shimchasi + egalik shakli + kel fe'li	harakat istagi	borganim bo'lsin
-gan	sifatdosh va ravishdosh takrorlanishi	surunkali davomiylik	qilmaganim bo'lsin

Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi (harakat lar) Ayrim fe'llar boshqa fe'llning ma'nosini biroz o'zgartirish xizmat qiladi va shakl yasovchi qo'shimchadek vazifa tutadi. Bunday fe'l **ko'makchi fe'l** deyiladi va vaqtincha o'z ma'nosini yo'qotgan bo'ladi. Ma'nosi biroz o'zgarayotgan yetakchi fe'l deb nomlanadi. Masalan, **Salim kitobni o'qib** gapida **chiqdi** fe'li «tashqarida bo'lmoq» lug'aviy ma'nosini yo'qotib, gapdagi **o'qib** yetakchi fe'llining ma'nosini biroz o'zgartiradi, ya'ni undan anglashilgan harakatning tugallanganligini bildirish uchun xizmat qilmoqda. Yetakchi va ko'makchi fe'llar **ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi** deyiladi.

Yetakchi fe'l va ko'makchi fe'l uch xil birikadi:

- ravishdoshning **-(i)b** shakli orqali: **o'qib turdi, aytib qoldi**
- ravishdoshning **-a/y** shakli orqali: **yura boshladi, so'ray oldi**
- juftlashish orqali: **yozib oldim – yozdim-oldim, tugatib qo'yding – tugatding-qo'yding, to'xtab qoldi – to'xtadi-qoldi**

Bu uch vosita barcha yetakchi va ko'makchi fe'llarni birlashtirish qilavermaydi: **yozdi-boshladi, ayta soldi** ko'makchi fe'lli qo'shilmalari me'yoriy emas. Me'yoriy: **yoza/yozib boshladi, aytib soldi**.

Hozirgi o'zbek adabiy tilida bitta ham sof ko'makchi fe'l yoki 30 ga yaqin (darsliklarda 25 ta, ba'zan 27 ta) mustaqil fe'l ko'makchi fe'l vazifasida kela oladi: **ber (ver), bil, bit (bitir), bor, boshla boq, bo'l, yet, yoz, yot, kel, ket, ko'r, ol, sol, tashla, tur, tush, chiq, yubor, yur, o'l, o't, o'tir, qara, qol, qo'y**.

25 ta ko'makchi fe'l (**yoz** va **boshla** so'zidan boshqasi) yetakchi fe'lga ravishdoshning **-(i)b** shakli yordamida birika oladi:

O'qib	berdi	bo'ldi	ko'rdi	(yoqib) tushdi	o'tdi
	bildi	(anglab) yetdi	oldi	chiqdi	o'tirdi
	bitirdi	yotdi	(aytib) soldi	yubordi	qaradi
	bordi	keldi	tashladi	yurdi	qoldi
	boqdi	ketdi	turdi	o'ldi	qo'ydi

²³ Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abduraimova M. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – B.60.

-(i)b, -a/y bor/ kel	harakatning davomiyligi	unutib bordi, o'qib bordi
-a/y boshla	boshlanish	yura boshla, o'qib boshla
-(i)b boq/ko'r/ qara	sinash	o'qib boq, o'ylab ko'r
-(i)b bo'l	to'la bajarilish	yozib bo'l, yuvib bo'l
-(i)b yet	to'la bajarilish	anglab yetdi, pishib yetgan
-a/y yoz	bajarilishga yaqinlik	qulayozdi, yorilayotdi
-(i)b yot/tur/ o'tir/yur	davomiylik	o'qib yot, aytib tur, yotib o'tir
-(i)b ket	to'la, kuchli bajarilish; boshlash va davom etish	tarqab ketdi, isib ketdi; lab ketdi, maqtab ketdi
-a/y ket	boshlash va davom etish	o'qiy ketdi, gapira ketdi
-(i)b sol	to'la-to'kis bajarilish	aytib sol, yuragini to'kib soldi
-a sol	ketma-ketlik	ola solib ot, kela solib tashla, tura solib tashlan
-(i)b tashla/ yu bor	to'la va tez yuzaga kelishi	o'qib tashla, to'qib tashla; haydab yubor
-(i)b chiq	tugallash	o'qib chiq, so'rashib chiq, aylanib chiq
-(i)b tush	butunlay	ag'darilib tushdi, yiqilib tushdi, yoqib tushdi, yarashilib tushdi
-(i)b o'l	yuqori darajada davomiylik, takroriylik	mudrab o'lyapman, surishtirib o'ldi, sog'inib o'ldi, chanoqab o'ldi
-(i)b o't	tugallik, alohida e'tibor	bo'lib o'tdi, gapirib o't
-(i)b qol	holatga aylanish; kutilmaganlik davomiylik	tikilib qol, serrayib qoldi; kelib qoldi, so'rab qol; jonlanib qoldi
-a/y qol	ruxsat, rozilik, istak	bora qol, yura qol, keta qol
-(i)b qo'y	holatga aylanishi davomiylik bir marta bajarilish	suyab qo'y, ilib qo'y; o'ylan-tirib qo'y, shoshirib qo'y; qarab qo'y, yo'talib qo'y

... fe'li so'z qo'shilmasi qisqargan holda ishlatilishi va ... mumkin: **aytib yubor – aytvor, bora ber – bora- ... olmadi – unutilmadi.**

... fe'li so'z qo'shilmasida ko'makchi fe'l birdan ortiq ... mumkin: **aytib berib tura qol, aytib bera olmay qoldi.** ... ko'makchi fe'l uchun oldingi ko'makchi fe'li so'z ... yetakchi fe'l bo'ladi.

... (yetakchi fe'l) **ber** (ko'makchi fe'l), **aytib berib** (yetakchi ... (ko'makchi fe'l). Bu ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasi ichi- ... ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasidir.

Eslatma

ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasi **fe'l+fe'l** tipidagi qo'shma fe'l ... **aytib berib tura qol, aytib bera olmay qoldi.** Farqi:

1) ko'makchi fe'l olib tashlansa, yetakchi fe'l ma'nosi biroz ... **yozib bordi – yozdi, isib ketdi – isidi;** qo'shma ... yordamchi fe'l ma'noni butunlay o'zgartiradi: **sotib ol – ... ishlab chiqardi – ishladi;**

2) so'z birikmasida birdan ortiq gap bo'lagi mavjud: **Quvonib ... o'zlad** (kesim); ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasi bitta gap ... bo'lib keladi: **O'ylab qoldi** (kesim).

Eslatma

Ravishdosh shaklidagi ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasida nisbat va bo'lishsizlik ko'rsatkichi yetakchi va ko'makchi fe'lning birortasiga yoki har ikkalasiga qo'shilishi mumkin: **to'xtatib qo'yishdi; aytib qo'yma, aytmay tur, aytmay turma;** zamon, mayl, shaxs-son qo'shimchalari esa ko'makchi fe'lga bo'ladi. Ikkala fe'l bir shaklda juftlashsa, sanalgan qo'shimcha ikkalasida ham bo'lishi mumkin: **tamomlashdi-qo'yishdi.**

Maktabning joriy ona tili darsliklarida qayd etilmagan va sharhlanmagan ayrim lug'aviy shakl hosil qiluvchi qo'shimchalar mavjud. U ham harakatning tarzini bildiradi:

1) harakatning kuchsiz darajasini bildiruvchi qo'shimchalar:

-msira/imsira	yig'lamsira, kulimsira.
-qira/inqira	ishonqira, oqarinqira, o'chinqira
-sh/ish	to'lish, qizish, oqarish, to'xtash (yuragi)
-q/iq/k/ik	tutaq, toliq, shishiq, junjik, ko'nik

2) harakatning kuchli darajasini bildiruvchi qo'shilma so'zlar:

-la/ala	quvla/quvala, ishqala, savala, siypala, cho'qilla, chayqala, siltala, opichla
-qi/g'i	yulqi, sizg'i, to'zg'i, biji – bijg'i
-chi	tipirchila, tepchi, terchila
-a	bur – bura, quvon – quvna, urin – urna.
-gila/kila/qila/g'ila	yugurgila, titkila, tepkila, chopqilla, turtkila, tortqila, ezig'ila, cho'zg'ila
-ga/ka/qa	surga, surka, chayqa

Mustahkamlash uchun savollar

1. Fe'lning lug'aviy shakl tizimi haqida gapiring. 2. Fe'l nisbat nima? 3. Aniq nisbat va uning shakli haqida gapiring. 4. O'zlik nisbat va uning shakli haqida gapiring. 5. Majhul nisbat va uning shakli haqida gapiring. 6. Orttirma nisbat va uning shakli haqida gapiring. 7. Birgalik nisbat va uning shakli haqida gapiring. 8. Fe'lning vazifa shakli nima? 9. Kesimlik shakli haqida gapiring. 10. Nokesimlik shakli haqida gapiring. 11. Ravishdoshning ma'nosi, shakl tizimi va sintaktik vazifasi haqida gapiring. 11. Sifatdoshning ma'nosi, shakllar tizimi va sintaktik vazifasi haqida gapiring. 12. Harakat nomining ma'nosi, shakl tizimi va sintaktik vazifasi haqida gapiring. 13. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi haqida gapiring. 14. Yetakchi fe'lning xususiyatlarini bayon qiling. 13. Ko'makchi fe'lning xususiyatlarini bayon qiling. 14. Ko'makchi fe'lning ma'nosi va varianti haqida gapiring. 15. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi va qo'shma fe'lning farqini tushuntiring. 16. Ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasi va so'z birikmasi qanday farqlanad? 17. **-(i)b** shaklli yetakchi fe'lga birikuvchi ko'makchi fe'llar qaysilar? 18. **-a/y** shaklli yetakchi fe'lga birikuvchi ko'makchi fe'llar qaysilar? 19. Har ikkala shaklli yetakchi fe'lga birikuvchi ko'makchi fe'llar qaysilar? 20.

harakatning kuchsiz darajasini bildiruvchi qo'shimchalarni sanang va ma'nosini izohlang. 21. Harakatning kuchli darajasini bildiruvchi qo'shimchalarni sanang va ma'nosini izohlang.

Topshiriqlar

1. Bir mahal G'ulomjon tuynukdan erinib chiqayotgan tutun-
ni qash so'zlandi. (M.Ism.) 2. So'ng uzun do'nglik ortiga o'tib,
qashmay kutdi. (P.Qod.) 3. Yigit ko'zini yashirishga joy topolmay
qashdi. (S.Ahm.) 4. Bu ko'cha bilan ikki-uch yuz odim yurilgach,
qashiq guzariga yetiladi. (H.Shar.) 5. Ona-bola uzoq yig'lashdi-
ni ko'z yoshlari bitguncha bo'zlashdilar. (A.Qod.) 6. Operatsiya
qashan xona tayyorlandi. 7. Abituriyent test sinoviga puxta tayyor-
landi. 8. Yo'l chekkasidagi gullar ochildi. 9. Xonani tozalashdan
qashan oshik-derazalar ochildi. 10. Mohinur xayolga berildi. 11. In-
qashimli, a'lochi talabalarga mukofot berildi. 12. Masala ikki
qash bilan ishlandi. 13. Bahorda yerlar ishlanib, chigit qadaldi.
14. Yerning unumdorligi ko'tarildi. 15. Parda yopilishi bilan qarsak
ko'tarildi. 16. Qizcha nariroq surildi. 17. Ish ancha ilgari surildi.
18. Qaror o'qildi. 19. Daryo chayqaldi. 20. Nutq plyonkaga yozil-
di. 21. U yosh havaskorlar to'garagiga yozildi. 22. Qush o'ljasiga
qashlak tashlandi. 23. Uning ayblari ochib tashlangan edi. 24. Qor
qashq'aygan, unda qon izi bor edi. 25. Inson tirik ekan, umidsizlan-
masligi kerak.

1. Fe'llarni ajrating.
2. Fe'llardagi lug'aviy shaklni aniqlang.
3. Nisbat shaklini aniqlang.
4. Bo'lishli-bo'lishsiz fe'llarni guruhlang.
5. Sifatdosh, ravishdosh, harakat nomi shaklini aniqlang.
6. Yordamchi, ko'makchi va to'liqsiz fe'llarni aniqlang.
7. To'liqsiz fe'l qanday so'z bilan kelayotganini tushuntiring.
8. Kelishik, egalik shaklini olgan fe'llarni, ularning sintaktik va-
zifasini aniqlang.

9. Quyidagi so'zlar tarkibida yaxlitlangan nisbat shaklini ajra-
ting. Nisbat shaklining o'timli-o'timsizlikka ta'sirini aniqlab, qavs
ichida izohlang: **tortinmoq, qarashmoq, ko'rishmoq, yarash-
moq, kelishmoq, yetishmoq, cho'qinmoq, botinmoq, achin-
moq, sevinmoq, kechirmoq, o'ynashmoq, to'ldirmoq, sog'in-
moq, kelin, yig'in, kirish, tuzat, yupat, surishtir, uyg'ot, uy-
g'on, solishtir.**

21-DARS

FE'LNING SINTAKTIK (MUNOSABAT) SHAKLI

Kesimlik shakli. Fe'lning munosabat shakli – tasdiq, inkor, mayl, zamon, mayl va shaxs-son. Bu shakl kesim bo'lib kelgan fe'lning har qanday fe'lda va boshqa so'z turkumlarida bo'ladi. Fe'l kesim bo'lganligi kelishga ko'proq xoslangan turkum bo'lganligi uchun ba'zi fe'lning boshiga unga erkin va cheklanmagan darajada birikadi.

Tasdiq-inkor. Tasdiq-inkor harakatning yuz berish/yuz bermasligini bildiradi. Tuslangan fe'l tasdiq yoki inkor shaklda bo'lishi shart.

Tasdiq quyidagicha ifodalanadi:

- a) nol shakl orqali (**o'qiyman, keldim**);
- b) ko'makchi fe'lli so'z qo'shilmasining har ikki qismiga bo'linadigan sizlik qo'shimchasini qo'shish orqali (**aytmay qo'yma, yozmay turma, kelmay qolmayman**);

c) kinoya orqali (**Bormaysan-a, bormaysan!**).

Inkor quyidagicha ifodalanadi:

- 1) **-ma** eng ko'p qo'llanadigan shakl orqali: **o'qi – o'qilma, keldi – kelmadi, borgan – bormagan, yuryapti – yurmayapti, to'xtabdi – to'xtamabdi** kabi. U **-mas, -may, -maslik** ko'rinishiga ham ega: **aytmas** (so'z), **aytmay, aytmaslik**;

2) **emas** fe'l-kesimdagi **-gan/kan/qan** va **-moqchi** qo'shimchalardan keyin bo'lishsiz shaklni hosil qiladi: **kelgan – kelgan emas, borganman – borgan emasman, o'qimoqchisan – o'qimoqchi emassan**.

3) **yo'q** modal so'zi **gan/kan/qan** va **yotgan/ayotgan** qo'shimchali fe'lning kesimdagi bo'lishsiz shaklini vujudga keltiradi. Bunda egalik shakli ham qo'shiladi: **Borgani yo'q. Aytayotganim yo'q**;

4) **na** inkor yuklamasi yordamida ham ifodalanadi: **Bugun na o'qidim, na yozdim**;

5) inkor tasdiq (kinoya, piching asosida) orqali ham voqelanaadi: **Borasan-a, borasan! Borib bo'libsani!**

Mayl. Fe'l asosida ifodalangan harakat-holat haqidagi xabar, buyruq-istak, shart, maqsad ma'nosini ifodalovchi fe'l shakli *mayl* deyiladi. Maylning quyidagi turlari bor:

- 1) xabar;
- 2) buyruq-istak;

Ma'lumot

Xabarlarning joriy ona tili darsligida 3 ta mayl turi ajratilgan: 1) **xabar mayli**; 2) **buyruq-istak mayli**; 3) **shart mayli**.²⁴

Xabar mayli harakat-holatning zamon bilan bog'liq holda bajarilmasligini ifodalaydi. Bu mayl fe'l asosga zamon shaxs-son qo'shimchasini qo'shish orqali ifodalanadi: **keldi**, **kelgani**, **keladi** kabi. Xabar maylining ko'rsatkichi yo'q.

Buyruq-istak mayli harakat-holatning kelasi zamonda bajarilmasligi haqidagi buyruq, iltimos, maslahat ma'nosini ifodalaydi. Uning qo'shimchasi buyruq-istak bilan birga shaxs-sonni ham ko'rsatib ketaveradi:

Men	} Bor	ay(in)	} o'qi	y(in)
Sen		(gin)		(gin)
U		sin		sin
Biz		aylik		ylik
Siz		ing		ng
Ular		sin(lar)		sin(lar)

Buyruq-istak maylining inkor shakli **-ma** qo'shimchasi orqali ifodalangan holda qilinadi: **bormay**, **borma(gin)**, **bormasin** kabi.

Maqsad mayli maqsad, niyat, mo'ljal ma'nosini shaxs-son qo'shimchasidan oldin kelgan **-moqchi** qo'shimchasi orqali ifodalanadi.

Men	} bormoqchi	-man
Sen		-san
U		-
Biz		-miz
Siz		-siz
Ular		-(lar)

²⁴ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: umumta'lim maktablaring 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.83.

Shart mayli shart, payt, istak, iltimos, maslahat, shuningdek to'siqsizlik (asosan, **ham** va **-da** yuklamasi bilan) kabi ma'noni shaxs son shaklidan oldin kelgan **-sa** qo'shimchasi yordamida bildiradi.

Men	}	o'qi-sa	{	m
Sen				ng
U				-
Biz				k
Siz				ngiz
Ular				(lar)

Mayl qo'shimchasi ma'nodoshligi. Mayl qo'shimchasi birining o'rnida qo'llanadi:

a) xabar mayli buyruq maylini ifodalaydi: 1. **Qani, yozamiz bolalar.** 2. **Ketdik, yigitlar.** 3. **Bugun ish ko'p, bolam.** 4. **Mehnatlarning qo'lga suv quyasan, joy-joyiga o'tqazib, avval choy berasan;**

b) xabar mayli shart mayli o'rnida: **Va'da berdingmi, bajar.**

c) buyruq mayli xabar mayli o'rnida: 1. **O'zingiz o'ylab ko'ring.**

2. **Mehnatni ular qilsin-u, foydani siz ko'zlaysiz.**

Zamon. Zamon shakli harakatning uch zamondan, birida sodir bo'lishini ifodalaydi. Shunga ko'ra, uch zamon farqlanadi:

1) o'tgan zamon;

2) hozirgi zamon;

3) kelasi zamon.

Eslatma

Hozirgi zamon **hozirgi-kelasi zamon** ham deyiladi.

O'tgan zamon. O'tgan zamon harakatning gap aytilayotgan paytdan oldin sodir bo'lganligini bildiradi. Uning quyidagi turlari bor:

1) yaqin o'tgan zamon (**-di**) (harakatning nutq momentidan oldin bajarilganligini bildiradi):

Men	}	bor+di	{	-m
Sen				-ng
U				-
Biz				-k
Siz				-ngiz
Ular				-(lar)

2) uzoq o'tgan zamon (**-gan/kan/qan+shaxs-son**) (harakatning uzoq nutq so'zlangan vaqtdan ancha oldin ro'y berganini bildiradi):

Men	}	bor-gan	{	man	}	kechikkan	{	man	}	chiniqqan	{	man
Sen				san				san				san
U				-				-				-
Biz				miz				miz				miz
Siz				siz				siz				siz
Ular				(lar)				(lar)				(lar)

3) o'tgan zamon hikoya fe'li (**b/ib+shaxs-son**) (shakllari so'zlovchi nutq paytidan oldin ro'y bergan harakatni boshqa shaxsdan eshitganligini yoki oldindan kutilgan harakatning amalga oshganligini bildiradi):

Men	}	o'qib	{	man	}	yozib	{	man
Sen				san				san
U				di				di
Biz				miz				miz
Siz				siz				siz
Ular				di				di

4) o'tgan zamon davom fe'li (**-r/ar/ayotgan/moqda edi+shaxs-son** shakllari (**so'zlovchi nutqidan oldin davomli ish-harakatni bildiradi**): Bo'lishsiz shakli **-mas edi** ko'rsatkichi orqali hosil qilinadi.

Bunda to'liqsiz fe'l **-di** shaklini olishi mumkin: **borardim, bormasdim, borarding, bormasding, borardi, bormasdi** va h.k.

Eslatma

O'tgan zamonning yana quyidagi ko'rinishlari bor:

- (i)b edi (uvdi/ovdi): **ko'ribdi, o'quvdi;**
- yotib/ayotib edi: **borayotib edi, o'qiyotib edi;**
- guvchi edi: **qatnaguvchi edi.**

Hozirgi zamon. Hozirgi zamonning uchta ko'rsatkichi bor:

- 1) **-yap** (yotib);
- 2) **-yotir/ayotir;**
- 3) **-moqda.**

Men	}	bor-	yap	}	man	}	Bora-	yotir	}	man	}	-	bor-	}	moqda
Sen					san					san					
U					ti					-					
Biz					miz					miz					
Siz					siz					siz					
Ular					ti										

Hozirgi zamon shakli o'zaro ma'naviy emas, uslubiy qo'llanish bilan farqlanadi.

Eslatma

To'rtta fe'l (**yot, tur, o'tir, yur**) *-(i)b* qo'shimchasini olib, hozirgi zamonni ifodalaydi: **Salim uyda yotibdi. Qalam stol ustida turibdi. Kitob o'qib o'tiribman. Imtihonlarga tayyorlanib yuribmiz.** Shuning uchun bu 4 fe'lning o'tgan zamon ifodalashi ajrata bilish kerak: Afandi yo'l **yuribdi**, yo'l yursa ham mo'l **yuribdi**. Oxiri charchab, bir daraxtning soyasida birpas **o'tiribdi**.

Kelasi zamon. Kelasi zamon **-a/y** shaklidagi ravishdori shaxs-sonda tushlash orqali hosil qilinadi.

Men	}	yoza	}	man	}	o'qiy	}	man	}	o'qimay	}	man	}	di
Sen				san				san				san		
U				di				di				di		
Biz				miz				miz				miz		
Siz				siz				siz				siz		
Ular				di				di				di		

Bu shakl 2 xil:

- 1) hozirgi-kelasi zamon (**qush uchadi, odam gapiradi, kollejdagi o'qiydi**);
- 2) sof kelasi zamon (**ertaga boraman, uch-to'rt kun chiday-san**) ma'nosini ifodalaydi.

Eslatma

Kelasi zamon shakli umumzamonni ham ifodalaydi: Yer o'z **o'qi atrofida aylanadi. Baliq suvda yashaydi.**

...tashning **-r/ar (-mas)** ko'rsatkichi bilan hosil bo'luvchi shaxs-sonda tuslash orqali **kelasi zamon gumon** hosil bo'ladi hamda bu shakl gumon-taxmin ma'nosiga ega bo'ladi.

{	o'qir	man	yozar	man	yozmas	man
		san		san		san
		—		—		—
		miz		miz		miz
		siz		siz		siz
		(lar)		(lar)		(lar)

Hozirgi-kelasi zamonning **-gay/kay/qay, -gu/ku/qu** qo'shimchasi bilan tuslash orqali hosil bo'luvchi shakli ham bor. U, asosan, she'riyatda, shuningdek, shevada ishlatiladi: **borgayman, borgum** va h.k.

Zamon shakli ma'nodoshligi. Zamon shakli ko'chma ma'no bilan birining o'rnida ishlatiladi. U quyidagicha:

- 1) aniq o'tgan zamon kelasi zamon o'rnida: **Hozir qorong'ida qaynoqqa bordiq-u, nimayam qildik.**
- 2) hozirgi zamon kelasi zamon o'rnida: **Bugun Qarshi poyezdini bilan Toshkentga jo'nab ketvapman.**
- 3) hozirgi-kelasi zamon o'tgan zamon o'rnida: **Alisher Navoiy 1441-yili Hirotda tug'iladi.**
- 4) o'tgan zamon kelasi zamon o'rnida: **Qani, yozdik.**
- 5) hozirgi zamon o'tgan zamon o'rnida: **Tashqariga qarasam, nikki bola urishyapti.**

Shaxs-son. Fe'dan ifodalangan harakat-holatni bajaruvchi shaxsni bildirib, fe'lni va boshqa mustaqil so'zni kesim sifatida shakllantiruvchi, ega bilan bog'lab keluvchi shakl **shaxs-son** shakli deyiladi. **So'zning shaxs va sonda o'zgarishi tuslanish deyiladi.**

Hozirgi o'zbek tilida shaxs-son ko'rsatkichining 4 ta guruhi mavjud:

- 1) birinchi (**-man, -san**, nol shakl yoki **-di/ti, -miz, -siz(lar)** gu-ruh (**-lar**) **-yap, -yotir, -moqda, -gan/kan/qan, -i)b, -a/y, -moqchi** ko'rsatkichidan keyin qo'shiladi:

Men	}	bor-	gan	}	man	boryap	}	man	}	bora
Sen					san			san		
U					-			ti		
Biz					miz			miz		
Siz					siz			siz		
Ular					di			ti		

2) ikkinchi (-m, -ng, -k, -ngiz, -(lar)) guruh -di, edi, -sa kichidan keyin qo'shiladi:

Men	}	bordi	m	}	borgan	m	}	borsa
Sen			ng			ng		
U			-			-		
Biz			k			k		
Siz			ngiz			ngiz		
Ular			(lar)			(lar)		
			edi					

3) Uchinchi (-im, -ing, -i, -imiz, -ingiz, -(lar)i) guruh o'tgan hozirgi zamon ko'rsatkichi bilan yo'q so'zi orasida bo'ladi:

Men	} borgan	im	} borayotgan	im	} yo'q
Sen		ing		ing	
U		i		i	
Biz		imiz		imiz	
Siz		ingiz		ingiz	
Ular		(lar)i		(lar)i	

Shaxs-son qo'shimchasining uchinchi guruhi kelasi zamonning she'riy uslubga xos -gu/ku/qu va fe'l modal shaklidan biri bo'lgan -gi/ki/qi (kel) ko'rsatkichidan keyin ham qo'shiladi: **men borgum, borgim keldi, sen borgung, boriging keldi** va h.k.;

4) to'rtinchi guruh buyruq-istak mayli bilan birgalikda ifodaladi: bor, boring, borsin, boray, boraylik kabi.

Eslatma

Shaxs-son shakli kesim vazifasida kelgan fe'ldan boshqa mustaqil so'zga ham qo'shiladi: **ishchiman, a'lochisiz, birinchidir** kabi.

Shaxs son qo'shimchasining ko'chma ma'noda qo'llani-

Shaxs son qo'shimchasi ko'chma ma'noda ham qo'llanadi.

1) ko'chishi:

1) I shaxs o'rnida ko'plik: **1. Biz ko'rganmiz** (Men ko'rganman).

2) II shaxs o'rnida ko'plik: **2. U keldi** (U keldi). **3. Dada, boring** (bor);

3) III shaxs o'rnida birlik: **Senlar bilmaysan** (Siz bilmaysizlar).

4) IV shaxs o'rnida birlik: **Ular keldilar** (Ular keldilar).

2) ko'chishi:

1) I shaxs o'rnida I shaxs: **Qani, bolalar, yozamiz.**

2) I shaxs o'rnida III shaxs: **Anvar yugurib borib Ahmadjon-**

ni yoqalidan oldi: – Shunaqa narsa bilan hazil qiladimi,

qani?

3) I shaxs o'rnida III shaxs: **1. Bu borada kamina uzr so'ray-**

di. 2. Nasriddin Afandi asli G'irvondan chiqmaganmikan deb

aytib qoladi kishi.

3) To'liqsiz fe'l. To'liqsiz fe'l (edi, ekan, emish, emas) lug'aviy

shaklini yo'qotib, asosan, kesim vazifasidagi so'zning o'tgan

zamonini ifodalashga moslashgan: U o'qituvchi edi/ekan/emish/

emas kabi. Shuningdek ekan, emish, emas so'zlari boshqa mus-

taqil so'zlarni ot vazifasiga moslaydi: qiziq ekanini bildim.

Xususiyati:

1) lug'aviy ma'noga ega emas;

2) fe'l lug'aviy shaklini olmaydi;

3) asosan, ot-kesimni (fe'lning vazifa shaklini) shakllanti-

radi;

4) gapda bog'lama vazifasida keladi.

Fe'lning tuzilish turi. Fe'l tuzilishiga ko'ra sodda, juft, takroriy

va qo'shma bo'ladi.

Sodda fe'l:

1) tub sodda: **bormoq, kelmoq, o'qimoq, yozmoq, o'tirmoq,**

turmoq, to'xtamoq kabi;

2) yasama sodda: **kechikmoq, birlashmoq, ranjimoq, oqar-**

moq, garangsimoq kabi.

Qo'shma fe'l:

1) fe'l + fe'l: **sotib olmoq, olib bormoq, olib kelmoq, olib**

chiqmoq, olib qochmoq, ishlab chiqarmoq, chiqarib olmoq,

sotib yubormoq, qarab qolmoq;

2) fe'l bo'lmagan so'z+fe'l: **vafot et/qil, voz kech, voyaga yet,**

voqe bo'l, garov bog'la/o'yna, girgитton bo'l, giriftor bo'l/qil,

gum bo'l/qil, gumdon bo'l/qil, da'vat et/qil, yo'l ber/qil, javob ber/ol/qaytar, jazm et/qil, jalb ot/qil, jilo ber, judo bo'l/qil, zabt et/qil, zada bo'l/qil, zor bo'l/qil, izza bo'l/qil, izn ber/so'ra, ishorat et/qil, inkor et/qil, intizor bo'l/et/qil, in'om et/qil, isyon et/qil, isloh et/qil, isnod keltir.

Eslatma

Yasama qo'shma fe'l – tuzilishiga ko'ra qo'shma fe'lning bir ko'rinishi. Chunki tuzilishiga ko'ra qo'shma fe'l ham ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasi ham tushuniladi.

Juft fe'l:

1) biri ravishdosh, ikkinchisi boshqa shaklda: **aylanib-yurmoq, yeb-ichmoq, yelib-yugurmoq, yayrab-yashnamoq, nab-kulmoq, qo'llab-quvvatlamoq, gapirib yurmoq.**

2) ikkisi ham bir xil shaklda (ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasi sining juftlashgan shakli ham shunga kiradi): **o'tgan-ketgan, o'tgan-qaytgan, o'lib-tirilib, o'lib-qutulib, qolgan-qutgan, zarib-bo'zarib, qisinib-qimtinib, qo'llab-quvvatlab, qo'lib-qorilib, hormay-tolmay; aytdim-qo'ydim, yozding-olding chiqdi-qoldi, o'qidik-tashladik va h.k.**

Takroriy fe'l: yurib-yurib, kula-kula, yig'lay-yig'lay, turib-turib, pishgan-pishgan, chiniqqan-chiniqqan.

Eslatma

*O'zak holidagi va aniq o'tgan zamon shaklidagi takroriy fe'lning ba'zisi otga ko'chadi: **yugur-yugur, chopa-chop, mindi-mindi, dedi-dedi.***

Fe'l turkumiga xos uslubiy xususiyat sifatida quyidagilarni ko'rsatish mumkin:

Shaxs-son qo'shimchasi ma'nodoshligi:

1) fe'lning II shaxs birlik qo'shimchasi o'rnida II shaxs ko'plik qo'shimchasi qo'llanadi: **Amaki, ertaga kelasizmi?**

2) fe'lning I shaxs birlik qo'shimchasi o'rnida II shaxs birlik qo'shimchasi: **Tabiatning ishlariga hayron qolasan kishi;**

3) II shaxs ko'plik o'rnida I shaxs ko'plik qo'shimchasi: **Bolalar, bugun diktant yozamiz;**

III shaxs birlik o'rnida III shaxs birlik qo'shimchasi: **U**
Ertaqda deddi – **Shunaqa ish bilan hazillashib bo'la-**

qo'shimchasi ma'nodoshligi:

Ertaq zamon davom fe'li o'rnida hozirgi-kelasi zamon
 keladi **Butun qishloq ular haqida gaplashishadi**
(qashishapti);

Ertaq zamon o'rnida hozirgi zamon shakli keladi: **Ertaq**
qashishapti;

Ertaq zamon o'rnida o'tgan zamon shakli keladi: **Qarasam,**
qashishapti.

Ertaq qo'shimchasi ma'nodoshligi:

Ertaq shart maylidagi fe'l buyruq mayli o'rnida keladi: **Qani, ket-**
ishlar;

Ertaq shart mayli shart mayli o'rnida keladi: **Kelaman dedingmi,**
qashishapti.

Ertaq qo'shimchasi ma'nodoshligi:

Ertaq nisbati shakli ko'plik shakliga ma'nodosh: **Ular**
qashishapti – **Ular keldilar;**

Ertaq qo'shimchasining o'zaro ma'nodoshligi: **-l, il, -n, -in,**
-t, -ti, -t, -tir, -ir, -giz; -kiz, -kaz, -qiz, -qaz.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Kosimlik shakli nima? 2. Tasdiq-inkor haqida gapiring. 3. Tas-
 diq va uning ifodalanishi haqida gapiring. 4. Inkor va uning ifodala-
 nishi haqida gapiring. 5. Mayl va uning turlari haqida ma'lumot be-
 ring. 6. Xabar mayli nima va u qanday ifodalanadi? 7. Buyruq-istak
 mayli nima va u qanday ifodalanadi? 8. Maqsad mayli nima va u
 qanday ifodalanadi? 9. Shart mayli nima va u qanday ifodalana-
 di? 9. Zamon va uning turlari haqida ma'lumot bering. 10. O'tgan
 zamon va uning turlari, ifodalanishi haqida gapiring. 11. Hozirgi
 zamon va uning ifodalanishi haqida gapiring. 12. Kelasi zamon
 va uning turlari, ifodalanishi haqida gapiring. 13. Zamon shakli-
 ning ko'chma ma'noda qo'llanishi haqida gapiring va uning turlari
 haqida ma'lumot bering. 14. Tuslanish nima va uning nechta turi
 bor? 15. Birinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 16. Ik-
 kinchi guruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 17. Uchinchi gu-
 ruh shaxs-son qo'shimchalari qaysilar? 18. To'rtinchi guruh shaxs-
 son qo'shimchalari qaysilar? 19. To'liqsiz fe'l nima? 20. Fe'lning

tuzilishi haqida gapiring. 21. Tub sodda fe'l qanday fe'l bilan qo'shimcha qo'shish va so'z tuzilishi haqida gapiring. 22. Yasama sodda fe'l qanday fe'l? Misollar keltiring. 23. Qo'shma fe'l haqida gapiring. 24. Yasama qo'shma fe'l? Misollar keltiring. 25. Juft fe'l haqida gapiring va misollar keltiring. 26. Takroniy fe'l haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Oyim harsillab nafas olgancha qorong'ida yig'ib yubordi – Rang ko'yi lablari tit-rab, yuzimga qarab turdi-turdi-da, Otabek o'z ko'zidan yig'ib uyga kirib ketdi. (O'.Hosh.)
2. Xazinachilar sipohlar orasida ikki otni yetaklashib hudaychi yoniga yetdilar. (A.Qod.)
3. Otabek orasi Otabek Zaynabdan so'rab, Kumushning uxlab yotganini ko'rdi. (A.Qod.)
4. Fojianing yigirmanchi kunida yana xatini yozib qilinib, butun yurtga osh berildi.
5. Sizdan o'zimni chaqirdingiz, gar emasman! – dedi yig'lagan ko'yi Zaynab... (A.Qod.)
6. Omborga borib-kelguncha, lavlagini xirmon qilib uyib tashladim. (O'.Hosh.)
7. Berib yaxshi bo'lguncha, bermay yomon bo'lguncha qol.
8. O'rik gullashi bilan qora sovuq bo'lib, hamma yoqni shatib ketdi.
9. Inson bo'lish kurashchi bo'lmoqlikdir. (I.O'zbek.)
10. Sevmoq uyat emasdir, Har kimda bor bu savdo... 11. O'zbek kishining zarari haqida qancha gapirilmasin, bu dahshatli og'ir qarshi kurash sust ketmoqda.

1. Kesim vazifasida kelgan fe'llarni ajrating.
 2. Bu fe'llarning grammatik shaklini aniqlang.
 3. Zamon turi va shaklini aniqlang hamda fe'llar qanday partikulalarga birikayotganini aniqlang.
 4. Mayl turi va shaklini aniqlang.
 5. Shaxs-son shakli va turini aniqlang.
 6. Fe'llarni tahlil qiling.
- Tahlil tartibi:**
1. Mustaqil yoki yordamchi fe'lligini aniqlash.
 2. Qaysi lug'aviy ma'no guruhiga mansubligini aniqlash.
 3. Tub yoki yasamaligi.
 4. O'timli-o'timsizligi.
 5. Lug'aviy shakllari.
 6. Sintaktik shakllari.
 7. Tuzilishiga ko'ra turi.
 8. Gapdagi vazifasi.

22-DARS FE'L YASALISHI

Fe'l yasash haqida. Fe'l ham qo'shimcha qo'shish va so'z tuzilishi bilan barcha mustaqil va alohida olingan so'z tuziladi.

Fe'l yasash – fe'l yasashining keng tarqalgan turi. Fe'l bilan faqat boshqa turkumdan fe'l yasaladi (5 ta fe'l bilan alohida so'z turkumi). Ular quyidagicha: tasallamoq, ko'zikmoq, qonamoq, suvsamoq, pranyamoq, qisqarmoq, oqarmoq, garangsimoq.

Fe'l yasashning boshqa turlari: ikkilanoq, birikmoq, shayshaymoq, slzlammoq, mensimoq, sensirammoq, shayshaymoq, ko'paymoq, kechikmoq, tezlashmoq, shayshaymoq, yo'qotmoq, yo'qlamoq, yo'qolmoq, shayshaymoq, voyvoylammoq, dodlammoq, shayshaymoq, gumburlamoq, shildiramoq, yaltiramoq, mitilla-

Fe'l yasovchi qo'shimchalar. Fe'l yasashning eng keng tarqalgan turi qo'shimchalar qo'shish yo'li bilan fe'l yasashdir. Bunday usul bilan fe'l bo'lmagan so'zlardan fe'l yasalanadi. Hozirgi o'zbek tilida eng faol fe'l yasovchi qo'shimcha -la hisoblanadi. Bu qo'shimcha sonidan boshqa barcha so'z turkumiga qo'shilib fe'l yasay oladi. Masalan, oqla, ishla, tekisla, tezla, shayshayla, voy-voyla kabi.

Fe'l yasovchi qo'shimchalar, ularning xususiyatlari, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qo'shim-cha	Xususi-yati	Yasalma	Asos
a:		sana, tuna, yo'ta, yasha, osha, qona, o'yna	ot
		bo'sha, qiyna	sifat
		shildira, hilpira, g'ildira, guidura	taqlid so'z
an:	unumsiz	kuchan	ot
i:		ranji, changi, avji	ot

		tinchi, boyi	
illa:		chirqilla, guvilla, zirilla, lovilla	
ik:		ko'zik	
		birik	
		kechik	
ir//ur:		gapir	
		ko'pir	
		tupur (tuf+ur)	
ira:		sharqira, yaltira, zirqira, yarqira, mo'llira	
y//ay:		kuchay	
		toray, kengay, keksay, qoray, ulg'ay (ulug'+ay), pasay (past+ay), susay (sust+ay)	
		kamay, ozay, ko'pay	
ka:	unumsiz	iska	
la:		egovla, mog'orla, bolala, gulla, yog'la, ishla, arrala, zangla, egalla (ega+la), ko'zla, bog'la, boshla, yo'lla	
		maydala, tozala, yaxshila, tikla, tekisla, yomonla	
		sizla, senla	
		tezla, sekinla	
		dodla, chuhla	
		gumburla, shivirla	
		yo'qla	
lan:		faxrlan, gavdalan, lazzatlan, zavqlan, jonlan, xavotirlan, ovqatlan, foydalan	
		shodlan, achchiqlan, sergaklan	
		ikkilan	
lash:		do'stlash, suhbatlash, ahdlash, bahs- lash, maslahatlash	

	yirklash, osonlash, asabiylash, qiyinlash, yaqinlash, og'irlash, oydinlash, uzoqlash, qo'pollash, go'zallash	sifat
	birlash	son
	birgalash, tezlash	ravish
	qoyillat	sifat / modal
	sahnalashtir, kinolashtir	ot
	soxtalashtir	sifat
unumsiz	yo'qol	modal
	o'zgar, oqar, ko'kar, qisqar, eskir	sifat
	ho'ngra, ma'ra	taqlid
unumsiz	mensi	ol-mosh
	garangsi	sifat
	qiziqsin, yotsin	sifat
unumsiz	aybsit	ot
	kamsit	ravish
	suv-sira, tuz-sira, xayol-sira, qon-sira, ersira, yog'sira, xavf-sira, gumon-sira, hadik-sira	ot
	yotsira, begonasira	sifat
	sensira, sizsira	ol-mosh
ot:	to'lat, berkit	sifat
	yo'qot	modal
hi/shi:	unumsiz ko'pchi	ravish
	g'ingshi	taqlid
q/iq:	orziq, yo'liq	ot
	dimiq, zoriq, namiq, zo'riq	sifat
qar/g'ar/qir:	unumsiz jamg'ar, boshqar	ot
	hayqir	taqlid

Eslatma

Yasama fe'llarda o'ziga xoslik mavjud:

1. Ba'zi yasama fe'llar iboraga teng keladi va u bilan ma'nodoshlik hosil qiladi: **gulladi – gulga kirdi**

2. Fe'l yasovchi tizimida ma'nodoshlik qatori hosil qiladigan bor: **suv**s**adi – suvsiradi, sen**l**adi – sensiradi.**

3. Barcha qo'shimchalar bilan yasalgan fe'llarni qo'shimcha fe'lga almashtirish mumkin: **tasdiqladi – tasdiq qildi, imzoladi – imzo qo'ydi, yodga oldi – yodladi, esdan chiqardi – uning eslatilishiga o'tga qamchi bosdi – qamchiladi.**

So'z qo'shish yo'li bilan qo'shma va juft fe'l yasaladi.

Qo'shma fe'l. Qo'shma fe'l qismining qaysi so'z turkumiga mansubligiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1. **Fe'l + fe'l** qismli qo'shma fe'l: **sotib olmoq, olib borib, olib kelm^oq, olib chiqmoq, olib qochmoq, ishlab chiqarmoq, chiqarib olmoq.** Bunday fe'l kam uchraydi.

2. **Fe'l bo'lmagan so'z + fe'l** qismli qo'shma fe'l. Buni hisobga olib qo'yib qo'yilishda qilmoq, etmoq, aylamoq, topmoq, yemoq, urmoq, ko'rmoq, kelmoq, keltirmoq, bo'lmoq, berm^oq, olmoq kabi yordamchi fe'llar qatnashadi: **bezo**r** bo'l/qil, bidbid qil, blinib bo'l/qil/qo'y, bong ur, bunyod qil//et, vasf et, vafot et/qil, vaf^o kech, voyaga yet, voqe bo'l, garov bog'la/o'yna, girgitt^on bo'l, giriftor bo'l//qil, gum bo'l//qil, gumdon bo'l//qil, da'vat et/qil, yod et/ol, jabr ko'r/qil, javob ber/ol/qaytar, jazm et/qil, jalb et/qil, jiz et, jilva qil, jilo ber, judo bo'l/qil, zabt et/qil, zad^on bo'l/qil, zikr et/qil, zomin bo'l, zor bo'l/qil, izza bo'l/qil, izn ber/so'ra, izhor et/qil, imo et/qil, inkor et/qil, intizor bo'l/et/qil, in'om et/qil, isyon ko'tar/qil, isloh et/qil, isnod keltir, iste'fo ber, abgor bo'l/et, ado bo'l/et/qil, aziyat chek/tort, azm et/qil, azob ber/tort/chek, ayb et/qil, ayyuhannos sol/tort, iqr^or bo'l/qil, yo'l bos/ko'rsat/ol/qo'y, kalla ur/tashla, karomat qil/ko'rsat, kasal bo'l, kashf et/qil, ko'ngil ber/qo'y, lat ye, madh et/qil, mazax qil, mayl qil/ko'rgiz, mashq qil, mag'lub bo'l/qil/et, mahv et/qil, mahliyo bo'l/qil/et, muolaja qil, musodara qil/et, muhayyo qil, nazar sol/et, nazorat qil/et, namoyon bo'l/et/qil, namoyish qil/et, nasib bo'l/et/qil, nashr et/qil, na'ra tort/ur, nido qil.**

Juft fe'lning ikki shakli bor:

1. Bir ravishdosh, ikkinchisi boshqa shaklda: yayrab-yashnab, o'ynab-kulmoq, aylanib-o'rgilmoq, yeb-ichmoq, yelib-yugurmoq, qo'llab-quvvatlamoq.

2. Har ikki bir xil shaklda: kelib-ketib, kirib-chiqib, ko'rgan-bilgan, oshirib-toshirib, ochilib-sochilib, osha-tosha, tejab-tajab, yuvib-tarab, yayrab-yashnab, o'tgan-ketgan, o'tgan-yetgan, o'llib-tirilib, o'lib-qutulib, qolgan-qutgan, qizarib-qizilgan, qislinib-qimtinib, qo'llab-quvvatlab, qo'shilib-qorilib, qalib-o'rgilib, aytmay-netmay, aldab-suldab, aralashib-aylashib, achib-bijib, baqirib-chaqirib, buralib-suralib, berib-qozarib, yeb-ichib, yegan-ichgan(i), yelib-yugurib, yig'lab-siqtab, indamay-netmay, hormay-tolmay.

Har ikki qismi yakka qo'llanadigan juft fe'llar ko'rinishi:

1. Qismi o'zaro sinonim: hormay-tolmay, qo'llab-quvvatlamay.

2. Qismi o'zaro antonim: kelib-ketib, kirib-chiqib, o'lib-tirilib, qolib-turlib.

3. Qlsmning ma'nosi yaqin: baqirib-chaqirib, ko'rgan-bilgan, oshirib-toshirib, ochilib-sochilib, oqizmay-tomizmay, aylanib-o'rgilmoq, yeb-ichmoq, yelib-yugurmoq, yayrab-yashnamoq, o'ynab-kulmoq, achib-bijib, yuvib-tarab, o'tgan-betgan, qislinib-qimtinib, qo'shilib-qorilib. Ikkinchi qismi yakka qo'llanmaydigan, ishlatilmaydigan: yig'lab-siqtab, yamab-yasqab, aldab-suldab, qolgan-qutgan.

Har xil fe'llardan tashqari bir fe'lning ikki grammatik shakli ham juftlashishi mumkin:

1. Fe'l vazifa shaklining bo'lishli-bo'lishsiz ko'rinishi: **bo'lar-bo'lmas, yetar-yetmas, aytish-aytmaslik, bilib-bilmay.**

2. Har xil ravishdosh qo'shimchalarini olgan fe'llar: **keta-ketguncha, o'la-o'lguncha.**

Mustahkamlash uchun savollar

andi.

1. Qo'shimcha qo'shib fe'l yasash haqida gapiring. 2. Vazifa shakli nima? 3. Asos so'z nima? 4. So'z qo'shib fe'l yasash haqida gapiring. 5. Qo'shma fe'l nima va uning qanday turlari bor? 6. Qo'shma fe'l nima va uning qanday turlari bor? 7. Takroriy predmet/hodisa/voqea bildirishiga ko'ra 2 ga

Topshiriqlar

kishanla, dodla, sizla, hozirla, salomlash, afsuslan, o'yna, qiyna, qoray, oqar, gumonsira, yo'liq, kechik, tinchoq, olmoq, abgor qilmoq, ado bo'lmoq, ayyuhannos solmoq, bermoq, afv etmoq, xalal bermoq, bayon aylamoq, qiron solmoq, tartibga keltirmoq, barpo etmoq, oh urmoq, tush ko'rmoq, qo'nim topmoq, barbod aylamoq, tomchi, suyunchi, keltirmoq, ninachi, obunachi, ifoda etmoq, to'polonchi, kor, barham topmoq, barq urmoq, janjalkash, duoxon, mahkam mantipaz, bahs etmoq, arizaboz, otalik, kekirik, yonilg'i, kechirim, bo'g'in, savag'ich, bahramand bo'lmoq, sevinch, rak, baham ko'rmoq, g'arg'ara, baho bermoq, bahra olmoq, vos, alik olmoq, sharros, kechuv, toshko'mir, karnaygul, qurt, mingoyoy, qo'ziqorin, sochpopuk, piyozdog', O'rta Chirchik, kaltakesak, Markaziy Osiyo, ovora bo'lmoq, lofchi, aks etmoq, dimlama, afsus qilmoq, band etmoq, Sho'rko'l, ko'ksulton, qur'dori, Oltiariq, uchburchak, mingoyoy, iskabtopar, ishlabchik, rish, savacho'p, gavdali, yeyishli, aloqador, nasldor, serjo, beg'ubor, yashovchan, urinchoq, qizg'anchiq, yeyarmon, yig'ib, so'lg'in, ko'chma, arzirli, jirkanch, imloviy, ichki, dahanaki, hazm, izchil, terskay, gapdon, qaram, sog'lom, qisqa, devqonni, kafangado, sho'rpeshona, sho'rtumshuq, xudobezor, kamqon, kamqon, cho'rtkesar, yebto'ymas, o'zboshimcha, tilyog'lama, o'z bilarmon, qirqyamoq.

1. So'zlarni turkumlarga ajrating.
2. Fe'l turkumiga mansub so'zlarni tub va yasamaga ajrating.
3. Ajratilgan so'zlarni tuzilishiga ko'ra guruhlang.
4. Yasama fe'llarni ma'noli qismlarga ajrating.
5. Ajratilgan qo'shimchalar asosida yangi so'z yasang.
6. Yasama fe'llar o'zagingining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.
7. Qo'shimcha qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishlarini aniqlang.
8. Qo'shma, juft va takroriy fe'llarning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli fe'l yasang.

23-DARS OT

Otning ma'noviy xususiyati. Shaxs/predmet/hodisa/joy nomini bildiradigan so'z ot deyiladi: **odam, o'quvchi, ishchi** so'zlari shaxs, **mayna, kitob, ildiz, bulut** so'zlari predmetni, **yolg'on, tashlash, avariya, inversiya, gurgun, istilo, raqobat, gurgun, surgun, bayram, urush, janjal, to'fon** so'zlari hodi-

sa, **qishloq, shahar, ovul, maktab** so'zlari joyni bildiradi. **Nima, nima, qayer** so'roqlariga javob bo'ladi. Gap tarkibi bo'yicha **qayer** so'rog'ini ham oladi: **asfalt yo'l, tilla sirg'a** kabi. Joy nomini so'rog'iga ham javob bo'lishi mumkin: **shahar** (nima). **Nima** shakl olishi bilan so'rog'i ham o'zgaradi: **uydagi** (qayer), **Qarshidagi** (qaysi). Bu otning o'ziga xos so'rog'i emas.

Otning morfologik xususiyati. Ot kelishik, egalik, kesim, qaytar, kichraytirish-erkalash, qarashlilik, o'rin va payt belgisi, shaklida bo'ladi: **kitobni, kitobim, kitoblar, kitobcha, kitobniki, ko'chadagi, uygacha.**

Qisqartirish

Kelishik, egalik, qarashlilik, o'rin va payt belgisi, chegara shakli boshqa mustaqil turkumlarga ham xos. Lekin ot ularga ko'proq xoslangan.

Otning sintaktik xususiyati. Ot so'z birikmasida ergash so'z (**kitobni o'qimoq**), bosh so'z (**qiziq kitob**) bo'lib keladi. U barcha mustaqil so'z turkumlari, hatto taqlid, otlashgan undov va modal bilan ham sintaktik aloqaga kirishadi.

Ot gapda quyidagi vazifalarda kela oladi:

- ega: **Salim** keldi;
- kesim: **Dadam – o'qituvchi. Shahar – shahar:**
- to'ldiruvchi: **Salimni** ko'rdim. **Kitob** o'qidim;
- aniqlovchi: **Salimning** ukasi keldi. **Asfalt** yo'l ta'mirlandi.

General Rahimov so'zladi;

- hol: **Qishloqda** yashayman. **Shibirg'on** ketdi;

- undalma: **Kuyla, dilkash** **dutorim.**

4. Otning ma'no turlari. Ot bir turdagi shaxs/predmet/hodisa/joydan birini yoki ularning umumiy nomini bildirishiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1) atoqli ot;

2) turdosh ot.

Bir turdagi shaxs/predmet/hodisa/joydan biriga qo'yilgan nom atoqli ot deyiladi: Alisher, Qarshi, Mustaqillik kuni. Atoqli ot **nom** ham deyiladi.

Atoqli ot, odatda, ko'plik qo'shimchasini olmaydi. Uni ko'plikdan boshqa ma'no ifodalanadi:

a) «bir turdagi shaxs/joy» ma'nosi: **To'yga Zulfiyalar ham keldi** (Zulfiya hamda yaqinlari);

b) «o'xshashlik»: **Farhodlar keldi kanal qazmoqqa** (Farhod emas, o'xshashlari).

Atoqli ot, odatda, belgisiz tushum kelishigida qo'llanmaydi.

Atoqli ot turi quyidagicha:

1. Shaxs nomi: **Salim, Uyg'un, Jumaqulov, Oybek, Ergashevich.**

2. Geografik nom: **Qashqadaryo, Boltiqbo'yi, Kavkazorti, O'zbekiston, Hisor, Kavkaz.**

Eslatma

*Tarkibida **bo'yi, orti, oldi** so'zlari bo'lgan joy nomlari qo'shib yoziladi.*

3. Tashkilot nomi: **Qarshi davlat universiteti, Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, «Rohat» kichik korxonasi.**

Eslatma

Xalqaro tashkilot, davlatning oliy tashkilot, mansab va unvonlari nomining har bir so'zi bosh harf bilan yoziladi. Boshqa tashkilot, mansab va unvonlarning birinchi so'zigina bosh harf bilan boshlanadi.

4. Osmon jismlari nomi: **Zuhul, Mirrix, Yupiter.**

5. Gazeta, jurnal, darslik, asar nomlari: **«Nasaf», «Yoshlik», «O'tkan kunlar», «Ona tili».**

6. Suv havzalari va inshootlari nomi: **Chimqo'rg'on suv ombori, Hisor tog'i.**

Eslatma

Suv havzasi va inshooti nomi tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan yoziladi.

Tarixiy sana va bayramlar nomi: **Ramazon, Xalqaro xohishlilar kuni, Mustaqillik kuni.**

Qisqartirish

Tarixiy sana va bayram nomlari tarkibidagi birinchi so'z bosh harf bilan yoziladi.

1. Hayvonlar nomi: **Boychibor, Yo'lbars, Olapar.**

2. Bir turgagi shaxs/predmet/hodisa/joyning umumiy nomini bildiruvchi ot – **turdosh ot.** Otning asosiy qismi turdosh: **suv, yomg'ir, osmon, qalam, daftar, shamol, yong'in.**

Turdosh ot **lug'aviy ma'nosiga ko'ra** 4 ga bo'linadi²⁵:

- a) shaxs oti: **kishi, odam, jin, farishta, ishchi, o'quvchi;**
- b) narsa oti: **paqir, daraxt;**
- c) o'rin-joy oti: **uy, dorixona, maktab, oshyon;**
- d) faoliyat/jarayon oti: **ezmalik, g'allachilik, serobgarchilik, chaqiruv, terim, umum, mehribonlik, yoshlik, tanlov, chopiq, inqilobchilik, chorvachilik.**

Turdosh ot **grammatik ma'nosiga ko'ra** uchga bo'linadi:

1. Bevosita kuzatish mumkin/mumkin bo'lmagan narsa nomini bildirishiga ko'ra:

a) **aniq ot** ifodalagan narsani sezgi a'zosi bilan sezish mumkin: **daraxt, kishi, ovoz, rang;**

b) **mavhum ot** ifodalagan narsani sezgi a'zosi bilan sezish mumkin emas: **sevgi, oqim, tuyg'u, yaxshilik, pishiqchilik, g'umon, gumon, did, ibo, istehzo, mung, rashk, rohat, taskin.**

Aniq otga ko'plik shakli qo'shilib, «**sof ko'plik**» ma'nosini namoyon qila oladi.

2. Bir turga kiruvchi **bitta predmetning** yoki **predmetlar to'ldirishining** nomini bildirishiga ko'ra:

a) **yakka ot** bir turga kiruvchi bitta predmetning nomini bildiradi: **barg, qalam, terak, yaylov;**

b) **jamlovchi ot** predmet to'ldirishining nomini bildiradi: **armiya, qo'shin, lashkar, xalq, ulus, el, jamoa, poda, uyur, suruv, komanda, guruh.**

²⁵ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.108 – 112.

3. Sanalish-sanalmasligiga ko'ra:

a) sanaladigan narsa oti: **daftar, qalam, daryo, tosh,**

b) sanalmaydigan narsa oti: **havo, suv, bug', yog', qum**

Atoqli otning katta qismi turdosh otdan, bir qismi boshqa kumdan o'tgan:

a) **turdosh otdan: Asal, Arslon, Ra'no, Rayhon, Anor,**

b) **sifatdan: Shirin, Buyuk, Tuyg'un, Aziza, Ulug';**

c) **sondan: Yetmishboy, Sakson, To'qson;**

d) **ravishdan: Bultur;**

e) **olmoshdan: Kimsanboy;**

f) **fe'ldan: Tursun, Turdi, O'lmas, Sotiboldi, Unsin.**

Rentgen, xosiyatxon, amper, makintosh, muslimka kabi so'zlar kashf etgan shaxs nomidan turdosh otga o'tgan.

3. Boshqa turkum so'zlarining otga ko'chishi. Ayrim so'zlar, fe'llar, sonlar, taqlidlar otga ko'chadi:

a) sifat: **yigit, qiz, o'g'il, qari, er, xotin, ko'r, issiq-sovug'** (issiq-sovug'idan xabar olmoq), **achchiq-chuchuk, yosh, qari, yosh-u qari, ko'k** (osmon, nasha, dollar) («siyoh» so'zi ham, aslida, sifatdan ko'chgan);

b) fe'l: **yel, shish, yuq, ich, ko'ch, qir, chaqirdi, chorladi, ko'rdi, keldi-ketdi, qo'ydi-chiqdi, oldi-berdi, oldi-sotdi; mindi, -mindi** (bolalar o'yini nomi), **bordi-keldi, keldi-ketdi, oldi-berdi, ur-yiqit, ur-sur, baqir-chaqir, yasan-tusan, supur-sidir, yugur-yugur, oldi-qochdi** (gap), **kuydi-pishdi** (ayol), **iliguzildi** (vaqt), **ichakuzdi** (hangomalar), **supraqoqdi** (farzand, ya'ni so'nggi farzand) kabi sodda, qo'shma, juft va takroriy fe'llar;

c) fe'lning harakat nomi shakli: **kengash, kurash, o'qish, yozish, o'tmish, qilmish, qidiruv, o'ynash, saylov, ishlov, qurshov, qat-nov, qistov, tanlov, tintuv, maqtov, tergov, to'lov, o'quv, chanqov, qalov, qarov, to'ntarish, o'zgarish, qiziqish, o'qish, o'ti-rish, qarash, muyulish//burilish, burilish** («o'zgarish» ma'nosida), **yozuvchizuv, yurish-turish, borish-kelish, bosar-tusar, ko'rolmaslik, kiraverish;**

d) fe'lning sifatdosh shakli: **o'qituvchi, bog'lovchi, kuzatuvchi;**

e) son: **uch, yetti, yigirma, qirq, to'qqiz-to'qqiz;**

f) taqlid: **ququ** (qush), **dudut** (yengil mashina), **popop** (asli: poppop, tikuv mashinasi), **tutu** (tovuq), **patpat** (mototsikl), **shapshap** (magazkushak), **shaqshaq** (qushning nomi).

Otning tuzilish turi. Ot tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft bo'linadi:

a) **sodda ot** bir o'zakdan iborat bo'lib, **tub sodda** (quyosh, bosh, Buxoro) va **yasama sodda** (tinchlik, gulzor, toshloq, qarchilik) kabi turlarga ajraladi;

b) **qo'shma:**

ot+ot: O'zbekiston Respublikasi, ajdargul, ayiqtovon, gul, arpabodiyon;

otlat+ot: Markaziy Osiyo, ko'ksulton, kaltakesak, Sho'r-tol, qaroqol, xomtok;

ot+fe'l: echkiemar, kallakesak, husnbuzar, beshikterva-dunyoqarash;

son+ot: beshbarmoq, Yettisuv, Oltiariq, uchburchak, ming-yul, qirqog'ayni;

son+fe'l: beshotar, birqoqar;

ot+sifat: ustabuzarmon, gulbeor, oshko'k;

to'l+fe'l: iskabtopar, ishlabchiqarish;

to'l + ot: savacho'p;

c) **juft:**

– Ikki qismi ham yakka qo'llanadi: **azob-uqubat, azm-u qaror, vlod-ajdod, ariq-zovur;**

– faqat bitta qismi yakka qo'llanadi: **aldam-qaldam, hayot-namot, qand-qurs;**

– ikki qismi ham yakka qo'llanadi: **ashqol-dashqol, zer-zabar, klr-chikir, lash-lush;**

d) **takroriy:** **yor-yor, kazo-kazo, mish-mish, jag'-jag'** (o'simlik nomi), **dedi-dedi;**

e) **qisqartma:**

– faqat bosh harfdan: **BMT, AQSh;**

– birinchi so'zning dastlabgi qismi, keyingi so'zning bosh harfi olinadi: **O'zMU, SamDU, BuxDU, O'zFA;**

– birinchi so'zning bir qismi va keyingi so'zning to'liq shakli olinadi: **medinstitut, santexnik, agitpoyezd;**

– barcha so'zlarning dastlabgi qismi olinadi: **ximfak, ijroqo'm.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Otning ma'noviy xususiyati haqida gapiring. 2. Otning morfologik xususiyati haqida gapiring. 3. Otning sintaktik xususiyati haqida gapiring. 4. Otning grammatik ma'no turlari haqida gapiring.

ring. 5. Atoqli ot haqida gapiring. 6. Atoqli otning qanday hissiyotlari bor? 7. Atoqli ot imlosi haqida gapiring. 8. Turdosh ot haqida gapiring. 9. Turdosh otning qanday grammatik ma'no turlari bor? 10. Otning lug'aviy ma'no turlari haqida gapiring. 11. Boshqa ot turlaridan kumdan o'tgan so'z ko'chishiga misollar keltiring.

OTNING LUG'AVIY SHAKLI

Son. Otning birlik yoki ko'plik sonda bo'lishi grammatik shakl deyiladi. Ot nutqda birlik yoki ko'plikda bo'lishi shart. Otning ko'plikda bo'lishi qo'shimchasini olgan shakli ko'plik (**gullar, daraxtlar, yulduzlar**) deyiladi. Ko'plik siz shakli birlik (**gul, daraxt, yulduz**) deyiladi.

Arabcha ko'plikni bildiruvchi **ot/at** qo'shimchasini olgan otning ham birlik shaklida deyiladi: **axborot, hayvonot**. Ba'zi so'zlarda otning mavhum ot yasaydi: **ma'lumot, mushkulot, zarurat, madaniyat**.

Ko'plik **lar** shaklisiz ham ifodalanadi:

a) son bilan: **Darsda 15 ta o'quvchi** qatnashdi. **To'rt ta o'lim** ko'chati o'tqazdik;

b) ravish bilan: **Maydonda ko'p odam** yig'ilgan edi. Ta'tilida **ancha badiiy asar** o'qidim;

c) olmosh bilan: **Shuncha qalamni** nima qilasiz?

d) takroriy hisob so'zi bilan: **dasta-dasta gul, to'da-to'da odam, savat-savat non, qop-qop** bug'doy;

e) matn orqali: **Bog'bonlar bog'iga ko'chat** o'tqazishyaptil. Zayniddin – **davra** ko'rgan odam.

Bunday ot baribir birlik shaklda deyiladi.

Aytilganlar asosida ko'plik ma'nosining ifodalanishini quyidagicha tartiblashtirish mumkin:

- 1) morfologik usul: **kitoblar, uylar**;
- 2) sintaktik usul: **ancha odam, bir qancha kitob**;
- 3) leksik usul: **armiya, xalq, olomon, guruh, to'da, dasta**;
- 4) so'zni juftlash usuli: **qop-qop, dasta-dasta**;
- 5) leksik-morfologik usul: **ancha kitoblar**.

Eslatma

Ayrim manbalarda sintaktik usul leksik usul, leksik usul semantik usul ham deyiladi.

Ot birlik yoki ko'plikda qo'llanishiga ko'ra ikkiga ajraladi:

1) birlik va ko'plikda qo'llanadigan ot;

2) birlikda qo'llanadigan ot.

Ko'pchilik otlar birlikda ham, ko'plikda ham bimalol qo'llaniladi: **kitob(lar), uy(lar), og'ayni(lar).**

O'ning ba'zi turlari ko'plik shaklini olmaydi: **atoqli ot, mavhum ot, yakka predmet nomi, sanalmaydigan jism nomi, juft predmet nomi, mavhum ot.** Ular ko'plik shaklini olganda ko'plikdan tashqari ma'no ifodalaydi:

a) **atoqli ot** turdosh otga aylanib, «o'xshashlik» (**zamonamiz shodlari, Marg'ilonning kumushlari**) yoki «yaqin shaxs to'dasiga» ma'nosini (**aka-uka Shojalilovlar, Salimlarnikiga bordik**) bildiradi;

b) **yakka predmet nomi** ko'chma (**Navoiy, Bobur va Mashrab mumtoz she'riyatimizning so'nmas quyoshlaridandir**) yoki kuchaytirilgan ma'no (**Quyoshlarga yetdi faryodim**) ifodalaydi;

c) **sanalmaydigan predmet nomi** (**yog', suv, qum, tuproq, havo** kabi) har xil tur, mo'llik ma'nosini (**yog'lar** (paxta yog'i, zig'ir yog'i, kunjut yog'i va h.k.) bildiradi;

d) **juft predmet nomi** kuchaytirish ma'nosini (**Ko'zlari qamashib ketdi. Ovoglari zirqirab og'rir edi**) ifodalaydi;

e) **mavhum ot** kuchaytirilgan ma'no beradi: **U xavollarga cho'mib ketdi. Ahvollar yaxshimi?**

-lar shakli ko'plikdan tashqari yana quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) hurmat: **ayamlar, dadamlar, tog'amlar.**

1. I shaxs egalik qo'shimchasi bilan kelganda ko'pincha egalik qo'shimchasi oldin, ko'plik qo'shimchasi esa undan keyin keladi: Masalan, *Dadamlar keldilar. Opamlar salom aytdilar.* Agar bu tartib o'zgarib, ko'plik shakli oldin, egalik keyin kelsa, shaxsning ko'pligini ifodalash mumkin. Qiyoslang: *Opalarim keldi.*

2. Ko'plik shakli. III shaxs egalik qo'shimchasi bilan birgalikda qo'llanganda ko'plik shakli oldin, egalik shakli esa keyin keladi va ko'plik shakli hurmat ma'nosini ifodalaydi. Masalan, *Zulfiya – dadamning singillari bo'lادilar;*

b) taxmin: **kechalari, tunlari, yozlari;**

c) kuchaytirish: **Boshlarim og'rib ketdi. Yuraklarim ezilib ketdi. Tillarim achishdi;**

d) piching, kinoya: **Tog'alari** rais ekanmi? **O'zlar** ham **dam ranjida** qilibdilarda?!

e) tur-nav: **unlar, suvlar.**

Lekin bu ma'noning barchasi **-lar** shaklining ko'chma ma'nosi bo'lib, ular ko'plik ma'nosi asosida hosil qilingan.

Eslatma

Shaxs-son qo'shimchasidagi -lar shaklini ko'plik shaklidan farqlash kerak. U sintaktik shakl hisoblanadi.

Kichraytirish shakli. Ko'rsatkichi:

-cha: **hovuzcha, uycha, kapalakcha;**

Eslatma

***Sholcha, bog'cha** (bolalar bog'chasi), **ko'rpacha** so'zlari yangi leksik ma'no vujudga kelganligi uchun qo'shimcha lug'aviy shakl hisoblanmaydi va so'z ma'noli qismga ajralmaydi.*

-choq//chak: **toychoq, qo'zichoq, kelinchak, tugunchak,**

-kay: **bolakay;**

-ak: **yo'lak.**

Shaxsiy munosabat shakli. Ko'rsatkichi:

-jon: **ukajon, oyijon, Po'latjon;**

-xon: **Azizxon, Halimaxon, ukaxon, akaxon;**

-oy: **Salimaoy, kelinoy;**

-loq/aloq: **bo'taloq, qizaloq;**

-gina/kina/qina: **ukaginam, buviginam;**

-boy: **Haydarboy, Shuhratboy;**

-bek: **Salimbek, Muxtorbek.**

Eslatma

-jon, -xon, -boy, -bek** birligi kishi ismining ajralmas qismiga aylanganda lug'aviy shakllikdan chiqadi: **Nurboy Jabborov, Muhammadxon Abdullayev, Mamajon Dadajonov, Tursunoy Oxunova, Nurxon, O'g'iloy.

Ayrim ot turkumiga xos qo'shimcha maktab darsligida tasnifdan chetda qolgan. Ular:

1. Qarashlilik shakli niki: **meniki, seniki, bizniki, maktabniki, Rustamniki.** Ko'pincha ot-kesim tarkibida bo'ladi: **Kitob**

...Egalik, kelishik qo'shimchasini olib to'ldiruvchi, aniqlovchi bo'lib keladi: Har kimniki o'ziga, oy ko'rinar ko'ziga. ...o'zining toychog'i bor. Tog'asinikini so'rab-so'rab topdi. ...ketdi.

3. O'rin va payt belgisi shakli **-dagi**: uydagi, ko'chadagi, sendagi. Bu qo'shimcha predmet-hodisaning belgisini bildirib, odatda, sifatlovchi-aniqlovchi bo'lib keladi: Uyda kompyuter boshqachada, istagan vaqtda ishlayverasiz. ...otning sintaktik vazifalarini bajaradi: Majlisdagilar ...mi?

Eslatma

Ayrim darsliklarda **-day/dek** shaklini sifat yasovchi sifatida ko'rsatadi. Bu, aslida, qo'shimchaga aylangan **tek** ko'makchisi **-gacha//kacha//qacha** shakli tarkibidagi **-cha** ham, aslida **chayin** ko'makchisining qisqargan shakli. Ular qadimgi turkiy **bilan, kabi, uchun** ko'makchisi bilan teng huquqli bo'lgan.

3. Chegara shakli **-gacha//kacha//qacha**: uygacha, park-kacha, qishloqqacha. U otlashgan so'z, olmosh, ravish, son va to'lning ikki vazifa shakliga ham qo'shila oladi. Zamon va makon, ba'zan turli predmet bilan bog'liq chegarani anglatib, payt va o'rin hol, to'ldiruvchi bo'lib keladi: Markazgacha piyoda borishdi. Halgacha daragi yo'q. Ko'rgazmali qurol, bo'r, hatto latta-gacha tayyorlab qo'yildi.

4. O'xshatish shakli **-dek//day**: sherdek, kaftdek, kiyikdek, Muzdek suv, qitday dori kabilarda yangi ma'noli so'zga aylangan. Predmethodisa va ish-harakatning belgisini bildirib, sifatlovchi-aniqlovchi, hol, otkesim bo'lib keladi: Peshonasida no'xatdek g'urra bor edi. U onasiga xuddi yosh bo'ladek erkalanar edi. Boshi xumday edi.

Otga xos bu shaklning barchasi – shakl yasovchi qo'shimcha.

Eslatma

-dagi, -niki, -gacha kabi affikslar tarixan 2 ta qismdan tashkil topgan bo'lsa-da, hozir yaxlit murakkab qo'shimcha hisoblanadi.

Ot turkumida son shaklining **uslubiy xususiyati** e'tiborli. Bu qo'shimcha, odatda, ko'plik qo'shimchasini olmaydigan otga qo'shilganda turli uslubiy ma'no ifodalaydi:

a) **sanalmaydigan predmet** (yog', suv, qum, tuproq, havo kabi) **nomiga** qo'shilganda «har xil tur», «mo'llik»: **yog'lar** (har xil yog'i, zig'ir yog'i, kunjut yog'i va h.k.);

b) **juft predmet nomiga** qo'shilganda «kuchaytirish»: **Ko'zlari** qamashib ketdi. 2. **Oyoqlari** zirqirab og'rirlar.

c) **mavhum otga** qo'shilganda «kuchaytirish»: 1. U **xayollariga** cho'mib ketdi. 2. **Ahvollar** yaxshimi?

-lar shakli ko'plikdan tashqari yana quyidagi ma'nolarni ifodalaydi:

a) hurmat: **ayamlar, dadamlar, tog'amlar**;

b) taxmin: **Sot beshlarda** majlis tugaydi;

c) kuchaytirish: **Boshlarim** og'rib ketdi. **Jiqarlaring** ezilgan.

Tillarim achishdi;

d) piching, kinoya: **Tog'alari** rais ekanmi? **O'zlari** ham qadam ranjida qilibdilar-da?!

Mustahkamlash uchun savollar

1. Otning son shakllari haqida nimani bilasiz? 2. Birlik son va uning ifodalanishi haqida gapiring. 3. Ko'plik son va uning ifodalanishi haqida gapiring. 4. Birlikda qo'llanadigan otlar qaysilar? 5. Ko'plik shaklini olmaydigan otlarning ko'plikdagi ma'nosi haqida gapiring. 6. Kichraytirish shakli haqida gapiring. 7. Erkalash shakli haqida gapiring. 8. Qarashlilik shakli haqida gapiring. 9. O'rin belgisi shakli haqida gapiring. 10. Chegara shakli haqida gapiring. 11. O'xshatish shakli haqida gapiring.

Topshiriqlar

1. Zum o'tmay no'xtadan changallagan kuyi jar bo'yidan ke-
layotgan odam g'ira-shira ko'rindi. (O'.Hosh.) 2. Lazokat xola
piyofaning og'zicha keladigan kulchani beshik boshiga qo'ydi.
3. Mening o'g'illarim bekorga o'lib ketadigan bolalarmas. (O'.
Hosh.) 4. Chiqmagan jondan umid. (Maqol) 5. Qo'rqaman deb
yig'lashimga qaramay, meni yolg'iz qoldirdi. (O'.Hosh.) 6. Shun-
doq otang falaj bo'lib yotsa-yu, traktor haydashga balo bormi. 7.

Matnida tolbagrak taqishni yaxshi ko'rardim. (O'. Hosh.)
 Matn osdan og'ishi hech gap emas ekan. 9. Iltijoli termilishi-
 10. Kechalari yosti q choqlab yotish joniga tekkandir.
 Matnagi sirni ko'chaga olib chiqishning nima keragi bor. (O'.

1. Matnni kuzatib, narsa/shaxs bildiruvchi so'zlarni aniqlang.
2. Aniqlangan so'zlarni atoqli va turdosh otlarga ajrating.
3. Turdosh otlarning aniq va mavhum, sanaladigan va sanal-shaxs yoki narsa oti ekanligini aniqlang.
4. Tuzgan guruhingizni so'z qo'shib boyiting.
5. So'zlarni lug'aviy ma'no guruhiga ajrating.
6. O'l turkumiga mansub so'zlarning lug'aviy shakllarini aniq-
7. Matnda qo'llangan otlarning ma'nodosh, shakldosh, vazi-
8. Tuzish va zidlari qatorini tuzing.

24-DARS

OTLARDA SINTAKTIK (MUNOSABAT) SHAKLLAR

Egalik shakli. Egalik shakli predmet-hodisaning qaysi shaxs va nonga qarashli ekanligini bildirib, o'zi birikkan bosh so'zni qat'iy kelishigidagi ergash so'zga bog'laydi: **mening kitobim.** Ergash so'z bo'lmasligi ham mumkin: (mening) **Ukam keldi.**

Egalik qo'shimchasi unli yoki undosh bilan so'zga qo'shilishiga qarab ikkitadan fonetik variantga ega:

Mening	}	kitob	{	im	uka	{	m
Sening				ing			ng
Uning				i			si
Bizning				imiz			miz
Sizning				ingiz			ngiz
Ularning				i//lari			si//lari

Eslatma

Aslida, egalik shakli **-m, -ng, -i, -miz, -ngiz, -lari**. Boshqalari ularning **i** tovushi orttirilishi natijasidagi fonetik variantidir.

Undosh bilan tugagan so'zga qo'shiladigan fonetik variant ba'zan unli bilan tugaydigan **tole, manba, orzu** kabi arabiy va

forsiy so'zlarga qo'shilishi mumkin: **toleyim, toleying, toleyimiz, toleyingiz, toleyi/tolelari**. Unli bilan tugagan so'zlar qo'shiladigan **-si** va **-miz** qo'shimchalari ba'zan **-iy** tovushi bilan tugaydigan ko'p bo'g'inli so'zga qo'shilishi mumkin: **dohiysi, hiymiz; homiysi, homiyimiz; murabbiysi, murabbiyimiz**.

Egalik qo'shimchasi faqat I va II shaxs ko'plikda belgilanib ishlatilishi, ya'ni tushirib qoldirilishi mumkin. Bu qaratqich kelishigidagi kishilik olmoshi bo'lishini shart qilib qo'yadi: **bi** **ning ayvon, sizning oila, sizlarning maktab, bizlarning shahar**.

Boshqa turkum so'zi ham egalik qo'shimchasini olishi mumkin.

a) kishilik olmoshidan boshqa barcha ot vazifasidagi olmoshlar: **o'z** (o'zim, o'zing, o'zi, o'zimiz, o'zingiz, o'zlari); **kim, nima qayer; hech-kim, hech nima, hech qayer; har kim, har nima, har qayer, hamma, bari** kabi olmoshlar I shaxs birlik (**-im**)dan boshqa egalik qo'shimchalarini olishi mumkin;

b) fe'lining harakat nomi shakli: **xayrlashmog'im, xayrlashishim, xayrlashuvim**;

c) barcha otlashgan so'zlar: **oppog'im, oppog'ing, oppog'ingiz, oppog'ingizlar, oppog'ingizlari, oppog'ingizlari**.

Egalik qo'shimchasining omonimi:

– ot yasovchi: **yig'im, terim, o'rim, bitim, to'plam, ho'plam, tishlam**;

– qaratqich kelishigining qisqargan shakli: **manim**;

– buyruq-istak maylining II shaxs ko'plikdagi qo'shimchasi: **boring, keling**;

– sifat yasovchi: **bahori bug'doy, payvand o'rik**;

– fe'l yasovchi: **changimoq, ranjimoq, boyimoq**;

– tushum kelishigining qisqargan shakli: **tushda ko'rdim yorim**;

– ravishning ayrim qo'shimchasi: **ertalab – ertalablari, kechqurun – kechqurunlari**.

Eslatma

Ravishdagi bu shakl hozir ajratilmaydi.

– shaxs-son qo'shimchasi: **bordim, o'qib edim, tersam**;

– buyruq-istak maylining II shaxs ko'plik qo'shimchasi: **ya-shang, qarang, o'qing**;

shaxs va sifatdan fe'l yasovchi kamunum qo'shimcha: **qarangsimoq**;

shaxs-son qo'shimchasi: **borganmiz**, **boryapmiz**, **biz boramiz**;

mayliklik maylining II shaxs ko'plik qo'shimchasi: **o'qin-**
korangiz, **ishlangiz**.

1) **qo'shimcha** egalik shaklining uslubiy xususiyati e'tiborli.

2) **qo'shimcha** egalik shaklining uslubiy xususiyati.

3) **qo'shimcha** egalik shaklining uslubiy xususiyati qaratqich kelishigi

4) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini, qaratqich kelishigi qo'shimchasi

5) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

bizni, **bizning maktab**;

6) **qo'shimcha** egalik (qarashlilik ma'nosi) **-niki** qo'shimchasi yordamida

7) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini, faqat bu qo'shimcha shaxs-son ko'rsat-

8) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

9) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

10) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

11) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

12) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

13) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

14) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

15) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

16) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

17) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

18) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

19) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

20) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

21) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

22) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

23) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

24) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

25) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

26) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

27) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

28) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

29) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

30) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

31) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

32) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

33) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

34) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

35) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

36) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

37) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

38) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

39) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

40) **qo'shimcha** egalik shaklining mavjudligini ko'rsatib turadi: **maktab**

Eslatma

-g'a va **-din** qo'shimchalari eskirgan va shevadagina saqlan-
gan. **na** faqat o'g'uz lahjasiga xos: **Go'zal yorim Shohsanam-**
ning to'yiga borsam, o'ldiralar, bormasam, o'lam.

Qisqargan shakli. Quyidagi kelishiklar qisqargan shaklga
ega:

1) qaratqich: **-ng, -n, -im**: Intizorman yoriming dilyan.
Yer kurrasing boshin tang'idik. O'zbekiston vatanim im.

2) tushum: **-n, -i**: Maktab bog'in tomosha qildik. Tushum ko'rdim yorimi.

3) jo'nalish: **-a, -ya**: Do'stlar, sog'inganimni gul yuqing yig'ayting. Do'stlar, men bir guli ra'noya oshiq o'lmisham Belgisiz ishlatilishi. 4 kelishik belgisiz ishlatilishi mumkin.

1) qaratqich: **Maktab(ning) stadioni kengaytirildi**;

2) tushum: **Bunda bulbul kitob(ni) o'qiydi**;

3) jo'nalish: **Ertaga litsey(ga) borasanmi?**

4) o'rin-payt: **Yer haydasang, kuz(da) hayda.**

3. Ma'nodoshlik. Kelishiklararo ma'nodoshlik:

1) **-ning** bilan **-dan**: mehmonning biri – mehmondan biri, do'stimning ba'zisi – do'stimdan ba'zisi.

Eslatma

*Qaratqich va tushum kelishigi sinonim bo'lolmaydi: **Ukani** ning daftari birikmasini **ukamni daftari** tarzida qo'llash noto'g'ri.*

2) **-ni** bilan **-ga, -dan, -da**: gapingizni tushunmadim – gapingizga tushunmadim; nonni oling – nondan oling; shaharni kezmok – shaharda kezmok;

3) **-ga** bilan **-dan, -da, -ni**: kelganiga xursand – kelganidan xursand; vokzalga tushaman – vokzalda tushaman – vokzaldan tushaman; gapingizga tushunmadim – gapingizni tushunmadim;

4) **-da** bilan **-ga, -dan, -ni**: vokzalda tushaman – vokzalga tushaman – vokzaldan tushaman; bog'ni aylanmoq – bog'da aylanmoq;

5) **-dan** bilan **-ning, -ni, -ga, -da**: topishmoqning biri – topishmoqdan biri; taassurotdan so'zlab bermoq – taassurotni so'zlab bermoq; bekatdan tushmoq – bekatga/da tushmoq.

Kelishik va ko'makchi ma'nodoshligi:

1) **-ning** bilan **qarashli** va **tegishli**: maktabning stadioni – maktabga qarashli stadion; sizning xonangiz – sizga tegishli xona;

2) **-ni** bilan **haqida, to'g'risida, xususida**: o'qigan romanini so'zlab bermoq – o'qigan romani haqida so'zlab bermoq;

3) **-ga** bilan **uchun, sababli, tufayli, vajdan, tomon, qarab**: senga oldim – sen uchun oldim; shunga xafa bo'ldi – shu sababli (tufayli) xafa bo'ldi – shu vajdan xafa bo'ldi;

bilan, orqali, yoqalab (bo'ylab): qalamda yoz-
 bilan yozmoq, telefonda gaplashmoq – telefon
 gaplashmoq; sohilda yugurmoq – sohil **bo'ylab/yoqalab**

bilan bilan, orqali, haqida: shu yo'ldan boriladi – shu
 boriladi – shu yo'l bilan boriladi; bolaligidan so'zladi –
 haqida so'zladi.

bilanlikning sintaktik vazifasi:

bilan kelishik:

Yomg'ir yog'moqda;

Bugun sen navbatchisan;

aniqllovchi-aniqllovchi: Doktor Aybolit – bolalarning sevimli

aniqllovchi-aniqllovchi: Taxta ko'prik eskirdi;

undalma: Bolalar, darsga!

ravish holi: Oy borib, omon qayt.

Qaratqich:

qaratqich-aniqllovchi: Dunyoning tashvishlari ko'p.

Eslatma

Ko'makchi bilan kelganda:

– *sifatlovchi-aniqllovchi: **Sizning singari** yoshlar xalqimiz ke-*

*– ravish holi: **Sizning kabi** kuylayman;*

*– o'rin holi: **Eshik yonida** o'ra bor, **o'ra ustida** bo'yra bor.*

Bu sof qaratqich kelishgi vazifasi emas.

Tushum:

– vositasiz to'ldiruvchi: **Xat** yozdim.

Jo'nalish:

– hol: U **Toshkentga** ketdi;

– vositali to'ldiruvchi: Bu kitobni **senga** oldim;

– kesim: Bu kitob **senga** (-dir, edi, ekan, emish).

O'rin-payt:

– hol: **Buxoroda** yashaymiz;

– vositali to'ldiruvchi: Kalit **qorovulda** qoldi;

– ot-kesim: Lug'atlarim **uyda**.

Chiqish:

– hol: **Xorazmdan** qaytib keldik;

– vositali to'ldiruvchi: Paxtadan ko'plab san'at mahsuloti olinadi;

– ot-kesim: Umidimiz **sizdan**;

– ega: Rastada har xil ko'katlardan bor edi (bosh kelishik bilan ma'nodosh bo'ladi);

– vositasiz to'ldiruvchi: Nondan oling (tushum kelishigi bilan ma'nodosh bo'ladi).

Kelishik qo'shimchasining uslubiy xususiyati. Kelishik qo'shimchasi o'zaro almashib qo'llanishi mumkin:

1) **-ni** va **-dan** almashishi: **Qani, oshdan (ni) oling**, mehmonlarni oshdan oling;

2) **-ni** va **-ga** almashishi: **Gapingizga (gapingizni) tushunmadim**, gapingizni tushunmadim;

3) **-ni** va **-da** almashishi: **Dalani (da) aylandim**, dalani aylandim;

4) **-ning** va **-dan** almashishi: **kelganlarning biri – kelganlardan biri**.

Kelishik va ko'makchi almashib qo'llanadi:

1) **-ga** qo'shimchasi o'rnida **uchun** ko'makchisi: **Ukamga o'ldim – Ukam uchun oldim**;

2) **-da** qo'shimchasi o'rnida **bilan** ko'makchisi: **Xatni qalamda yozdi – Xatni qalam bilan yozdi**;

3) **-dan** qo'shimchasi o'rnida **orqali** ko'makchisi: **Xabarni radiodan eshitdik – Xabarni radio orqali eshitdik**;

4) **-ni** qo'shimchasi o'rnida **haqida** ko'makchisi: **Akasi kelganini gapirdi – Akasi kelgani haqida gapirdi**.

Kelishik shaklining noto'g'ri qo'llanishi uslubiy g'alizlikni keltirib chiqaradi: **Bu Salimnigina emas, mening ham kamchiligim**. Bu gapda tushum kelishigi shakli noto'g'ri qo'llangan. Yoki o'rin-payt kelishigi shakli o'rnida jo'nalish kelishigi shaklini ishlatish ham uslubiy xato: **Qarshida o'qiyman – Qarshiga o'qiyman** kabi.

Eslatma

Testda kelishik bilan bog'liq quyidagi savol ham mavjud:

1. Qaysi kelishik shaklidagi so'z kesim vazifasida kela olmaydi? (tushum, qaratqich)

2. Qaysi kelishik shakli belgisiz ishlatilgan? (qaratqich, tushum, jo'nalish, o'rin-payt)

3. Qaysi kelishik qisqargan shaklda ishlatiladi? (qaratqich, tushum, jo'nalish)

4. Qaysi kelishik shakli ravish, modal so'z tarkibida yaxlitlanishi mumkin? (chiqish, jo'nalish)

Mustahkamlash uchun savollar

1. Egallik shakli nima? 2. Egalik shaklining qanday fonetik shakli bor? 3. Boshqa turkumlar egalik shaklini qanday oladi? 4. Egallik shaklining qanday omonimi bor? 5. Kelishik shakli nima? 6. Kelishik shaklining qanday varianti bor? 7. Kelishik shaklining qanday ma'nodoshligi bor? 8. Kelishikning belgisiz ishlatilishida qanday gapiring. 9. Kelishik ma'nodoshligi haqida gapiring. 10. Kelishik va ko'makchi ma'nodoshligi haqida gapiring. Kelishikning sintaktik vazifasi qanday?

Topshiriqlar

1. Dornza ochilishi bilan Yo'lchi boshini ko'tardi. (Oyb.) 2. Haqonli mehmonxona mehmonlar uchun bezatildi. 3. Bu hol bir ayin takrorlanib turardi. 4. Ikki yildan buyon dom-darak bo'ldi. 5. Tingla, bu abadiy sado bo'ladi, Gadoning dushmani gado bo'ladi. Ikkovi bir-birin yegunicha to, O'rtada bu dunyo ado bo'la- (A.Orip.) 6. Ra'no yer tagidan Rahimjonni kuzatdi. 7. Yetti yashdan tortib yetmish yoshgacha shu yerda to'plangan edi. 8. Ulug'bek endi ketmoqchi edi. 9. Umida kecha ham darsga ket- ketib kelgan ekan. 10. Mukammal ko'rmoqchi bo'ldik dunyoni, tutuk bo'lolmadik o'zimiz biroq. O yillar armoni, yillar armoni, Armon ko'rmadim men sizdan buyukroq. (A.Orip.) 11. Siddiqjon os- konda uzoq turib qoldi. (A.Qah.) 12. Shu tariqa yashnab-yayrab maydonni kesib o'tishdi. (P.Qod.) 13. O'qigan o'qdan o'zar.

1. Matnda qo'llangan so'zlarning grammatik shaklini ikki gu- ruhga ajrating:

- a) lug'aviy shakl yasovchi;
- b) sintaktik shakl yasovchi.

2. Sintaktik shakl yasovchini birikkan so'zi bilan birga quyidagi tartibda ko'chirib guruhlang:

- a) oldingi so'zni keyingi so'zga bog'lovchi sintaktik shakl ya- sovchi;
- b) keyingi so'zni oldingisiga bog'lovchi sintaktik shakl yasov- chi.

3. Gaplarni so'z birikmasiga ajrating.

4. Kelishik shaklidagi so'zlarning sintaktik vazifasini aniqlang.

5. So'z birikmalaridagi kelishiklarni ko'makchi bilan almashtirib ko'ring.

6. *Egalik va kelishik qo'shimchalarini belgisiz qo'llab masini qayta yozing.*

7. *Kelishik shaklining qisqargan, tarixiy shaklini qo'llab*

25-DARS OT YASALISHI

Ot ikki usul bilan yasaladi.

Qo'shimcha qo'shib ot yasash. Qo'shimcha qo'shib quyidagi otlar hosil bo'ladi:

a) **shaxs oti**; b) **narsa-buyum oti**; c) **o'rin-joy oti**; d) **maydon oti**; e) **harakat-holat oti**.

Bu usul bilan ot quyidagi so'z turkumlaridan yasalishi mumkin:

1) **otdan**: qalamdon, gulzor, O'zbekiston, toshloq, otgarchilik;

2) **ravishdan**: tezlik, sekinlik, ko'pchilik, ozchilik;

3) **sifatdan**: yaxshilik, yomonlik, pishiqchilik, namgarchilik;

4) **sondan**: birlik, to'rtlik;

5) **taqliddan**: qahqaha, sharshara, chirildoq, hiqildoq, qasak;

6) **undovdan**: ura-urachilik, haybarakallachi;

7) **fe'ldan**: yog'in, o'roq, taroq, kurak, elak;

8) **modaldan**: borliq, yo'qchilik, yo'qlik;

9) **olmoshdan**: o'zlik.

Ot yasovchi qo'shimchalar, ularning xususiyatlari, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qo'shimcha	Xususi-yati	Yasalma	Asos
a(I):		qahqaha, sharshara, g'arg'ara, jizza, do'mbira, dag'dag'a	taqlid
		bo'za, quyqa	sifat
		yara (yora)	fe'l
-a(II):		(forsiy) – xaroba, vayrona	sifat
-ak:		bizbizak, pikipirak, guldirak, varrak, qarsak, xurrak	taqlid
-archilik:	unumsiz	ocharchilik	sifat
-at:		ko'chat, o'lat	fe'l
		ko'kat	sifat

	folbin	ot
	darvozabon, soyabon, tarozibon, xazinabon	ot
	masxaraboz, qimorboz, dorboz	ot
unumsiz	novvoy (nonvoy)	ot
	o'quvchi, yozuvchi, uchuvchi, aniqlovchi, to'ldiruvchi	fe'l
	zargar, savdogar, da'vogar, miskar	ot
	yog'ingarchilik, odamgarchilik	ot
	namgarchilik, xafagarchilik, xunobgarchilik, sharmandagarchilik	sifat
	sezgi, sevgi, supurgi, kulgu, turtki	fe'l
	sanchqi, tomizg'i, tuyg'u	
	jahongir, fazogir	ot
	kulgich, o'tkazgich, ko'rsatkich, yoritqich, tutqich, ochqich, to'g'nag'ich, chizg'ich, o'chirg'ich	fe'l
	tizgin, surgun, to'lqin, to'sqin, quvg'in, yong'in, uchqun	fe'l
	oromgoh, saylgoh, sayrgoh, qarorgoh, ziyoratgoh, bazmgoh	ot
	kalimago'y, maslahatgo'y	ot
-lak/-doq:	yugurdak, kekirdak, qovurdoq, qo'ndaq	fe'l
-llq/-dik:	o'rindiq	ot
	qoldiq, topildiq, hordiq	fe'l
-don:	guldon, kuldun, qalamdon	ot
-dor:	muhrdor, chorvador	ot
-dosh:	sinfdosh, kursdosh, maslakdosh	ot
-do'z:	etikdo'z, mahsido'z, kashtado'z	ot
-zor:	olmazor, gulzor, oichazor	ot
-lk:	ko'rik, teshik (ot va sifat), kekirik	fe'l
	bilik, bitik	fe'l
	ko'pik	ravish
-ildoq:	hiqildoq, chirildoq	taqlid
-imlik:	o'simlik, ichimlik	fe'l

-in// -un:		yig'in, yog'in, ekin, tiqin, tugun, tulin	fe'l
-indi//		chiqindi, yuvundi, chirindi, cho'kindi	fe'l
-undi// -ndi:		kuyundi, yig'indi	fe'l
-iston:		O'zbekiston, guliston	ot
-it:	unumsiz	chiqit	fe'l
-ich:		cho'mich, cho'kich, o'pich, bog'ich	fe'l
-ish:		qarg'ish	fe'l
-iq// -uq:		chaqiriq, kesatiq, yutqiziq, chopiq, yutuq, buyruq	fe'l
-k:		ko'rk, elak, tilak, kurak, bezak, to'shak	fe'l
-kash:		aravakash, qalamkash, suratkash	ot
-kilik//	unumsiz	ichkilik, ko'rgilik	fe'l
-gilik:			
-kor:		ganchkor, paxtakor, sholikor, san'atkor	ot
-kov:		go'rkov	ot
-lik// -liq:		bolalik, vaqtichog'lik, do'stlik, boshliq	ot
		yaxshilik, ezgulik, yomonlik, saxiylik	slfat
		birlik, to'rtlik	son
		o'zlik	olmos
		tezlik, sekinlik, birgalik	raviat
		borliq, yo'qlik	modal
-loq:		o'tloq, qumloq, toshloq	ot
-m// -im//		to'plam, ho'plam, chidam, tishlam	fe'l
-um:		kechirim, qo'nim, terim, chiqim, bitim, bosim, unum, tuzum	
		qultum	taqlid
ma:		surma, o'sma, tortma	fe'l
-mak// -moq:		emak, ilmoq, chaqmoq, topishmoq	fe'l
-machoq:		bekinmachoq, quvlashmachoq	fe'l
-mish:		o'tmish, kechmish, qilmish	fe'l
-movchilik:		anglashilmovchilik, kelishmovchilik, yetishmovchilik	fe'l
-noma:	affiksoid	taklifnoma, tabriknoma, pandnoma	ot
-navis:		tarixnavis, voqeanavis, romannavis	ot
-on:		qiron, to'zon	fe'l
-os:		uvvos, chuvvos	taqlid

	arabcha	ma'lumot, mushkulot, xarobot, she'riyat, madaniyat, majburiyat	sifat
		oshpaz, kabobpaz, somsapaz	ot
		soatsoz, kemasoz	ot
		baliqfurush, nosfurush	ot
		kitobxon, she'rxon	ot
	affiksoid	darsxona, mehmonxona, ishxona, yotoqxona	ot
		merosxo'r	ot
		sevinch, quvonch, yupanch, ilinj, qo'rqinch	fe'l
		tushuncha	fe'l
		qizilcha, olacha	sifat
		qalamcha	ot
		belanchak, emchak, ovunchoq, taqinchoq	fe'l
		o'yinchoq	ot
		ishchi, temirchi, terimchi, gulchi, bosqinchi	ot
		qiziqchi	sifat
		suyunchi, tilanchi, tomchi	fe'l
		haybarakallachi	undov
chilik:		hunarmandchilik, o'zbekchilik, dehqonchilik	ot
		pishiqchilik, arzonchilik	sifat
		ko'pchilik, ozchilik	ravish
chliq:		suyanchiq, yopinchiq	fe'l
shunos:		tilshunos, tabiatshunos, uslubshunos	ot
q//oq:		charchoq, taroq, qayroq, qiynoq, tirnoq, so'roq, suvoq, bo'yoq, o'roq, yotoq	fe'l
ham:		hamqishloq, hamshahar, hamyurt	ot

Ot yasovchi qo'shimchalarning uslubiy xususiyati. Bu qo'shimchalar orasida o'zaro sinonim bo'lgani ham uchraydi: **adabiyotshunos** – **adabiyotchi**, **mehnatkash** – **mehnatchi**. Ular qaysi nutq uslubiga xosligi bilan farqlanadi.

So'zlarni qo'shib ot yasash. Bu usul bilan qo'shma, juft va takroriy otlar vujudga keladi.

Qo'shma ot. Qo'shma ot quyidagi tur qolip asosida v

1. Ot+ot: jo'raboshi, zaharxanda, ishtonbog', karvin
karvonboshi, kinodramaturgiya, kinolenta, ko'zmuna
laqizg'aldoq, makkajo'xori, namozshomgul, oshqozon
loq, oshqovoq, piyozdog', sochpopuk, toshbo'ron, til
morqa, toshbaqa, tog'olcha, tuyaqush, tuyatovon, x
xo'rozqand, shakarqamish, shamchiroq, shaftollqoq,
boshi, qo'ziqorin, qo'ypechak, ajdargul, ayiqtovon, a
arpabodiyon, baqaterak, belbog', bilaguzuk, bo'ylnbog
gurtcho'p, gulbarg, gulbahor, gultojixo'roz, gulbog', gu
ta, gulqaychi, gulg'uncha, gulhamishabahor, yer-yon
joynamoz, qo'larra, qo'ltiqtayoq, temiryo'l.

2. Sifat+ot: ko'ksulton, kaltakesak, Sho'rko'l, ko'rsichq
ko'rshapalak, oqsoqol, xomtok, qoradori, boychechak.

3. Ot+fe'l: socho'sar, echkiemar, ko'zboylog'ich, kallak
husnbuzar, beshiktervatar, dunyoqarash, mushtketdi, o'
bosar.

4. Son+ot: Yettisuv, beshbarmoq, beshqarsak, Oltiari
uchburchak, mingoyoq, qirqog'ayni.

5. Son+fe'l: beshotar.

6. Ot+sifat: ustabuzarmon, gulbeor, oshko'k.

7. Fe'l+fe'l: iskabtopar, ishlabchiqarish.

8. Fe'l+ot: savacho'p.

Birikma xususiyatiga ega bo'lgan **Markaziy Osiyo, Janubiy Amerika, O'zbekiston Respublikasi, Fanlar akademiyasi, Bir
lashgan Millatlar Tashkiloti** kabi qo'shma otlar ham bor. Ular
ning bir qismi qisqargan holda ham qo'llanadi.

Juft otlar. Juft otlar qismining yakka ishlatilishi/ishlatilmasligi
ga ko'ra uchga bo'linadi:

1) har ikki qismi yakka ishlatiladi;

2) faqat bitta qismi yakka ishlatiladi;

3) har ikki qismi ham yakka ishlatilmaydi.

Har ikki qismi yakka ishlatiladigan juft ot tarkibidagi so'zlar
ma'nosi:

1) o'zaro sinonim;

2) o'zaro antonim;

3) ma'nosi yaqin

bo'lishi mumkin.

Misol:

Qismi yakka ishlatiladigan juft otlar.

Qismi o'zaro ma'nodosh so'zlar: rang-qut, rahm-qut; rohat-farog'at; sehr-jodu; tag-tub, talon-toroj, tuz-tub; ta'rif-tavsif; urush-janjal, urug'-aymoq, urf-odat; fisq-fahim-farosat; xayr-ehson, xayr-baraka, xayr-saxovat, xashak-xatar, xesh-aqrabo, xulq-atvor; chang-g'ubor, cho'l-choyon; shovqin-suron, shak-shubha, sharaf-shon//shon-sharaf, sharm-hayo, shon-shuhrat, shon-shavkat; es-hush, yuz-bet; yarog'-aslaha; o't-olov, o'ch-adovat, o't-qazib, azob-uqubat, azm-u qaror, aysh-ishrat, alam-hasrat, afsona-farmon, asbob-uskuna, atrof-tevarak//tevarak-atrof, tashahhara, aql-zakovat, aql-idrok, aql-hush; baxt-saodat, bo'q-u bo'ston, va'z-nasihah; gap-gashtak, gard-g'ubor; yo'l-yul; kayf-safo, kibr-havo; lutf-u karam, lutf-marhamat, lutf-shon; maza-ta'm, makr-hiyla, mol-mulk, murod-maqsad; pisar-pisand, nasl-nasab, nola-fig'on; or-nomus, osmon-u oshna, oshna-og'ayni, oziq-ovqat; pand-nasihah, pand-o'git; qam-qarindosh, qaddi-qomat, qahr-g'azab, qurol-aslaha; qam-hasrat, g'am-g'ussa; his-tuyg'u, hazil-mutoyiba, huzur-halovat; dori-darmon, diqqat-e'tibor, davr-davron, dasht-hiyobon; jabr-zulm, jabr-sitam; zeb-ziynat, ziyon-zahmat, zavq-shavq; ilm-fan, inon-ixtiyor, izzat-hurmat, izzat-ikrom, inon-ixtiyor, ishq-muhabbat.

1.2. Qismi o'zaro zid ma'noli so'zlar: avra-astar, avlod-ajdod, achchiq-chuchuk; bordi-keldi (fe'ldan ko'chgan), bosh-oyoq; do'st-dushman; yer-osmon, yer-ko'k; yoz-u qish//qish-u yoz; ko'ylak-ishton; oshiq-ma'shuq; savol-javob, salom-alik; chol-kampir; shoh-u gado; egachi-singil, er-xotin; o'g'il-qiz; qulf-kalit.

1.3. Qismi uyadosh so'zlar: chang-to'zon; shahd-shakar; ogar-jabduq, evara-chevara, el-yurt; yuz-xotir, yuz-qo'l//qo'l-yuz; yara-chaqa; o'q-yoy, o'q-dori, o'yin-kulgi, o'lim-yitim; qazi-qarta, qovoq-tumshuq, quloq-miya, qurt-qumursqa, qiz-juvon, qo'y-qo'zi; harb-zarb, hisob-kitob, hol-jon, ariq-zovur; baxt-taxt, baqir-chaqir, boj-xiroj, bosh-ko'z; go'sht-yog'//yog'-go'sht, izohlovchi-izohlanmish munosabatida: general-mayor, general-polkovnik; dala-dasht, dur-javohir, dard-u balo, dev-alvasti, domla-imom; yem-xashak, yetim-yesir, yer-suv; jon-u dil, jon-jahd; zahar-zaqqum; idish-

tovoq, ilm-ma'rifat, ish-harakat, igna-ip; kalla-pochka, kor, ko'rpa-to'shak, ko'rpa-yostiq, karnay-surnay, lah-mol-hol, munkar-nakir, mushk-anbar; nevara-chevara, nishon, non-tuz, non-nasiba, ota-bobo, ot-ulov, orzu-dar, sa'y-harakat, sovg'a-salom; toj-taxt, tosh-tarozi, tash-targ'ibot, tish-tirnoq; uy-ro'zg'or, ur-yiqit, ur-sur, uq-fikr-zikr; xas-xashak, xat-savod, xor-xas, xotin-qiz, ot-

1.4. Qismlari o'zaro butun-bo'lak ma'noli so'zlar: tog'-tog', gap-so'z, vaqt-soat, hovli-joy.

2. Qismidan biri yakka ishlatilmaydigan juft ot: idish-oyush, yig'i-sig'i, kiyim-kechak, ko'ch-ko'ron, kam-ko'st, ko'st-ko'y, latta-putta, maza-matra, mehmon-izlom, mureza-madora, meva-cheva, narx-navo, pardo-andoz, rizq-riq, temir-tersak, to's-to'polon, fe'l-atvor, xotin-xalaj, shax-shabba, ekin-tikin, enka-tinka, yasan-tusan, qo'ni-qo'shni, qirg'in-barot, quda-anda, qand-qurs, qiyomat-qoyim, g'ala-g'ovur, hayot-mamot, aldarn-qaldam, bozor-o'char, bol-baqra, bog'-rog', bo'y-bast, bosar-tusar, vaj-karson, dov-daraxt, dabdaba-as'asa, dov-dastgoh, yog'in-sochin, irim-chirim//irim-sirim, non-pon, qo'y-po'y, paxta-maxta, bug'doy-mug'doy, tosh-posh.

3. Har ikki qismi yakka holda ishlatilmaydigan juft otlar: ya'juj-ma'juj, qalang'i-qasang'i, g'idi-bidi, adi-badi, ashqol-dashqol, zer-zabar, ikir-chikir, lash-lush, lom-mim, shara-bara, shikani-rext.

Takroriy otlar. Takroriy otlarning quyidagilari yasama hisoblanadi: **ichich**(iga kirib bormoq), **yor-yor**, **kazo-kazo**, **mish-mish**, **jag'-jag'** (o'simlik nomi), **dedi-dedi**, **mind-mindi**, **ko'tar-ko'tar**, **yugur-yugur**, **chopa-chop**.

Eslatma

1. Barcha takroriy otlar ham yasama hisoblanavermaydi: **vara-q-vara**, **tog'-tog'**, **xona-xona**, **paqir-paqir** kabilar ravish emas.

2. Takroriy otlarning ba'zilari boshqa turkumlardan o'tgan bo'lishi mumkin: **dedi-dedi**, **mind-mindi**, **mish-mish**.

3. Ayrim takroriy otlar boshqa turkumlarga o'tib ketgan:

a) ravishga: **qop-qop**, **takror-takror**, **gul-gul**, **es-es**;

b) sifatga: **yo'l-yo'l**.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qo'shimcha qo'shib ot yasash haqida gapiring.
2. Yasalma qo'shib ot.
3. Asos so'z haqida gapiring.
4. Qo'shimchani xususiyat haqida gapiring.
5. So'z qo'shib ot yasash haqida gapiring.
6. Qo'shib ot va uning turlari haqida gapiring.
7. Juft ot va uning turlari haqida gapiring.
8. Takroriy ot va uning turlari haqida gapiring.

Topshiriqlar

Andanla, dodla, sizla, hozirla, salomlash, afsuslan, yaltira, qayla, qiyina, qoray, oqar, gumonsira, yo'liq, kechik, tinchi, abgor, qado bo'lmoq, ayyuhannos solmoq, javob bermoq, xalal solmoq, qiron solmoq, tartibga keltirmoq, oh urmoq, tush ko'rmoq, qonim topmoq, tomchi, suyunchi, ninachi, obunachi, to'polon, to'lochi, tajovuzkor, janjalkash, duoxon, mahsido'z, mantipaz, saraboz, otalik, kekirik, yonilg'i, qo'nim, kechirim, dimlama, to'yim, savag'ich, sevinch, g'urrak, g'arg'ara, chuvvos, sharros, kuchuv, toshko'mir, karnaygul, qoraqurt, qo'ziqorin, sochpopuk, yoyozdog', O'rta Chirchiq, kaltakesak, Markaziy Osiyo, Sho'rko'l, Markasulton, qoradori, Oltiariq, uchburchak, mingoyoq, iskabtopar, shilbchiqarish, savacho'p, gavdali, yeyishli, aloqador, nasldor, qarg'o'sht, beg'ubor, yashovchan, urinchoq, qizg'anchiq, yeyarmon, yig'loqi, so'lg'in, ko'chma, arziqli, jirkanch, imloviy, ichki, dahunaki, badhazm, izchil, terskay, gapdon, qaram, sog'lom, qisqa, davqomat, kafangado, sho'rpeshona, sho'rtumshuq, xudobezor, kamgap, kamqon, cho'rtkesar, yebto'ymas, o'zboshimcha, til-yog'lama, o'zbilarmon, qirq-yamoq.

1. So'zlarni turkumlarga ajrating.
2. Ot turkumiga mansub so'zlarni tub va yasamaga ajrating.
3. Ajratilgan so'zlarni tuzilishiga ko'ra guruhlang.
4. Yasama otlarni ma'noli qismlarga ajrating.
5. Ajratilgan qo'shimchalar asosida yangi so'z yasang.
6. Yasama otlar o'zagining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.
7. Qo'shimcha qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishlarini aniqlang.
8. Qo'shma otlarning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli qo'shma otlar yasang.

26-DARS SIFAT

Ma'naviy xususiyati. Sifat, asosan, predmet-hodisaning qisman harakatning belgisini bildiradi va **qanday, qanaqa, qaysi** so'roqlariga javob bo'ladi. Predmet-hodisaning belgisi: **yaxshi bola, katta kitob, shirin taom, qizg'in bahs**. Harakatning belgisi: **Salim yaxshi o'qiydi. Hayot abadiy davom etadi.** O'tlash ganda otning so'rog'ini oladi: **Qizilini qo'yib, ko'kini berdi. Yaxshi bilan yurding – yetding murodga.**

Morfologik xususiyati. Belgining ortiq yoki kamlik jihatidan farqlanishi sifat darajalari, ana shunday ma'no ifodalovchi shakllar esa daraja shakllari deyiladi.

Sifatning quyidagi to'rt xil darajasi mavjud:

1) oddiy daraja: **qizil, qaysar, shinam;**

2) qiyosiy daraja(-roq): **qizilroq, qaysarroq, shinamroq;**

3) Orttirma daraja:

a) oddiy daraja shaklidagi sifat oldidan *eng, g'oyat, juda, nihoyatda, bag'oyat* so'zlari keltiriladi: *juda qizil, g'oyat shirin.*

b) oddiy daraja shaklidagi sifatning birinchi bo'g'ini bir qismi tovush o'zgarishi bilan takrorlanadi: *bus-butun, kap-katta, to'ppa-to'g'ri;*

4) ozaytirma daraja. Belgining me'yordan kam ekanligini bildiruvchi shakl sifatning ozaytirma daraja shakli hisoblanadi. Ozaytirma shakl sifatning oddiy daraja shakli oldiga *sal, biroz, ba'zan, picha, xiyla, nim* so'zlarini qo'shish orqali hosil qilinadi.

Rang-tusni bildiruvchi ayrim sifatlardan *-(i)mtir, -(i)sh* qo'shimchalari yordamida ham ozaytirma daraja shakli yasaladi.

Eslatma

So'zni ko'chma ma'noda qo'llash orqali orttirma darajani ifodalash leksik-semantik usul ham deyiladi: **olov bola** (juda sho'x bola), **zahar xotin** (juda yomon xotin), **shakar qovun** (juda shirin qovun), **asal qiz** (juda yoqimtoy qiz).

Ozaytirma sifat. Ozaytirma sifat **-ish//g'ish, -mtir//-imtir, -tob, -gina//-kina//qina** qo'shimchalari (morfologik usul), **och, nim** so'zlari (leksik usul) va birdaniga har ikkala usul (leksik-morfologik usul) yordamida hosil qilinadi: **ko'kish, oqish, sarg'ish,**

oqish, ko'kimtir, oqimtir, qoramtir, yashiltob, qo'ng'irtob, oqina; och sariq, nimpushti; biroz ko'kish, sal qoramtir. Oqaytirma shakl faqat rang-tus sifatida mavjud: **oq – oqish, qop – oppoq** (aslida, **opoq** bo'lgan), **qora – qoramtir – qop – ko'k – ko'kish, ko'kimtir – ko'm-ko'k.**

Otlashishi. Ot bilan ifodalangan bo'lakka sifatlovchi-aniqllovchi bo'la oladigan har qanday so'z otlashadi. Sifat otlashganda tushilgan ot tushib qolib, vazifasi va grammatik shaklini sifat olmaydi: **Yomon kishidan yaxshilik kutma** gapida **yomon** sifat daraja, sifatlovchi aniqllovchi vazifasida, **kishi** oti esa gapni kelishigida, birlikda, to'ldiruvchi vazifasida. **Yomondan yaxshilik kutma** gapidagi **yomon** sifati esa otlashgan, ya'ni tushirilgan otning chiqish kelishigi, birlik son shakli va to'ldiruvchi sifatini olgan.

Malatma

Otning har qanday grammatik shaklini olgan so'z otlashgan bo'lmayvermaydi. Otlashish uchun so'z bog'langan ot tushirilishi ham lozim. Buni aniqlash uchun tushirilgan otni tiklab ko'rish kerak: **Bilimli o'zadi – Bilimli kishi o'zadi.** Lekin **Olmaning qizilni yeyman** gapida ot tushirilmaganligi tufayli uni tiklab bo'lmaydi: **Olmaning qizil olmasini yeyman** kabi. Bunda sifat otlashmagan.

Grammatik ma'no turi. Sifat grammatik jihatdan **asliy** yoki **nisbiy** bo'ladi.

Darajalanuvchi sifat – asliy sifat: **katta (kattaroq – eng katta), yaxshi (yaxshiroq – eng yaxshi), yaqin (yaqinroq – eng yaqin), achchiq (achchiqroq – eng achchiq), qizil (qizilroq – eng qizil).**

Darajalanmaydigan sifat nisbiy sifat deyiladi: **tonggi, kuzgi, kechki, keyingi, avvalgi, qishki, yozgi, ertangi, bugungi, dastlabgi, ilk, sobiq, yuqorigi** (qavat), **quyi** (palata), **tuban** (joy), **tungi, to'ng'ich, kenja, chetki, o'rtancha, bulturgi, burungi.** O'rin va paytga bog'liq belgini bildiruvchi sifat darajalanmaydi.

Lug'aviy ma'no turlari. Sifat 8 ta lug'aviy ma'no turiga ega:

1) xarakter-xususiyat sifati (inson va jonivorning xarakter-xususiyati, jonsiz predmet xususiyati): **vositali, vositasiz** (to'ldiruvchi), **gajir** (jangari), **gapdon, garang, go'l, dadil, daydi, dali-**

g'uli, dangasa, yebto'ymas, ochofat, parishonxotli, yo'q, jo'n, zab, zabardast, zakiy//zukko, ziyrak, yo'rg'a, kalam, lalmi, maxfiy, mahmadona, mechkay, merov, mudhihi, taham, muqaddas, nodir, nodon, noyob, nontepki, no'noq, ovsar, odil, odmi, oddiy, ojiz, olifta, ofatijon, puch, rahmdil, samimiy, saranjom-sarishta, sarxll, tanbal, tansiq, tanqis, tentak, tepsa-tebranmas, teran, tuzuk-quruq, tuyg'un, turli, to'pori, ulgurji, umumiy, foniy, xayrixoh, xasis, xokisor, chakki, chaqqon, cho'rtho, shallaqi, sheryurak, shinam, sho'x, shaddod, yuvosh, yalish, yaxlit, yaxshi, yashirin, yaqin, o'jar, o'gay, qaltis, qaltis, abadiy, abjir, avom, adabiy, ajib, ajnabiy, azally, ayyor, alamli, aldamchi, aldoqchi, aloqador, amaliy, asriy, afsonayiy, ahmoq, babaq (xo'roz), badbin, badgum, badjahl, badiiy, badnafs, badrashk, bo'sh-bayov, baynalmal, balandparvoz, baroq, battol, bashariy, bebosh, begona, bezbet, biyron, bilag'on, bo'lmag'ur, bo'tana (suv), vazmin, vaysaqi, vatanparvar, vafodor, va'daboz, vijdonli, qiyin, g'ala ti, g'irrom, haromxarish;

2) holat sifati: ko'hna, luchchak, mal'un, marhum, mast, mastalast, mashhur, mosuvo, muallaq, mulzam, muntazir, mushtoq, muhtoj, noqulay, navqiron, ochiq, olazarak, obod, ozod, osoyishta, osuda, pajmurda, palag'da, paxmoq, pachoq, pinhon, pokiza, semiz, sovuq, sokin, so'lg'in, tayyor, shay, hozir-u nozir, toza, tarang, tashna, to'q, farovon, xom, xarob, xasta, xafa, xijil, xomush, xor, xursand, shalabbo, eski, qaram, qizg'in, qistalang, abgor, aybdor, alag'da, alamzada, ayanchli, apoq-chapoq, baravj, barkamol, barqaror, boxabar, bexabar, baxtiyor, bedor, besaranjom, bo'liq, vayron, voqif, gavjum, giryon, dabdala, darg'azab, yopiq, issiq, iliq, kir, ho'l;

3) rang-tus sifati: moviy, nafarmon, ol (qizil), oq-qora, push ti (och qizil), jigarrang, kulrang, novvotrang, rang-barang, targ'il, ola, chipor, olachipor, shafaqrang, zarg'aldoq, moshguruch (otdan ko'chgan), tillarang, gunafsharang. Ot tusini ifodalaydi: saman, to'riq, chovkar, jiyron, bo'z, to'riq, oq, qora, qizil, sariq, ko'k, zangori, alvon (rang-barang), go'los (to'q jigarrang), gungurt (qora-sariq);

4) shakl-ko'rinish sifati: dumaloq, yassi, uzunchoq, cho'zinchoq, qiyshiq, to'garak, do'ng, tekis, do'mboq, do'ndiq, qa-

g'adirlig, jingalak, jikkak, lo'nda, lo'ppi, miqti, silliq, g'adir
ag'ri, adll (qomat), naysimon, sharsimon;

o'ldiruvchi sifat: muazzam, mo'jaz, katta, kichik, og'ir,
qung'ill, so'ngsiz, bepoyon, tubsiz (ummon), teng, ul-
teng, tor, uzun, chuqur, chog' (choqqina uy), yirik, jimit-
qil, hayhotday, ixcham, mayda, mitti, azim, ulug';

maza-ta'm sifat: achchiq, shirin, sho'r, nordon, chu-
qur, kakra, laziz, xushta'm, chuchmal, talxa; shakar,
namakob, zahar;

holi allati: xushbo'y, muattar, qo'lansa, ifor, sassiq, bad-

erlin va payt bilan bog'liq belgi bildiruvchi sifat: tonggi,
kuchki, keyingi, avvalgi, qishki, yozgi, ertangi, bugun-
gi, ilmbgi, ilk, sobiq, yuqorigi (qavat), quyi (palata), tuban
tungi, to'ng'ich, kenja, chetki, o'rtancha, bulturgi, bu-
tungi.

Ma'lumat

*Ma'lumotni lug'aviy ma'no turlariga ajratish nisbiy. Ma'no ko'chishi
qat'iyatida ma'no turi ham o'zgaradi: **achchiq gap** (maza-ta'm
emas, xilxususiyat), **qizil so'z** (rang-tus emas, xil-xususiyat).*

Intaktik xususiyati. Sifat otlashmagan va otlashgan holda
barcha gap bo'lagi vazifasida keladi.

Otlashmaganda:

– sifatlovchi-aniloqlovchi: **Qq** paxtalar ochildi. **Qdobli** bola
olga manzur.

– ravish (tarz, vaziyat) holi: U qiziq kular ekan. Qobil bobo
ilqilqil xo'rsindi.

– ism-kesim: Gul qizil. Devor og. U o'ychan, asabiy edi.

Otlashganda:

– ega: **Yaxshi** oshini yer, **yomon** – boshini.

– qaratqich-aniloqlovchi: **Saxiyning** ehsoniga baxilning boshi
og'rir.

– to'ldiruvchi: **Yaxshidan** adashma, **yomonga** yondashma.

– undalma: **Azizim**, **dunyoga** bevaqt kelibmiz.

Tuzilish turlari. Sifat tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va
takroriy bo'ladi:

1. Sodda:

a) sodda tub: yaxshi, shirin, go'zal, baland, keng, ko'kimtir, sarg'ish;

b) sodda yasama: ishchan, devoriy, maqtanchoq, hiylagar, ozg'in, sezgir.

2. Qo'shma: darveshsifat, devsifat, devqomat, dilorom, dilpora, izzattalab, kafangado, xomkalla, sho'riy, na, kaltafahm, ochofat, maydagap, og'iroyoq, shikasta.

3. Juft: aql-hushli, ajoyib-g'aroyib, boy-badavlat, och-hor, yiroq-yovuq, tanish-notanish, uzoq-yaqin, xom-pish, chappa-rosta, quyuq-suyuq.

4. Takroriy: yaxshi-yaxshi, katta-katta, shirin-shirin, burda, yo'l-yo'l (otdan ko'chgan), oppoq-oppoq.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Sifatning ma'noviy xususiyatlari haqida gapiring. 2. Sifatning morfologik xususiyatlari haqida gapiring. 3. Sifatning sintaktik xususiyatlari haqida gapiring. 4. Sifatning grammatik ma'no turlari haqida gapiring. 5. Asliy sifat nima? 6. Nisbiy sifat nima? 7. Sifatning lug'aviy ma'no turlari haqida gapiring. 8. Xarakter-xususiyat sifat haqida gapiring. 9. Holat sifat haqida gapiring. 10. Rang-tus sifat haqida gapiring. 11. Shaklko'rinish sifat haqida gapiring. 12. Hajm-o'lchov sifat haqida gapiring. 13. Maza-ta'm sifat, hid sifat haqida gapiring. 14. O'rin va payt sifat haqida gapiring. 15. Sifat darajalari haqida gapiring. 16. Oddiy daraja va uning ifodalanishi haqida gapiring. 17. Qiyosiy daraja va uning ifodalanishi haqida gapiring. 18. Orttirma daraja va uning ifodalanishi haqida gapiring. 19. Ozaytirma sifat haqida gapiring.

Topshiriqlar

1. Samimiy do'stlari bo'lmagan odam haqiqatdan ham yolg'izdir. (F.Bekon) 2. Ufq qizg'ish tusga kirib, tong yorishardi. (Sh.Rash.) 3. Yaxshi fikrlar ham eng yaxshilariga joy bo'shatib bermog'i lozim. (V.Sheks-pir) 4. Torga tor dunyo, kengga keng dunyo. 5. So'z sehridan kuchliroq sehr yo'q. 6. Bir o'tim bor ajabgina, dumlari gajakkina, Hali kelsa ko'rasiz, kula-kula o'lasiz. («To'pishmoqlar» dan)

1. Gaplar tarkibidagi sifatlarni kuzating.

2. Sifatlarning grammatik ma'no turlarini aniqlang.

soʻzlarning lugʻaviy maʼno turlarini aniqlang.

2. Sifatning qiyosiy, orttirma darajadagi va ozaytirma sifatlarni

soʻzlarning yasallash xususiyatlarini aniqlang.

3. Soʻzlarning tuzilish turlarini aniqlang.

4. Soʻzlarning sintaktik vazifasini aniqlang.

5. Maʼnuda qoʻllangan sifatlarning maʼnodosh, shakldosh, vazi-

matdosh va zikllari qatorini tuzing va lugʻat asosida tekshiring.

27-DARS SIFAT YASALISHI

Sifat yasallashi haqida. Sifat qoʻshimcha qoʻshish va soʻz qoʻshish usuli yordamida yasalladi. Bu usul bilan yasalgan sifatning asosi quyidagicha:

1. Ot: bamaʼni, hosildor, odobli, gorizontal.

2. Sifat: gʻayritabiiy, notoʻgʻri, xomaki.

3. Son: beshchi, ikkichi.

4. Olmosh: hammabop, oʻzaro, sizbop.

5. Ravish: kechki, avvalgi, kamchil, oldingi.

6. Feʼl: soʻlgʻin, boshlangʻich, ochiq, erinchoq.

7. Undov: dod-voysiz, oh-vohli.

8. Taqlid: poʻrsildoq, sharros, soʻlqildoq, shartaki.

9. Modal: zaruriy, kerakli.

Sifat yasovchi qoʻshimchalar. Sifat yasovchi qoʻshimchalar, ularning xususiyatlari, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qoʻshimcha	Xususi-yati	Yasalma	Asos
toʻla:		toʻla, aylana, koʻtara (savdo)	feʼl
-avon:	unumsiz	zoʻravon	sifat
-aki:		ogʻzaki, qalbaki, yuzaki	ot
		zoʻrmazoʻraki, xomaki	sifat
		shartaki, jirtaki	taqlid
-al:	unumsiz	regional, gorizontal, monumental, patriarxal	ot
-aro:	affiksoid	xalqaro, davlatlararo;	ot
		oʻzaro	olmosh

-ag'on:	unumsiz	bilag'on, topag'on, chopag'on	
ba-//bo-:		basavlat, badavlat, bama'ni, bahaybat, baodob yoki boadab	
bad-:		badhazm, badbaxt, badnafs, badbashara, badaxloq	
-bar:		barqaror, barkamol, barhayot	
-baxsh:	affiksoid	orombaxsh, hayotbaxsh, shifobaxsh	
be-:		beg'ubor, bedavo, betashvish, be-xosiyat, beor	
-bin:	unumsiz	kaltabin, nekbin (badbin – o'zbek tili nuqtayi nazaridan o'zak)	sifat
-boz:		va'daboz, safsataboz, xotinboz	ot
-bon:	unumsiz	mehribon (i orttirilgan)	ot
-bop:		ommabop, qishbop	ot
		hammabop, sizbop	olmosh
-vash:		laylivash, devonavash, parivash	ot
-vor:	unumsiz	ulug'vor;	sifat
		umidvor	ot
-vuch// -ovuch:		iskovuch, hurkovuch.	fe'l
-gay//kay:	unumsiz	kungay	ot
		terskay	sifat
-gar:		sitamgar, ig'vogar, hiylagar	ot
-gi//ki//qi:		kuzgi, bahorgi, qishki, ichki, sirtqi, tashqi	ot
		avvalgi, ertalabki	ravish
-gir//kir// -qir// -g'ir//qur:		sezgir, keskir, topqir, olg'ir, uchqur	fe'l
-gin//gun:	forsiy	g'amgin, gulgun	ot
-go'y:		xushomadgo'y	ot
-diq:		tashlandiq	fe'l
-don:	omonim	bilimdon, gapdon, qarddon	ot
-dor:	omonim	azador, aloqador, aybdor, vafodor, guldor, daxldor	ot

		ohangdosh, sirdosh, fikrdosh, o'zakdosh	ot
		alamzada, yurakzada	ot
		qozoqi (it), qishloqi (bola), bahori (bug'doy), payvandi (o'rik), bozori (non)	ot
		obyektiv, subyektiv	ot
		ilmiy, shaxsiy, axloqiy, oilaviy, moliyaviy, diniy (jinoiy, maishiy, lug'aviy, siyosiy, madaniy kabi so'zlarda bu qo'shimcha ajralmaydi)	ot
		zaruriy	modal
	omonim	faktik, geologik, realistik	ot
		so'lgildoq, akildoq, likildoq, chiyildoq	taqlid
		to'yimli, sevimli, yoqimli, o'timli	fe'l
	omonim	to'kin, to'lin, sog'in	fe'l
		erkin	ot
	forsiy	rangin, g'ishtin	fe'l
	unumsiz	ko'tarinki	fe'l
		shoshilinch, tiqilinch	fe'l
		chirik, o'ksik, quruq, yorug', o'lik, egik, yopiq, ochiq, buzuv, yumuv	fe'l
		zahmatkash, jafokash, dardkash, dalkash, hazilkash	ot
		tushkun, jo'shqin, so'lg'in, horg'in, turg'un	fe'l
		zulmkor, isyonkor, omilkor, fidokor, ehtiyotkor	ot
	unumsiz	tugal	fe'l
		aqli, gulli, kuchli, odobli	ot
		kerakli	modal
		yoqlik (palto), ko'rpalik (mato), bayramlik (kiyim)	ot
	unumsiz	sog'lom	sifat
	unumsiz	qaram	fe'l
		qaynatma, ko'chma, qo'shma, terma, tug'ma	fe'l
		ayolmand, davlatmand, orzumand	ot

-mas:		qo'rqmas, bo'linmas, yaramas, yengilmas, o'tmas, qaytmas	
-mon:		bilarmon, ustabuzarmon, o'larmon, topar-mon-tutarmon	
-msiq// -im-siq:		qarimsiq, achimsiq	
-namo:		darveshnamo, olimnamo	
		tentaknamo	
no-:		noinsof, noumid	
		noto'g'ri, nomard, noma'lum	
-nok:		alamnok, g'amnok	
-ndi:	unumsiz	asrandi (bola)	
-on//-an:	—	charog'on, za'faron, tuban (tub — ham ot, ham sifat)	
-os:		sharros, gulduros	taqila
-omuz:		kinoyaomuz, shikoyatomuz, hayratomuz, haqoratomuz	ot
-ong'ich// -ng'ich:		so'kong'ich, tepong'ich, tishlong'ich /	fe'l
-oq:		qo'rqoq, baqiroq, qoloq	fe'l
-parast:		mansabparast, maishatparast, xayolparast, shaxsiyatparast	ot
-parvar:		adolatparvar, insonparvar, xalqparvar	ot
-rli//-arli:		arzirli, zerikarli, ishonarli, qiziqarli	fe'l
-saro:	unumsiz	motamsaro	ot
ser-:		serhosil, serunum, sergo'sht, ser-somon, sershovqin	ot
-siz:		o'rinsiz, tuzsiz, ishsiz, sanoqsiz	ot
-simon:		odamsimon, sharsimon, naysimon	ot
-xo'r:		tekinxo'r	sifat
		poraxo'r	ot
xush-:	affiksoid	xushmanzara, xushfe'l, xushsurat (xush-xabar — ot)	ot
-ch:		tinch, jirkanch	fe'l
-cha:		o'zbekcha, farg'onacha (kurash)	ot
-chak//-choq// -chiq:		kuyunchak, tortinchoq, erinchoq, sirpanchiq, qizg'anchiq	fe'l

		kurashchan, talabchan, harakatchan	ot
		yashovchan, o'suvchan	fe'ning harakat nomi shakli
		ayirmachi	ot
		a'lochi, bekorch	sifat
		dardchil, izchil, xalqchil, epchil	ot
		kamchil	ravish
	unumsiz	sinashta	fe'l
shumul:		olamshumul, jahonshumul	ot
		oqsoq, porloq, quvnoq	fe'l
	unumsiz	qisqa	fe'l
	unumsiz	loyqa	ot
		vaysaqi, sayroqi, o'ynoqi	fe'l
		yopishqoq, urishqoq, uyushqoq, tirishqoq, qochqoq	fe'l
ayrli-:	(arabiy, affiksoid)	g'ayriqonuniy, g'ayritabiiy	sifat
ham-:		hamfikir, hamdam, hamnafas	ot

Sifat turkumida daraja shakli, sifat yasovchi qo'shimchada asosiy xususiyat yaqqol ko'zga tashlanadi:

1) sifatdagi qiyosiy darajani yasovchi **-roq** qo'shimchasi o'rinida **-mtir**, **-imtil**, **-ish** qo'shimchalari qo'llanishi mumkin: **ko'kroq** – **ko'kish**, **qoraroq** – **qoramtir**, **sarg'imtil**;

2) sifat yasovchi qo'shimchalar orasida ma'nodoshlik hodisasi ko'plab uchraydi: **aybdor** – **aybli**, **serg'ayrat** – **g'ayratli**, **chopqir** – **chopraq'on**, **beg'ubor** – **g'uborsiz**, **bama'ni** – **ma'nili**;

3) bu qo'shimchalar orasida zid ma'nolilik hodisasi ham uchraydi: **suvli** – **suvsiz**.

So'z qo'shish yo'li bilan qo'shma, juft va takroriy sifatlar hosil bo'ladi.

Qo'shma sifat:

1. Ot+ot: **sheryurak**, **xumkalla**, **ofatijon**, **bodomqovoq**, **jigarrang**, **havorang**, **darveshsifat**, **devsifat**, **devqomat**, **dilo-**

zor, dilorom, dilpora, izzattalab, kafangado, otashinalab, hibjamol.

2. Sifat+ot: sho'rtumshuq, sofdil, qattiqqo'l, chalamulla, chalamulla, sovuqqon, balandparvoz, uzunquloq, olg'om xomkalla, sho'rpeshona, kaltafahm, ochofat, mayilg'och, og'iroyoq, shirinsuxan.

3. Ot+sifat: jig'ibiyron, tepakal, xonavayron, xudoloxon, otabezori, dilxasta, nonko'r, boshqorong'i, yoqavayron.

4. Ravish+ot: hozirjavob, kamgap, kamsuqum, kamxam-kam-xarj.

5. Ravish+fe'l: cho'rtkesar, tezpishar, kechpishar.

6. Fe'l+fe'l: yebto'ymas.

7. Olmosh+ot: o'zboshimcha.

8. Ot+fe'l: gadoytopmas, tilyog'lama.

9. Olmosh+sifat: o'zbilarmon.

10. Son+ot: qirqyamoq, ikkiyuzlamachi.

Juft sifat:

I. Har ikki qismi yakka ishlatiladigan juft sifatlar:

1. Qismi o'zaro sinonim: saranjom-sarishta, sog'-salom, telba-teskari, fahm-farosatli, yakka-yolg'iz, yakka-yu yaqin, na, g'arib-benavo, aql-hushli, ajoyib-g'aroyib, boy-badavlat, och-nahor, ola-chipor, pishiq-puxta, son-sanoqsiz, sargardon.

2. Qismi o'zaro antonim: uzoq-yaqin, xom-pishiq, quyuq-suyuq, achchiq-chuchuk, baland-past/past-baland, vayron-u obod, issiq-sovuq, yiroq-yaqin, yiroq-yovuq, tanlab-notanish.

3. Qismlarining ma'nosi yaqin: och-yalang'och, soya-salqin, tinch-totuv, uzuq-yuluq, xor-zor, ezma-churuk, o'ydim-chuqur, g'oyaviy-badiiy, ijtimoiy-siyosiy, mo'min-qobil, ochliq-oydin.

II. Bir qismi yakka ishlatiladigan juft sifatlar: nest-nobud, olabula, ola-kula, siniq-mertik, toparmon-tutarmon, tuppa-tuzuk, tilka-pora, teng-to'sh, tep-tekis, to'kin-sochin, uvun-to'da, xom-xatala, chalakam-chatti, egri-bugri, eski-tuski, entak-tentak, yum-yu-maloq, yamoq-yasqoq, qarama-qarshi, qarl-quri, qora-qura, harom-xarish, aralash-quralash, achchiq-tizziq, burma-churma, bo'ltak-so'ltak, devor-darmiyon (qo'shni), yengil-yelpi, yolg'on-yashiq, yosh-yalang, ilma-

g'alla, yirtiq-sirtiq, kalta-kulta, kir-chir, mayda-chuyda, mast-

Har ikki qismi yakka holda ishlatilmaydigan juft sifatlar: **zim-**
lang-bllang, poyintar-soyintar (gap), dali-g'uli, aji-buji
alinoysi-aljoyi, apoq-chapoq, aloq-chaloq (tush), uvali-
o'poq-so'poq.

Takroriy sifatlar: **burda-burda, yo'l-yo'l (otdan ko'chgan), op-**
ppopq, yaxshi-yaxshi, katta-katta, shirin-shirin.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qo'shimcha qo'shib sifat yasashga misollar keltiring. 2. Ya-
nma nima? 3. Asos so'z nima? 4. Qo'shimchaning xususiyati
qanday? 5. So'z qo'shib sifat yasashga misollar keltiring.
6. Qo'shma sifat nima va uning qanday turlari bor? 7. Juft sifat
nima va uning qanday turlari bor? 8. Takroriy sifat va uning turlari
qanday? 9. Takroriy sifat qanday turlari bor?

Topshiriqlar

Kishanla, dodla, sizla, hozirla, salomlash, afsuslan, yaltira,
aynu, qiyna, qoray, oqar, gumonsira, yo'liq, kechik, tinchi, qis-
qatma, abgor qilmoq, do'ppili, ado bo'lmoq, unutuluvchan, ayyu-
hannos solmoq, javob bermog, xalal bermog, qiron solmoq, tar-
tibga keltirmog, kuchli, oh urmog, tush ko'rmog, bedin, qo'nim
topmog, noinsof, tomchi, o'tirishli, suyunchi, majnunnamo, nina-
chi, maqtanchog, obunachi, to'polonchi, kamsuxan, lofchi, ta-
javuzkor, nomunosib, janjalkash, duoxon, noqulay, mahsido'z,
ahikastahol, mantipaz, arizaboz, otalik, kekirik, yonilg'i, chappa
rosta, qo'nim, kechirim, dimlama, bo'g'in, savag'ich, jonkuyar,
sovinch, g'urraq, g'arg'ara, chuvvos, sharros, kechuv, tosh-
ko'mir, karnaygul, qoraqurt, mingoyoq, qo'ziqorin, sochpopuk,
piyozdog', O'rta Chirchiq, yangrog, kaltakesak, Markaziy Osiyo,
tinchliksevar, Sho'rko'l, kasalmand, ko'ksulton, qoradori, Olti-
ariq, uchburchak, mingoyoq, keyingi, iskabtopar, ishlabchiqa-
rish, savacho'p, gavdali, yeyishli, aloqador, nasldor, sergo'sht,
beg'ubor, yashovchan, urinchoq, qizg'anchiq, yeyarmon, yig'lo-
qi, so'lg'in, ko'chma, arzirli, jirkanch, imloviy, ichki, dahana-
ki, badhazm, izchil, terskay, gapdon, qaram, sog'lom, qisqa,
devqomat, kafangado, sho'rpeshona, sho'rtumshuq, xudobezor,

kamgap, kamqon, cho'rtkesar, yebto'ymas, o'zboshimcha, yog'lama, o'zbilarmon, qirq-yamoq.

1. So'zlarni turkumlarga ajrating.
2. Sifat turkumiga mansub so'zlarni tub va yasamaga ajrating.
3. Ajratilgan so'zlarni tuzilishiga ko'ra guruhlang.
4. Yasama sifatni ma'noli qismlarga ajrating.
5. Ajratilgan qo'shimchalar asosida yangi so'zlar yasang.
6. Yasama sifat o'zagining qaysi turkumga mansubligini aniqlang.
7. Qo'shimcha qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishini aniqlang.
8. Qo'shma, juft va takroriy sifatlarning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli sifat yasang.

28-DARS SON

Ma'noviy xususiyati. Son – asosan predmet-hodisa, qisman harakat-holatning ko'pincha aniq miqdori, sanog'i va tartibini shuningdek, mavhum sanoqni bildiruvchi mustaqil so'z.

Aytilganidek, **ko'p, oz, ancha, talay, biroz** kabi ravish, **uncha, buncha, shuncha, qancha, bir qancha** kabi olmosh, **savat-savat, quchoq-quchoq, qop-qop** kabi hisob so'zlari bo'lib keluvchi ot ham miqdor ma'nosini bildirishi yoki unga ishora qilishi mumkin. Bu ko'plik noaniqdir.

Son **necha, nechta, nechanchi, qancha, qanchadan, qanchalab** kabi so'roqlarga javob bo'ladi. **Qancha** so'roq olmoshi bir vaqtning o'zida ravishga ham xizmat qiladi: **qancha – ko'p**. Ba'zan otning so'rog'ini oladi: **Ikki odamning biri (kim?) hali ham kutib turibdi. Necha** so'rog'i esa faqat songa tegishli.

Son, odatda, raqam va so'z bilan yoziladi:

1) arab raqami bilan: 0, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9;

2) rim raqami bilan:

a) birlik: I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX;

b) o'nlik: X, XX, XXX, XL, L, LX, LXX, LXXX, XC;

c) yuzlik: C, CC, CCC, CD, D, DC, DCC, DCCC, CM;

d) minglik: M, MM, MMM...

fonologik xususiyati. Son turkumining ma'no turini hosil qiladigan barcha qo'shimchalar lug'aviy shakl yasovchidir: **-(i)nchi, -larcha, -lab, -tadan, -larcha, -ov/-ovlon, -ala** kabi.

hisoblash kilo, metr, dona, hovuch kabi hisob so'zlari bilan ishlatiladi.

qo'shish (Birinchi kishini chaqir – birinchisini chaqir) va ko'chish (yetti, qirq, yigirma, to'qqiz-to'qqiz kabi maroqlilari) xususiyatiga ega. Bunda otga xos lug'aviy va sintaktik xususiyat hamda uning sintaktik vazifasini qabul qiladi: **o'ninchi, o'ninchigacha**. Otga xos shakl yasovchi qo'shimcha sonning ma'no turiga ham birday qo'shila olmaydi: **o'nlarcha(ni), ucha(ni)** kabi.

Sintaktik xususiyati. Son otlashmagan va otlashgan holda qat'iy qop bo'lagi bo'lib keladi.

Otlashmaganda:

- sifatlovchi-aniqllovchi: **Bir chetda gulzor oralab ikkita chiroyli qiz gul terib yuribdi;**
- daraja-miqdor holi: **Samarqandni to'rt-besh mar'ta ko'rganman. U marraga birinchi yetib keldi;**
- ot-kesim: **Bu xotinning joni bitta emas, ming bitta.**

Otlashganda:

- ega: **Dutorim tori ikkidir, biri dilkash, biri dilxun;**
- qaratuvchi aniqllovchi: **Ikkalamizning gapimiz bir joydan chiqsin. Ikki uchga qoldiqsiz bo'linmaydi.**

Grammatik ma'no turlari. Sonning ma'no turlari, asosan, shakl yasovchi qo'shimcha vositasida hosil qilinadi. Barcha qo'shimchasi lug'aviy shakl hosil qiluvchi bo'lganidan, sonning ma'noviy guruhi ham grammatik tabiatli. Grammatik xususiyatiga ko'ra son, avvalo, ikkiga bo'linadi:

- 1) miqdor son;
- 2) tartib son.

Miqdor son predmet-hodisa hamda harakat/holatning miqdori va sanog'ini, tartib son esa tartibini bildiradi.

Tartib son. Narsalarning ketma-ketlikdagi tartibini bildiradigan sonlar *tartib son* deyiladi. **-(i)nchi** va **-lamchi** (kam qo'llanadi) qo'shimchalari yordamida sanoq sondan hosil bo'ladi: **birinchi, o'ninchi, yigirmanchi, birlamchi, ikkilamchi.**

Tartib sonlar arab raqami bilan yozilganda **-(i)nchi** qo'shimchasi o'rnida arab raqamidan so'ng chiziqcha yoziladi: **9-sinf,**

30-dekabr. Tartib sonlar rim raqamlari bilan ifodalanganda chacha qo'yilmaydi.

Miqdor son quyidagi turlarga bo'linadi:

- 1) sanoq;
- 2) dona;
- 3) chama;
- 4) jamlovchi;
- 5) taqsim.

Sanoq son. Son-sanoqni bildiruvchi sonlar *sanoq sonlar* deyiladi. Sanoq sonlar yozuvda ko'pincha arab raqami bilan yoziladi. Sanoq sonning ko'rsatkichi yo'q: **bir, ikki, o'n, qirq besh**.

Dona son. Bu ma'no turi **ta** qo'shimchasi va donalab sonlar bilan tayotgan narsalarning turini ta'kidlash uchun **dona (predmet) nafar (shaxslar), bosh (hayvonlar)**, hisob so'zlari orqali hosil qilinadi: **beshta kitob, ikkita daftar, uch dona qalam, o'n besh nafar o'quvchi, yigirma bosh sovliq**. Qo'shimcha **bir** so'ziga qo'shilganda **r** tovushi **t** bilan almashadi: **bir – bitta, o'n bir – o'n bitta**.

Chama son. Narsaning miqdorini taxminlab, chamalab ko'rsatadigan sonlar *chama son* deyiladi. Bu son **-tacha, -lab, -larcha** qo'shimchasi, sonni juftlash, **taxminan, qariyb, taqriban** ravishlari vositasida hosil qilinadi: **o'ntacha ishchi, minglab vatandoshlarimiz, yuzlarcha bola, soat o'n birlar edi, taxminan o'nta. -cha** qo'shimchasini sondan keyingi hisob so'zi olsa ham, chama ma'nosi voqelanaveradi: **ming yilcha burun, besh milcha narida**.

Jamlovchi son. Narsalarning miqdorini jamlab ko'rsatadigan sonlar *jamlovchi son* deyiladi.

1) sanoq son+**-ov/-ovlon**: **uchov, to'rtov, beshovlon (birov so'zi bundan mustasno)**;

2) sanoq son+ **-ala**: **ikkala (-i tushirilgan), uchala, to'rtala**.

Jamlovchi son birdan yettigacha bo'lgan sondan hosil qilinadi. Bunda besh sonidan boshqasida tovush o'zgarishi yuz beradi.

Taqsim son. Narsalarning miqdorini taqsimlab ko'rsatadigan sonlar *taqsim son* deyiladi. **-tadan**: **bittadan qalam, o'ntadan ruchka**.

Kasr sonlar. Butun miqdorning qismini ifodalovchi sonlar *kasr son* deyiladi. Butun miqdorni bildiruvchi qism ko'pincha chiqish kelishigida keladi: **o'ndan bir, uchdan ikki**.

butun va qismni ifodalashiga ko'ra uch guruhni tashkil etadi:

a) butun;

b) kasr;

c) aralash.

Butun son narsa-buyumning bo'linmagan holdagi sanog'i va qismni ifodalaydi: **bir, o'n, ikki yuz** kabi.

Kasr son butunning bo'lagini, ulushini ifodalaydi: **yarim, chorak, oltinchorak** kabi.

Kasr son ikki ko'rinishda bo'ladi:

a) qo'shma so'z ko'rinishidagi matematik kasr ifodasi: **ikkidan o'ndan ikki, to'qqizdan besh** kabi;

b) sodda so'z ko'rinishidagi oddiy kasr ifodasi: **yarim, chorak, oltinchorak**;

c) butun va kasr son birgalikda aralash sonni tashkil qiladi: **bir yarim, ikki butun o'ndan besh, bir butun to'rt dan uch**.

Eslatma

1. Butun, kasr va aralash son ajratib yoziladi: **bir yarim kilogramm, nol butun o'ndan besh**.
2. Faqat sanoq son hisob so'zi bilan keladi.
3. **-ov, -ala** shaklli jamlovchi songina otlashmasdan kelishik va egalik shaklini oladi: **uchovini, to'rtalasiga, beshalamiz**.
4. Tartib son sifatga, jamlovchi son otga yaqinlashadi.
5. Juft son chama, takroriy son taqsim ma'nosini bildiradi.

Tuzilish turlari. Son ham tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'ladi:

1. **Sodda son.** Hozirgi o'zbek adabiy tilida ko'p ishlatiladigan 23 ta sodda son bor: **nol, bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz, o'n, yigirma, o'ttiz, qirq, ellik, oltmish, yetmish, sakson, to'qson, yuz, ming, million, milliard**. Yarim, chorak so'zlari ham sodda songa misol.

2. **Qo'shma son.** Qo'shma son birdan ortiq o'zakning birikuvidan hosil bo'ladi: **o'n besh, uch yuz besh, to'rt dan uch, o'n olti yarim**. Tari-xan ayrim qo'shma sonlar soddalashib borgan: **sakkiz o'n – sakson, to'qqiz o'n – to'qson**.

3. **Juft son.** Bu son chama, taxmin ma'nosini bildiradi. Sanoq, dona va taqsim son juft qo'llanadi: **bir-ikki joy, o'n-o'n beshta savol, uchto'rttadan yostiq**.

4. Takroriy son. Takroriy son jamlash, taqsimlash ma'nolarni ifodalaydi. Sanoq, dona va taqsim sonlar tabiiyda ham qo'llanadi: **beshta-beshta, yuzta-yuzta, bir (birinchi) chiqdi), to'rtta-to'rttadan.**

Hisob so'zlar. Sanoq son o'lchovni bildiruvchi so'zlar kelishi mumkin. Bunday so'zlar hisobni bildirgani uchun **so'zi (numerativ)** deyiladi. Hisob so'zi ot turkumidan **hovuch, dona, nusxa, bog', siqim.** Gapda son hisob so'zi bitta gap bo'lagi bo'lib keladi.

Hisob so'zining qo'llanish davriga ko'ra turlari:

1) eskirgan hisob so'zlari: **gaz (bir gaz chit), paysa, pud (pud bug'doy), sarjin, so'lkavoy, tanob, tosh (to'rt tonli yumaloq (uch yumaloq choy), qadoq;**

2) zamonaviy hisob so'zlari: **gradus, kilovatt-soat, kubometr (santimetr, millimetr), mehnat kuni, minut, par, sentner;**

3) yangi hisob so'zlari: **bayt, bit, dyum.**

Hisob so'zining qanday hisoblashga ko'ra turlari:

1) yakkalab hisoblash uchun: **bosh, dona, nafar, nusxa, taqsim;**

2) juftlab hisoblash uchun: **juft, par(a);**

3) to'dalab hisoblash uchun: **bog'/bog'lam, gala, guruh, dala, ta, to'da, to'p, shoda, quchoq, hovuch;**

4) bo'laklab hisoblash uchun: **burda, varaq (bet, sahifa), luqma, og'iz (bir og'iz gap), parcha, poy, siqim, tilim (karchi), tomchi (qatra), to'g'ram, chaqmoq, chimdim, shingil, qultum.**

Hisob so'zining nimani hisoblashiga ko'ra turlari:

1) og'irlik: **gramm, kilogramm, litr, pud, tonna, sentner, misqol, qadoq, botmon** (aniq o'lchovni bildiradi); **kosa, piyola, choynak, qop (xalta), qoshiq, quti** (taxminiy o'lchovni bildiradi),

2) uzunlik: **qadam, qarich, quloq;**

3) yosh: **yashar, yoshdagi, yoshli;**

4) vaqt: **asr, yil, kun, kecha-kunduz, oy, hafta, daqiqa, soat, soniya;**

5) qiymat: **so'm, tiyin, miri, paqir, dinor, yevro, dollar;**

6) ish-harakat: **marta/martaba/marotaba, karra, qatla, sidra** (bular tartib son bilan ham qo'llanadi: **bir marta – birinchi marta** kabi).

Shakl va ma'no munosabati. Sonda shakldoshlik, ma'nodoshlik, ko'pma'nolilik hodisalari mavjud.

Uchliklik. Ba'zi sonlar boshqa turkum so'zlari bilan boglanib turadi: **uch** (son) – **uch** (fe'l), **qirq** (son) – **qirq** (fe'l), **o'n** (son) – **yuz** (ot), **yigirma** (son) – **yigirma** fe'l.

Yigirma nomini bildiruvchi **qirq**, **yuz**, **ming** kabi otga ko'chgan sonlar shu shakldagi songa omonim bo'ladi.

Yigirmalik. Bu hodisa kam uchraydi: **o'n ming** – **tuman**, **o'n yuz** – **lak**. **Tuman**, **lak** – eskirgan so'z.

Ikki son bir soni o'rnida **yakka**, **yolg'iz** so'zi, **birinchi** so'zi bilan boglanib, dastlabgi, **avvalgi**, **to'ng'ich**, **bosh**, **asosiy**, **katta** sonlar, **ikki** soni o'rnida **qo'sh**, **juft** so'zlari, **yarim** o'rnida **yarim** son o'ndan **besht**, **chorak** o'rnida **nol butun yuzdan yigirma** besh ishlatilishi mumkin.

Ikki ma'nolilik. Sonda bu hodisa yo'q. **Ikki** va **besht** soni bahodiriganda nutqiy zid ma'nolilik kasb etadi, xolos.

Ko'p ma'nolilik. Sonda ko'p ma'nolilik hodisasi mavjud. Bu sonida yaqqol ko'zga tashlanadi:

- 1) noaniqlik: **Sizni ko'chada bir kishi chaqiryapti**;
- 2) yolg'izlik: **Darsga bir Karim kelmadi**;
- 3) ayiruv: **Bir qor yog'adi, bir yomg'ir**;
- 4) kuchaytirish: **Ertaga bir dam olsam; Bugun bir charchadim**;
- 5) bir xillik: **Tiling bilan dilingni bir tut**.

Sondan boshqa turkum so'zlarining yasalishi. Sondan ot, sifat, fe'l, ravish yasalishi mumkin:

– ot: **birlik**, **to'rtlik**; **uchburchak**, **to'rtburchak**, **Yettisuv**, **Ol-hariq**;

– sifat: **ikkichi**, **beshtchi**, **uchli**, **to'rtsiz**; **ikkiyuzlamachi**, **qirq-yamoq**, **beshtotar**;

– fe'l: **birik**, **birlash**, **ikkilan**;

– ravish: **bittalab**; **ikkiyoqlama**, **bir kuni**, **birpas**, **bir zumda**;

– olmosh: **bir kishi**, **bir nima**, **bir narsa**.

Eslatma

Bir so'zi **-ov**, **-on**, **-or** qo'shimchalarini olib, gumon olmoshiga aylanadi: **birov**, **biron**, **biror**.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Sonning ma'noviy xususiyatlari haqida gapiring. 2. Sonning morfologik xususiyatlari haqida gapiring. 3. Sonning sintaktik xusu-

siyatlari haqida gapiring. 4. Sonning tuzilish turlari qanday? 5. Sonning grammatik ma'no turlari haqida gapiring. 6. Miqdor son qanday tashkil topgan shakllari. 7. Tartib son haqida gapiring. 8. Sanoq son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 9. Dona son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 10. Jamlovchi son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 11. Chama son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 12. Taqsim son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 13. Qanday son sodda son deyiladi? 14. Qo'shma son qanday hosil qilinadi va nimani anglatadi? 15. Juft sonni ta'riflang. 16. Takroriy son qanday hosil qilinadi? 17. Hisob so'zi nima? 18. Hisob so'zining qo'llanish turlari qanday bo'lsa ko'ra turlarini ayting. 19. Hisob so'zining qanday hisoblash turlarini bayon qiling. 20. Hisob so'zining nimani hisoblash turlarini sanang. 21. Son shakldoshligi haqida gapiring. 22. Son ma'nodoshligi haqida gapiring. 23. Son zid ma'noliligi haqida gapiring. 24. Son ko'p ma'noliligi haqida gapiring. 25. Sondan boshqa qaysi turkum so'zlari yasalishi mumkin? Misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Bir yil tut ekan kishi yuz yil gavhar teradi. (Maqol) 2. Yigirtiga yetmish hunar oz. (Maqol) 3. Hozir planetamizda nash qilinayotgan barcha kitob mahsulotlarining deyarli uchdan b qismi rus tilida bosilmoqda. (Gazetadan) 4. Sizga ma'lum: p tani birinchi yil ekishimiz. (Sh.Rash.) 5. Shu orada to'rttacha s mosval oldinma-ketin g'isht to'kib ketdi. (S.Ahm.) 6. Og'irligi 70 kilogramm keladigan odam Oyga chiqsa, uning vazni 11,7 kilogrammdan oshmaydi. («Qiziqarli geografiya») 7. Bir zumda ik kov, uchov, to'rtov, beshov bo'lishdi. (P.Tur.) 8. Non daraxtining 15 – 20 yillik rasmana bir tupi bir-ikki kishini, besh-olti tupi esa katta bir oilani bimalol bir yil boqa oladi. («Qiziqarli geografiya») 9. Adolat mastavadan bir-ikki qoshiq ichdi. (S.Zun.) 10. Bir hovuch yerdagi poliz ham la'nati bo'rondan sog' qolmadi. (Sh.Rash.) 11. Manzilning choragi ham bosilmagan edi. (J.Shar.) 12. Er kishining so'zi bitta. (Maqol) 13. To'rtovlari, ayniqsa, G'ulomjon rosa dam oldi. (M.Ism.) 14. Har kim uchtdan mashina tanladi. (Gazetadan) 15. Oltmishga kirgan otadan osh so'rama. (Maqol) 16. Mendan besh-olti chaqirim narida ikki bola ketib borishardi. (Gazetadan) 16. Birinchidan, men senga opa emasman? 17. «Uchinchi», meni eshityapsizmi? 5. Bu gapni bir aytding, ikkinchi aytma. 6. Unga ming maslahat bergin, foydasi yo'q.

10. Berilgan guplardagi sonlarni aniqlang.
11. Berilgan qaysi ma'noviy guruhga mansubligini ayting.
12. Berilgan so'z tarkibini ko'rsating.
13. Berilgan so'zning morfologik shaklini aniqlang.
14. Berilgan so'zlarni aniqlab, qaysi guruhga kirishini belgilang.
15. Berilgan so'zlarning sintaktik shakl olgan holatini tushuntiring.
16. Berilgan so'zlarga ko'ra turlarini aniqlang.
17. Berilgan qatnashgan so'z birikmalarini ajratib yozing.
18. Berilgan so'zlarning sintaktik vazifalarini ko'rsating.
19. Ma'lumda qo'llangan sonlarning ma'nodosh, uyadosh, shakl-tilshunoslik qatorini tuzing.
20. Berilgan sonning ma'nosini aniqlang.

29-DARS RAVISH

Ma'noviy xususiyati. Ravish – asosan, harakat-holatning bildiruvchi tarzi, payti, o'rni, daraja-miqdori, shuningdek, qisman belgilanish-hodisaning hamda belgining belgisini bildiruvchi va **qanday, qachon, qayerda, qancha** singari so'roqlardan biriga javob beruvchi so'zlar: **sekin yurmoq, kech tugamoq, astoydil o'qimoq, ko'p kitob, harbiychasiga qasamyod, hamisha** navqiron.

Ravish 6 ta lug'aviy ma'no turiga ega:

1. Holat: fidoyilarcha, chalgancha(siga), chambarchas, elan-qaran, yaxshilikcha, boshdan oyoq, ochiqchasiga, ohista, paydar-pay, piyoda, pinhona, surunkasiga, sidirg'asiga, to'g'ridan to'g'ri, tiriklayin, tikkamatikka, tekinga, to'satdan, tez, tezda, tezlikda, tikkarisiga, uzunasiga, boshma-bosh, butunisicha, butunligicha, vahshiyona, vijdonan, dabdurstdan, darrov, darhol, daf'atan, zo'rg'a, zimdan, yo'l-yo'lakay, ko'rko'rona, nari-beri, oldinma-keyin, yangicha, yangitdan, o'zidan o'zi, o'zicha, qayta, qat'iyan, qiyg'os, asta, arang, badastir, bekami-ko'st, bajonudil, bahuzur, bazo'r, baloday (otdan ko'chgan), bamaylixtir, bamaslahat, banoqoh, baravariga, baralla, basmabas, bafurja, bahamjihat, bahodirona, beayov, bevosita, bedarak, beijoizat, beixtiyor, bekitiqcha, beso'roq, betinim, betma-bet, beto'xtov, bexos/bexosdan, bilinar-bilinmas, aksincha, bira to'la, birma-bir, birvarakay(iga), birga(lik-da), birdan(iga), birin-ketin, bosim (ishlamoq), qo'qqisidan.

2. O'rin: u yerga (-da, -dan), bu yerga (-da, -dan), shu yerga (-da, -dan), u yoqqa (-da, -dan), olg'a, o'rtaga (-da, -dan), yoqqa (-da, -dan), nariberi (surmoq), ilgari (-da, -dan), qariga (-da, -dan), quyiga (-da, -dan), chapga (-da, -dan) (-da, -dan).

3. Payt: tongla, uzzukun, umrbod, unda-bunda, ondan, ertalab, erta-indin, erta-yu kech, eskidan, yaqinda, o'qindan, qadimdan, hali, halitdan, hali-beri, hozir, hamisha, hamon, avval, ahyon-ahyonda, bugun, barvaqt, ba'zan, ba'zida, boya, bultur, vaqtincha, gohida, goho, dastavval, dastlab, doimo, ilalabad, ilgari, indinga (-da, -dan), keyin, kecha-kun, kechasi, kunduzi, mangu, muqaddam, mudom, ora-sira, onda-sonda, so'ng//so'ngra.

4. Daraja-miqdor: arang, batamom, baqadrihol, baholiqu, bag'oyat, birnavi, beadam, birmuncha, butunlay, bazo'r, davra, jilla, jichcha, jinday, juda (ham), zarracha, zinhor-bazinhor, kumutlaqo, mo'l-ko'l, rosa, ozmi-ko'pmi, ozmuncha, sal, sal-pul, talay, tegishlicha, yetarlicha, tirnoqcha, xiyol, xiylo, o'lguday, qit'at

5. Maqsad: atay, atayin, ataylab, azza-bazza, jo'rttaga, qasdan.

6. Sabab: noiloj, noilojlikdan, bekordan bekorga, chor-nochor

Eslatma

*Sifat kabi ravishni ham ma'no turiga ajratish nisbiy. Chunki ko'chma ma'noda qo'llangan ravish bir ma'no turidan boshqasiga o'tib ketadi: Ishxonamiz **yaqinda** joylashgan – o'rin ravishi. **Yaqinda** qishloqqa boraman – payt ravishi. Partalarni **nari-beri** surdik – o'rin ravishi. U **nari-beri** dars qildi – holat ravishi.*

Morfologik xususiyati. Ravish – murakkab va bahsli turkum. Ayrim so'zlar ilgari ravish turkumida qaralgan bo'lsa, yangi avlod darsliklarida sifat turkumiga kiritilgan va sifatning makon, zamon, miqdor ma'no guruhi ajratilgan: **ko'p, uzoq, devoriy, erta, ancha, ro'para** kabi.²⁶

Ravish – o'zgarmas so'z. An'anaviy ona tili darsliklarida berilgan daraja shakli ravishda yo'q. Joriy ona tili darsliklarida ravish-

²⁶ Ne'matov H., G'ulomov A., Qodirov M., Abduraimova M. Ona tili: 6-sinf uchun darslik. – Toshkent: O'qituvchi, 2004. – B.137.; Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.136.

qaralganligiga doir mavzu berilmagan.²⁷ Demak, o'quvchi darajalanmaydigan turkum sifatida bilishi maqsadga

qaratib o'tlashib, o'tning shakl yasovchisi va sintaktik vazifasini aniqlash mumkin: **Ko'p** (ravish, o'tlashmagan, aniqllovchi) **kishi-** (tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **yomonlagan ko'muvsiz** **Ko'pni** (ravish, o'tlashgan, tushum kelishigida, to'ldiruvchi) **yomonlagan ko'muvsiz qolar**.

Boshqa boshqa so'zga bitishuv yo'li bilan birikadi. Demak, ravish uchraydigan egalik shakli (**kechasi**), kelishik qo'shimchasi (**bunda, olg'a, jo'rttaga, to'satdan, birdan**) so'z bilan yaxshi munosabat va sintaktik (munosabat) shaklini hosil qiluvchi sifatida qatnashmaydi. Umuman olganda, bu so'z ma'noli qismlarga ajratilishi **keyin – keyinda – keyinga, oldin – oldinga – oldinda, shundan, hozir – hozirdan, tez – tezda, ilgari – ilgarilari, kechqurun – kechqurunlari**.

Ravish o'ziga xos yasaliş tizimiga ega.

Demak, ravish:

1) daraja shakliga ega emas;

2) yasaliş xususiyatiga ega.

■ **Sintaktik xususiyatlari.** Ravish gapda asosan hol, qisman sifatlovchi-aniqllovchi bo'lib kelishga xoslangan, boshqa so'zga faqat bitishuv yo'li bilan birikadi.

Bundan tashqari, o'tlashsa, ot turkumiga xos vazifani bajaradi.

O'tlashmaganda:

1) hol: **Yomg'ir birqat tindi. Ikkisi do'stlarcha ko'rishdi;**

2) sifatlovchi-aniqllovchi: **Uzoq yo'l qiynab qo'ymaydimi? (Uning yuzida bolalarcha kulgi paydo bo'ldi;**

3) ot-kesim: **Bemaslahat qilingan ishning pushaymoni ko'p.**

O'tlashsa:

4) ega: **Ko'p nima desa, o'sha bo'ladi;**

5) to'ldiruvchi: **Ko'pni yomonlagan ko'muvsiz qolar;**

6) qaratqich-aniqllovchi: **Ko'pning duosi – ko'l.**

Tuziliş turlari. Ravish tuzilişiga ko'ra sodda, qo'shma, juft va takroriy bo'ladi.

²⁷ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.136.

1. Sodda:

1) sodda tub: **oz, erta, indin, bultur, kecha, avval, birga, qo'qqisdan, yaqinda, bugun, tez, sekin, nat, chasi;**

2) sodda yasama: **tiriklayin, yangicha, mardona, monlarcha, ko'pincha, betinim.**

2. Qo'shma:

1) u/bu/shu/o'sha+yer/yoq/ora/o'rta: **u yerga, bu yerdan, yerdan, o'sha yoqdan, bu orada, shu o'rtada;**

2) shu/o'sha+kun/zamon/vaqt/on/asno: **shu zamon, shu hoti, shu onda, shu kuni, shu asnoda, o'sha zamon;**

3) har+bosh/o'rin kelishigidagi so'zlar: **har dam, har da, har gal, har yoqdan, har kuni, har yili, har yoqqa, har da, har lahza, har taraf;**

4) bir+bosh/o'rin kelishigidagi so'zlar: **birpas, bir on, bir bir boshdan, bir zamon, bir tekis, biroz, birmuncha, bir bir nav, bir yo'la, bir kuni, bir dam, bir zumda, bir nafas;**

5) o'zlashma so'zlar: **baqadrihol, bajonudil, baholi-qudra;**

3. Juft:

1) ikki qismi ham yakka ishlatiladi: **ozmi-ko'pmi, erta-yu kech, kecha-kunduz, qishin-yozin/yozin-qishin, tun-kun, erta-indin, uzil-kesil, ura-sura, unda-bunda, asta-sekin, yanna-tag'in, eson-omon;**

2) qismlaridan biri yakka ishlatilmaydi: **ora-chora, ro'y-rost, sal-pal, chala-chulpa, emin-erkin, huda-behuda, oz-moa, dom-daraksiz, mo'l-ko'l, ora-sira;**

3) ikki qismi ham yakka holda ishlatilmaydi: **onda-sonda, eran-qaran, o'lda-jo'lda, azza-bazza, apil-tapil, imi-jimida,**

4. Takroriy:

1) takroriy yasama: **galma-gal, birma-bir, yo'l-yo'lakay, o'q-tin-o'qtin, es-es, qayta-qayta;**

2) takroriy tub: **asta-asta, birga-birga, darajama-daraja, sekin-sekin, zinhor-bazinhor, tez-tez, to'g'ridan to'g'ri, sira-sira, ahyon-ahyonda.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Ravishning ma'noviy xususiyatlarini bayon qiling. 2. Ravishning lug'aviy ma'no turlarini sanang. 3. Holat ravishining

1. Ravishning ta'rifini ayting va misollar keltiring. 4. O'rin ravishining ta'rifini ayting va misollar keltiring. 5. Payt ravishining ta'rifini ayting va misollar keltiring. 6. Daraja-miqdor ravishining ta'rifini ayting va misollar keltiring. 7. Maqsad ravishining ta'rifini ayting va misollar keltiring. 8. Bab ravishining ta'rifini ayting va misollar keltiring. 9. Ravishning morfologik xususiyatlarini bayon qiling. 6. Ravishning yasamasligi nimada ko'rinadi? 7. Ravishning otlashishini ayting va misollar keltiring. 8. Ravishning boshqa so'zga o'zgarishlari qanday? 9. Ravishning sintaktik xususiyatlari qanday? 10. Otlashgan ravishning sintaktik vazifasi haqida gapiring. 11. Ravishning tuzilish turlari qanday? 12. Qanday ravish ravish deyiladi? 13. Sodda tub ravish haqida gapiring va misollar keltiring. 14. Sodda yasama ravish haqida gapiring va misollar keltiring. 15. Qo'shma ravish va uning turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 16. Juft ravish va uning turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 17. Takroriy ravish haqida gapiring va misollar keltiring. 18. Takroriy yasama ravish haqida gapiring va misollar keltiring. 19. Takroriy tub ravish haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Sizni Ustoz va murabbiylar kuniga bag'ishlab o'tkaziladigan fakultetimiz shodiyonasiga lutfan va qalban taklif etamiz. Mustura ko'zlarini makkorona o'ynatib javob berdi. (Oyb.) 3-kurs talabalari paxtaga qisman borishmadi. 4. Kunduzlari havo biroz iliydi. 5. Paxta hashariga qatnashmaganlarni aniqlash uchun tezkor tadbir ishlab chiqilib, birdan ijrosini ta'minlashga kirishildi. 6. Aziza shaxdam qadam tashlab idoraga yo'l oldi. 7. Xonaga birin-ketin qizlar kirib kela boshladi. 8. Keyin o'zimiz bafurja gaplashib olamiz. 9. So'rida qat-qat duxoba ko'rpachalar ustma-ust to'shalgan edi. 10. U hozir shu yerda edi-ku! 11. Yurtim, senga she'r bitdim bu kun, Qiyosingni topmadim aslo. Shoirilar bor o'z yurtin butun Olam aro atagan tanho. (A.Orip.)

1. Ravishlarni aniqlang.
2. Ravishlar qaysi ma'noviy guruhga mansubligini ayting.
3. Ravishlarning so'z tarkibini ko'rsating.
4. Ravishlarning yasalishiga ko'ra turlarini aniqlang.

5. Qo'shimcha qo'shilishidagi tovush o'zgarishini ko'rsat.
6. Ravishlarning sintaktik shakl olgan holatini ko'rsat.
7. Tuzilishiga ko'ra turlarini aniqlang.
8. Ravish qatnashgan so'z birikmalarini ajratib yozing.
9. Ravishning gapdagi sintaktik vazifasini ko'rsat.
10. Matnda qo'llangan ravishning ma'nodosh, uyatdoshlari qatorini tuzing.

30-DARS RAVISH YASALISHI

Ravish yasalishi haqida. Ravish ham qo'shimcha qo'shish va so'z qo'shish usuli bilan yasaladi.

Qo'shimcha qo'shish – ravish yasalishining keng ko'lgan usuli. Bu usul bilan yasalgan ravishlarning asosi quyidagicha:

1. Ot: yaxshilikcha, dom-daraksiz, do'stona, beixtiyor.
2. Sifat: qat'iyan, mardlarcha, yaxshilab, tiriklay.
3. Son: bittalab.
4. Olmosh: butunlay, o'zicha, yalpisicha.
5. Ravish: ko'pincha, hozircha, ko'plab, keyincha.
6. Fe'l: erkalangansimon, uyalgannamo, to'xtovsiz.
7. Modal: keragicha, boricha.

Ravish yasovchi qo'shimchalar. Ravish yasovchi qo'shimchalar, ularning xususiyatlari, yasalma va uning asosi quyidagi jadvalda berilgan:

Qo'shimcha	Xususiyati	Yasalma	Asos
-an:	unumsiz	tasodifan, vijdonan, taxminan, fikran, xayolan, ruhan, fikran, rasman	ot
		qat'iyan	sifat
		majburan	modal
bar-:	unumsiz	barvaqt	ot
be-:		beijozat, beixtiyor, bevosita, bedarak, bemalol, betinim, bevaqt	ot

	umumiy	yuvshinday, o'qdek	ot
		avvalgiday, doimgidek	sifat
		o'lgudek	fe'l
		surunkasiga, nomiga, qatorasiga	ot
		uzunasiga, rostakamiga, ko'ndalangiga, tikkasiga, chinakamiga	sifat
		birdaniga	ravish
		qanaqasiga, yalpisiga	olmosh
		oylab, donalab, harflab, haftalab, bo'g'inlab	ot
		yaxshilab	sifat
		bittalab	son
		ko'plab	ravish
layin	unumsiz	tiriklayin, yoshlayin	sifat
		butunlay	olmosh
lar		qahramonlarcha, bolalarcha, do'stlarcha, otalarcha	ot
		vahshiylarcha, mardlarcha, yovvoyilarcha, telbalarcha	sifat
ligicha:		yangiligicha, xomligicha, butunligicha	sifat
namo:		hazilnamo	ot
		oliftanamo (gerdaymoq)	sifat
		uyalgannamo (yuzini chetga burmoq)	sifatsdosh shakli
-n//in:	tarixiy yasalishga oid	yozin-qishin, oldin	ot
		ochin-to'qin	sifat
		ertan, kechin	ravish
-ona:		do'stona	ot
		mardona, xolisona, oqilona, fido-korona, itoatkorona	sifat

-siz:	yasama so'z sifat bo'lib, keyin ra- vishga ko'ch- gan	dom-daraksiz, navbatsiz	
		to'xtovsiz	
-simon:		hazilsimon	
		xafasimon	
		erkalangansimon	
-cha:		tirnoqcha, qishloqcha, yaxshilik- cha, osonlikcha, o'g'rincha (n ort- tirilgan), o'zbekcha, vaqtincha (in orttirilgan)	
		o'zgacha, boshqacha, yangicha, yashirincha	sifat
		sizcha, o'zicha	olmosh
		istagancha	fe'lning sifatdosh shakli
		ko'pincha (in orttirilgan), hozircha, keyincha	ravish
		keragicha, boricha	modal
-chasiga:		qishloqchasiga, dehqonchasi- ga, soldatchasiga, yigitchasiga, mo'g'ulchasiga	ot
		ochiqchasiga, harbiychasiga	sifat
-chang:	unum- siz	mahsichang, ko'ylakchang	ot
-aki	unum- siz	yodaki	ot
		zo'raki	ot

So'z qo'shib ravish yasash. Bu yo'l bilan qo'shma, juft va takroriy ravishlar yasaladi.

1. Bir qismni ravish:

1) **yer/yoq/ora/o'rta** oti: shu yerdan, shu yerdan, o'sha yoqdan, bu orada, shu

2) **kun/zamon/vaqt/on/asno** ni: shu kuni, o'sha zamon, shu zamon, shu zahoti, shu onda,

3) **bosh/o'rin** kelishigidagi so'z: har yili, har yoqqa, har yerda, har taraf, har dam, har gal, har yoqdan, har lahza;

4) **bir soni** + **bosh/o'rin** kelishigidagi so'zlar: biryo'la, bir dam, bir zumda, bir nafas, birpas, bir on, bir onda, bir zamon, bir tekis, biroz, birmuncha, bir talay,

5) **hamma** olmoshi + **yoq/vaqt/zamon/joy/yer**: hamma yoq, hamma vaqt, hamma zamonda, hamma joy, hamma yer;

6) **qay** olmoshi + **vaqt/choq/zamon/payt/mahal**: qay vaqt, qay choq, qay zamon, qay payt, qay mahal;

7) **alla** olmoshi + **mahal/nechuk/payt/zamonlar**: allamahol, allanechuk, allapayt, allazonlar.

2. Juft ravish:

1. Har ikki qismi yakka ishlatiladi:

1) qismlari o'zaro sinonim: asta-sekin, yana-tag'in, eson-omon;

2) qismlari o'zaro antonim: nari-beri, ochin-to'qin, oldinma-kechin, ozmi-ko'pmi, erta-yu kech, kecha-kunduz, qishin-yozin// yozin-qishin, tun-kun;

3) qismlarining ma'nosi yaqin: uzil-kesil, ura-sura, unda-hunda;

4) qismlarining biri yakka ishlatilmaydi: dom-daraksiz, mo'l-ko'l, ora-sira, ro'y-rost, sal-pal, chala-chulpa, emin-erkin, huda-behuda, oz-moz;

5) har ikki qismi yakka ishlatilmaydi: azza-bazza, imi-jimida, onda-sonda, eran-qaran, o'lda-jo'lda.

3. Takroriy ravish: asta-asta, ahyon-ahyonda, gul-gul, qop-qop, chaqqon-chaqqon, uzundan uzoq, birma-bir, birga-birga, galma-gal, darajama-daraja, zinhor-bazinhor, yo'l-yo'lakay, sekin-sekin, to'g'ridan to'g'ri, tez-tez, es-es, o'qtin-o'qtin, qayta-qayta.

Eslatma

Kelishik qo'shimchasining so'z bilan yaxlitlanishi ham ra-vish vujudga keladi: **birga, birdan, o'z-o'zidan** va boshqalar. Ravish ma'noli qismga ajratilmaydi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qo'shimcha qo'shib ravish yasash haqida gapiring va misollar keltiring. 2. Yasalma haqida gapiring va misollar keltiring. 3. Asos so'z haqida gapiring va misollar keltiring. 4. Qo'shimchaning xususiyati haqida gapiring va misollar keltiring. 5. Qo'shib ravish yasash haqida gapiring va misollar keltiring. 6. Qo'shma ravish va uning turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 7. Juft ravish va uning turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 8. Takroriy ravish va uning turlari haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

Kishanla, dodla, sizla, hozirla, salomlash, afsuslan, yabbar, o'yna, qiyna, qoray, oqar, gumonsira, yo'liq, kechik, tinchi, andindin, abgor qilmoq, ado bo'lmoq, mo'l-ko'l, ayyuhannos solmoq, javob bermog, xalal bermog, apil-tapil, qiron solmog, turtirib keltirmog, biroz, birmuncha, ora-chora, oh urmog, bir tekis, liq ko'rmoq, qo'nim topmog, tomchi, suyunchi, ninachi, obunach to'polonchi, eskicha, lofchi, tajovuzkor, janjalkash, sira-sira, du xon, mahsido'z, mantipaz, arizaboz, otalik, kekirik, yonilg'i, qo'nin kechirim, dimlama, bo'g'in, savag'ich, sevinch, g'urraq, g'arg'ura chuvvos, sharros, kechuv, toshko'mir, karnaygul, qoraqurt, ba zamon, bir talay, bir nav, mingoyoq, qo'ziqorin, sochpopuk, ph yozdog', O'rta Chirchiq, kaltakesak, Markaziy Osiyo, Sho'rko'l, yigitchasiga, ko'ksulton, qoradori, Oltiariq, uchburchak, mingoyoq, iskabtopar, ishlabchiqarish, tikkasiga, savacho'p, kamtarona, gavdali, yeyishli, aloqador, nasldor, sergo'sht, beg'ubor, yashovchan, urinchoq, qizg'anchiq, yeyarmon, yig'loqi, so'lg'in, ko'chma, arzirli, jirkanch, imloviy, ichki, dahanaki, badhazm, izchil, terskay, gapdon, qaram, sog'lom, qisqa, devqomat, kafangado, sho'rpe-shona, sho'rtumshuq, xudobezor, kamgap, kamqon, cho'rtkesar, yebto'ymas, o'zboshimcha, tilyog'lama, o'zbilarmon, qirqyamoq, baravariga.

...ni turkumlarga ajrating.

...ni turkumiga mansub so'zlarni tub va yasamaga ajrating.

...ni so'zlarni tuzilishiga ko'ra guruhlang.

...ni ravishlarni ma'noli qismlarga ajrating.

...ni qo'shimchalar asosida yangi so'zlar yasang.

...ni ravishlar o'zagining qaysi turkumga mansubligini

...

...ni shuncha qo'shilganda yuz bergan tovush o'zgarishlarini

...

...ni ravishlarning tarkibini aniqlang va shunday tarkibli

...ni ravish yasang.

31-DARS OLMOSH

Ma'noviy xususiyati. Olmosh mustaqil so'z turkumi sirasida yangi o'rinda turadi. Chunki **u boshqa barcha mustaqil so'zlar, bitta yordamchi so'zlar²⁸, shuningdek, so'z birikmasi va gap o'rnida qo'llanadi, ularga ishora qiladi yoki so'rog'ini bildiradi.** Olmoshlar bevosita xususiy atash ma'nosiga ega bo'lmagan uchun «*ichi bo'sh so'zlar*» deb ham yuritiladi. Misol:

- ot o'rnida: **Ukam** (ot) **keldi** – **U** (olmosh) **keldi**;
- sifat o'rnida: **qiziq** (sifat) **kitob** – **shunday** (olmosh) **kitob**, **qanday** (olmosh) **kitob**;
- son o'rnida: **o'nta** (son) **qalam** – **shuncha** (olmosh) **qalam**, **qancha** (olmosh) **qalam**;
- fe'l o'rnida: **kitobni o'qimoq** (fe'l) – **kitobni nima qilmoq** (olmosh);
- ravish o'rnida: **bugun** (ravish) **keldi** – **qachon** (olmosh) **keldi**;
- taqlid o'rnida: **taq-tuq** (taqlid) **ovoz** – **qanday** (olmosh) **ovoz**, **shunday** (olmosh) **ovoz**;
- so'z birikmasi o'rnida: **insho yozmoq** (so'z birikmasi) – **nima qilmoq** (olmosh);

²⁸ Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2004. – B.230.

²⁹ Mahmudov N., Nurmonov A., Sobirov A., Nabiyeva D. Ona tili: Umumta'lim maktablarining 6-sinfi uchun darslik. – Toshkent: Tasvir, 2005. – B.14.

– gap o'rnida: **Istagim shuki** (olmosh), **dunyo bo'lsin** (gap).

Olmosh – nutqni ixcham ifoda qilishning muhim vositasi. **ma kirsin. Bularni yig'ishtiring.**

Olmosh mustaqil turkum bo'lsa-da, o'ziga xos xarakterga ega bo'lgan qaysi turkumga xos so'zni almashtirsa, shu turkumga ega bo'ladi. Qolaversa, olmoshning bir qismi so'roq so'zi (so'rov) dan iborat.

Morfologik xususiyatlari. Olmosh qaysi turkumga almashtirsa, shu turkumning morfologik xususiyatlariga ega bo'ladi:

Otning morfologik xususiyatlariga egalik:

- birlik: **men, sen, kim;**
- ko'plik: **kimlar, ular;**
- kelishik: **kimni, bizga, allakimdan;**
- egalik: **hammamiz, o'zimiz, kimingiz.**

Eslatma

*Olmosh otning kichraytirish shaklini olmaydi. Ayrim holatda **-gina** erkalash shaklini oladi: **Shuginamni o'ylayman**.*

Sifatning morfologik xususiyatlariga egalik:

- daraja: **shunaqaroq.**

Sonning morfologik xususiyatlariga egalik:

- tartib: **nechanchi;**
- dona: **nechta;**
- chama: **nechtalar;**
- taqsim: **nechtadan;**
- jamlovchi: **nechov.**

Fe'ning morfologik xususiyatlariga egalik:

- nisbat: **nima qilishdi, shunday qildirdi;**
- ravishdosh: **nima qilgach, shunday qilib;**
- sifatdosh: **nima qilgan, shunday qilajak.**

Eslatma

1. Olmosh o'zi almashtiruvchi so'zning barcha morfologik xususiyatlariga ega bo'la olmaydi.

2. Kishilik olmoshi egalik qo'shimchasini qabul qilmaydi.

Sintaktik xususiyatlari. Olmosh o'zi almashtiradigan so'z turkumining sintaktik xususiyatlariga ham ega bo'ladi:

Men kacha Stokgolmdan keldim.

Firma rahbari – **o'zim**.

Qanaga surat chizding?

Sening familiyang nima?

Kimga kimni maqtading?

Menimcha boshlandi?

Menimcha ishni bugun tugatish kerak.

Olmosh ma'no turlari. Olmosh grammatik jihatdan 7 tur-

Kishilik olmoshi. Kishilik olmoshi shaxsga ishora qiladi: **sen, u, biz, siz, ular.** Shuning uchun ular ot o'rnida qo'l-
lanish olmosh deyiladi.

Kamina

Men olmoshining **kamina, banda, qulingiz** kabi tarixiy
so'zlari bor.

Men olmoshidan mavhum ot (**menlik**), takrorlanishidan
(**manman**) va undan mavhum ot (**manmanlik**) yasaladi.

Kishilik olmoshi shakl yasovchi olib, kirish so'z vazifasida
ishlatiladi: **menimcha, seningcha.**

Ma'nosiyatlari:

1) hurmat ma'nosida **sen** o'rnida **siz**, ba'zan maqtanish yoki
samarlik ma'nosida **men** o'rnida **biz** qo'llanadi: **Buni biz yasa-**
dik. Uizga navbat qachon kelar ekan?

2) **men** olmoshi ko'plikda qo'llanmaydi. **Sen** olmoshiga esa
bir qo'shilib hurmatsizlik ma'nosi anglashiladi: **Senlar ham kel-**
inglarmi?

3) ko'plik ma'nosini ta'kidlash uchun **biz** va **siz** olmoshi **bizlar**
va **sizlar** shaklida qo'llanadi;

4) kishilik olmoshi kelishikda kela oladi. **Men** va **sen** olmoshiga
ning, -ni, -niki qo'shimchalari qo'shilsa, **n** tovushi tushib qoladi,
u olmoshiga **-ga, -da, -dan** qo'shimchasi qo'shilsa, **n** tovushi or-
tadi: **mening, meni, meniki, sening, seni, seniki, unga, unda,**
undan.

2. O'zlik olmoshi. Bu olmosh bir o'z so'zidan iborat bo'lib,
shaxsni ta'kidlash yoki yolg'izligini ifodalash uchun qo'llanadi.
Qaratqich kelishigidagi so'zdan keyin kelsa ta'kidni (**mening**
o'zim, uning o'zi, Karimning o'zi, kitobning o'zi), usiz kelsa

uch shaxsdan biriga ishorani (**o'zi** (u), **o'zim** (men)) bildiradi.

Xususiyatlari:

1) egalik shaklini olib uch shaxsni ham anglatadi: **o'zing**, **o'zi**, **o'zimiz**, **o'zingiz**, **o'zlari**. O'zlik olmoshi qabul lanadi;

2) otning turli shakllarini egalik qo'shimchasidan qabul qiladi: **o'zimning**, **o'zingni**, **o'ziga**, **o'zimizda**, **o'zlariday**, **o'zimniki**, **o'zigacha**.

Eslatma

*O'zlik olmoshidan mavhum ot yasaladi: **o'zlik**.*

3. Ko'rsatish olmoshi quyidagilar: **u**, **bu**, **shu**, **o'sha**, **mana**, **ana** **shu**, **mana bu**, **anovi**, **unday**, **unaqa**, **uncha**, **day**, **bunaqa**, **buncha**, **o'shanday**, **o'shanaqa**, **o'shanday**.

Xususiyatlari:

1) **u** ko'rsatish olmoshi **u** kishilik olmoshi bilan shakllanadi. Uning **kim** so'rog'iga javob bo'lgani kishilik, **qaysi** so'rog'iga javob bo'lgani ko'rsatish olmoshi hisoblanadi;

2) **bu**, **shu**, **u**, **o'sha** olmoshlariga **-ga**, **-da**, **-dan**, **-cha**, qo'shimchalari qo'shilsa, bitta **n** tovushi ortadi: **unda**, **ungga**, **undan**, **shunday**, **o'shanday**, **shuncha**.

4. So'roq olmoshi. Bu tur olmoshlar har bir mustaqil so'z turkumiga daxldor: **kim**, **nima**, **qayer**, **qanday**, **qanaqa**, **qaysi**, **qancha**, **nechta**, **necha**, **nechanchi**, **qachon**, **qayerda**, **qayerdan**, **qayoqqa**, **qayoqda**, **qayoqdan**, **nega**, **nechun**.

Xususiyatlari:

1) **kim**, **nima**, **qayer** olmoshlari otga daxldor bo'lgani uchun ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalarini qabul qiladi: **kimlar**, **kimlarim**, **kimingiz**, **kimga**, **kimlardan**;

2) **qanday**, **qanaqa**, **qaysi** olmoshlari belgini aniqlash uchun ishlatiladi, gapda aniqlovchi, hol bo'lib keladi, ba'zan qiyosiy daraja qo'shimchasini oladi: **qandayroq**, **qanaqaroq**;

3) **necha**, **nechta**, **nechanchi**, **qancha** olmoshlari son va ravish so'rog'i bo'lganligi uchun bu turkumni aniqlashda qo'llanadi;

4) **qachon**, **qayerga** (-da, -dan), **qayoqqa** (-da, -dan), **qani**, **nega**, **nechun** so'roq olmoshlari ish-harakatning bajarilish tarzi,

bu so'zlar aslida va maqsadini bildirish uchun ishlatiladi, gapda o'rinli bo'lib keladi.

Jamlash-jamlash olmoshi quyidagilar: **hamma, barcha, jami, jamiki, yalpi, butun, har kim, har nima, har bir, har qaysi, har qachon, har qayerda.**

Ushbu

hamma, har kuni, har yili so'zlari ravish turkumiga man-

Xususiyatlari:

hamma, barcha, jami, jamiki, yalpi, butun – jamlash olmoshlari;

jamlash olmoshlari, aslida, sifat vazifasidagi olmosh bo'lib, o'zgaruvchanlik, o'qalik va kelishik qo'shimchalarini ham olishi mumkin: **hammalari, hammamiz, hammalaringizga;**

«har+so'roq olmoshi» ko'rinishidagi belgilash olmoshi ot, o'rinli va ravish vazifasida qo'llanuvchiga bo'linadi. **Ot vazifasidagi so'zning** grammatik qo'shimchasini oladi: **har kimlari, har nimalardan, har qayerni.**

Bo'lishsizlik olmoshi. Bu olmosh turi hech so'zini so'roq olmoshiga qo'shish asosida hosil qilinadi va inkor ma'nosini bildiradi: **hech bir, hech narsa, hech kim, hech nima, hech qanday, hech qanaqa, hech qaysi, hech qancha, hech qachon, hech qayerda.**

Xususiyatlari:

1) **hech** so'zining o'zi ham olmosh;

2) bo'lishsizlik olmoshi qatnashgan gap kesimi bo'lishsizlik shaklida bo'ladi: **hech kim kelmadi, hech qayerga borma.**

Gumon olmoshi noaniqlik, gumon ma'nosini bildiradi. U to'rt shaklga ega:

1) so'roq olmoshi+dir: **kimdir, nimadir, qandaydir, qanaqadir, qaysidir, qachondir, qayerdadir;**

2) **alla+so'roq olmoshi:** **allakim, allanima, allaqayer, allaqancha;**

3) **bir+narsa/kishi/nima/qancha/necha** so'zlari: **bir narsa, bir kishi, bir qancha, bir necha;**

4) boshqa turkumdan ko'chirish: **birov, biron(ta), biror(ta), falon(chi), fiston(chi).**

Tuzilish turlari. Olmosh tuzilishiga ko'ra sodda, qo'shma, takroriy bo'ladi.

1. Sodda: **men, sen, u, qanday.**
2. Qo'shma: **har kim, mana bu, shunday qilmoq.**
3. Juft: **u-bu, unga-bunga.**
4. Takroriy: **kim-kim, nima-nima, shunday-shunday.**

Eslatma

Nima, bir narsa, nimadir, hech narsa, har nima, heimga nima olmoshlari belgisiz tushum kelishigida qo'llanishi mumkin.

Olmoshdan boshqa turkumga mansub so'zlar yasalanadi

Olmosh – yasalmaydigan turkum. Biroq undan boshqa turkum so'zlari yasalanadi:

- ot: **manmanlik, butunlik, o'zlik;**
- sifat: **hammabop, bizbop;**
- fe'l: **mensimoq, sensiramoq, senlamoq, sizsiramoq, nilamoq, o'zlashmoq;**
- ravish: **har doim, har kuni, har yili, o'zicha, o'z-o'zidan**

Olmosh turkumiga xos quyidagi uslubiy xususiyatlarni ajratish mumkin:

- 1) **u, bu, shu** olmoshlari o'rnida bir so'zi (yoki bir xil so'z) qo'llanadi: 1. **Bir** (shunday) **chamanki**, **atrofida bulbul giryon**.
2. **Bir xil** (shunday) **odam tushunmaydi;**

2) **men** olmoshi o'rnida **kamina**, **siz** o'rnida **o'zlari** so'zi qo'llanadi: 1. Bu ishda **kaminaning** zarracha tajribasi yo'q. 2. **Siz** va'da bergan edingiz – **O'zlari** va'da bergan edilar;

3) ilmiy ish, rasmiy hujjat, yig'ilishlarda **men** olmoshi o'rnida **biz** ishlatiladi: **Bizning** (mening) bu ilmiy ishimizda ko'rsatish olmoshining xususiyatlari haqida so'z yuritiladi;

4) hurmatni ifodalash uchun **sen** olmoshi o'rnida **siz** olmoshi qo'llanadi. **Siz bugun kelasizmi?** Aksincha, hurmatsizlikni ifodalash uchun **sen** olmoshiga ko'plik qo'shimchasi qo'shiladi: **Senlar buni tushunmaysanlar;**

5) ko'rsatish olmoshi ta'kidlash, ajratish ma'nosini beradi: **Ki-tob – bu dono maslahatchi.**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Olmoshning ma'naviy xususiyatini bayon qiling. 2. Olmoshning qanday morfologik xususiyatlari bor? 3. Olmoshning sintaktik

amlyatlari haqida gapiring va misollar keltiring. 4. Ot o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar qaysilar? Sifat o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar haqida gapiring va misollar keltiring. 5. Son o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar haqida gapiring va misollar keltiring. 6. Fe'l o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar haqida gapiring va misollar keltiring. 7. Ravish o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar haqida gapiring va misollar keltiring. 8. Taqlid o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar qaysilar? 9. So'z birikmasi o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar haqida gapiring va misollar keltiring. 10. Gap o'rnida qo'llanuvchi olmoshlar haqida gapiring va misollar keltiring. 11. Olmoshdan yasalgan so'zlar haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Har bahorda shu bo'lar takror, Har bahor ham shunday ketadi. (H.Olim.) 2. Insonda hamma narsa: yuz ham, kiyim ham, qalb ham, fikr ham go'zal bo'lishi lozim. (A.Chex.) 3. Xulq har kim o'z uyulasini ko'rsatadigan ko'zgudir. (I.Gyote) 4. Oyisining chehrasida inqat tashvish emas, allaqanday qo'rquv ham bor edi. (O.Yoq.) 5. Nimani gapirish har doim muhim bo'lavermaydi, qanday gapirish esa har doim muhim. (Gog.) 6. Men sening ko'changdan o'tmasman zinhor. (A.Orip.) 7. Siz o'shami? (A.Qod.) 8. Men senga shunchalar ixlos qo'yganman. 9. Buyuklar buyuk ishlarga uning qanday ulug'ligini his etgani uchun, ahmoqlar esa uning qanday qiyinligini anglay olmagan uchun qo'l uradi. (L.K.Vove-norg) 10. Meni nazariga ilmaydi biron, Sizga shu gaplarni aytayin ikkala. (A.Orip.) 11. Hamma har narsaga ishqiboz, Kimdir marka yig'ar, kimdir it boqar. 12. Dunyoni qizg'anma mendan, azizim, Men sening ko'changdan o'tmasman zinhor. Bu yorug' olamda o'z aylar so'zim Va o'zim sig'inar mozarlarim bor. (A.Orip.) 13. Bu nima ko'rgulik. 14. Unda nima ishing bor? 15. Bu gapni unga qanday aytlaman?

1. Olmoshlarni aniqlang.
2. Olmoshlar qaysi ma'noviy guruhga mansubligini aniqlang.
3. Olmoshlarning so'z tarkibini ko'rsating.
4. Qo'shimcha qo'shilishidagi tovush o'zgarishini aniqlang.
5. Lug'aviy shaklini aniqlang.
6. Olmoshlarning sintaktik shakl olgan holatini tushuntiring.

7. Tuzilishiga ko'ra turlarini aniqlang.
8. Olmoshlar qatnashgan so'z birikmalarini ajratib yozing.
9. Olmoshlarning gapdagi sintaktik vazifalarini ko'rsatib yozing.
10. Matnda qo'llangan olmoshlarning ma'nodosh, uyachilik shakldoshlari qatorini tuzing.

32-DARS YORDAMCHI SO'ZLAR

KO'MAKCHI

Xususiyatlari. Ot, olmosh, sifatdosh va harakat nomidan iborat bo'lgan yin kelib, uni hokim so'zga bog'lash uchun xizmat qiluvchi yordamchi so'z – ko'makchi.

Ko'makchi o'zidan oldingi mustaqil so'zga vosita, maqsad, sabab, vaqt, makon kabi grammatik ma'no va munosabatlarni bildirish uchun qo'llanadi va u bilan bitta gap bo'lagi vazifasini bajaradi.

- 1) vosita: **Ismat bobo hassasi bilan** (to'ldiruvchi) **eshikni ochdi;**
- 2) sabab: **O'qiganligi uchun** (sabab holi) **javob berdi;**
- 3) maqsad: **O'qish uchun** (maqsad holi) **keldi;**
- 4) payt: **Kelgandan so'ng** (payt holi) **gaplashamiz;**
- 5) makon: **Tom boshida** (o'rin holi) **tog'ora.**

Eslatma

Ko'makchili so'z to'ldiruvchi va hol, ayrim o'rinlarda keskin bo'lib keladi.

Tabiatiga ko'ra turlari. Hozirgi o'zbek tilida ko'makchining ikki turi ajratiladi:

1) sof ko'makchi: **bilan, uchun, sari, sayin, kabi, singarl, yanglig', qadar, dovur, to, doir, oid.** Bular mustaqil lug'avly ma'nosini butunlay yo'qotgan, faqat grammatik ma'no ifodalaydi;

2) ko'makchi vazifasidagi so'z: **tomon, qarab, qaramay, qaraganda, qaramasdan, boshqa, bo'lak, tashqari, sababli, tufayli, so'ng, oldin, keyin, beri, ko'ra, bo'yicha, uzra, chog'i, osha, bo'ylab, ichra, bo'yi, chamasi, haqida, to'g'risida, holda, yo'sinda, qarshi, yarasha, asosan, binoan, muvofiq, qara-**

o'zga, bu-yon, burun, ilgari, boshlab, badaliga, davomida, shundan, evaziga, borasida, bobida, misoli, tortib; ko'makchi bilan, ost, ust, tepa, old, orqa, yon, ich, ora, bosh, o'rta (-i/-si) bilan, -ga/-da/-dan kelishik qo'shimchalari bilan).

Ko'makchi vazifasidagi so'z, aslida, mustaqil turkumga mansub lug'aviy ma'noli so'zlar, lekin ko'makchi vazifasini bajarayotganida faqat grammatik ma'no ifodalaydi.

Asosiga ko'ra turlari. Ko'makchi vazifasida qo'llanuvchi so'z quyidagi turkumlardan **ko'chib o'tgan:**

1) otdan: **tomon, haqida, chamasi, misoli, holda, yo'sinda, bo'yi, osti, tagi, usti, oldi, orqasi, yoni, bo'yi, ichi, orasi, o'rta, -ga/-da/-dan;**

2) sifatdan: **boshqa, bo'lak, o'zga, tashqari, sababli, chog'li, bo'g'risida, qarshi, muvofiq;**

3) ravishdan: **so'ng, oldin, burun, ilgari, keyin, beri, nari, bo'yicha, uzra, ichra, asosan, binoan;**

4) fe'ning sifatdosh shaklidan: **qaraganda, qaramasdan;**

5) fe'ning ravishdosh shaklidan: **qarab, qaramay, ko'ra, baha, bo'ylab, yarasha, qarata, boshlab, tortib.**

4. Qo'llanish turlari. Ko'makchi biror kelishik bilan birga qo'llanadi:

1) bosh kelishikdagi so'zlar va ba'zan qaratqich kelishigidagi olmoshlar bilan: **bilan (qalam bilan, sening bilan, sening-la), uchun, kabi, singari, yanglig', sayin, sari, sababli, orqali, tuyayli, chog'li, osha, bo'ylab, uzra, ichra, bo'yi, chamasi, haqida/to'g'rida, haqida/to'g'risida, holda/yo'sinda;**

2) qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan: **ost, tag, ust, ust, old, orqa, yon, qarshi, bo'yi, ich, o'rta, bosh;**

3) jo'nalish kelishigidagi so'zlar bilan: **tomon, qadar, ko'ra, qarshi, qarab, qaraganda, qaramasdan/qaramay, yarasha, doir, asosan, binoan, muvofiq, qarata;**

4) chiqish kelishigidagi so'zlar bilan: **so'ng, keyin, boshqa, bo'lak, tashqari, o'zga, beri, buyon, nari/nariga, burun, ilgari, oldin, avval, boshlab, tortib.**

Shuni ta'kidlash kerakki, mazkur umumiy ma'noni qanday ifodalashda kelishik bilan ko'makchi ma'lum darajada bir-biridan farqlanadi. **Kelishik qo'shimchasi orqali ifodalangan ma'no aniq, ko'makchi orqali ifodalangan ma'no esa umumiyroq, noaniqroq bo'ladi.** Ayniqsa, bu farq yo'nalish ma'nosini bildirish-

da aniq seziladi. Solishtiring: *Samarqandga ketdi* – *Samarqand tomon(ga) ketdi*.³⁰

BOG'LOVCHI

Xususiyatlari. Bog'lovchi – qo'shma gap tarkibidagi boglovchi gap va uyushgan bo'lak orasidagi munosabatni ifodalash uchun qo'llanadigan yordamchi so'z.

Qo'llanish turlari. Bog'lovchi qo'llanishiga ko'ra 2 turga bo'linadi:

1) yakka qo'llanadigan bog'lovchilar: **a, va, hamda, ammo, lekin, biroq, balki, holbuki, vaholanki, gar//agar//ayagan, basharti, chunki, garchi// garchand, go'yo//go'yoki, ki//kisha, esa, ya'ni, shuning uchun;**

2) takroriy qo'llanadigan bog'lovchilar: **dam-dam, ba'zan, ba'zan, ham-ham, bir-bir, xoh-xoh, goh-goh.**

Eslatma

1) takroriy bog'lovchi o'zi bog'lagan qismlar oldida keladi: **Goh u, goh men keldim. Ham o'zi bog'lagan qismdan okina kelsa bog'lovchi (ham o'qidim, ham yozdim), keyin kelsa yuklama (o'qidim ham, yozdim ham) sanaladi.**

2) takroriy bog'lovchilarning bir qismi faqat takror kelganda bog'lovchi hisoblanadi. Yakka qo'llanganda:

ham – yuklama: **Men ham borman.**

ba'zan – ravish: **Ba'zan borib turaman.**

bir – son: **Bir ko'rdim men uni.**

dam – ot: **Dam oldim.**

3) **yo, yoki, yoxud, yoinki** bog'lovchilari yakka holda ham, takroriy holda ham qo'llanadi.

Vazifa turlari. Vazifasiga ko'ra bog'lovchilar ikkiga bo'linadi:

1) **teng bog'lovchi;**

2) **ergashtiruvchi bog'lovchi.**

Teng bog'lovchilar:

1) gapning uyushiq bo'laklarini bog'laydi: **Kecha sokin va illiq edi;**

2) qo'shma gap tarkibidagi teng huquqli sodda gaplarni bog'laydi: **Quyosh chiqdi, lekin havo isimadi.**

³⁰Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2004.

3) bog'lovchilarning ma'no turlari:

1) tarktiruv: **va, hamda, bilan** (ko'makchi), **ham, u//yu, da** (ama);

2) zidlov: **ammo, lekin, biroq, esa, balki, holbuki, vaholanki, a;**

3) ayiruv: **yol//yoki//yoxud//yoinki, yo-yo, goh-goh, dam-ba'zan-ba'zan, bir-bir, xoh-xoh.**

4) qo'shish: bog'lashtiruvchi bog'lovchi, asosan, qo'shma gap tarkibidagi erkin gaplarni bosh gapga bog'laydi.

5) bog'lashtiruvchi bog'lovchilarning ma'no turlari:

1) aniqllov: **ya'ni, ki//kim;**

2) sabab: **chunki, shuning uchun;**

3) shart: **agar//gar//agarda, basharti, mabodo, garchi//garchi, shunda, modomiki;**

4) chog'ishtiruv: **go'yo//go'yoki.**

1.3.3. Ilatma

hllan, bordi-yu, deb, negaki, toki – bog'lovchi vazifasidagi tnlr.

Bog'lovchilar nutqda qo'llanishiga ko'ra adabiyotlarda quyidagicha tavsiflanadi³¹:

Biriktiruvchi bog'lovchi sifatida oddiy so'zlashuv uslubida ko'proq *bilan* (*minan*) ko'makchisi ishlatiladi. *Va, ham, hamda* yorqimchilari esa yozma nutq uslublari uchun xoslangan.

Zidlov bog'lovchisi sifatida so'zlashuv uslubi uchun *ammo, lekin* bog'lovchilarining birikkan holida *ammo, lekin* (***ammo-lek***) shakli ko'proq ishlatiladi. *Lekin* bog'lovchisining *lek, vale* (valekin) shakllari ham badiiy uslub uchun xoslangan.

Ayiruv bog'lovchilaridan *yoxud, yoinki* yozma nutq uslubi (publisistik, badiiy uslub)gagina xos. Aniqllov bog'lovchilari faqat yozma nutq uslubida qo'llaniladi.

Sabab bog'lovchilaridan *chunki, shu sabab, shu tufayli* ko'proq yozma nutq uslubida qo'llanadi.

Shart bog'lovchilaridan *garchi* yozma nutq uslubi uchun xos. Chog'ishtiruv bog'lovchilaridan *xuddi* uslubiy betaraf, *go'yo* yozma nutq uchun xoslangan.

³¹ Nurmonov A., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili: Akademik litseylarning 2-bosqich talabalari uchun darslik. – Toshkent: Sharq, 2004. – B.316.

YUKLAMA

Xususiyatlari. Yuklama – ayrim so'z yoki qajam ma'no yuklash uchun qo'llanadigan yordamchi so'z.

Tuzilish turlari:

1) qo'shimcha-yuklama: **-a//ya, -mi, -chi, -oq//yoq, -gina//kina//qina, -dir, -u//yu, -ku, -da;**

2) so'z-yuklama: **faqat, axir, hatto//hattoki, na, naq, naq, nahot//nahotki, ham, xolos.**

Ma'no turlari:

1) so'roq va taajjub: **-mi, -chi, -a//ya;**

2) kuchaytiruv: **axir, hatto//hattoki, -oq//yoq, nahot, naq, nahotki; tim, qoq, liq, lim, g'irt, g'arq, shilta, jiqqa;**

3) ta'kid: **-ku, -da, -ki//kim, -u//yu, ham;**

4) ayiruv va chegaralov: **-gina//kina//qina, faqat, naq, naq, yolg'iz (sifat), bir (soni);**

5) aniqlov: **xuddi, naq;**

6) gumon: **-dir;**

7) inkor: **na.**

Yozilish turlari:

1) so'zga qo'shib yoziladi: **-mi, -gina//kina//qina, -oq//yoq, -dir, -ki//kim;**

2) chiziqcha bilan yoziladi: **chi, a//ya, ku, da, u//yu;**

3) so'z-yuklama ajratib yoziladi: **xuddi menday, faqat son**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Ko'makchiga ta'rif bering. 2. Ko'makchining tabiatiga ko'ra qanday turlari bor? Misollar keltiring. 3. Sof ko'makchi nima? Misollar keltiring. 4. Ko'makchi vazifasidagi so'z nima? Misollar keltiring. 5. Ko'makchi vazifasidagi so'zning asosiga ko'ra qanday turlari bor? 5. Otdan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misollar keltiring. 6. Sifatdan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misollar keltiring. 7. Ravishdan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misollar keltiring. 8. Fe'ning sifatdosh shaklidan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misollar keltiring. 9. Fe'ning ravishdosh shaklidan ko'chgan ko'makchi haqida gapiring va misollar keltiring. 10. Ko'makchining qo'llanish turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 11. Bosh kelishikdagi so'z va ba'zan qaratqich kelishigidagi olmosh bilan qo'llanadigan ko'makchilar qaysilar?

11. Qaratqich kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar qaysilar? Misollar keltiring. 12. Jo'nalish so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar qaysilar? Misollar keltiring. 13. Chiqish kelishigidagi so'zlar bilan qo'llanadigan ko'makchilar qaysilar? Misollar keltiring. 14. Bog'lovchiga bog'lanadigan bog'lovchilar haqida gapiring va misollar keltiring. 15. Takroriy qo'llanadigan bog'lovchilar haqida gapiring va misollar keltiring. 16. Bog'lovchining vazifa turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 17. Teng bog'lovchilar haqida gapiring va misollar keltiring. 18. Ergashtiruvchi bog'lovchilar qaysilar? Misollar keltiring. 19. Teng bog'lovchining ma'no turlari qaysilar? Misollar keltiring. 20. Biriktiruv bog'lovchilari qaysilar? Misollar keltiring. 21. Zidlov bog'lovchilari qaysilar? Misollar keltiring. 22. Ergashtiruvchi bog'lovchining ma'no turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 23. Aniqlov bog'lovchisi haqida gapiring va misollar keltiring. 24. Sabab bog'lovchisi haqida gapiring va misollar keltiring. 25. Shart bog'lovchisi haqida gapiring va misollar keltiring. 26. Chog'ishtiruv bog'lovchisi haqida gapiring va misollar keltiring. 27. Yuklama nima? 28. Yuklamaning tuzilish turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 29. Qo'shimcha-yuklama haqida gapiring va misollar keltiring. 30. So'z-yuklama haqida gapiring va misollar keltiring. 31. Yuklamaning ma'no turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 32. So'roq va taajjub yuklamasi haqida gapiring va misollar keltiring. 33. Kuchaytiruv yuklamasi haqida gapiring va misollar keltiring. 34. Ta'kid yuklamasi qanday ma'noga ega? Misollar keltiring. 35. Ayiruv va chegaralov yuklamasi qanday ma'noga ega? Misollar keltiring. 36. Aniqlov yuklamasi qanday ma'noga ega? Misollar keltiring. 37. Gumon yuklamasi qanday ma'noga ega? Misollar keltiring. 38. Inkor yuklamasi haqida gapiring va misollar keltiring. 39. Yuklamaning yozilish turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 40. So'zga qo'shib yoziladigan yuklamalar haqida gapiring va misollar keltiring. 41. Chiziqli bilan yoziladigan yuklamalar haqida gapiring va misollar keltiring. 42. Ajratib yoziladigan yuklamalar haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. Toshpo'latov uch kundan beri shu yerda. Kechta tepalik yonida ishchilar bilan birga bo'ldi. (R.Fay) 2. Iste'dod singari maqsad sari boradigan yo'lni osonlashtir. Xalq kuchli yel bilan chayqalgan dengizdek birdan qo'ng'ir bo'ldi. (Oyb.) 4. Unsinni ko'rish, go'zal xayol va dardli yodi bilan yuragini borgan sari chuqurroq yaralagan Gulnor to'g'ri yo'lga og'iz so'z eshitish orzusi kuchli edi. (Oyb.) 5. Erta bilan chiqmasdan burun boyning hovlisida ikki arava tayyor bo'ldi. (S.Ahm.) 6. U akasi haqida to'lib-toshib gapirardi. 7. Xatni post orqali yuborganini ma'lum qildi. 8. Sen uchun atalgan qo'ng'ir rim ko'p. 9. Ilmning ofati – esdan chiqarmoqlik va ilmga mas'ul bo'lmagan kishilarga o'rgatib, uni zoye ketkazmoqdir. 10. Taoloning rozi bo'lishi otaning rozi bo'lishiga va uning g'azabiga otaning g'azabiga bog'liqdir. 11. Hali haydovchilardan, hali torchilardan bir-ikkitasi ba'zan tongda, ba'zan yarim tunda yoki bu ehtiyot qismlarini so'rab kelardi. Shuning uchun o'zida navbatchi bo'lishi zarur. (Sh.Rash.) 12. Fakultet ro'parasidagi yer maydoniga birinchi va ikkinchi kurs talabalari qaraydi. 13. Ko'kning fonari o'chmasdan, na yulduz sayr etib ko'chmasdan (Uyg'.) 14. Azizaning bu yerga kelganiga atigi bir hafta bo'ldi. U yo'lga chiqayotganda o'zim ham bir dam olib kelaman-a degan edi. Dam olish qayoqda deysiz, vaqtida ovqat yeyishga ham qo'ng'ir tegmaydi-ku. Bu yerga ikki yuzdan ortiq bola dam oladi-ya. Hali ri-chi, cho'milib shamollasa, boshqasi maymunjon teraman dan oyoq-qo'lini timdalatib keladi-da. Bularning hammasi shifokorga tashvish. Ayniqsa, futbol degan narsaga bolalarning o'chligini ayl-maysizmi? Bolalar-ku, mayli-ya, kuniga savat-savat narsa tashib, uzoq-yaqindan keladigan ota-onalarning xarxashasini aytmay-sizmi. Mana, eshik oldida velosiped ruliga savat ilgan o'rta yashar bir kishi hansirab turibdi.

1. Yordamchi so'zlarni aniqlang va guruhlang.

2. Gap tarkibidagi sof, yarim, qo'shimchasimon ko'makchilarni ajra-ting. Ko'makchilarning qaysi kelishikdagi so'zlarni boshqarib kelayotganiga diqqat qiling.

3. Ajratilgan ko'makchilarni kelishik shakli yoki boshqa ma'no-dosh ko'makchilar bilan almashtirib ko'chiring.

4. Bog'lovchilarning ma'no va vazifasini aniqlang. Yakka yoki takror qo'llanishiga e'tibor qiling.

bog'lovchi vazifasida qo'llanuvchi ko'makchi va yuklamalar-yechilar bilan almashtirib ko'chiring. Tinish belgisi qo'llanilganda qimmat qiling.

Gap tarkibida qo'llangan teng va ergashtiruvchi bog'lovchi gapni shakllantirishdagi rolini aniqlang.

Yuklamaning tuzilishi va ma'no xususiyatiga ko'ra turlarini aniqlang. Yuklama qo'shilishi bilan gapga qo'shimcha ravishda bayotgan ma'noni aniqlang. Yuklamalarning imlosi ustida

33-DARS ALOHIDA SO'Z TURKUMLARI

MODAL

Ma'naviy xususiyatlari. So'zlovchining bildirgan fikriga qo'shimcha munosabatini ifodalovchi so'z guruhi **modal** deyiladi. Bu so'z sirasi tabiatiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1) sof modal so'z: **albatta, chamasi, aftidan, tabiiy, mazmuni, ehtimol;**

2) modal ma'noli so'z: **bor, yo'q, kerak, darkor, zarur, lozim, mumkin, iborat.**

Modal boshqa turkumlardan o'sib chiqib, alohida bir guruhni hosil qilgan:

1) otdan: **ehtimol, chog'i, chamasi, mayli, go'rga/go'r, mazmuni, haqiqatdan, haqiqatda, darhaqiqat, darvoqe, filhaqiqat, aslida, aftidan, xayriyat, vassalom;**

2) sifatdan: **shubhasiz, shekilli, rost/rostdi, to'g'ri/to'g'risi/to'g'rirog'i, so'zsiz, tabiiy/tabiiyki, ma'lumki, muhaqqaq, ochig'i;**

3) ravishdan: **albatta, rostdan, chindan, avvalo, zotan, umuman;**

4) bog'lovchidan: **balki;**

5) olmoshdan: **o'z-o'zidan, har qalay;**

6) fe'ldan: **kel/keling, qo'y/qo'ying/qo'yingki, hoynahoy, demak, deylik, olaylik;**

7) sintaktik birlikdan: **har holda, haytovur, ishqilib, bari bir, nafsilambiriga.**

Ma'no turlari. Sof modal ifodalaydigan ma'nosiga ko'ra ikki guruhga bo'linadi:

1) fikrning aniqligini bildiradigan modal: **darhaqiqat**, **darvoqe**, **haqiqatan/haqiqatdan (ham)**, **rost**, **to'g'ri/to'g'risi**, **rostdan/chindan**;

2) fikrning noaniqligini bildiruvchi modal: **balki**, **ehtimol**, **chamasi**, **aftidan**, **mazmuni**.

Morfologik xususiyatlari:

1) o'zgarmasligi;

2) ma'noli qismga ajralmasligi.

Sintaktik vazifasi. Modal gap bo'lagi bilan sintaktik aloqa kirishmaydi.

Sof modal:

1) kirish so'z: 1. **Bu**, **shubhasiz**, bizning yutug'imiz. 2. **In biiy**, bir kun oldin ekan hafta burun o'radi. 3. **Balki**, bu bilmagan yangi elementdir.

2) so'z-gap:

– Bemorni kasalxonaga yotqizish kerakmi?

– **Albatta**.

– Majlis bir soatda tugarmikin?

– **Ehtimol**.

Modal ma'noli so'zlar:

1) kesim: **Kitob bor**, **Daftar yo'q**;

2) kesimning tarkibiy qismi: **Bugun borishim kerak**, **Kitobning keragi yo'q**;

3) sifatlovchi-aniqllovchi: **Yo'q** narsani yo'ndirib bo'lmaydi.

Otlashsa: **bor**, **yo'q**, **kerak** so'zlari otning sintaktik vazifasini bajaradi: **Bor maqtansa topilar**, **yo'q maqtansa choplar**.

Modalda shakl va ma'no munosabati. Modal ma'nodoshlik, shakldoshlik, zid ma'nolilik munosabatlarida bo'ladi.

1) sinonim modallar: **chamasi** – **chog'i** – **mazmuni**; **shubhasiz** – **shaksiz** – **so'zsiz**; **o'z-o'zidan** – **tabiiy**; **haqiqatda** – **haqiqatdan** – **darhaqiqat**; **voqean** – **darvoqe** – **aytgancha** – **deganday**; **ehtimol** – **balki**;

2) antonim modallar: **bor** – **yo'q**, **ha** – **yo'q**;

3) omonim modal: **to'g'ri**, **rost**, **tabiiy** (sifat) – **to'g'ri**, **rost**, **tabiiy** (modal); **albatta**, **rostdan**, **chindan** (ravish) – **albatta**, **rostdan**, **chindan** (modal).

Elatma

Modal ma'noli qismga ajratilmaydi: **aftidan, shubhasiz**.
 Bu unda omonim bo'lgan mustaqil so'z ajratiladi: **Uning
 qochganligi aftidan bilinardi (aftidan – ot, afti-dan)**. Bu
 mustaqil shubhasiz (**shubhasiz – ot, shubha-siz**).

Elatma

Modal so'zni mustaqil so'zning kirish so'z vazifasida kelishi
 chalkashtirmaslik kerak.

Ayrim modalga o'tish bosqichida turgan so'zlarni modal yoki
 modal emas deyish qiyin. Shuningdek, **xullas, xullasi kalom,**
yemak, bas, binobarin, qisqasi, umuman; masalan, shu-
ningdek, jumladan, chunonchi; aksincha; avvalo, avvalam-
dan, nihoyat; aytganday, aytmoqchi, zotan; xususan, ayniq-
sa, asosan; koshki, zora, yaxshiki, xayriyat, shoyad kabi
 so'zlarni ko'proq so'zlovchining qo'shimcha munosabatini ifoda-
 lahga xoslanayotganligi, kirish bo'lak vazifasini bajarayotganligi
 shun modal so'z deyish mumkin.

Topshiriq

Berilgan modal so'zlarni jadvalga joylashtiring, har bir guruh-
 dagi so'z sirasini davom ettiring: **menimcha, demak, albatta,**
xayriyat, mutlaqo, koshki, xullas, qaniydi, har holda, aytish-
laricha, tabiiy, yaxshisi, rosti, mazmuni, chamasi, shekilli,
to'g'ri, yaxshi, haqiqatdan.

ishonch	gumon-umid	xulosalash, yakunlash	nisbatlash	havola

1. Har ishning chamasi bor, har daryoning kemasi. 2. Chamasi, u
 mendan ikki yosh katta. 3. Haqiqatdan yuz o'g'irmang. 4. Haqiqatdan,
 u arazlab ketdi. 5. Mato tabiiy ipakdan to'qilgan edi. 6. Tabiiy, ertaga
 u o'z onasini ham tanimaydi. 7. Jang tugagandan keyin qahramon
 ko'pa-yishi tabiiy. 8. Demak, mening gapim yolg'on! 9. Ko'p demak
 nodonning ishi, ko'p yemak – hayvonning. 10. U menga so'zsiz tikilib
 turardi. 11. So'zsiz, bu ma'noda aytganim yo'q! 12. Bugun yomg'ir-

ning yog'ishi shubhasiz. 13. Men, shubhasiz, usiz yashaymiz. 14. Yaxshi, qizga javob beramiz. 15. Yaxshi qizga javob beramiz.

1. Mustaqil so'zlarning modalga siljishini aniqlang.
2. So'zning qaysi o'rinda mustaqil, qaysi o'rinda modal sifatida qo'llanayotganligini aniqlang.
3. Tinish belgilarining ishlatilishini tushuntiring.

UNDOV

Ma'noviy xususiyatlari. Kishining his-hayajoni, xitob, dard-chaqirish ma'nosini va rasm-odat bilan bog'liq murakkab bildiradigan so'zlar undov deyiladi.

Undov atash, yasash xususiyatiga ega emas, morfologik jihatdan o'zgarmas va gap bo'lagi bo'lib kelolmaydi, u bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi. Otlashib, otning shakli yasovchisini qo'llash va sintaktik vazifasini bajarishi mumkin.

Undov **demoq, solmoq, tortmoq, urmoq** kabi fe'llar bilan birikib qo'shma fe'l hosil qiladi: **oh demoq, dod solmoq, uf urmoq, oh urmoq.**

Ma'no turlari: Undov ma'nosiga ko'ra 2 guruhga bo'linadi.

- 1) his-hayajon: **ie, eh, o, uh, uf, bay-bay, ho, o'h-ho', eha, hay-hay, aha, eha, haya, o', i, a, o'h, obbo, iya, he, iye-vah, ura, vo, vodarig', esiz, evoh, vah-vah, ajabo;**
- 2) haydash-chaqirish:

a) shaxsga qaratilgan: **hoy, oy, ay, allo, ey, ma, tss, marhamat, qani, jim, tek, fisht;**

b) hayvon/parrandalarga qaratilgan: **beh-beh, pish-pish, pisht, tu-tu, gah, kuch-kuch, mah-mah, xo'sh, tak, dirr, leh, xix, chu(h), kisht, hayt, xuyt.**

Bundan tashqari, undovning yana ikki kichik guruhi bor:

- 3) rasm-odat: **assalom-u alaykum, salom, assalom, vaalaykum assalom, xayr, xo'sh, xo'p, marhamat, marhabo, rahmat, tashakkur, shukur, qulluq, balli, ofarin, barakalla, qoyil, hormang, bor bo'ling, esonmisiz, omonmisiz, uzr;**
- 4) ko'rsatish. ta'kid: **hu, huv, ha, hmm, hov.**

Morfologik xususiyatlari:

- 1) o'zgarmasligi;
- 2) ma'noli qismga ajralmasligi.
3. Tuzilish turlari:

1) **oh**: **eh, o, uf, kisht, xayr, uzr, oh, ma, pisht, obbo;**

2) **shma**: **bor bo'ling, assalom-u alaykum, vaalaykum**

3) **o'h-hu, eh-he, eh-ha, voy-bo', voy-dod, evoh; e-haa,**

4) **voy;**

5) **bay-bay, oh-oh, mah-mah, pisht-pish; e-e-e, bay**

6) **hay, hay-hay-hay.**

7) **sintaktik vazifasi:**

8) **so'z:** **Voy**, bu o'zimizning Salimku. **E**, sekinroq ga-

9) **undalma:** **Hoy**, qayoqqa ketyapsan? **Ey**, nimaga ovora

10) **topshiriqlar:**

11) **topshiriqlar:** **Eh!** Hayot bir lahza mening hukmim bilan yur-

12) **topshiriqlar:** **Hoo!** Buni o'zimga oldim.

13) **topshiriqlar:** **Oh**, otning sintaktik vazifasini bajaradi: **Ortiqcha oh-voh** (ega)

14) **topshiriqlar:** **Dod-voydan** (to'ldiruvchi) **nima foyda?!**

15) **topshiriqlar:** **Dod-voydan** (to'ldiruvchi) **nima foyda?!**

16) **topshiriqlar:** **Dod-voydan** (to'ldiruvchi) **nima foyda?!**

17) **topshiriqlar:** **Dod-voydan** (to'ldiruvchi) **nima foyda?!**

18) **topshiriqlar:** **Dod-voydan** (to'ldiruvchi) **nima foyda?!**

19) **topshiriqlar:** **Dod-voydan** (to'ldiruvchi) **nima foyda?!**

20) **topshiriqlar:** **Dod-voydan** (to'ldiruvchi) **nima foyda?!**

21) **topshiriqlar:** **Dod-voydan** (to'ldiruvchi) **nima foyda?!**

22) **topshiriqlar:** **Dod-voydan** (to'ldiruvchi) **nima foyda?!**

23) **topshiriqlar:** **Dod-voydan** (to'ldiruvchi) **nima foyda?!**

24) **topshiriqlar:** **Dod-voydan** (to'ldiruvchi) **nima foyda?!**

25) **topshiriqlar:** **Dod-voydan** (to'ldiruvchi) **nima foyda?!**

Topshiriqlar

1. Men yetim o'sganman, oh, u yetimlik... Voy, bechora jonim desam arziydi. (G'.G'ul.)
2. Ey ulug' naslimning yuragi, joni! Kipri-lingga ilinmas yig'idan zarra. (G'.G'ul.)
3. Bay-bay, zap choy bo'libdi-da... (A.Qod.)
4. Uh, endi qaysi yuzim bilan o'sha uyga boraman. (S.Zun.)
5. Obbo, qizim-e! Do'ppimni o'zim tikdim de-gin!
6. Hormang endi, otam, - dedi ayol qotma uzun qo'llari bilan
7. O Alisher! Xush ke-lmurodning yelkalaridan silab. (P.Tur.)
8. Ohol! Ohol! Qalay libsiz, ichkariga marhamat. (Uyg'. va I.Sul.)
9. Ohol! Ohol! Qalay libsiz, ichkariga marhamat. (Uyg'. va I.Sul.)
10. O... uzuging juda chiroyli. Qani menga ber-chil!
11. Eh-he, ish katta-ku! (Oyb.)
12. Otangizga rah-

mat! (P.Tur.) 13. Faqat sendan bitta iltimos, Kelajakda sang, bas. 14. Siz-chi, ey sadoqat satridan nolib, nadomni botganlar, ayting! (A.Orip.) 15. Mening kulfatlarimni eshilib uf tortdi. 16. Sabrlik musibatning birinchi daqiqalaridayoq Sabrsiz odam salgina ozor cheksa dod soladi. 17. Oh oh urarman, ohlarim urgay seni. (Qo'shiqdan) 18. Choqur-qur-haytlab qo'yni haydagan. («Alpomish») 19. Mahkam «iye!» deganday olayib qaradi... 20. «Tak» dedi-yu «chuvhu» jo'nadi. Qorajon o'z yo'lidan qolmadi. («Alpomish») 21. Kani gadir voy-voylab qoldi.

1. Undovlarni topib tagiga chizing, ustiga qaysi ma'no ga kirishini yozing.

2. Sintaktik shaklga munosabatini va gapdagi vazifani aniqlang.

3. Qanday holda so'z-gap, qanday holda gap bo'lib kelinib izohlang.

4. Tinish belgilarining ishlatilishiga diqqat qiling va ishlatilish sababini sharhlang.

5. Tarkibida undov qo'llangan qo'shma va sodda yasalgan fe'llarni aniqlang. Imlosi ustida ishlang. Undov so'z haqidagi fikringizni xulosalang.

TAQLID

Ma'noviy xususiyati. Kishi, jonli va jonsiz predmet, hodisa chiqaradigan tovush va uning turli holatiga taqlidni ifodalovchi so'z **taqlid** deyiladi. Taqlid **qanday** so'rog'iga, otlashsa, nima so'rog'iga javob bo'ladi.

Ma'no turlari. Taqlid ma'nosiga ko'ra 2 ga bo'linadi:

1) tovushga taqlid: **ak-ak, ang-ang, ar-ar, af-shu, bakabang, baqir-buqur, bag'-bug', biq-biq, bitbildiq, vang-vang, vov-vov, gangirgungur, gijbang, guv** (shiddatli, bo'g'iq tovush), **gul-dur, gurs, jaz-buz, jiz-biz, inga-inga, miyov-miyov, patir-putur, tapara-tapar, taraqa-turuq, tars, tars-turs, tars-tars, tasira-tusur, taqir-tuqur, taqtaq, taq-tuq, tiq-tiq, xir-xir, xur-xur, chak-chak, chalp-chulp, chilp-chilp, cho'lp-cho'lp, chirs-chirs, chars-churs, shapir-shupur, qars, qars-qars, qars-qurs, qart-qurt, qasir-qusur, qa-qaq, qiy-chuv, qisir, g'arch, g'arch-g'urch, g'at, g'at-g'at, g'iz, hingir-hingir, ho'ngir-ho'ngir;**

holat/obrazga taqlid: atak-chechak, alang-jalang, bij-bij, bijir, vij-vij, vijir-vijir, gar-gar, gir-gir (aylanmoq), gup-gup, dik, dik-dik, dikir-dikir, duv-duv, jimir-jimir, jilpang-jilpang, zirq-zirq, yilt-yilt, lapang-lapang, lim-lim, limmo-lim, lov-lov, loq-loq, milt-milt, mo'lt-mo'lt, pildir-pildir, shart-shart, yum-yum (yig'lamoq), sim-sim (og'rimoq), yalt, yalt-yalt, yult, yaraq, yarq, g'ij-g'ij (aql), g'im-g'ij, g'ir-g'ir (esmoq), qum-qum, mang, hil-hil (pishmoq).

Morfologik xususiyatlari.

1) egalik va kelishik shaklini olib o'zgaradi: taqir-tuquri, shuvur-g'uvurni;

2) yasalish xususiyatiga ega emas, ammo boshqa turkumlar qo'llashiga xizmat qiladi: jizza (ot), sharros (sifat), yaltira (fe'l), guppa, chippa (ravish);

Tuzilish turlari. Sodda, qo'shma, juft va takroriy taqlidlar mavjud:

1) sodda: shig', duv, dik, lop, yalt, shuv, tiq; tiqir, liking, shig'lr, jarang;

2) juft: g'arch-g'urch, taq-tuq, tars-turs, vag'ir-vug'ur, sholopshulup; g'ivir-shivir, chirt-pirt, g'ing-ping; alang-jalang, apir-shapir; gijbada-bang, qiy-chuv;

3) takroriy: guv-guv, duv-duv, zir-zir, lipir-lipir, miyov-miyov, cho'lp-cho'lp, qirt-qirt; taqa-taq, tasira-tusir, gurso-gurs, shaqa-shaq; g'irra-g'irra, guppa-guppa, shartta-shartta; bij-bij, vij-vij, dag'-dag', jav-jav (oxirgi guruhning qismlari yakka qo'llanmaydi).

Eslatma

Taqlid qo'shma shaklda bo'lmaydi. Ular etmoq, demoq, qilmoq yordamchi fe'llari bilan birikib, qo'shma fe'l hosil qiladi: dik etmoq, shir etmoq, mo'o' demoq, tiqir qilmoq, g'iz etmoq.

Sintaktik vazifasi. Taqlid sintaktik vazifasiga ko'ra sifat va ravishga yaqin turadi va uning so'rog'iga javob bo'ladi:

1) sifatlovchi-aniqlovchi: Gangir-gungir suhbatga quloq solib o'tirdi. Dahlizdan shivir-shivir ovoz eshitildi;

2) tarz holi: Olmalar duy-duv to'kildi. Alamidan piq-piq yig'lar edi. Shamol g'ir-g'ir esmoqda;

3) ot-kesim: Miyangda aql g'ij-g'ij. Bu yog'i gijbada-bang ekan-da.

Otlashganda:

- 1) ega: **Shivir-shivir** tindi;
- 2) qaratqich-aniglovchi: **Qiy-chuyning** boisi nima ekan;
- 3) to'ldiruvchi: **Etining g'archini** pasaytirish uchun

Topshiriqlar

1. Gursillab yiqildi kekxa qayrag'och... 2. Dam o'tmay shax
yomg'ir quyib berdi. 3. Zalni gulduros qarsak ovozi tutib ketdi.
Soch emas bu, sharshara. 5. Soy suvlari shildirab oqadi. 6. X
xabarni eshitib yuragim shuvillab ketdi. 7. Mo'ttirab termi
qora ko'z. 8. Tulkinning lip etib o'tib ketganini sezmay qolgan
Orqa tomondan nimadir tars etdi. 9. Qushlar par etib osmon
ko'tarildi. 10. Tashqaridan «miyov» degan ovoz eshitildi. 11. C
desang, o'ldiraman. 12. Soat 12 da boraman degani lop etib
ga tushib ketdi.

1. Taqlidlarni aniqlang.
2. Mustaqil qo'llanuvchi va mustaqil qo'llanmaydigan taqlidni ajrating.
3. Tovushga va holatga taqlidni bildiruvchi so'zlarni guruhlang.
4. Sintaktik shakl olgan taqlidlarni va gapdagi vazifasini aniqlang.
5. Taqlidlarning ma'naviy guruhini, qaysi so'zga bog'lanishini aniqlang.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Modal haqida gapiring va misollar keltiring. 2. Modal qanday ma'noviy xususiyatlarga ega? 3. Sof modallar qaysilar? 4. Modal ma'noli so'zlar qaysilar? 5. Boshqa turkumdan o'sib chiqqan modal dalar (ot modal, sifat modal, ravish modal, bog'lovchi modal, osh mosh modal, fe'l modal, sintaktik birlikdan chiqqan modal) haqida gapiring va misollar keltiring. 6. Modalning qanday ma'no turi bor? 7. Fikrning aniqligini bildiradigan modallar qaysilar? 8. Fikrning noaniqligini bildiruvchi modallar qaysilar? 9. Modalning sintaktik vazifasi qanday? 10. Sinonim modal haqida gapiring va misollar keltiring. 11. Antonim modal haqida gapiring va misollar keltiring. 12. Omonim modal haqida gapiring va misollar keltiring. 13. Undovning ta'rifini ayting. 14. Undovning qanday ma'no turlari bor?

- Hishayajon undovlari qaysilar? 16. Haydashchaqirish undov-
qaysilar? 17. Rasmodat undovlari qaysilar? 18. Ko'rsatish/
undovlari qaysilar? 19. Undovning tuzilish turlari haqida
gaping va misollar keltiring. 20. Sodda undov haqida gapiring
va misollar keltiring. 21. Qo'shma undov haqida gapiring va
misollar keltiring. 22. Juft undov haqida gapiring va misollar
keltiring. 23. Takroriy undov haqida gapiring va misollar kelti-
ring. 24. Undovning sintaktik vazifasi haqida gapiring va misollar
keltiring. 25. Taqlidning ta'rifini keltiring. 26. Taqlidning qanday
turlari bor? 27. Tovushga taqlid haqida gapiring va mi-
sollar keltiring. 28. Holat/obrazga taqlid haqida gapiring va
misollar keltiring. 29. Taqlidning tuzilishi haqida gapiring va
misollar keltiring. 30. Sodda taqlid haqida gapiring va misollar
keltiring. 31. Qo'shma taqlid haqida gapiring va misollar keltiring.
32. Juft taqlid haqida gapiring va misollar keltiring. 33. Takroriy
taqlid haqida gapiring va misollar keltiring. 34. Taqlidning sintaktik
vazifasi haqida gapiring va misollar keltiring.

34-DARS

34-DARS
SINTAKSIS. SO'Z BIRIKMASI

Sintaksis haqida. Soʻzning tildagi muayyan qonun-qoida asosida oʻzaro erkin birikuvidan soʻz birikmasi va gap hosil boʻladi. Soʻz birikmasi va gap qurilish hamda ifoda mazmuniga koʻra farqlanadi.

Sintaksisda soʻz birikmasi va gap qurilishi masalasi oʻrganiladi. Sintaksis grammatikaning tarkibiy qismi boʻlib, yunoncha **syntaxis** — «qurish, tuzish» soʻzidan olingan.

So'z birikmasi haqida. Mustaqil so'z birikuv 2 ko'rinishda bo'ladi:

- 1) barqaror birikuv (turg'un birikma);
- 2) nutqiy birikuv (erkin birikma).

Mustaqil soʻzlarning barqaror birikuvini nutq uchun avvaldan tayyor qilib qoʻyilgan boʻladi: **sadarayhon, uchburchak, sotib oldi, Qarshi davlat universiteti** (qoʻshma soʻz), **kalavasining uchini yoʻqotdi** (ibora), **yetti oʻlchab bir kes** (maqol). Bu birikuvning har birida kamida ikkitadan mustaqil soʻz boʻlib, ular oʻzgarmas, buzilmas qilib bogʻlangan. Sanalgan birliklar sintaktik

qurilma emas, balki lug'aviy birlik bo'lib, ularni tildan tayyor
olamiz.

Mustaqil so'zlarning nutqiy birikuv **nutq** jarayonida yuz
shu jarayon paytidagina **yashaydi**, vaqtinchalik hodisa
ligi bilan ajralib turadi: **olma va anor, kitobni o'qidi, Otam**
o'qituvchi, mening uyim kabi. Nutqiy birikuv erkin bog'lanib
deyiladi.

Eslatma

Turg'un birikuv xalq tomonidan, erkin birikuv esa bir kishi tomonidan yaratiladi.

1) teng bog'lanishi:

- 1) teng bog'lanish;
- 2) tobe bog'lanish.

Mustaqil so'zlarning teng bog'lovchi (bog'lovchi vazifasida) so'z) yoki sanash ohangi yordamida teng bog'lanishi natijasi da so'z qo'shilmasi vujudga keladi: **olma va anor, qalam bilan ruchka** yoki **o'qidi, yozdi** kabi. Teng bog'lanishda bir so'z boshqasiga tobe bo'lmaydi: **erkak va ayol; erkak, ayol**. Teng bog'lanish so'z qo'shilmasi.

Teng bog'lanish so'z qo'shilmasi hamda bog'langan va bog'lovchisiz qo'shma gaplar tarkibida uchraydi.

Sintaksis tobe bog'lanishga asosiy e'tibor qaratadi.

Tobe bog'lanish natijasida so'z birikmasi (qalamda yozilgan) qishloqdan keldi va gap (Salim – muallim, Yil yaxshi bo'ldi) hosil bo'ladi.

Birdan ortiq mustaqil soʻzning maʼno va grammatik jihatdan tobe bogʻlanishi soʻz birikmasi deyiladi: **maktabga borish, darning varagʻi** kabi. Soʻz birikmasida bosh va ergash soʻz boʻladi. Bunda maʼnosi izohlanayotgan soʻz **bosh (hokim) soʻz**, uning maʼnosini ravshanlashtirib kelayotgan, izohlayotgan, toʻldirayotgan soʻz **ergash (tobe) soʻz** hisoblanadi. Soʻroq hamma vaqt bosh soʻzdan beriladi, soʻroqqa javob boʻlgan soʻz ergash (tobe) soʻz hisoblanadi: **Shirin olma** (qanday olma?).

Eslatma

Ega va kesim bog'lanishi so'z birikmasi deyilmaydi; **Salim keldi. Lola o'qidi.**

relatma

talatma
Qapdagi bir soʻz faqat bir soʻzga tobe boʻladi. Lekin bir soʻz
lab soʻzga hokim boʻlishi mumkin.

O'zbek tilida, odatda, ergash so'z oldin, bosh so'z keyin keladi. Bosh gap bo'lagi tartibi o'zgarganda ergash va bosh so'zning o'zaro almashishi mumkin: **o'qidim** (bosh so'z) **tarixni** (ergash so'z), **vatanim** (bosh so'z) **manim** (ergash so'z) kabi. Bunday hol ko'pincha she'riy nutqda bo'ladi.

Bosh so'zning ifodalanishiga ko'ra so'z birikmasi ikkiga bo'linadi:

- 1) otli birikma;
- 2) fe'lli birikma.

2) fe'lli birikma.
Bosh so'z ot, sifat, son, olmosh, ravish, modal so'zlar bilan ifodalansa, **otli birikma** hisoblanadi: **baland bino, asalday shirin, intilzomda birinchi, bolalarning hammasi, menda ko'p, senga kerak.**

Bosh so'z fe'l va uning ravishdosh, sifatosh va harakat nomi shakllari bilan ifodalansa, fe'lii birlikma deyiladi: kitobni o'qish, hujjat qaytarib tez kelgan, daftarga yozmoq.

Ergash so'zning qanday sintaktik vazifada kelayotganligiga ko'ra so'z birikmasi uchga bo'linadi:

- a) aniqlovchili birikma: **qizil qalam**, **ukamning daftari**;
b) to'ldiruvchili birikma: **kitobni o'qimoq**, **qalam bilan yoz-**

c) holli birikma: **tez kelmoq, yurakdan**
So'z birikmasi tuzilishiga ko'ra ikki xil bo'ladi:

- 1) sodda so'z birikmasi;
- 2) murakkab so'z birikmasi.

2) murakkab soʻz birikmasi.
Sodda soʻz birikmasida mustaqil soʻz ikkitadan ortiq boʻlmaydi: beshta daftar, bugun keldi, oʻzining uyi, shaharda vashavdi, akasi haqida soʻradi.

Eslatma

Eslatma
Ajralmas birikma, qo'shma so'z, ibora qatnashgan birikma ham sodda so'z birikmasi hisoblanadi: **qilich bo'yin ot, borsa kelmas oroli, turib javob bermoq, ichi qora odam, oqko'ngil bola.**

Murakkab so'z birikmasi tarkibida ikkitadan yoki undan ko'proq so'z qatnashib, so'z birikmasi ichida yana so'z birikmasi bo'lgan so'z. **g'ayratli yosh bolalar, yangi ommabop kitob, katta mevali daraxt, asfalt yotqizilgan keng ko'chalar, katta mevali daraxt kelgan ishchilar** kabi. Masalan, **g'ayratli yosh bolalar** birikmasida **g'ayratli** – ergash so'z, **yosh bolalar** – bosh so'z. So'z o'z ichida yana bo'linadi: **yosh** – ergash so'z, **bolalar** – bosh so'z. Bunda sodda so'z birikmasi kengayadi. Bunday birikma **so'z birikmasi zanjiri** deb atalgan: **kalta yengli chiroyli g'ildirakli telefon ko'ylak kiygan qiz**.

So'z birikmasining so'z, ibora, sintagma va gapdan iboratligi. So'z birikmasi ma'nosi bilan so'zga, shakli bilan ibora, tarkibi bilan gapga o'xshaydi, ammo o'ziga xos farqqa ega.

So'z birikmasi va so'z. So'z narsa, belgi, shaxs, ish-harakatni umumiy ifodalash uchun xizmat qiladi. Masalan, **kitob** deganda, umuman, kitobni, **bordi** deganda, umuman, boriga tushunamiz. So'z birikmasi ham narsa, belgi, ish-harakatni ifodalaydi va bu jihatdan so'zga o'xshab ketadi, ammo u narsa, belgi, ish-harakatni boshqa narsa, belgi, ish-harakatdan ajratib aniqroq qilib ifodalaydi: **o'quvchi – a'lochi o'quvchi, yozish tez yozish**. Demak, so'z umumiy, so'z birikmasi nisbatan aniq tushuncha beradi. Lekin so'z leksik hodisa, so'z birikmasi grammatik hodisadir.

Qo'shma so'z va so'z birikmasi o'zaro quyidagicha farqlanadi: qo'shma so'z bir so'roqqa javob bo'ladi, chunki u bitta so'z, so'z birikmasi tarkibidagi har bir so'z esa alohida-alohida so'roqlarga javob bo'ladi: **sotib olmoq** (nima qilmoq?) – qo'shma so'z, **jo'shib kuylamoq** (qanday kuylamoq? jo'shib nima qilmoq?) So'z birikmasi – qo'shma so'zning ilk bosqichi. U o'sib qo'shma so'zga aylanadi: **ko'zning oynagi – ko'zoynak, sarv qomatli – sarvqomat, dunyoga qarash – dunyoqarash** kabi.

So'z birikmasi va ibora. Ibora (barqaror birikma, darsliklarda turg'un bog'lanma) – ma'no jihatidan bir so'zga teng, ajralmas holatga kelib qolgan lug'aviy birlik. Uning tarkibidagi so'zni bosh yoki ergashga ajratish mumkin emas: **tarvuzi qo'ltig'idan tushdi, oq yo'l, og'zi bo'sh**. Ibora bir so'zga teng, shuning uchun gapda bitta gap bo'lagi bo'lib keladi: **Sizga oq yo'l** (ibora, to'ldiruvchi) **tilayman**. So'z birikmasi va turg'un bog'lanma gapda o'xshash shaklda uchrashi mumkin, lekin biri tushuncha, bir leksik ma'no ifoda-

...aymiz: *Hozirgina qizcha ushlab olgan tog' kapalagi*
... boshimning ahvolini ko'rdi-yu, uning ham kapalagi
... (M.Niyoz.)

... mustaqil so'z nutq jarayonidagina birikuv
 ... va bosh so'z ham, ergash so'z ham alohida gap bo'la-
 ... shi mumkin: **A'lochi** (ergash so'z) **o'quvchilar** (bosh
 ...). Bunda ergash so'z aniqllovchi, bosh so'z ega vazi-

So'z birikmasi va sintagma. Sintagma fonetik hodisa bo'lib,
 ... so'z o'zaro birikkanda mazmun yetakchi hisoblanmaydi,
 ... yoki bitta yordamchi so'z ham sintagmani tashkil eti-
 ... yoxud bir so'zning o'zi ham sintagmani tashkil etishi
 ... Sintagma – gap tarkibidagi kichik pauza bilan ajratilgan
 ... Masalan, **Maktabga borganda Karim bilan gaplashib tu-**
 ... gapi uch sintagmadan iborat: **Maktabga borganda** (1)
 ... bilan (2) **gaplashib turibman** (3). Bunda birinchi sintagma
 ... **Maktabga borganda** (1) so'z birikmasiga teng, qolganida bir mus-
 ... so'z va bir mustaqil bo'lmagan so'zdan tashkil topgan: **Karim**
 ... (2) **gaplashib turibman** (3). So'z birikmasi esa kamida ik-
 ... mustaqil so'zdan iborat bo'ladi. Sintagmadagi so'z ketma-ket
 ... shi shart, so'z birikmasida esa shart emas: Masalan, **Uyga**
 ... bor gapida ikkita so'z birikmasi mavjud: **uyga bor, tez bor.**
 ... **uyga bor** birikmasi a'zosi orasida **tez** so'zi joylashgan.

So'z birikmasi va gap. Gap fikr bildirib, tugallangan ohang
 ... aytiladi: **Ko'cha katta.** So'z birikmasi esa tushuncha bildi-
 ... tugallanmagan ohang bilan aytiladi: **katta ko'cha.** Gap bitta
 ... dan ham iborat bo'lishi mumkin va u kesimlik qo'shimchasi bi-
 ... shakllangan bo'ladi, so'z birikmasi esa har doim kamida ikkita
 ... mustaqil so'zdan iborat bo'ladi: **Bahor** (gap). **Atrof yam-yashil**
libosga burkangan.

3. Ergash va bosh so'zning birikish usuli. Ergash va bosh
 ... so'z quyidagi usullar yordamida birikadi:

- a) boshqaruv;
- b) moslashuv;
- c) bitishuv.

Boshqaruv. Ergash va bosh so'zning tushum/jo'nalish/o'rin-
 ... payt/chiqish kelishigi va ko'makchi yordamida bog'lanishi **bosh-**
qaruv deyiladi. Demak, boshqaruvda ergash so'z bilan bosh
 ... so'zning birikishi ikki xil:

1) kelishikli boshqaruv: **ilg'orlarni tabriklash, uyga kelish, shaharda yashash, qishloqdan kelish;**

Eslatma

*Ayrim hollarda kelishik belgisiz bo'lishi ham mumkin: **kelish, rish, shahar borish**. U baribir kelishikli boshqaruv deyilaveradi.*

2) ko'makchili boshqaruv: **Sayr haqida suhbat, parda o'rnatish, kurash, sayohat to'g'risida gapirish.**

Moslashuv. Bosh va ergash so'zning qaratqich kelishigi egalik qo'shimchasi yordamida bog'lanishi **moslashuv** deyiladi. Bunda qaratqich kelishigi qo'shimchasi ergash so'zni bosh so'zga, egalik qo'shimchasi bosh so'zni ergash so'zga bog'laydi. **Ukamning kitobi.** Bunday birikma a'zolari shaxs va sonida moslashadi. Ega va kesim ham moslashuv usuli yordamida bog'lanadi. **Men ketdim.** Lekin u gap bo'lganligi uchun so'z birikmasi doimda o'rganilmaydi.

Eslatma

*Moslashuvda ba'zan qaratqich kelishigi yoki egalik qo'shimchasi tushirilishi mumkin: **maktab hovlisi, bizning maktab**. U baribir moslashuv deyilaveradi.*

Bitishuv. Ergash so'zning bosh so'z bilan grammatik va ma'no tasiz, faqat ma'no jihatidan yoki so'z tartibi yordamida birikishi **bitishuv** deyiladi. Bitishuvda doimo ergash so'z avval, bosh so'z keyin keladi: **tiniq suv, katta ko'cha**. Ularning o'rnini o'zgartirilsa, gap hosil bo'ladi: **Suv tiniq. Ko'cha katta.**

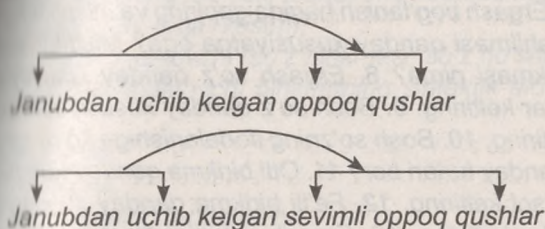
Bitishuvda ergash so'z vazifasida shu vazifaga xoslangan sifat, ra-vish hamda ular vazifasidagi boshqa so'z keladi: **qizil gul, tez yurmoq, tilla bilaguzuk, bunday odam, o'qigan odam, jo'shib kuylamoq**. Bosh so'z ot va fe'l turkumidan iborat bo'ladi.

Eslatma

***birga o'qish, birdan gapirish, qunt bilan tinglash, zavq bilan kuylash, yolg'ondan gapirmoq** kabi birikmalarning ergash so'zida o'rin-payt/jo'nalish/chiqish kelishigi qo'shimchasi yoki ko'makchi bo'lishiga qaramay, boshqaruvli emas, bitishuvli birikma sanaladi, chunki bu birikma tarkibidagi kelishik va egalik qo'shimchasi «qotib» qolgan va so'zni bog'lashda hech qanday roli yo'q.*

SO'Z BIRIKMALARI ZANJIRI

Agar tarkibida bir so'z birikmasidagi hokim so'z boshqa bir so'z bilan kelangan hollarda **so'z birikmalari zanjiri** hosil bo'ladi. Birikmasidagi tobe va hokim so'zlar orasida bir necha boshqa so'zlar va so'z birikmalari kelishi mumkin. Quyidagi chizmalarda ko'ramiz:

SO'Z BIRIKMALARINI TAHLIL QILISH

1. Berilgan gapdagi so'z birikmalarini aniqlab, yozib chiqish.
2. Har bir so'z birikmasini alohida-alohida tahlil qilish:
 - a) hokim so'z bilan tobe so'zning birikish turini ko'rsatish;
 - b) hokim so'z va tobe so'zni aniqlash;
 - c) hokim so'z va tobe so'zni bog'lovchi grammatik vositalarni ko'rsatish;
 - d) hokim so'z va tobe so'zning qaysi so'z turkumi bilan ifodalanligini izohlash.

Tahlil namunasi

Zargarov sahrodagi ishlarning miqyosini yaxshi tasvirlab berdi. (As.Mux.)

Gapda 4 ta so'z birikmasi mavjud: *yaxshi tasvirlab berdi*, *miqyosini tasvirlab berdi*, *ishlarning miqyosi*, *sahrodagi ishlar*.

1) *yaxshi tasvirlab berdi* – bitishuv; hokim so'z – *tasvirlab berdi*, tobe so'z – *yaxshi*, ohang va ma'no vositasida birikkan; sifat (ravish vazifasida) + fe'l; 2) *miqyosini tasvirlab berdi* – boshqaruv; hokim so'z – *tasvirlab berdi*, tobe so'z – *miqyosini*; tushum kelishigi qo'shimchasi (**-ni**) vositasida birikkan; ot + fe'l;

3) *ishlarning miqyosi* – moslashuv; hokim so'z – *miqyos*, tobe so'z – *ishlarning*; qaratqich kelishigi (**-ning**) va egalik (**-i**) qo'shimchalari vositasida birikkan; ot + ot;

4) sahrodagi ishlar – bitishuv; hokim so'z – ishlar, bitishuv; sahrodagi; ohang va ma'no vositasida birikkan; ot + ol

Mustahkamlash uchun savollar

1. Barqaror birikuv nima? Misollar keltiring. 2. Nutsiyat nima? Misollar keltiring. 3. Erkin bog'lanish haqida gapiring va misollar kelti-ring. 4. Teng bog'lanish haqida gapiring va misollar keltiring. 5. Ergash bog'lanish haqida gapiring va misollar keltiring. 6. So'z qo'shilmasi qanday xususiyatga ega? Misollar keltiring. 7. So'z birikmasi nima? 8. Ergash so'z qanday xususiyatga ega? Misollar keltiring. 9. Bosh so'z qanday xususiyatlarga ega? Misollar keltiring. 10. Bosh so'zning ifodalanishiga ko'ra so'z birikmasining qanday turlari bor? 11. O'tli birikma qanday xususiyatga ega? Misol keltiring. 12. Fe'lli birikma qanday xususiyatlarga ega? Misollar keltiring. 13. Ergash so'zning bosh so'zga bog'lanishiga ko'ra so'z birikmasining qanday turlari bor? 13. Boshqaruv nima? Misollar keltiring. 14. Kelishikli boshqaruv nima? Misollar keltiring. 15. Ko'makchili boshqaruv nima? Misollar keltiring. 16. Moslashuv nima? Misollar keltiring. 17. Bitishuv nima? Misollar keltiring. 18. So'z birikmasi va so'zning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 19. So'z birikmasi va iboraning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 20. So'z birikmasi va sintagmaaning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring. 21. So'z birikmasi va gapning o'xshash va farqli tomonlari haqida gapiring.

Topshiriqlar

Tirik jon borki, nimaningdir ilinjida yashaydi. Ilinj odamlarni na ko'ylarga solmaydi! Chunki ilinj – nimanidir qo'lga kiritish, olish degani, binobarin, insoniyat qavmining ko'plab qayg'u-sitamlari olish evaziga berish muvozanatining buzilishidan kelib chiqadi. Vaholanki, olish va berish – dunyoni ostin-ustin bo'lib ketishdan saqlab turgan posangi, bu ikki posangi teng saqlangan joyda farovonlik, xotirjamlik mavjud, aks holda..., kimdir atayin, kimdir ongsiz – ixtiyorsiz ravishda bu ikki posangi muvozanatini buzadi... Bu yorug' dunyoda ofat-u balolarning to'xtamasligi inson zotining manglayiga ana shu o'ta jo'n va o'ta mushkul hikmatni tushuna bilmaslik tamg'asi urilganidan dalolat beradi. Bu tamg'a «nafs» deb ataladi. Har qanday aql-idrokni aql-idrok qiladigan ham, tinchlik-xotirjamlik kushandasiga aylantiradigan ham ana shu nafs. (X.Do'st.)

1. Matndagi so'z birikmalarini tahlil qiling.

2. Tartibi:

a) birikmaga ajratish.

b) birikmalararo aloqaning erkin yoki turg'unligiga ko'ra birikma

c) qaytar birikma;

d) birikma.

e) birikmaning fikr yoki tushuncha ifodalashiga ko'ra turi:

f) ifodalovchi (ega+kesim);

g) tushuncha ifodalovchi (so'z birikmasi, so'z qo'shilmasi).

h) tushuncha ifodalovchi birikmaning sintaktik aloqaga ko'ra

i) erkin aloqali;

j) turg'un aloqali.

k) aloqaning turiga ko'ra:

l) boshqaruv;

m) moslashuv;

n) bilishuv.

o) ilosh so'zning qaysi so'z bilan ifodalanishiga ko'ra turi:

p) otli;

q) fe'li.

r) Birikmaning tuzilishiga ko'ra turi:

s) sodda;

t) murakkab.

II. Bog'lovchi vositaning turiga ko'ra:

u) grammatik qo'shimcha yordamida bog'langan;

v) yordamchi so'z vositasida bog'langan;

w) so'z tartibi vositasida bog'langan.

35-DARS

GAP

Gap haqida umumiy ma'lumot. Til birligi bo'lgan gap grammatik jihatdan shakllangan holda tugallangan ohang orqali nisbiy lugal fikr ifodalaydi: **Paxta terimi qizg'in davom etyapti. Oltin kuz qanday go'zal!**

Gap kesimga ega bo'lib, bir mustaqil so'zdan yoki birdan ortiq mustaqil so'zlarning ko'makchi va kelishik yordamida bog'lanishi-

dan hosil bo'ladi. Masalan, *Xatni qalam bilan yozish* bilan, *-di* bog'lovchi vositalar hisoblanadi. Bu — gap grammatik jihatdan shakllanganligi.

Gap ohang jihatidan tugallangan bo'lishi lozim. *Kuz haqqida yozib yiqqda ish qaynayapti*. Bu gapdagi *kuz* so'zi tugallangan gap bilan aytilgani uchun gap hisoblanadi.

Demak, gap:

- 1) muomalaning eng kichik birligi;
- 2) nisbiy tugallangan fikrni ifodalaydi;
- 3) grammatik jihatdan shakllangan bo'ladi;
- 4) tugallangan ohang bilan aytiladi.

Ko'rinadiki, tugallangan ohang va fikrga ega bo'lib, grammatik jihatdan shakllangan, muomalaning eng kichik vositasi hisoblangan yakka so'z yoki so'z birikuvi **gap** deb ataladi.

Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari. Gap ifoda maqsadiga ko'ra 4 turga bo'linadi:

- 1) darak gap;
- 2) so'roq gap;
- 3) buyruq gap;
- 4) istak gap.

Darak, so'roq, buyruq va istak gaplar egali va egasiz, yiq'li va yoyiq, sodda va qo'shma gap shaklida bo'lishi mumkin.

Darak gap orqali biror narsa haqida xabar beriladi, uning oxiriga nuqta qo'yiladi: **Navoiy ruboiylaridan yodladim.**

Darak gapdagi xabar keng ma'noli bo'lib, darak-xabar, ertu-zu-umid, ishonch, ta'kid, g'urur, maslahat, tashviq, sevinch, hayajon, ayyub, gumon, achinish, tashvish, g'azab, norozilik, kinoya kabilarni ifodalaydi.

So'roq gap orqali so'zlovchi o'zi suhbatdoshidan yangi ma'lumot olishga urinadi: **Bugun keldingizmi?** Yozuvda so'roq gapning oxiriga so'roq belgisi qo'yiladi. Bu gaplar ko'proq dialogik nutqda uchraydi.

So'roq gap so'roq olmoshi (**kim? nima? qanday? qancha? necha? qaysi?** — bunday gap so'roqqa javob bo'luvchi so'zni talab qiladi), so'roq yuklamasi (**-mi, -chi, -a, -ya**) yoki so'roq ohangi bilan hosil bo'ladi. Bu xil gap **ha** yoki **yo'q** degan javobni talab etadi. Quyidagi misolda so'roq ohangi so'roq vositasi sifatida qatnashgan: **Soat ikki bo'ldi. Ikki bo'ldi?**

gap ikkiga bo'linadi:

So'roq gap javob talab qiladi: **Siz ertaga kelasizmi?**

So'roq gap javob talab qilmaydi, javobi o'zida bo'lgan va barcha uchun ma'lum bo'ladi: **Men uning to'satib qo'llashini qaydan bilay?** Ritorik so'roq gap quyidagi ma'noda ifodalashi mumkin:

Bu Vatanda nimalar yo'q!

O'zingdan chiqqan baloga, qayga borasan da'vo-

qilib, Bu nimasi?!

Tashvish: Meni tashlab ketmaysanmi?!

Maqsad nima, maqsad?!

Gumon: Paxta ham yaxshi ochilmagandir?

Hayajon: Tokaygacha ezilamiz, ota?!

Buyruq gapda suhbatdoshni nimadir qilishga undash maqsadida qo'yiladi. Bunday gapda iltimos, buyruq, taklif, maslahat, hayajonlanish, tashviq, gumon, tashvish, hayajon, g'azab, yalinish bo'lishi mumkin: **Avval o'yla, keyin so'yla** (maslahat). **Dahshatli harakat qil!** (buyruq) **Ashuladan yana bo'lsin** (iltimos). **Qani odam sizday bo'lsa!** (orzu) **Nahotki, bu siz bo'lsanmi?** (hayratlanish) **Sovqotib qolma, issiqroq yot** (g'amxo'rlik). **Uning tig'ida nima qilasan, bu yerga kelib, salqinda o'tir** (buyruq) **Qo'rqqan bo'lsa kerak!** (gumon) **Xatdan chiqib o'g'limni hozir!** (g'azab, do'q)

Istak gapda suhbatdoshning voqelikka o'z istagi bildiriladi: **Qani bo'lsa-yu, u bilan suhbatlasha qolsa!**

Yozuvda buyruq gapning oxiriga ko'pincha undov belgisi, shuningi qarab esa nuqta ham qo'yilishi mumkin.

Eslatma

Ayrim darsliklarda gap ifoda maqsadiga ko'ra to'rt turga ajratiladi: darak gap, so'roq gap, buyruq gap, istak gap. Istak gapga quyidagicha ta'rif berilgan: «Kesimi **-sa** shaklidagi fe'l bilan ifodalangan gap istak gap hisoblanadi. **Chet tilini yaxshi o'rganib, xorijga o'qishga borsam.** Istak gap oxiriga nuqta (.) qo'yiladi».

Bundan istak gap buyruq gapning ichidan ajralib chiqqanligi ko'rinib turibdi.

HIS-HAYAJON ISHTIROKIGA KO'RA GAP TURLARI

Gapning his-hayajon ifodalashiga ko'ra turlari. Gap giga, his-tuyg'uni ifodalashiga ko'ra 2 xildir:

1) his-hayajonli gap;

2) his-hayajonsiz gap.

His-hayajonli gap **eh, oh, uh, o, uf, obbo** kabi undovlar bilan **day, qancha, naqadar, shunday** kabi so'zlar yoki faqat his-hayajon ohangi bilan hosil bo'ladi. Ular shodlik, quvonch, hayajon, qo'rquv, tantana, taajjub, qayg'u, afsuslanish kabi turli his-hayajonni ifodalaydi va baland ohangda aytilishi bilan boshqa gaplardan farq qiladi. Salomlashish-so'rashish, xayrlashish holatlar bilan bog'langan gaplar ham yuqori ohang bilan aytiladi (*To'y muborak! Xayr, do'stim!*) va undov gaplar hisoblanadi. **bahorning gashtiga nima yetsin! Farg'ona vodiysi nima dar go'zal! Paxta terimi boshlandi!** His-hayajon ohangi bilan aytilgan darak, so'roq, buyruq gaplar his-hayajonli darak/so'roq/buyruq gaplarga aylanadi: **Dalada qancha odam bor? Dalada qancha odam bor!**

His-hayajon gap so'roq gap bo'lsa, tinish belgisi quyidagidek qo'yiladi:

1) so'roq mazmuni kuchli bo'lsa, oldin so'roq, keyin undov belgisi qo'yiladi: **Nima bo'ldi, gapirsangiz-chi?!**

2) his-hayajon kuchli bo'lsa, oldin undov, keyin so'roq belgisi qo'yiladi: **Farzand qanday oqlar ona haqqini!?**

3) ayrim hollarda his-hayajonning o'ta kuchlilikini ifodalash uchun uchta undov belgisi ketma-ket qo'yiladi: **Yovga – o'lim!!!**

4) biror sabab bilan uzilib qolgan his-hayajon gapning oxirlariga undov belgisi va undan keyin ketma-ket ikkita nuqta qo'yiladi: **Men yetim o'sganman, oh, u yetimlik!..**

Gapning grammatik asos miqdori (tuzilishi)ga ko'ra turlari. Ega va kesim birgalikda, bir bosh bo'lakli gapda kesimning o'zi gapning grammatik asosini tashkil etadi. Gap tuzilishi, ya'ni grammatik asos miqdoriga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) sodda gap;

b) qo'shma gap.

Sodda gap. Sodda gapda bitta kesim, ya'ni bitta grammatik markaz mavjud bo'ladi: **1. Dars boshlandi. 2. Yomg'ir yog'madi.**

hol keldi. Ba'zan sodda gap egasiz bo'lib, boshqa bo'laklar bilan birlashadi: **Bugun Moskvadan ukam bilan uchib**

qo'shma gap. Qo'shma gapda ikki va undan ortiq kesim, unda ikkita grammatik markaz mavjud bo'ladi: **Qo'ng'iroq tashib va dars boshlandi.** Qo'shma gap faqat kesimdan iborat bo'lishi ham mumkin: **Qarasam, qaramaysan.**

Gapning turlari orasidagi ma'nodoshlik:

Bir fikr gapning har xil turlari bilan ifodalanadi:

Sodda gap – qo'shma gap: **Har kim ekanini o'radi – Kim ekan eksa, shuni o'radi;**

Yig'iq gap – yoyiq gap: **Hamma keldi – Sobirjon, Halima, Balda, Sojida va boshqalar keldi.**

Gapning bosh bo'laklar tarkibiga ko'ra turlari. Gapda bosh bo'laklar tarkibi to'liq (ega ham, kesim ham mavjud bo'lishi) yoki bo'lmasligi (egasi tushirilgan bo'lishi) mumkin. Shunga ko'ra ikkiga bo'linadi:

1) bir bosh bo'lakli gap. Uning grammatik asosi bir bosh bo'lakdan iborat bo'ladi: **Ota-onalarga yordam berdik;**

2) Ikki bosh bo'lakli gap. Uning grammatik asosida ega ham, kesim ham qatnashadi: **Biz maktabga bordik.**

Gap yoyiq/yig'iqligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) yig'iq gap;

b) yoyiq gap.

Yig'iq gap faqat kesimdan iborat bo'ladi: **Keldim. O'qituvchi keldi.** Atov va so'z gap ham yig'iq gapdir: **Qish. Rahmat.** Ba'zan ega va kesim bo'lsa ham, gap yig'iq hisoblanadi: **Men – o'qituvchi.** Bunda kesimlik qo'shimchasi tushirib qoldiriladi. Yoyiq gapda boshqa bo'laklar ham qatnashadi.

Gapning zarur bo'lagi mavjud/mavjud emasligiga ko'ra turlari. Gap zarur bo'lagining barchasi qatnashayotganligi yoki qatnashmayotganligiga ko'ra ikkiga bo'linadi:

a) to'liq gap;

b) to'liqsiz gap.

To'liq gapda fikrni ifodalash uchun zarur bo'lgan bo'lakning barchasi qatnashadi: **Ulardan xat keldimi?**

To'liqsiz gapda nutq vaziyatidan ma'lum bo'lgan ayrim bo'laklar tushiriladi: **– Siz maktabga borasizmi? – Boraman (ega (men), hol (maktabga) tushirilgan).**

To'liqsiz gapning quyidagi turlari mavjud:

a) dialogik nutq tarkibidagi to'liqsiz gap: – **Kim kelmas!**
Ahmad;

b) ibora shaklidagi to'liqsiz gap: **Tug'ilgan kuningiz bilan**
Navro'zingiz muborak!

c) qo'shma gap tarkibidagi to'liqsiz gap: **Yaxshidan ot qolgan**
yomondan dod (qoladi).

Gapning murakkablashtiruvchi vositasiga ko'ra turlari
Gap undalma, kirish so'z, kirish birikma, kirish gap va kiritma qurilma bilan murakkablashishi mumkin. Shunga ko'ra:

a) murakkablashmagan gap;

b) murakkablashgan gap

farqlanadi.

Murakkablashmagan gap tarkibida undalma, kirish so'z, kirish birikma, kirish gap va kiritma qurilma ishtirok etmaydi.
O'quvchilar maktab bog'iga to'planishdi.

Murakkablashgan gap tarkibida undalma, kirish so'z, kirish birikma, kirish gap va kiritma qurilma ishtirok etadi. Shunga ko'ra murakkablashgan gapning:

a) undalmali gap;

b) kirish so'z/birikma/gapli gap;

c) kiritma qurilmali gap

kabi turlari farqlanadi. Bu murakkablashtiruvchi vositalardan birortasi ham gap bo'lagi bilan sintaktik aloqaga kirishmaydi.

Undalma. So'zlovchining nutqi qaratilgan shaxs/narsa/murojotni bildirgan so'z **undalma** deyiladi. Undalma, odatda, ikkinchi shaxsga qaratilgan bo'ladi: **Kel, ey dilbar ki, bo'ston vaqti bo'ldi.** She'riy asarda shoir ba'zan o'ziga, ya'ni so'zlovchiga murojaat qilishi mumkin: **Nazm tuz, Erkin, axir, erkin zamonda bu zamon.** Undalma boshqa gap bo'lagi bilan faqat mazmunan bog'langan bo'ladi.

Undalma ko'pincha bosh kelishikdagi ot bilan ifodalanganligi uchun egaga o'xshab ketadi, chunki u ishtirok etgan gapda ko'pincha ega tushiriladi. Biroq ega kesim bilan shaxs va son (birlik va ko'plik)da bog'langan bo'ladi, undalma esa bog'lanmaydi. **Karimjon** (ega, III shaxs, birlik) **ertaga keladimi** (kesim, III shaxs, birlik)? **Karimjon** (undalma, III shaxs, birlikda), **ertaga kelasizmi** (II shaxs, ko'plikda)?

Ayrim hollarda, ayniqsa, she'riy asarlarda hayvon/qush/jonsiz

uning nomini bildirgan so'zlar ham undalma bo'ladi: **Quyosh**, **ing to'ka ber mo'l-ko'li Bahor**, ketma bizning bog'lardan! so'z bilan ifodalangan undalma **yig'iq undalma** (Bugun men-
ni qarashib yubormaysanmi, **Otabek**). so'z birikmasi bilan ifodalangan undalma **yoyiq undalma** (Ey usta Parfi, keling, miniz?) deyiladi. Undashni kuchli ifodalash uchun undalmaning oldin **e, ey, hoy, obbo** kabi undovlar ham qo'llanadi, keyin qo'yiladi.

Undalmaning ifodalanishi:

- 1) ot: **Hamid**, badiiy o'qish to'garagiga qatnashasanmi?
- 2) olmosh: **Hoy, sen**, menga qara-chi;
- 3) otlashgan sifat: **Shunday demaysizmi, azizim!**
- 4) otlashgan son: **To'rtinchi**, birinchiga javob bering;
- 5) undov: **Hoy! Beri keling!**
- 6) so'z birikmasi: **Hoy, imonsiz qari chol**, aroq-paroq ichingmi?

7) ibora: **Yig'it tushmagur**, nima qilib qo'yding!³²

Undalma gapning boshida kelsa, undan so'ng, gap o'rtasida kelsa, ikki tomoniga, gapning oxirida kelsa, undalmadan oldin qo'yiladi: **So'zla, ko'zgujon, Haqiqatni et bayon!**

Kirish so'z/birikma/gap. So'zlovchining bayon qilgan fikriga munosabatini bildirgan so'z **kirish so'z**, shunday so'z birikma-
ga esa **kirish birikma** deb yuritiladi. Kirish so'z va kirish birikma, asosan, modal so'z bilan ifodalanib, quyidagi ma'nolarni anglatadi:

- 1) ishonch/tasdiq: **albatta, shubhasiz, ma'lumki, haqiqatan, alarhaqiqat, haqiqatan ham, so'zsiz;**
- 2) gumon: **ehtimol, shekilli, chamasi, balki, taxminimcha, mumkin;**
- 3) shodlik/achinish: **baxtinga, baxtga qarshi, attang, afsus;**
- 4) bayon qilingan fikrning kimga qarashliligi: **menimcha, mening fikrimcha, uning aytishicha, aytishlaricha, sizningcha;**
- 5) bayon qilingan fikrning tartibi: **birinchidan, ikkinchidan...**
- 6) bayon qilingan fikrning oldingi fikr bilan bog'liqligi: **demak, shunday qilib, umuman, aksincha, ba'zan, aks holda, xullas, shuningdek, ayniqsa, asosan, binobarin, xususan;**
- 7) bo'lishli/bo'lishsizlik: **ha, yo'q, mayli, to'g'ri.**

³² Undalmaning olmosh, undov bilan ifodalanishi quyidagi kitobda berilgan: Ўзбек тили грамматикаси. II том. — Тошкент: Фан, 1976. — Б.265.

Kirish so'z yoki birikma gapning boshida kelsa, undan keyin gapning o'rtasida kelsa, ikki tomoniga, gapning oxirida kelsa, undan oldin vergul qo'yiladi: **Nihoyat, ular jo'nashdi. Ular, natijada, ketishdi. Hali-beri qishning keti ko'rinmaydi, shakilli**

Kirish gap so'zlovchining o'zi bayon qilgan fikrga qo'shimcha mulohazasini bildiradi. Kirish gap asosiy fikrni to'ldirish, izohlash uchun ishlatiladi. U, odatda, vergul bilan ajratiladi: **Biz, sinfimiz barimiz aytdi, ertaga sayohatga boramiz.**

Kirish gap yoyiq bo'lsa, tire bilan ajratiladi yoki qavs bilan ajratiladi: 1. **Mirzakarimboy boshqalarga maqtanmasa ham (maqtanchoqlikni yomon ko'rar edi), ba'zi vaqt ichidan farqlanardi.** 2. **Qabulxona – bu yer ilgari katta bovning melioratsion xonasi bo'lgan bo'lsa kerak – qorong'i edi.**

Kirish gapning tuzilish turi:

a) bir bosh bo'lakli: U yog'ini so'rasang, avtaymi, men hushyorga rozi emasman;

b) ikki bosh bo'lakli: Ibrohimov, Qurbon ota aytmog'ini gullarni o'z ilmidan bahramand qildi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Gap va uning belgisi haqida gapiring. 2. Darak gap nima? Misollar keltiring. 3. So'roq gap nima? Misollar keltiring. 4. Buyruq gap nima? Misollar keltiring. 5. Sof so'roq gap nima? Misollar keltiring. 6. Ritorik so'roq gap nima? Misollar keltiring. 7. His-hayajon ifodalashiga ko'ra gap qanday turlarga ega? 8. His-hayajonli gap haqida gapiring va misollar keltiring. 9. His-hayajonsiz gap haqida gapiring va misollar keltiring. 10. So'roq his-hayajon gapda tinish belgisi haqida gapiring va misollar keltiring. 11. Gapning grammatik asos miqdori (tuzilishi)ga ko'ra turlari haqida gapiring va misollar keltiring. 12. Sodda gapning ta'rifini ayting. 13. Qo'shma gapning ta'rifini ayting. 14. Gapning grammatik asos tarkibiga ko'ra qanday turlari bor? 15. Bir bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misollar keltiring. 16. Ikki bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misollar keltiring. 17. Yig'iq ikki bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misollar keltiring. 18. Yoyiq ikki bosh bo'lakli gap haqida gapiring va misollar keltiring. 19. Gapning zarur bo'lagi mavjud/mavjud emasligiga ko'ra qanday turlari bor? 20. To'liq gap nima? 21. To'liqsiz gap nima? Misollar keltiring. 22. Gapning

23. Murakablashmagan gap nima? Misollar keltiring.
24. Murakablashgan gap nima? Misollar keltiring.
25. Undalmali gap nima? Misollar keltiring.
26. Undalmaning ifodalanishi haqida gap nima? Misollar keltiring.
27. Kirish so'z/birikma/gapli gap nima? Misollar keltiring.
28. Kirish gapnig qanday ma'nolari bor? 29. Bir bosh bo'lakli kirish gap nima? Misollar keltiring.
30. Ikki bosh bo'lakli kirish gap nima? Misollar keltiring.

Topshiriqlar

1. «*Ji-im!*» – kapitan Faragut buyurdi. (J.Vern.) 2. Soch mun-
shim – mu-u-ondiq». (A.Mux.) 3. Shunday pallada nafaqani
mi-i-b uyda ag'nab yotsak bo'lmas. (A.Mux.) 4. Bizdaqa odam
og'zi ochildimi, ke-etdi. (O'Usm.) 5. Shu xotin hayro-o-on
lardi. (Mirm.) 6. Kulo-o-ol, uyg'oqmise-ez? (Mirm.) 7. «Kanal-
al!» – degan ovozlari ko'kka ko'tarilardi. (N.Bob.) 8. Qoraqosh
qirdi: «Lenta! Lenta-a!» (I.Rah.) 9. Bu hisobmas, boshqa ke-
zlar endi xotirjamlikda. Yotadigan bo'li-i-b. (A.Mux.) 10. «Kim?»
deb so'radi o'rnidan turayotib. «O-och!» – deb baqirdi Yo'ldosh.
(Ahm.) 11. U baxtli edi-yu, ammo bu baxtning bir cheti kemtik
di. (S.Ahm.) 12. Qiziq, bozor jilovini bandasiga tutqazib qo'yishni
ushlamaydi, lekin jilovi qo'ldan chiqqan bozor unga yaqin kelgan
himsa borki, o'z izmiga-yo'rig'iga solib, abgor qiladi. (X.Davr.)
13. Biz gulning nafisligini, suvning ziloliligini, oppoq tonglarning
go'zalligini, oydin tunlarning zavqbxashligini bilamiz-u, nima
uchunligini chuqur sezavermaymiz. (K.Sim.) 14. Zero, xalq shun-
day daryoyi azimki, u toshsa, uning mavjidan na shohning qasri,
na darveshning kulbasi qolur. (Oyb.) 15. Esiz, taqdir ekan, qay-
dan bilibmiz, Azizim, dunyoga bevaqt kelibmiz. (Uyg' va I.Sult.)
16. Shunday ekan, hind faylasuflari aytganidek, hech bir aqlli
odam o'zining tabiiy, go'zal fazilatini yo'qotib, o'z aqlini mol-dun-
yoga almashtirmaydilar. (Kal. va Dim.)

Gaplarni tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Gapning ifoda maqsadiga ko'ra turlari.

- 1) darak gap;
- 2) so'roq gap:
 - a) sof so'roq gap;
 - b) ritorik so'roq gap.

3) buyruq gap:

- a) maslahat ma'noli; b) buyruq ma'noli; c) iltimos ma'noli;
d) orzu ma'noli; e) hayratlanish ma'noli; f) g'amxo'rlik ma'noli;
g) tashviq ma'noli; h) gumon ma'noli; i) g'azab ma'noli; j) ...
ma'noli.

2. Gapning his-hayajon ifodalashiga ko'ra turlari:

- a) his-hayajonli gap;
b) his-hayajonsiz gap.

3. Gapning grammatik asos miqdori (tuzilishi)ga ko'ra turlari:

- a) sodda gap;
b) qo'shma gap.

4. Gapning grammatik asos tarkibiga ko'ra turlari:

- a) bir bosh bo'lakli;
b) ikki bosh bo'lakli gap.

5. Gapning zarur bo'lagi mavjud/mavjud emasligiga ko'ra turlari:

- a) to'liq gap;
b) to'liqsiz gap:
1) dialogik nutq tarkibidagi to'liqsiz gap;
2) ibora shaklidagi to'liqsiz gap;
3) qo'shma gap tarkibidagi to'liqsiz gap.

6. Gapning murakkablashtiruvchi vositasiga ko'ra turlari:

- a) murakkablashmagan gap;
b) murakkablashgan gap:
1) undalmali murakkablashgan gap;
2) kirish so'z/birikma/gapli murakkablashgan gap.

36-DARS

GAP BO'LAGI. BOSH BO'LAK

Gap bo'lagi haqida umumiy ma'lumot. Sodda gapning tarkibiy qismi gap bo'lagi deyiladi. Gap bo'lagini ajratishda asosiy belgi ular orasidagi sintaktik aloqadir. Gapdagi so'zga so'roq berish, uning qaysi turkumga mansubligi, gap ichida joylashish tartibi, qanday qo'shimcha olishining birontasi to'la ma'noda gap bo'lagi turini belgilashda asos bo'la olmaydi.

Gap bo'lagi uning kesimini aniqlashdan boshlanadi. Chunki asosiy xabar kesimda mujassamlangan bo'ladi. Gapdagi bosh-

barcha bo'laklar olib tashlansa ham, mazkur xabar saqlangan. Lekin birgina kesimni olib tashlab, boshqa bo'lak saqlansa, bu xabar yo'qoladi.

Kesim orqali ega va hol, ular orqali esa to'ldiruvchi va aniqlovchi aniqlanadi. Gap bo'lagining turi, odatda, bir-biriga nisbatan bog'lanadi: hol va ega kesimga nisbatan, aniqlovchi aniqlanishga nisbatan, to'ldiruvchi to'ldirilmishga nisbatan. Umuman aytganda, qolgan barcha bo'laklar bevosita yoki bilvosita kesimga bog'lanadi. Shuning uchun u **gapning grammatik markazi** deyiladi.

Ega va hol kesimga bog'lanadi. Lekin aniqlovchi bilan to'ldiruvchi har qanday bo'lakka bog'lanishi mumkin.

Gap bo'lagi darajasiga ko'ra ikki xil:

1) **bosh bo'lak;**

2) **ikkinchi darajali bo'lak.**

Bosh bo'lak. Aytilganidek, ega va kesim – bosh bo'laklar. Boshqa bo'laklar esa bevosita yoki bilvosita ega va kesimga to'ldiriladi. Ega, o'z navbatida, kesimga tobe. Kesim esa gapning grammatik markaziy bo'lagidir.

Kesim. Kesim – tasdiq/inkor, mayl, zamon shaxs/son ma'nosi va shakliga ega bo'lgan, gapning egasi haqidagi xabarni ifodalovchi bo'lak. Nutqda kesimsiz gap bo'lishi mumkin emas. Gapning yuzaga keltirish, fikrni ifodalash jihatidan kesimning gapdagi ahamiyati juda katta. U hukmni ifodalovchi, gapning asosiy belgilarini ko'rsatuvchi eng muhim bo'lakdir. Gapda ega ham, ikkinchi darajali bo'laklar (to'ldiruvchi, aniqlovchi, hol) ham bevosita yoki bilvosita kesimga bog'lanadi. Gapda kesim bo'lmasa, u o'zbek tili uchun to'liqsiz gap hisoblanadi. Kesim qaysi turkum so'zi bilan ifodalansa, shu turkum so'rog'iga javob bo'ladi. Kesim **nima qiladi, nima qilyapti, nima qiladi** (ba'zan **nechanchi, qanday**) kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

U ifodalaydigan xabarning tabiatiga ko'ra ikki xil:

1) **mustaqil kesim;**

2) **nomustaqil kesim.**

Mustaqil kesim. Mustaqil kesim sodda gap tarkibida ham, qo'shma gap tarkibida ham bir xil ma'no beradi. Masalan, **Karim keldi, lekin Salim kutmadi** gapidagi har ikki kesim shu qo'shma tarkibida ham, ajratilgan sodda gap tarkibida ham bir xil ma'noga ega. Qiyoslang: **Karim keldi. Salim kutmadi.**

Nomusta qil kesim. Ayrim kesim sodda gap tarkibida boshqa qo'shma gap tarkibida boshqa ma'no beradi: **Salim kelsa** (istak) ma'nosini ifodalamoqda. Lekin qo'shma gap sodda gapga aylansa, bu kesimning ma'nosi o'zgaradi: **Salim kelsa** (istak) kesim **nomusta qil kesim** deyiladi. **-sa** shart mayli qo'shimchasi uning **-sa edi, -ganda edi** o'tgan zamon ko'rinishi, **-di ham, -icha yo'q, -ganicha yo'q edi, -gan edi, -ardi, -ar ekan** o'tgan zamon qo'shimchasi kabilar nomusta qil kesimni shakllantiradi.

Qo'shma gap tarkibida	Sodda gap tarkibida
Havo ochilsa, ishni boshlaymiz.	Havo ochilsa.
Kitobim bo'lsa edi, tezda bajarar edim.	Kitobim bo'lsa edi.
Salim kelganda edi, bir zumda hal qilar edik.	Salim kelganda edi.
U aytardi (aytsa edi), men bajarardim.	U aytardi.

Boshqa shaklli kesimlar mustaqil kesim sanaladi.

Kesimning ifodalanishi. Kesim ifodalanishiga ko'ra ikki xil

1) fe'l-kesim;

2) ism-kesim.

Fe'l-kesim. Harakat nomidan boshqa fe'l shakli bilan ifodalanган kesim fe'l-kesim deyiladi. Fe'l-kesimning quyidagi turlari bor:

a) sof fe'l-kesim: **Men maktabga boraman;**

b) ravishdosh-kesim: **Motor qurillab, mashina oldinga intildi. Ishning boshi boshlanguncha;**

c) sifatdosh-kesim: **Po'lat xatni kecha yuborgan.**

Ot-kesim. Fe'ldan boshqa turkumlar (ot, sifat, son, olmosh, ravish, taqlid, modal) va harakat nomi bilan ifodalangan kesimlar ot-kesim deyiladi:

1) ot-kesim: **Qarg'a nima deyotganini bilmaymiz, chunki u – qarg'a, biz – odam;**

2) sifat-kesim: **E taqdir, qissamiz uzun;**

3) son-kesim: **Ikki karra ikki – to'rt;**

4) ravish-kesim: **O'zlashtirish – yodaki;**

5) taqlid-kesim: **Hamma tomon g'ovur-g'uvur;**

6) olmosh-kesim: **Sen – mensan-u, men – senman, qissamni bayon etsam;**

modal-kesim: **Tinchlik yo'q.**

kesimning tuzilishi. Kesim tuzilishiga ko'ra ikki xil:

1) oddiy kesim;

2) murakkab kesim.

Oddiy kesim bir so'z bilan ifodalanadi: **1. Sen bahorni so-
nadingmu? 2. Majlis shunga qaror qildi.**

Malumot

«Bo'shma, juft, takroriy so'z, iboralar bilan ifodalangan kesim oddiy kesim deyiladi. Chunki u yaxlit holda bitta so'z yoki biror bir hodisa.

Murakkab kesim birdan ortiq so'z bilan ifodalanadi: **1. Ayoqlik bilan birin-ketin o'tib boravotir.**

Murakkab kesim tarkibidagi ikkinchi so'z ko'makchi fe'l, bog'lovchi so'z bo'lishi ham mumkin.

Murakkab kesimga misol:

a) birikmali: **Bu kun biz uchun og'ir kun; O'zbekiston – ke-
ngi buyuk davlat;**

b) to'liqsiz fe'li so'z: **Anjir kulchaday yirik va holvaytarday
yashoq edi;**

c) ko'makchili so'z: **Hammasi sen uchun, dilovar uchun;**

d) bog'lamali: **Bunday odamlarni nodon hisoblashadi;**

e) ko'makchi fe'li: **Hamma ham xalqiga xizmat qilgisi kela-**

Murakkab **ot-kesim** quyidagi xususiyatlarga ega:

a) ot/sifat/son/olmosh/ravish+«bo'lmoq» fe'li yoki to'liqsiz fe'l:

Mehnat qancha qiyin bo'lsa, noni shuncha shirin bo'ladi;

b) yo'q/bor/oz/ko'p/zarur/lozim/kerak+«bo'lmoq» fe'li yoki to'liqsiz fe'li: **Uzoqda ko'ringan sharpa bir zumda yo'q bo'ldi;**

c) harakat nomi+kerak/lozim/shart/darkor: **Choyxona yangi
bo'lingan qishki binoga ko'chib kirishi va bayramda ochilishi
kerak edi.**

Kesimni shakllantiruvchi va uni ega bilan bog'lovchi ko'makchi fe'l, to'liqsiz fe'l (**edi, ekan, emish**), shuningdek, **bo'lmoq, hisoblanmoq, sanalmoq, deyilmoq** kabi vaqtincha lug'aviy ma'nosini yo'qotgan ayrim mustaqil so'zlar, **kerak, lozim, zarur, shart, darkor** kabi modal ma'noli so'zlar **bog'lama** deyiladi.

Eslatma

Mustaqil so'z **-moq, -(i)sh** qo'shimchali harakat nomi kelib kesim tarkibida qatnashganda **kesimlik so'z** hosil bo'ladi. Ular yuqorida aytilgan ot (**shart**), modal (**kerak, kerakli, lozim, darkor, mumkin, muhim**) turkumiga tegishli bo'lgan harakatlar mumkin.

Bog'lama. Kesim ot, sifat, son, olmosh, bor, yo'q bo'lgan turli modal dan, undovdan ifodalansa, ega bilan monovalent uchun bog'lamadan foydalanamiz:

a) **-dir:** Tamagirlik bilan topilgan eng kichik narsa haqiqatda bebaqodir;

b) to'liqsiz fe'l: Shu shaharning mevasi erurmiz. Doping sog'liq-hayot bergan ehson ekan;

c) bo'ldi, qildi, etdi yordamchi fe'llari: Harom mol kishini halok etadi. Kecha biz bakovul bo'ldik. O'qituvchimiz qildi.

d) ayrim mustaqil fe'llar: Muallim ulug' zot sanaladi. O'z buyuk ne'mat hisoblanadi.

Ega. Gapdagi xabarning kim yoki nima haqida ekanligini bildirib, kesimga tobe bo'lgan bo'lak ega deyiladi. Ega kim, nima, qayer so'roqlariga javob bo'ladi: Kishilar (kim) Hakimani va boshqalarni qizlarni maqtashdi. O'tloqda bedana (*nima*) ko'p. Atol (qayer?) jimjit.

Ega bosh kelishikda bo'ladi va ifodalanishi, odatda, quyidagicha:

1) ot: Shamol gul hidlarini atrofga taratdi;

2) olmosh: Ular to'garak mashg'ulotiga muntazam qatnashadi;

3) harakat nomi: O'qish tugadi;

4) otlashgan (sifat, son, sifatdosh, ravish, taqlid) so'zlar: Yaxshilar (sifat) ko'paysin, vomon qolmasin. Ikkovimiz (son) dala aylandik. Bilgan (sifatdosh) bilganin ishlar, bilmagan (sifatdosh) barmog'in tishlar. Ko'plar (ravish) qatnashdi. Uzoqdan to'plarning gumbur-gumburi (taqlid) eshitalardi;

5) ibora: Uning yuziga oyoq qo'yish axloqimizga zid;

6) kengaygan birikma: Otlarning otxonaga olib o'tilmagan Ziyodillani taajjublantirdi.

...leng aloqadagi bir necha so'z ham butunicha yoki
...lak ravishda ega bo'lib kelishi mumkin: **Otam bilan**
bozorga ketishdi.

Salatma

...an ega chiqish kelishigidagi so'z bilan ham ifodalani-
...mkin. Bunda haqiqiy ega tushirilgan bo'lib, undan oldin
...tgan chi-qish kelishigidagi so'z ega vazifasini ifodalay-
... bo'lib qoladi: **Unda ham bu kitobdan bor.** Bu gapdagi
...ly egani tiklash mumkin: **Unda ham bu kitobdan biri bor**
...tn.

Yull va egasiz gap. Sodda gapning egasi bor yoki yo'q bo'li-
...mkin. Shunga ko'ra:

- a) **egali** (shaxsli);
 - b) **egasiz** (shaxssiz)
- gap farqlanadi.

Egali gap. Egasi ifodalangan gap **egali gap** deyiladi. Bunday
...ning egasini kesim orqali so'roq berish yo'li bilan aniqlash
...mkin va u gapda mavjud bo'ladi: **1. Salim shu vazifani ba-**
...shi shart. 2. Bugun Samarqandga boramiz. Egali gap, o'z
...nda, ikkiga ajraladi:

- a) egasi voqelangan gap: **Salim shu vazifani bajarishi shart;**
- b) egasi yashiringan gap: **1. Bugun Samarqandga boramiz.**
- 2. **Bo'zinning ustidan chiqaman (men).** 3. **O'ylab ko'rsin (u).**
- 4. **Hurmat qilsang, hurmat topasan (hamma).**

Egasi yashiringan gap quyidagi 2 turga ega:

- a) **egasi (shaxsi) ma'lum gap;**
- b) **egasi (shaxsi) umumlashgan gap.**

Egasi ma'lum gapda egani kesimdagi shaxs-son qo'shim-
...chasi orqali tiklasa bo'ladi. Bunday gapning kesimi, odatda,
I, II, qisman III shaxsda bo'ladi: **1. Masalani yechdingizmi?**
2. Shaftolizor bog'larni ko'rdim. 3. **Derazadan ko'chaga**
tikilgani-tikilgan.

Egasi noma'lum gapning egasi mavjud, lekin aniq bo'lmaydi:
1. Farg'onada kichiklarni ham sizlashadi. 2. **Bu ishni ma'qul**
deyishadi-ku?

Egasi umumlashgan gapda ega ikkinchi va uchinchi shaxs-
ga qaratilgandek bo'lsa-da, aslida, hamma uchun umumiy bo'la-

di. Bunday gaplarning kesimi II va III shaxs shakllarida bo'ladi. Bunday eganing umumlashishi maqol, matal, hikmatlarning odat tusiga kirgan rasm-rusumni bayon etuvchi gapda uchraydi.
1. Hurmat qilsang, hurmat topasan. 2. Sog'liq tilayotgan yema. 3. Yaxshilikni minnat uchun qilmaydilar. Avlet orqa eshikdan kiriladi.

EGASIZ GAPLAR. SHAXSI NOMA'LUM GAP

Egasiz gap. Egasiz gapda ega tamoman bo'lmaydi va ma'nosidan anglashilmaydi. Egasi yo'q gapning:

a) **shaxsi noma'lum;**

b) **atov gap;**

c) **so'z-gap**

turlari farqlanadi.

Shaxsi noma'lum gap kesimi fe'l bilan ifodalanadi va ish-harakatni bajarishga imkoniyat, zaruriyat, shart, tilak, ma'nosini ifodalab keladi. Bunday gap kesimining eng mulohazalari tomoni kesimdagi **shart, lozim, darkor, joiz** kabi so'zlar bilan kelgan harakat nomi shaxs-sonni ko'rsatuvchi vositaga bo'lmaydi: **1. Dam olish kuni kitobxonlar yig'iniga borish kerak. 2. Ko'ngilda armon qolmasin deb, chilyosin gillash ham to'g'ri keldi. 3. Bu yerda o'rtoq Ergashevning hushyorligiga tan berish kerak.**

Shaxsi noma'lum gapning kesimi:

a) majhul nisbatdagi fe'l: **borildi, o'qiladi, berilayotir;**

b) **-ga to'g'ri kelmoq** ko'rinishida murakkablashgan fe'l: **borishga to'g'ri keldi, aytishga to'g'ri keladi;**

c) **harakat nomi + kerak/zarur/shart** kabi modal: **borish kerak, bilish shart, aytish zarur;**

Eslatma

*Bunda harakat nomi egalik shaklini olsa, egali gapga aylanadi: **Borishi kerak (u), aytishim zarur (men).***

d) **-sa bo'ladi, -ib bo'lmaydi** kabi murakkablashgan holda: **Mana buni o'qish desa bo'ladi. Oyni etak bilan yopib bo'lmaydi.**

Atov gaplar, asosan, aniqlik maylining hozirgi-kelasi, ba'zan

... zamon shakllaridagina keladi: 1. **Amu-Buxoro kana-**
lantyabrning boshlari edi. 3. **Hamon yodimdadir: gul**
brdi.

... gap yig'iq yoki yoyiq bo'lishi mumkin: **Bahor** (yig'iq) – **Erta**
 (yoyiq). U turli sodda va murakkab aniqlovchi, to'ldiruvchi,
 ... bermalol kengayadi: 1. **Tog' bag'rida qad ko'targan**
... o'tov. 2. **Qip-qizil saraton quyoshi.** 3. **Qaqragan**
... ming gektaga hayot suvi olib kelgan qudratli inshoot.
 ... ona suti og'zidan ketmagan qizni qari bir cholga be-
 ... 5. **Ilk bahorning serzavq kunlari.**

... gap badiiy va publitsistik nutqda keng qo'llanadi.

So'z-gap. Bir so'zdan iborat bo'lib, tarkibiy qismga ajralmay-
 ... boshqa so'z bilan kengaymaydigan gap **so'z-gap** deyiladi:
Mayli. 2. **Yo'q.** 3. **Assalom-u alaykum.**

So'z-gap tasdiq, inkor, so'roq, taajjub, his-hayajon kabilarni
 ... olib, ko'proq dialogik, ba'zan monologik nutqqa xos bo'ladi,
 ... yoki undov bilan ifodalanadi: **Xo'p. Albatta.** Ba'zan takror-
 ... qo'llanadi: **Nima-nima? Yo'q-yo'q.**

Eslatma

*So'z-gapdan keyin vergul qo'yilib, uni izohlovchi birlik kiri-
 ... so'z-gap kirish so'zga aylanib qoladi: **Mayli** (so'z-gap) –
Mayli (kirish so'z), **boraman.***

Ega bilan kesimning shaxs-sonda mosligi. Ega bilan ke-
 ... ning shaxs-sonda mosligini ikkiga bo'lib o'rganish mumkin:

a) **shaxsda moslik;**

b) **sonda moslik.**

Shaxsda moslik. Ega va kesim bir-biri bilan shaxsda hamma
 vaqt mos bo'ladi: **Biz maktab jamoat ishida faol qatnashamiz.**

Eslatma

*Nutqda **Hayron bo'lasan kishi** tarzidagi gap qo'llanadi. Bu
 gapda ega va kesim shaxsda moslashmagan: ega (**kishi**) III,
 kesim esa II shaxsda. Bu kam uchraydigan hodisa.*

Sonda moslik. Bunda quyidagi holat muhim:

a) fe'l-kesim I va II shaxsda ega bilan hamma vaqt sonda mos
 bo'ladi: **Biz yordam berdik;**

b) kesim III shaxsda ega bilan hamma vaqt moslashmaydi;

1) kishini bildirgan III shaxsdagi ega bilan fe'l-kesim mos bo'ladi: **Dehqonlar ishni boshlab yubordilar!**

2) ko'plikdagi kishini emas, narsa-buyumni bildirsa, fe'l odatda, ega bilan sonda moslashmay, birlikda ishlatiladi: **Kulush olindi;**

3) ot-kesim ko'plikdagi ega bilan ko'pincha moslashmay, birlikda **akam. opam va singlim bor edi;**

4) gapda eganing aniqllovchisi miqdor son bilan ifodalansa, kesim va ega birlik shaklida bo'ladi: **Uchta qiz yordamga keldi.**

Ega va kesim mosligini yuzaga keltirishda ohang muhim o'rin tutadi: **1. Yer xazina – suv oltin. 2. Qo'l – yaratuvchi. 3. Bu maktab, do'stim.**

Ega bilan kesim orasida tirening ishlatilishi. Quyidagi holatda ega bilan kesim orasiga tire qo'yiladi:

1) gapning kesimi bosh kelishikdagi ot bilan ifodalanib, bog'lama yoki kesimlik qo'shimchasi bo'lmasa: **Toshkent – go'zal shahar;**

2) gapning egasi yoki kesimi yoxud ikkisi ham harakat nom bilan ifodalansa va bog'lama bo'lmasa: **Kulish – umrni uzaytirish vositasi;**

3) gapning egasi yoki kesimi birikma bilan ifodalanib, tenglik, o'xshatish kabi ma'noni bildirsa va bog'lama bo'lmasa: **Yaxshi qiz – yoqadagi qunduz;**

4) ega yoki kesim ko'rsatish olmoshi yoxud miqdor son bilan ifodalanib, alohida ajratib ko'rsatilsa, bog'lama yoki kesimlik qo'shimchasi bo'lmasa: **1. Ana shu – mening uyim. 2. Uch kar. ra uch – to'qqiz;**

5) ega bilan kesim **bu, u, mana bu** so'zlari bilan ajratilganda tire shu so'zdan oldin qo'yiladi: **Istiqlol – bu o'zbek xalqining azaliy orzusi.**

Quyidagi holatda ega bilan kesim orasiga tire qo'yilishi lozimdek bo'lsa ham, qo'yilmaydi:

1) ega kishilik olmoshi bilan ifodalanib bo'lsa va bog'lama bo'lmasa ham: **U tajribali iqtisodchi;**

2) kesim bosh kelishikdan boshqa kelishik qo'shimchasini olgan bo'lsa: **Butun umidimiz sendan;**

3) ega bilan kesim o'rtasida **ham** yordamchi so'zi bo'lsa: **Men ham kichik paxtakor;**

soni sifat, son (miqdor sondan tashqari), ravish bilan ifoda-
 1. **Ushirimiz go'zal. 2. Kitoblar soni beshta. 3. Mening**
son ko'p;
 4. **hollash uchun yuklama qo'llanganda: 1. Men ham tala-**
lar xazinami? 3. Bu kitob-ku?

Ma'lumot

Gapni ta'kidni kuchaytirish uchun kesimlik qo'shimchasi
*gapni qaramay, egadan keyin tire qo'yilishi mumkin: **Adabi-***
hayotning badiiy ifodasidir.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Gap bo'lagi nima? 2. Bosh bo'laklarga ta'rif bering. 3. Kesim
 uchun gap markazi deyiladi? 4. Kesimning ifodalanishiga
 turlari haqida gapiring. 5. Qanday so'z bilan ifodalangan
 ot-kesim deyiladi? 6. Qanday kesim fe'l-kesim deyila-
 7. Bog'lama haqida gapiring. 8. Qanday kesim sodda kesim
 deyiladi? 9. Qanday kesim murakkab kesim deyiladi? 10. Qanday
 mustaqil kesim deyiladi? 11. Nomustaqil kesimni ta'riflang
 va misollar keltiring. 12. Qanday hollarda ega bilan kesim orasida
 ishlatiladi? 13. Qanday gap egali gap deyiladi? 14. Qanday
 egasiz gap deyiladi? 15. Egasi yashiringan gap haqida gapi-
 ring va misollar keltiring. 16. Egasi ma'lum gap deb qanday gapga
 aytiladi? 17. Egasi umumlashgan gap qanday gap? Misollar kelti-
 ring. 18. Egasiz gapni ta'riflang va misollar keltiring. 19. Egasiz
 gapning qanday turlari bor? 20. Egasi noma'lum gapni ta'riflang
 va misollar keltiring. 21. Atov gap nima va uning qanday turlari
 bor? 22. Yig'iq atov gapga misollar keltiring. 23. Yoyiq atov gapga
 misollar keltiring. 24. So'z-gapga misollar keltiring. 25. So'z-gap
 qanday holda kirish so'zga aylanadi?

Topshiriqlar

1. O'g'limiz ketimdan ovoz berdi: – Otaaa! (T.Mur.) 2. «Vooy
 dood! Sho'rim quridii! Kunim bitdii! Endi nima qilamaaan?» –
 deb o'kirib yig'ladi Abduvali. (N.Qil.) 3. Kampir o'g'lining ovozigga
 «Haaay» deb javob berdi. (O.Hoj.) 4. Ota esa tag'in bor ovozda

jar solib yig'layverdi: Mehriboonim, maslahatgo'ro'...
meeey!.. (N.Qil.) 5. Qorako'z opaaa, sizga xaaat! Katta...
dan xaaat! (N.Qil.) 6. Ahaa! Meni tashlab, o'zlaring kolm...
lar. (S.Ahm.) 7. Yordaam! – qichqirdi Gulbahor. (Ham...
juhudi atlas olib bersin, – deydi. (T.Mur.) 9. Bir taraf darvoza...
otliq qizlar himoyasida. Qora otliqlarga ikkinchi darvoza...
O'yinchilarni farq qilish oson bo'lishi uchun bo'z otliq qizlar...
rangli cholvor va nimcha kiyishgan. Qora otliqlar esa qizlar...
da. Hindol mirzoning yoshgina xotini Sulton begim maydon...
fida saman otini yo'rttirib, o'yinga hakamlilik qiladi. Uning...
zargarlar bulbulga o'xshatib chiroyli qilib yasagan oltin...
Qoidani buzganlar shu hushtak bilan ogohlantiriladi. Bir payt...
bo'z otliqlarning darvozasiga kiritildi-yu, o'yinning shiddati...
ketdi. Xonzoda begim chavgoncho'plarning bir-biriga shay...
urilayotganini, bo'z otliqlar juda qattiq hujumga o'tganini ko'p...
da «biron kor-hol bo'lmasin tag'in» deb beixtiyor xavotirlana...
xavotirlik endi uning e'tiborini o'yinga tortdi. Tapir-tupur ot...
payotganlar – bo'y yetgan xushro'y qizlar. Ularning orasida...
badan begim ham bor. Qizlarning hech biri Xonzoda begim...
ko'zi oldida, mag'lub bo'lib, uyalib qolishni istamaydi, hamma...
to'pni boshqalardan tortib olishga intiladi.

Gapni bosh bo'laklari bo'yicha tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Kesimning turi:

- a) mustaqil kesim;
- b) nomustaqil kesim.

2. Kesimning ifodalanishiga ko'ra turlari:

a) ot-kesim: 1) ot bilan ifodalangan kesim; 2) sifat bilan ifodalangan kesim; 3) son bilan ifodalangan kesim; 4) ravish bilan ifodalangan kesim; 5) taqlid bilan ifodalangan kesim; 6) olmosh bilan ifodalangan kesim; 7) modal bilan ifodalangan kesim;

b) fe'l-kesim: 1) sof fe'l bilan ifodalangan kesim; 2) ravishdosh bilan ifodalangan kesim; 3) sifatdosh bilan ifodalangan kesim.

3. Kesimning tuzilishiga ko'ra turlari:

- a) sodda kesim;
- b) murakkab kesim.

4. Gapning egasiga ko'ra turlari:

a) egali (shaxsli); b) egasiz (shaxssiz): 1) egasi topilmagan gap: a) shaxsi noma'lum gap; b) atov gap; c) so'z-gap; 2) egasi

- gap: a) egasi (shaxsi) ma'lum gap; b) egasi (shaxsi) gap.
 bilan kesimning shaxs-sonda mosligi: a) shaxsda mos;
 mos; c) shaxs-sonda mos.

37-DARS

IKKINCHI DARAJALI BO'LAKLAR

Ikkinchi darajali bo'laklar haqida. Gapning ikkinchi darajali bosh bo'lakka tobe bo'lib, uni to'ldirib, aniqlab, izohlab. Ikkinchi darajali bo'laklar 3 xil: to'ldiruvchi, aniqlovchi va

to'ldiruvchi. Kelishik va ko'makchi bilan shakllangan kim? nima? so'rog'iga (**kim/nima+-ni/-ga/-da/-dan/uchun/orqa-** va h.k.) javob bo'luvchi va gapda fe'l bilan ifodalanuvchi bo'lakka boshqaruv yo'li bilan bog'lanadigan ikkinchi darajali to'ldiruvchi deyiladi: 1. **Men bu gapni ukamdan eshit-** 2. **Seni eslayman.** Demak, to'ldiruvchi:

- 1) predmetni (**kimni, nimani, kimga, nimaga** va h.k. so'roqni ifodalaydi;
 - 2) kelishik va ko'makchi bilan shakllanadi;
 - 3) fe'l bilan ifodalangan bo'lakka (ko'pincha kesimga) bog'lanadi;
 - 4) bosh so'zga boshqaruv yo'li bilan bog'lanadi.
- To'ldiruvchining ikki turi bor:
- a) vositali to'ldiruvchi;
 - b) vositasiz to'ldiruvchi.

Vositasiz to'ldiruvchi o'timli fe'l bilan ifodalangan bo'lakka tobelanib, belgisi yoki belgisiz tushum kelishigi qo'shimchasi bilan shakllanadi: 1. **Yosh havaskorlar ashulani zavq bilan aytdilar.** 2. **Bo'linganni bo'ri yer.** 3. **O'ziga birovning oz-moz to'g'izishini ko'tarmasdi.** 4. **O'quvchilar hozir kitob o'qish-yapti.**

Vositali to'ldiruvchi o'timli yoki o'timsiz fe'l bilan ifodalangan bo'lakka tobelanib, jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigi shakli bilan ko'makchi bilan shakllanadi: 1. **Ravshan sen bilan boradi.** 2. **Yaxshiga yondash, yomondan qoch.** 3. **Og'zi bo'shga honib bo'lmaydi.** 4. **Paxta mashina bilan terildi.**

Eslatma

Jo'nalish, o'rin-payt va chiqish kelishigidagi so'zlar **to'ldiruvchi** bo'lib kelavermaydi, ular hol vazifasini bajaradi, bunda ham ular savolga qarab farqlanadi: **U yolg'iz hayron bo'ldi** (qanday? – hol). **U akasidan eshitdi** (kim? – to'ldiruvchi). **U maktabga bordi** (qayerga? – hol). **Munavvirdi** (kimga? – to'ldiruvchi).

Umuman olganda, to'ldiruvchi va hol shakllari ko'pincha o'xshaydi. Lekin asosiy farqi shundaki, to'ldiruvchi predmetni ifodalab, uning so'rog'iga javob bo'ladi, hol esa bunday xarakterga ega emas.

To'g'ridan to'g'ri kesimga tobe bog'lanib kelgan to'ldiruvchilar **mustaqil to'ldiruvchilar** sanaladi. Masalan, **seni** so'g'inganda gapida kimni? so'rog'iga javob bo'luvchi **seni** so'zi kesim vazifasida keluvchi so'g'indim bo'lagiga bog'lanib, mustaqil to'ldiruvchi vazifasida keladi. Kesim vazifasida kelmagan, o'zi bog'langan fe'l bilan bog'langan to'ldiruvchilar esa **nomustaqil to'ldiruvchilar** hisoblanadi. Shuning uchun u biron-bir ikkinchi darajali bo'lagi ning tarkibiy qismi – bo'lakning bo'lagi vazifasini bajaradi. Masalan, **Dangasaning non yeyishini ko'r** gapida **dangasaning non yeyishini** birikmasi **nimani**? so'rog'iga javob bo'lib, birikma to'ldiruvchi vazifasida keladi. Birikmali gap bo'lagi esa **kimning** va **nimani**? so'roqlariga javob bo'luvchi aniqlovchi (dangasaning va to'ldiruvchi (non)larni o'z ichiga oladi. Bu bo'lak tarkibidagi non bo'lagi nomustaqil to'ldiruvchi, bo'lakning bo'lagidir.³³

Aniqlovchi. Gapdagi biror bo'lakning belgisini yoki bir narsa-buyumning boshqasiga qarashli ekanligini bildirgan bo'lak aniqlovchi deyiladi. Aniqlovchi gapda har doim otga yoki otlashgan har qanday bo'lakka bog'lanadi: **1. Mayda qor yog'yapti.** **2. Qovunning og'iri, tarvuzning yengili shirin bo'ladi.** **3. Qopqog' mashina keng ko'chada navbatdagi chorrahani kesib o'tmoqda edi.** **4. Toshkent juda chiroyli shahar.**

Aniqlovchi uch xil:

1) sifatlovchi-aniqlovchi;

³³ Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-nashr (O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'g'uv muassasalari o'quvchilari uchun darslik). – Toshkent: ILM ZIYO, 2004. – B.63.

Qaratqich aniqlovchi;

niqlovchi.

Sifatlovchi-aniqlovchi predmetning belgisini, miqdorini, tarqalishini bildiradi va *qanday? qanaqa? qaysi? qancha? nechanchi? qayerda? qayerdagi?* kabi so'roqlarga javob bo'ladi.

Sifatlovchi-aniqlovchi tomonidan aniqlangan bo'lak **sifatlan-**ish orqali yuritiladi. Sifatlovchi va sifatlanmish bitishuv yo'li bilan boglanadi: **Notanish kishi unga qaradi.**

Sifatlovchi-aniqlovchining ifodalanishi:

1) sifat, son, olmosh, sifatdosh, ravish, taqlid: 1. **Biz seriun tergo'sht qo'ylarni ko'paytiraymiz.** 2. **O'ninchi yillar-ning gurgardonligi.** 3. **Tagir-tuqur ovozdan uyg'onib ketdim.** 4. **Uyulgan kishi o'zar.** 5. **Ko'p odamning duosi ko'li;**

2) ot: **Asfalt yo'ldan mashinalar g'iz-g'iz o'tib turibdi.** Bun-
day aniqlovchilar ba'zan majoziy (ko'chma) ma'noni ifodalashi
mumkin: **Kumush choyshab yopib dalalar...**

3) ibora: **Unda og'zining tanobi qochadigan odat bor.** U
yoki **og'zidan cho'p olmagan bola;**

4) so'z birikmasi bilan: 1. **U birinchi kungi ishni yakunladi.**
2. **Ukamning uvidagi mollarni ham olib ketishibdi.** 3. **Menga**
tolishli bo'lakni qoldiring. 4. **Ertaga bo'ladigan majlis qoldi-**
ril.

Eslatma

*Ba'zan sifatlovchi-aniqlovchi kengaygan ravishdoshli, sifat-
lovchilik, harakat nomili birikma bilan ifodalanib, yoyiq holda keli-
shishi mumkin: **Misdek qizarib turgan yuzini ikki kafti orasiga**
olib, peshonasiga yuzini bosdi.*

Qaratqich-aniqlovchi. Qaratqich-aniqlovchi biror narsa
tug'ilishli, qarashli bo'lgan shaxs yoki predmetni bildiradi va belgisi
hamda belgisiz qaratqich kelishigidagi so'z bilan ifodalanadi. Qa-
ratqich-aniqlovchi tomonidan aniqlangan bo'lak **qaralmish** deyil-
ladi.

Qaratqich va qaralmish moslashuv orqali birikib, shaxs va
sonda, albatta, moslashgan bo'ladi: **Odamning qo'li gul.**

Qaratqich-aniqlovchili so'z birikmalarining asosiy belgisi
hokim so'zning egalik qo'shimchalari bilan (ko'pincha III shaxs
birlik sondagi **-i, -si** qo'shimchasi bilan) kelishini talab qilishidir:
maktabimizning binosi, hunar maktabi.

Qaratqichli aniqllovchilar qaralmish bilan munosabatida turlicha shakllanadi:

- 1) qaratqich va qaralmish belgili keladi (**daraxtning boshi**);
- 2) qaratqich belgisiz, qaralmish belgili keladi (**direktor**);
- 3) qaratqich va qaralmish belgisiz qo'llanadi (**o'rik yong'oq mag'iz**). Ayrim vaqtlarda qaratqich belgisi, qaralmish belgisiz kelishi ham mumkin (**bizning qishloq**).

Qaratqichda qaratqich kelishigi doimo tushib qolmaydi. Agar qaratqich **atoqli otlar, olmoshlar, otlashgan so'zlar** bilan ifodalangan bo'lsa, albatta, qaratqich kelishigi bilan qaratqich kelishi tushib qolmaydi.

Shuningdek, qaratqich va qaralmish o'rtasida boshqa belgi bo'lsa, qaratqich kelishigi tushib qolmaydi. Masalan, Mirzacho'lining shamoli, Mirzacho'lining sovuq shamoli.

Qaratqich bilan qaralmish o'zaro shaxs-sonda moslashmaydi. Masalan, **mening daftari, sening daftaring, uning daftari**. Qaratqichli aniqllovchi quyidagi so'z turkumlari bilan ifodalangan:

- 1) ot, olmosh: **Gulnor yigitning so'zlarini diqqat bilan tingladi**;

- 2) otlashgan so'z (sifat, son olmosh, ravish, sifat-dosh, harakat nomi): **O'nni yarmi – besh**;

- 3) ibora: **Og'zi bo'shning ichida gap yotmas**.

Izohlovchi. Izohlovchi aniqllovchining alohida bir ko'rinishi bo'lib, bunda izohlovchi ot boshqa bir otni izohlaydi. Izohlovchi izohlagan ot **izohlanmish** bo'ladi: **General Sobir Rahimov**.

Izohlanmish shaxsning millati, kasb-kori, nasl-nasabi, unvoni, laqabi, yoshi, qarindoshligi, jinsi va boshqa qo'shimcha belgilar bilan tavsiflovchi bo'lak **izohlovchi** deb yuritiladi:

- 1) unvon, amal: **dotsent Tog'ayev** so'zladi. Anjumanda **dekan Jabborov** ham qatnashdi;

- 2) mashg'ulot, kasb: **Oshpaz Shukur, gulchi Nizom** va **duradgor Vahobjonlar** yetib kelishdi;

- 3) yosh, jins, qarindoshlik: O'sha kuni mavjuda **xola** bilan **Sobir amaki** foydali nasihatlar qildilar;

- 4) laqab: **Jalil sovuq, Juman pismiqlarning** askiyasini eshitdik;

- 5) taxallus: **Muso Toshmuhammad o'g'li Oybek** yirik nasriy asarlar muallifidir.

Izohlovchi va izohlanmish umumiy va aniq ma'noni bildiruvchi turdosh otdan iborat bo'lsa, aniq ma'noni bildiruvchi ot izohlov-

ma'noni bildiruvchi ot izohlanmish bo'ladi. Yozuvda *qanday* chiziqcha qo'yiladi: **mexanik-haydovchi**. Izohlovchi *qanday* kabi, laqab, qarindoshlik, jins, o'xshatish, taxallus kabini bildirish uchun xizmat qiladi. O'xshatishni bildirgan izohlovchi bilan izohlanmish orasiga chiziqcha qo'yiladi: **ona-Vatan**.

qanday jurnal, korxona, muassasa va h.k.ning nomini bildiruvchi ot ham izohlovchining bir turi hisoblanadi: «**Yoshlik**» gazetasi, «**Turkiston**» gazetasi. Bunday izohlovchi shaxs nomi bilan ifodalansa, qo'shtirnoqqa olinmay, **nomli**, **nomidagi** so'zi bilan ifodalansa qo'llaniladi: **Oybek nomli maktab**.

Eslatma

*Ko'zning o'rni almashtirilsa, izohlovchi bilan izohlanmish ma'noni ham almashadi: **ayol** (izohlovchi) **hamshira** (izohlanmish), **hamshira** (izohlovchi) **ayol** (izohlanmish).*

Aniqlovchili so'z birikmalarining izohlovchi-izohlanmish turi-ning izohlovchi va izohlanmish o'rnini almashtirish ma'noga ham, birikmasidagi so'zlararo munosabatlarga ham ta'sir etmaydi. **Ayol hamshira** birikmasida **ayol** izohlovchi-aniqlovchi, **hamshira** izohlanmish-aniqlanmish bo'lsa, **hamshira ayol** birikmasida, aksincha, **hamshira** izohlovchi, **ayol** esa izohlanmishdir.

Hol. Ko'pincha fe'l-kesimga bog'lanib, uning belgisini bildirgan holdek hol deyiladi. Hollar **qanday, qanday qilib, qay tarzda, qay yerdagi, qayerga, qayerdan, qachon, nega, nima uchun, qancha** kabi so'roqlarning biriga javob bo'ladi. Hollar ravish so'zlar bilan, kelishik shaklidagi va ko'makchili otlar bilan, sifat, son, taqlid so'z va undovlar bilan, fe'lning xoslangan shakllari bilan ifodalanishi mumkin: **Minbarga notiqalar birin-ketin chiqa boshladilar**.

Eslatma

*Hol ba'zan fe'ldan boshqa turkumga ham bog'lanadi: **Ko'cha-da odam ko'p**.*

Holning ma'no turi:

1) **ravish (vaziyat, tarz) holi qanday? qay holda? qay tarzda?** kabi so'roqlarga javob bo'ladi va har doim fe'lga bog'lanadi. Vaziyat holi ra-vish, ravishdosh, ot, sifat, olmosh, taqlid, ibora bilan ifodalanadi: 1. **U diqqat bilan tingladi**. 2. **Ukam chirovli yozadi**. **U shoshmasdan jo'nadi**. 3. **Rais bilan ikkisi do'stlar-cha xayrlashdi**. 4. **U gorovul bo'lib ishlaydi**. 5. **Daraxt barglari**

duy to'kildi. 6. Buni qanday bajarasiz? 7. Dastlab da kelardi.

Ravishdosh bilan ifodalangan vaziyat holi o'rin bo'lak bilan so'z birikmasini hosil qilishi mumkin. Fatima ochib, ichkariga qaradi. Bu yoyiq vaziyat holi deyiladi.

2) o'rin holi qayerga? qayerda? qayoqqa? qayerdan? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha o'rin ravishi, ot, olmosh ifodalanadi: 1. Bolalar ko'chaga chiqib ketishdi. 2. U qayerdan qochdi. 3. Bunda bulbul kitob o'qiydi;

3) payt holi qachon? qachongacha? qachondan? qachon vaqt? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha ot, olmosh, payt ravishdoshi, sifatdosh, harakat ravishi bilan ifodalanadi: 1. Imtihonlar vozda bo'ladi. 2. U maktabim yonidan o'tdim. 3. Shunda men bir sapchilib tushganman. 4. Nafasimni rostlagach, tikilibroq qaradim. 5. U ni o'qiyotganimda sezib qoldim. 6. Qaytishda siznikiga keldi. 7. Qo'lim bo'shida o'qiyman. 8. Yig'ilish uchda bo'ladi;

4) miqdor holi qancha? qanchalab? nechalab? nechadan? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va ko'pincha miqdor-daraja ravishi, son, sifat va miqdor-daraja ma'nosini bildirgan so'z birikmasini hosil qiladi: 1. Men iuda ko'p qayg'urdim. 2. O'n marta o'sha gandan bir marta ko'rgan afzal. 3. Bir onda o'z kuchini o'lchovsiz darajada o'sganini sezdi. 4. Siz qancha terdingiz? 5. Bular qop-qop terib qo'yishdi. 6. Men o'ylagan darajada qilisharmikan?

5) sabab holi nima sababdan? nima sababli? nima uchun? nima nimaga? nega? kabi so'roqlarga javob bo'ladi va quyidagicha ifodalanadi:

a) sabab ravishi: Otasi noiloj ko'ndi;

b) -lik, -siz+lik, -gan+lik qo'shimchali chiqish kelishigidagi ot, sifatdoshdan keyin -dan qo'shimchasini keltirish bilan: Salima opa quvonganidan hech gapira olmas edi;

c) -gani, -ganligi qo'shimchali so'zdan keyin tufayli, uchun so'zlaridan birini keltirish bilan: U o'qimagani uchun bilmadi;

6) maqsad holi nima maqsadda, nima uchun, nima qilgani, nima qilgali, nega so'roqlariga javob bo'lib, quyidagicha ifodalanadi:

Maqsad ravishi: **Men atayin gapirmadim;**

Harakat kelishigidagi harakat nomi yoki harakat nomidan

bilan ko'makchisini keltirish bilan: **U o'qish uchun keldi;**

Maqsad ravishdoshi: **U o'qigani keldi;**

Harakat so'ng **uchun, deb** so'zlarini keltirish bilan: **O'qiy-**

gani keldi;

Harakat nomidan keyin **maqsadida, maqsadda, maqsadi**

so'zlarini keltirish yordamida: **Gulnor opa bafurja gapla-**

maqsadida keldi;

Shart holi **nima qilsa** (*m* , *-ng* , *-k* , *-ngiz*)? so'rog'iga javob

berish va bir harakatning bajarilishi uchun shart bo'lgan boshqa

harakatni bildiradi: **Eksang, o'rasan;**

To'siqsizlik holi **nima qilsa** (*-m* , *-ng* , *-k* , *-ngiz*) **ham/-da**?

so'rog'iga javob bo'lib, bir ish-harakatning bajarilishi uchun to'siq

bo'lmaydigan ish-harakatni bildiradi va shart fe'li+ham (*-da*),

harakatdosh/sifatdosh+**bilan** ko'makchisi, **qaramay, qaramasdan**

qatnashgan qurilma orqali ifodalanadi: **Chaqirilmasa ham,**

qatnashdi. Kichik bo'lgani bilan ancha og'ir edi. **Shoshgani-**

qaramay kutib turdi.

№	Hol turlari	So'rog'i	Misollar keltiring
1.	Payt holi	Qachon, qay vaqtda, qachongacha, qachondan beri?	
2.	O'rin holi	Qayerda, qayerdan, qayerga, qayergacha?	
3.	Ravish holi	Qanday, qay tarzda, qanday qilib?	
4.	Daraja- miqdor holi	Qancha, nechog'lik, necha marta?	
5.	Sabab holi	Nega, nima sabab- dan, nima sababli, nima uchun?	
6.	Maqsad holi	Nega, nima uchun, qay maqsadda?	

Eslatma

Ayrim darsliklarda qurol vosita holi ajratiladi. Bu holatda **hol bog'lanib kelgan fe'ning kesimiga bog'lanishi mumkin. Hol bog'lanib kelgan fe'ning kesimiga bog'lanishi yoki kelmasligiga ko'ra hollar xuddi to'ldiruvchi hol mustaqil va nomustaqil hollarga bo'linadi.**

Ayrim paytlarda hol kesim vazifasida kelmagan to'ldiruvchi hol bog'lanishi mumkin. Hol bog'lanib kelgan fe'ning kesimiga bog'lanishi yoki kelmasligiga ko'ra hollar xuddi to'ldiruvchi hol mustaqil va nomustaqil hollarga bo'linadi.

To'g'ridan to'g'ri kesim vazifasidagi fe'lga 2 tobe bog'langan hollarga mustaqil hollar deyiladi.

Masalan, *Dalalarda boshlanadi ish.* (H.Olimjon) *Itti qayerda so'rog'iga javob bo'luvchi dalalarda o'rin holi nima bo'ladi? nima bo'ladi?* so'roqlariga javob bo'luvchi fe'l-kesimga bog'lanib kelyapti. Shu-ning uchun bu hol mustaqil hol hisoblanadi.

Kesim vazifasida kelmagan fe'llarga tobe bog'langan hol nomustaqil hol hisoblanadi.

Masalan, *Daladan charchab kelgan yigit tezda uxlab qoldi.* *Gapda qayerdan?* so'rog'iga javob bo'lib hol vazifasida kelmagan *daladan* bo'lagi kesimga emas, balki aniqllovchi vazifasidagi *charchab kelgan* bo'lagiga tobe bog'lanib kelyapti. Shuning uchun bu hol nomustaqil hol hisoblanadi.³⁴

Gap bo'lagi tartibi ikki xil:

- a) odatdagi tartib;
- b) o'zgargan tartib.

Odatdagi tartib. Bunda quyidagi holat kuzatiladi:

1) ega (o'z aniqllovchisi bilan) oldin, kesim gapning oxirida keladi: **Yosh havaskorlar to'plandi:**

2) payt holi egadan oldin keladi: **Bugun yosh havaskorlar to'plandi:**

3) to'ldiruvchi o'z aniqllovchisi bilan egadan keyin keladi: **Bugun yosh havaskorlar dehqonlarga katta tomosha ko'rsatdi:**

4) vaziyat holi kesimdan oldin keladi: **Daryo uzoqdan tovlanib ko'rinardi.**

O'zgargan tartib (bu **inversiya** ham deyiladi)da quyidagi holat kuzatiladi:

³⁴ Nurmonov A., Mahmudov N., Sobirov A., Yusupova Sh. Hozirgi o'zbek adabiy tili. 2-nashr (O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv muassasalari o'quvchilari uchun darslik). – Toshkent: ILM ZIYO, 2004. – B.69.

3. Bo'ldim so'zidan keyin keladi: **Yashasin mustaqillik!**

4. To'ldiruvchi kesimdan keyin keladi: **To'xtat suvni!**

5. Vaziyat holi fe'l-kesimdan keyin keladi: **Shamol esadi g'ir-**

6. Bo'lagi tartibi o'zgarishi quyidagi hollarda kuzatiladi:

1) Asl nutqda, ko'pincha she'riyatda: **Senga bo'ldim azaliy**

hanga berar o'lim xotima;

2) Asl kuchli bo'lganda: **Oling qo'lingizni!**

3) Asl va chaqiriqlarda: **Yashasin mustaqillik!**

4) Asl talabi bilan: **Bordik biz. Ayting o'zingiz.**

5) Asl bo'lagining uslubiy xususiyatlari:

1) Asl bilan kesimni moslashtirishda bog'lama (shaxs-son

qo'shimchasi, to'liqsiz fe'l, **bo'ldi, qildi, etdi** yordamchi fe'llari,

hisoblanadi, **men o'quvchisi** kabi fe'llar)dan foydalaniladi: **Men o'quv-**

chisi, U talaba bo'ldi. Bu tarix hisoblanadi;

2) Asl qaratqich-aniqlovchidagi **-ning** qo'shimchasi she'riyatda

qo'llaniladi: **O'zbekiston – vatanim manim;**

3) Asl sifatlovchi-aniqlovchi ot bilan ifodalansa majoziy ma'no

ifodalanadi: **Kumush choyshab yopib dalalar, qor tagida uxlab**

otadi;

4) Asl sifatlovchi-aniqlovchi turli so'z turkumlaridan tuzilib, sifat-

lovchi vazifasini bajargan ibora va so'z birikmasi bilan ifodalanadi:

Parmono'par tog'lar, bag'ri keng inson, cheki vo'q qirlar, fikri

ingil insonlar;

5) Asl qaratqich-aniqlovchi o'rnida sifatlovchi-aniqlovchi qo'lla-

naniladi: **Bahorning sarin yellarini sog'indim – Bahordagi sarin**

yollarni sog'indim.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Ikkinchi darajali bo'laklarni sanang.
2. To'ldiruvchi nima?
3. To'ldiruvchining qanday turlari bor?
4. Vositali to'ldiruvchi deb nimaga aytiladi?
5. Vositasiz to'ldiruvchini ta'riflang.
6. Aniqlovchi nima va uning qanday turlari bor?
7. Sifatlovchi-aniqlovchi nima va u qanday ifodalanadi?
8. Qaratqich aniqlovchi nima va u qanday ifodalanadi?
9. Izohlovchi nima va u qanday ifodalanadi?
10. Hol nima va uning qanday ma'no turlari bor?
11. Vaziyat holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday?
12. O'rin holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday?
13. Payt holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday?
14. Miqdor holi

nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 15. Maqsad holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 16. Shart holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 17. To'siqsizlik holi nima, qanday so'rog'i bor va ifodalanishi qanday? 18. Gap bo'lagi tartibi qanday? 19. Odatdagi gap gapirig va misollar keltiring. 20. O'zgargan tartib gapirig va misollar keltiring.

Topshiriqlar

Shunda otlari bir-biriga urilib, ayqashib ketadi, g'alla bo'lib urilish zarbidan gindiraklab yiqilgudek bo'ladi. Bu qal'asi Xonzoda begimni iztirobga sola boshladi. Axir bu qizlar begimning fuzli bek-u a'yonlarning oilasidan. Agar birontasining yuradigan chavgoncho'p tegib yarador qilsa, chandiq qoldirsa yoki biron bir otdan yiqilib, tuyoq tagida ezilsa, mutaassib shayxlar yana begimni fasodni ko'paytiradi. Ular qizlarning doim parda ichida bo'lib o'tirishini talab qiladilar. Lekin parda ichida xonzoda begim bo'lib beharakat yashaydigan ayollar notavon va mo'rt bo'lib, baquvvat nasl berolmasligini Xonzoda begim yaxshi biladi. Begim bilan birga bu yerlarga kelgan el-ulusning qizlari esa qat'iyatdan otliq yurib o'rganganlar. Hozir ham Xonzoda begim biladigan ayollarning bir yerda muqim turadiganlari oz. Erlar qatori ayollar ham hali Xurosonda, hali Kobulda yashaydilar, hali Badaxshonda ketib, hali Agraga keladilar. Bu uzoq o'lkalar orasida ikki-uch oyat yo'llarni ko'pgina qizlar otliq bosib o'tadi. Taqdir taqozosi shunday bo'lgach, ota-bobolar udumi bo'yicha qizlarni ham yoshligida chavandozlikka o'rgatish, ular orasida ham poygalar, musobaqalar o'tkazish joiz emasmi? Albatta, qizlarni otdan yiqilish-u mayil bo'lishdan ham ehtiyot qilish kerak! Xonzoda begim shuni o'ylab, o'yinni hayajon bilan kuzatgani sari qizlar xavf-xatarni unutib, to'daga dadil tashlanishar, qamchi o'rniga chavgoncho'p bilan otlari sag'risiga urib, muxolif tomonga hamla qilishardi. Bo'z otliq qizlardan Hamida degani o'yinchilar g'ij-bij bo'lib turgan to'daga o'qday yorib kirdi-yu jilovni qo'yib yubordi. Chavgoncho'pni ikki qo'llab tutganicha uzangiga oyog'ini tiradi-da, uloqchilardek pastga engashdi. Bu qiz qoplon kabi chaqqonlik bilan to'pni chavgoncho'pga ilintirib to'dadan olib chiqqanda, Xonzoda begimning zavqi kelib «o!» deb yubordi. Narigi darvoza himoyasiz qolgan

«...goh'y» deb ataladigan to'pni o'sha tomonga chirpirak
 Uning oti ham shamolday uchmoqda edi. (O.Yoq.)
 Ikkinchi darajali bo'laklar bo'yicha tahlil qiling.

1. Ma'lumot:

2. Bo'lagi va uning turlari.

3. Bo'lagining ifodalanishi.

4. Bo'lagining tuzilishi.

5. Aytuvchi vositasi.

6. Gap bo'lagi tartibi:

7. Shaxsligi tartib;

8. O'qilgan tartib.

38-DARS

GAPNING UYUSHIQ VA AJRATILGAN BO'LAGI

Uyushiq bo'lak. Gapda bir xil shakllangan, bir xil so'roqqa
 bo'ladigan, o'zaro teng bog'langan va boshqa bitta bo'lakka
 bog'lanadigan bo'lak birdan ortiq bo'lishi mumkin. Bunday bo'lak
 uyushiq bo'lak deyiladi. Masalan: **Bola goh menga, goh unga**
qar edi. Gapning barcha bo'lagi uyushadi:

1. **Uyushiq ega.** Bir sodda gap tarkibida birdan ortiq ega qator
 bo'lishi mumkin. Sodda gap kesimiga bir xil munosabatda bo'lib,
 birinchi ohangi bilan aytiluvchi birdan ortiq eganing ketma-ket
 bo'lishi **uyushiq ega** hisoblanadi: **Bugun Anvar yoki Sobir**
ayvbatchilik qiladi.

2. **Uyushiq kesim.** Gap tarkibida ikki va undan ortiq atov bir-
 blari (so'z, ibora, so'z birikmalari) bilan ifodalangan kesim bo'lib,
 hukmni shakllantiruvchi vositalar faqat keyingi kesim tarkibida
 ifodalanib, barchasiga aloqador bo'lsa, bunday ko'p kesimli gap
uyushiq kesimli gap sanaladi.

Eslatma

Shakllangan, ya'ni kesimlik shakllari (tasdiq, inkor, mayl,
 zamon, shaxs-son ma'nolari)ga ega kesim alohida bir hukmni
 ifodalaydi, muayyan gap markazini tashkil eta oladi. Shuning
 uchun ikki va undan ortiq shakllangan kesimli gaplar qo'shma
 gaplar sanaladi.

a) fe'l-kesim: **U asta joyiga o'tirdi va gapira boshladi;**

b) ot-kesim: **Yo'l keng va tekis edi.**

3. Uyushiq to'ldiruvchi. Gapdagi ikki va undan ortiq xil ma'noni (shaxsni yoki narsani) bildirib, bir xil ma'noni (kelishik shaklida yoki ko'makchi bilan) kelsa va sanash ohangi bo'lsa, ular **uyushiq to'ldiruvchilardir**:

a) vositasiz to'ldiruvchi: **Kitob(larni) va daftar(larni) keltirib**

b) vositali to'ldiruvchi: **Akamga va opamga xabar qildim**

Har xil ma'noni bildirgan, turli shakllarda kelgan to'ldiruvchilarning uyushiq hisoblanavermaydi. Masalan, *Bu daftarni senga ko'rsatib ber* gapidagi **daftar**ni va **senga** to'ldiruvchilari uyushmagan. Ularning biri (**daftar**ni) narsa-buyum ma'nosini, ikkinchisi (**senga**) atalganlik ma'nosini ifodalaydi.

4. Uyushiq aniqlovchi. Narsa-buyumlarning bir turdagi belgilari (yo rang-tusini, yo maza-ta'mini, yo son-miqdorini va boshqalarni) bildirgan birdan ortiq aniqlovchilar **uyushiq aniqlovchilardir** va qo'shilgan holida soblanadi: *Bog'imizda oq, qizil, pushti gullar qiyg'os ochilib chiqqan* **tibdi**. Shuningdek, bir narsa-buyumning turli belgilarini bildirgan birdan ortiq sifatlovchilar ham **uyushiq aniqlovchilardir** va qo'shilgan holida soblanadi. Qaratqich-aniqlovchilar uyushib kelganda ulardagi **-ning** qo'shilgan holida soblashi ba'zan barcha bo'laklarda saqlanadi, ba'zan esa faqat bir bo'lakda saqlanib, qolgan bo'laklarga qo'shiladi, u oldingilariga ham taalluqli bo'ladi. **To'liqinning, Ozodaning va Shoiraning ukalari bog'chada tarbiyalanadilar** – **To'liqin, Ozoda va Shoiraning ukalari bog'chada tarbiyalanadilar**:

a) sifatlovchi-aniqlovchi: **Salqin va bahavo bog'da dam oldim**

b) qaratqich-aniqlovchi: **Olma(ning) va shaftolining hosilli miqdorini ko'rdim** **bo'ldi**.

5. Uyushiq hol. Bir xil mazmun-munosabatni (yo tarz, yo o'rin, yo payt va b. munosabatlarni) bildirgan bir necha holning o'zaro uyushiq sanash ohangi bilan, teng bog'lanib kelishi **uyushiq holni** hosil qiladi:

a) vaziyat holi: **Topshiriqni tez va puxta bajardik**;

b) payt holi: **Bugun va ertaga men navbatchilik qilaman**;

c) o'rin holi: **Shahar va qishloqda qurilish avjiga chiqqan**;

d) sabab holi: **Quvonch va shodlikdan tili aylanmas edi**;

e) maqsad holi: **U shaharga o'qish va ishlash maqsadida keldi** **kelgan edi**;

f) miqdor holi: **Men sizga o'n marta, yuz marta gapirdim**;

g) shart holi: **Agar mehnat qilmasang, qiynalmasang o'z maqsadingga erisha olmaysan**;

qo'shilish holini: **U charchasa ham, yiqilib qolgudek bo'lsa, o'zidan to'xtamadi.**

Uyushiq o'ga shaxsni anglatga, kesim birlikda ham, ko'plik bo'lishi mumkin: **Karim, Salim va Ahmad keldi(lar).** Uyushiq o'ga jonsiz narsalarni ifodalasa, kesim, odatda, birlikda bo'lishi **itol va stul tartibga keltirilgan.**

Uyushiq ko'makchi fe'li so'z qo'shilmasi uyushiq kesim bo'lib bo'lsa ba'zan ko'makchi fe'l yetakchi fe'lining eng so'nggisiga qo'shilishi mumkin: **U allaqachon yozib, chizib bo'ldi.**

Uyushiq bo'lak yoyiq holda ham bo'ladi: **Ma'ruzachiga qiziq, o'z hayratda qoldiradigan savollar berishdi.**

Uyushiq bo'lak juft-juft bo'lib ham qo'llanadi: **Shahrimizda toza va tekis, toza va yorug' ko'chalar ko'paymoqda.**

Uyushiq bo'lakda ko'plik, egalik va kelishik qo'shimchalalar qo'llanishi. Bu qo'shimchalarning qo'llanishi ikki xil:

1) son (ko'plik), egalik va kelishik qo'shimchalari uyushiq bo'lakning oxirgisiga qo'shiladi: **Noma va arizalarning ba'zisi mirzo muftilarga havola qilinardi;**

2) gapdagi uyushiq bo'laklarning har birida son, egalik, kelishik qo'shimchasi alohida-alohida takrorlanadi: **Qor sovug'i yillarimni va oyoqlarimni, peshonamni yalab tursa-da, men juda yoqimli tuyuldi.**

Nutqda son, egalik va kelishik qo'shimchalari uyushiq bo'lakda har xil ishlatilishi ham uchraydi: **Bolalar yaslilari va bog'chalarida, maktablarda mehnatkashlarning farzandlari tarbiyalanmoqda.**

Gapda uyushiq bo'lak bog'lovchisiz, sanash ohangi bilan, birlashtiruv bog'lovchilari (**va, hamda**), ular vazifasidagi **-u, -yu** yuklamalari, **bilan** ko'makchisi, zidlov bog'lovchilari (**ammo, lekin, biroq**), **na, -da** yuklamalari, **goh, yoki, yoxud, dam, ba'zan, yo** kabi ayiruv bog'lovchilari bilan bog'lanib keladi: **Mashina sekinladi, lekin to'xtamadi.**

Gapning uyushiq bo'laklari guruh-guruh bo'lsa, bir-biridan nuqtali vergul bilan ajratiladi: **Yutib chiqish uchun ot chopqir, zotdor bo'lishi, yaxshi toblanib sovutilishi; chavandoz usta, epchil bo'lishi kerak.**

Uyushgan bo'laklar o'zaro teng bog'lovchilar, bog'lovchi vazifasidagi yordamchi so'zlar (**ham, -u(-yu), na...na...** yuklamalari, **bilan** ko'makchisi) va sanash ohangi yordamida bog'lanadi.

Uyushgan bo'laklar biriktiruv bog'lovchisi bo'lgan hamda, bog'lovchi vazifasidagi bilan ko'makchilari yordamida bog'langanda ular ko'pincha takrorlanib keladi

Adol bilan o'yinchi Sora;

Asal bilan quvnoq Ruxsora... (H.Olimjon)

Bunday vaqtda uyushgan bo'laklar orqali ifodalangan predmetlarning guruh-guruh ekanligi ifodalanadi.

Ana shunday ma'no ifodalanganda **va, hamda, bilan** bog'lovchilari bir-biri bilan erkin almashinib keladi.

Va, hamda, bilan bog'lovchilari ikkidan ortiq uyushgan bo'laklar tarkibida bir marta qo'llanilsa, uyushiq bo'laklarning juftligi orasida keladi va sanashning tugallanganligini bildiradi. Bog'imizda o'rik, shaftoli, gilos va olmalar bor.

Uyushgan bo'laklar ikki a'zodan iborat bo'lib, biriktiruv munosabatini bildirsa, bu a'zolar o'rtasida **va, bilan, -u (-yu)** bog'lovchilari ishlatiladi. Solishtiring:

Bir sevgikim, jon berur tanga, Faqat Zaynab-u Omonlarga
Zaynab-u Omonni Zaynab va Omon, Zaynab bilan Omon deb
latish mumkin.

Uyushiq bo'laklar otlar bilan ifodalanganda **va, hamda, bilan** o'zaro almashinadi. Fe'llar bilan ifodalanganda esa **va, hamda, bilan, -u (-yu)** o'zaro almashina oladi, lekin «va»ning o'rniga «bilan» qo'yib bo'lmaydi. Solishtiring.

Keldi va ketdi.

Keldi-yu ketdi.

Uyushiq bo'laklar o'zaro sanash ohangi yordamida bog'langan ulardan har birining ma'nosi ta'kidlanganda har bir bo'lak oxirida ham yuklamasi qo'llaniladi: Sen ham, u ham farishta emas.

Uyushgan bo'laklar o'zaro ayiruv munosabatida bo'lganda ular o'rtasida **yo, yoki, yo-yo, ba'zan-ba'zan, dam-dam** singari bog'lovchilar qo'llaniladi. Masalan, yo kitob, yo ruchka olaman.

Yo, yo-yo, yoki bog'lovchilari uyushgan bo'laklardan birini tasdiqlab, ikkinchisini esa inkor etib bog'laydi.

Masalan, yuqoridagi misolda kitob olsa, ruchka olmaydi, ruchka olsa, kitob olmaydi.

Ba'zan-ba'zan, dam-dam, goh-goh kabi bog'lovchilar yordamida bog'langanda esa uyushgan bo'laklarning navbatma-navbatligi ifodalanadi. Solishtiring: Goh o'ynaydi, goh yig'lay-

shunday ma'no ifodalaganda **dam-dam, goh-goh, ba'zian** kabi bog'lovchilar o'zaro almashinib keladi. **Umumlashtiruvchi so'z (qism) va unda tinish belgilari.** Har qanday bo'lakli gapda so'zni jamlovchi umumlashtiruvchi so'z bo'lishi mumkin. Ko'pincha belgilash, bo'lishsizlik olmoshi va boshqa ot, jamlovchi son, shuningdek, so'z birikmasi, kengaytma umumlashtiruvchi so'z bo'lib keladi: **Uylar, daraxtlar, to'pchilar – hammasi qorong'ulik qa'riga cho'ndi. Ishga qabul qilinganlar: Ahmad, Salim va Akbar boshliqning yordamida kirishsin.** Umumlashtiruvchi so'z bilan uyushiq bo'lak bir tashvishli tashvishli vazifani bajaradi.

Umumlashtiruvchi bo'lak uyushiq bo'lakdan oldin kelsa, undan keyin ikki nuqta qo'yiladi: **Qudratning oldidan ikki o'rtoq: va Rustam chiqib keldi.** Umumlashtiruvchi bo'lak uyushiq bo'lakdan keyin kelsa, undan oldin tire qo'yiladi: **Shu hovli-joy, shu daraxtlar, kursi, so'ri – hammasi meniki.**

Uyushiq va uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi hamda Ketma-ket kelgan, lekin sanash ohangi bilan aytilmaydigan, **Uyushmagan aniqlovchi va uyushmagan hol** hisoblanadi. Uyushmagan sifatlovchi-aniqlovchi va uyushmagan hol o'zi bog'langan olakning turli tomoniga oid belgini anglatadi: **Qop-qora shirin uyushmagan aniqlovchi)** uzum g'arq pishgan. **Bugun maktabda** (uyushmagan hol) **ota-onalar majlisi bo'ladi.**

AJRATILGAN BO'LAQLI GAPLAR, ULARDA OHANG VA TINISH BELGILARI

Ajratilgan izoh bo'lak. Gapda biror bo'lakning ma'nosi so'zlovchi nazarida noaniqroq bo'ladi va uning ma'nosini aniqroq berish, izohlash maqsadida xuddi shunday boshqa bo'lakni gapga kiritadi. Masalan, **Men ishni mana shundan boshladim** gapida **shundan** to'ldiruvchisining ma'nosi noaniq. Shuning uchun so'zlovchi aniqroq ma'noli boshqa bir to'ldiruvchini gapga kiritadi: **Men ishni mana shundan, ya'ni tushuntirishdan boshladim.** O'zidan oldingi bo'lakni izohlagan bunday bo'lak **ajratilgan izoh bo'lak** deyiladi.

Ajratilgan bo'lakning uyushiq bo'lakdan farqi shundaki, u bir tushunchaning ikkita nomi, ya'ni bir shaxs/narsa/belgi/harakat ikki

marta nomlanadi, uyushiq bo'lak esa bir necha shaxsning harakatni ifodalaydi.

Ajratilgan bo'laklar ishtirok etgan gaplar mazmunini kablashadi. Gapning asosiy qismi ifodalagan axborotga gap bo'lakdan anglashilgan qo'shimcha axborot qo'shiladi. *Masalan, Tursunali akaga, shunday katta olimga, kuyov bo'lish ham emas. (O'.Usmonov)* Bu gapda birinchi axborot *Tursunali kuyov bo'lish hazil gap emasligi* gapning asosiy qismi orqali, ikkinchi axborot esa *Tursunali akaning katta olimligi* ajratilgan bo'lak orqali ifodalanadi.

Yuqorida bayon qilinganidek, ajratilgan bo'laklar ikki xil turlari fani bajaradi:

- a) ma'lum bir bo'lak ma'nosini ta'kidlash, bo'rttirish;
- b) ma'lum bir bo'lakning umumiy ma'nosini izohlash, kengaytirish, tushunarsiz ma'nosini tushuntirish.

Ajratilgan bo'lakning bu ikki xil vazifasi uning ajratilish usuli orqali ham bilinib turadi.

Ajratilgan bo'laklar yuqoridagi vazifaga muvofiq ikki xil yo'l bilan ajratiladi:

- a) *tartibni o'zgartirish;*
- b) *bir nomni boshqacha nomlash.*

Gap bo'lagini ajratishda so'z tartibining o'zgarishi, gap bo'lagining kengayishi, bir bo'lakning o'zidan oldingi bo'lakni izohlash, bir bo'lakni boshqasidan ajratib, bo'rttirib ko'rsatish zaruriyat kabilar sabab bo'ladi: 1. **Ko'chada borar, q'amgin va o'ychan** 2. **Ukasi, ko'zlari chagnagan, unga g'azab bilan qaradi.** 3. **O'ldirdi, muvulishda, bir qora ko'rindi.** 5. **U har kuni, quyosh tikka kelganda, shaharga tushadi.**

Ajratilgan bo'laklar gapdagi qaysi bo'lakka oid ekanligiga ko'ra quyidagi turlarga bo'linadi: 1) **ajratilgan to'ldiruvchi** o'zidan oldin kelgan to'ldiruvchining ma'nosini izohlaydi, unga aniqlik kiritadi. Vositasiz to'ldiruvchi ham, vositali to'ldiruvchi ham ajratilgan bo'lak sifatida qo'llanishi mumkin: **Oyimni, ya'ni Xosiyat Suvonovani mukofotlashdi;**

Eslatma

*To'ldiruvchi tashqari, boshqa, o'rniga, bilan, birga kabi so'zli birikmalar bilan ham ajratiladi: **Mendan tashqari u ham bor.***

Ajratilgan aniqlovchi shaxs yoki narsaning belgisini, kim-
naga qarashlilikini ta'kidlab, ayirib ko'rsatish uchun
qo'llaniladi. Qobil bobo, **yalangbosh, yalangoyoq, eshik yonida**
tutaydi. 1) qaratqich-aniglovchi: **Bir necha kishining**
va erkakning qorasi ko'rindi; 2) sifatlovchi-aniglovchi
holatlarda bu ters sifatlovchi-aniglovchi deb ataladi: **Gul-**
shan, chiroyli;

Ajratilgan hol o'zidan oldin kelgan holning ma'nosiga aniq-
lashadi, izohlaydi. Ajratilgan bo'lak vazifasida ko'pincha o'rin,
holat keladi: 1) o'rin holi: **Uning qo'lidan ushlab ichkariga,**
xonaga, boshladi; 2) payt holi: **Anjuman bugun, soat**
da, boshlanadi; 3) ravish (vaziyat) holi: **Qo'llar ishlar tez**
uzakor; 4) maqsad holi: **Shaharga borish uchun, va'ni**
ko'rish uchun, ulov qidirdi; 5) miqdor-daraja: **Bugun**
yana, ikkinchi marta kechirishdi.

4) **Ajratilgan izohlovchilar**, asosan, izohlanmishdan keyin
va o'ziga xos ohang bilan aytiladi. Ajratilgan izohlovchilar
ko'pincha egaga taalluqli bo'ladi: **O'g'lim, qo'zichog'im, orom olib**
qiyapti, – dedi ona. Birozdan so'ng Hasan oka, fizika o'qituv-
chi, kirib keldi.

Hislatma

*Ko'pincha ravishdosh va sifatdosh bilan ifodalangan hol ham
aytilishi mumkin: O'zidan o'zi hadiksirab, atrofga olazarak
hoqadi. Otasi, ikki qo'ltig'ida narsa ko'targan holda, yo'lga
kushdi.*

Ajratilgan izoh bo'lakda tinish belgilari. Yozma nutqda izoh
bo'lak ko'pincha vergul va tire bilan ajratiladi:

1) izoh bo'lak ikki tomondan vergul bilan ajratiladi: **Kanal**
ho'yidagi choyxonada, avtobus bekatida. A'zamjon uchradi;

2) izoh bo'lakning o'z ichida vergul bo'lsa, ikki tomoniga tire
qo'yiladi: **Endi odamlar – otliq, piyoda, yosh-qari – uchray**
boshladi;

3) ajratilgan bo'lak kengayib, uyushib, gap oxirida kelsa, un-
dan oldin tire qo'yiladi: **Mening o'z muhabbatim bor – toza va**
musaffo!

4) bosh kelishikdagi kishilik olmoshini izohlagan bo'lakdan
avval tire, keyin vergul qo'yiladi: **Men – Mengliyeva Munira,**
VIII sinfda o'qiyman;

5) yozma nutqdagi **Otam** – **Ilyos Tohirov**, aytgan kabi gapda ham shunday.

GAP BO'LAKLARI BILAN ALOQAGA KIRISHMAYDIGAN «BO'LAKLAR»

KIRITMALAR

Modal so'zlar sintaksisda **kiritmalar** deyiladi. Kiritmalar, xususan, matnning umumiy mazmuniga aloqador bo'lgan gapdagi biror bo'lak bilan hokim-tobelik aloqasiga kirib, shuning uchun ular gapdagi boshqa bo'laklardan yozuvda tire, ba'zan qavslar bilan, talaffuzda esa kichik to'xtam bilan ajratiladi.

Kiritmalar so'zlovchining o'zi bayon etayotgan fikriga yordam berishi (ishonchi, gumoni, tasdig'i, inkori va h.k.), fikrning biror bati (mansubligi, aloqadorligi), o'z fikri tarkibiy qismlariga bog'lanishi (ahamiyatlilik darajasi) (**birinchidan**, **ikkinchidan** va h.k.), fikrning tarkibiy qismlariga doir bayon etadigan qo'shimcha ma'lumot berishi (boroti yoki izohi kabi rang-barang ma'nolarni ifodalaydi). Kiritmalar barcha bo'laklar kabi sodda va murakkab bo'ladi. **Sodda kiritmalar** so'zlar va so'z-gaplar bilan, **murakkab kiritmalar** esa gaplar bilan, kengaygan birikmalar va gaplar bilan ifodalanadi.

1. Afsuski, hali o'zlashtirilmagan yerlar juda ko'p. 2. Mening fikrimcha, oqil va sodiq er o'z rafiqasi uchun eng bebaho bezakdir. 3. Uning boshida do'ppi, Marg'ilon nusxa do'ppi, bor edi. 4. Dunyoda hech bir xalq to'g'ri kelolmas, Mening bilishimcha, sening fikringga. (H.O.) 5. To'g'ri, u aravani quruq olib qochadigan mashinadan tanchoqlardan emas. («Mushtum») 7. Ehtimol, bu ishni o'zing bajararsan. (H.No'mon) 8. Chindan ham, mashina dehqonning og'irini yengil qiladigan zabardast kuchga aylandi. (Gazetadan)

KIRITMA GAPLAR

Kiritma gaplar so'zlovchi bir fikrni ifodalayotgan paytda shu fikrga oid izoh, qo'shimcha axborot berish ehtiyoji bilan qo'llaniladi. Kiritma gaplar yozuvda qavs ichida, ba'zan vergul yoki tirelar bilan ajratilgan holda beriladi. Talaffuzda ular kichik to'xtamlar va ovoz balandligi bilan ajratiladi. Kiritma gaplar juda keng qo'llaniladigan soha dramatik nutqdir. Bu nutqda qahramon nutqi qay tarz-

da, ayniqsa, muhokama va talashish remarkalarda (personaj nomi bilan uning nutqi) qavslarda ko'rsatib boriladi.

1. Uning yonish voqeasi (uning tafsilotini ikkinchi bobda ko'rib chiqamiz) 2. Uning odik jamoaga asta-sekin ma'lum bo'la boshladi. 3. Uning tarbiyasi (tumanda uni hamma taniydi, siz ham tanisangiz) 4. Uning uylantirmoqchi bo'libdi. («Afandi latifalari»dan) 5. Uning «unlar» (siz bu romanni o'qigansiz, albatta) o'zbek ro'yxatida alohida o'rin egallaydi. 6. Musobaqalarda Ra'is (siz uni taniysiz) peshqadamlik qilmoqda.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Uyushiq bo'lakning ta'rifini ayting. 2. Eganing uyushishi haqida gapiring va misollar keltiring. 3. Kesimning uyushishi haqida gapiring va misollar keltiring. 4. To'ldiruvchining uyushishi haqida gapiring va misollar keltiring. 5. Aniqllovchining uyushishi haqida gapiring va misollar keltiring. 6. Holning uyushishi haqida gapiring va misollar keltiring. 7. Qanday bo'lak yoyiq uyushiq bo'lak deyiladi? 8. Uyushiq bo'lakda ko'plik, egalik va kelishik haqida gapiring. 9. Umumlashtiruvchilarning qo'llanishi haqida gapiring. 10. Ushbu bo'lak (qism) nima va unda tinish belgilari qanday ishlatiladi? 11. Uyushmagan sifatlovchi-anicllovchi haqida gapiring va misollar keltiring. 12. Ajratilgan izoh bo'lakni ta'riflang va misollar keltiring. 13. Ajratilgan ega haqida gapiring va misollar keltiring. 14. Ajratilgan to'ldiruvchi haqida gapiring va misollar keltiring. 15. Ajratilgan anicllovchi haqida gapiring va misollar keltiring. 16. Ajratilgan hol haqida gapiring va misollar keltiring. 17. Ajratilgan izoh bo'lakda tinish belgisi qanday qo'llanadi?

Topshiriq

I. Do'rmon viloyatining Kuntug'mish degan polvoni, polvonning Oppoqoy degan singlisi, duogo'yi, bor edi. Kuntug'mish o'n to'rtga kirguncha ilm-hunar, kasb-kamolot hosil qilib, o'n to'rtidan keyin sipohlik ishlariga yuz keltirib, qilich chopmoq, miltiq otmoq, ko'pkaritozlik, nayzadastlik, **garovbastlik**, ishlariga berilib, qirg'iz ta yigitni yoniga olib mashq qilib, tog'ga, ovga, chiqib yurar edi. («Kuntug'mish»)

II. Sohib miltiqni otgach, qayiq g'arq bo'lganda, Shoshibushon hodisa ro'y bergan joyda bo'lib, hamma hodisani o'z ko'zi bilan

ko'rdi – amin bo'ldi. U ag'darilgan qayiq oldiga dasturxon qayiqchi va eshkakchilarni halokatdan qutqardi – insonni bajardi. Faqat bir kishini qutqazib bo'lmadi, u talokat chog'da qayiq ayvonchasi ostida ziravor yanchib o'tdi. (R.Thok.)

Berilgan gapdagi ajratilgan va uyushiq bo'lakni toping.

Tahlil tartibi:

1. Ajratilgan bo'lak, uyushiq bo'lak va uning turlari.
2. Ifodalanishi.
3. Tuzilishi.
4. Bog'lovchi vositasi.
5. Erkin bog'lanish turi.

39-DARS

QO'SHMA GAP. TENG BOG'LOVCHI VOSITASIDA BOG'LANGAN QO'SHMA GAP

Qo'shma gap. Birdan ortiq sodda gapning mazmun, grammatik va ohang jihatidan birikuvidan tuzilgan gap **qo'shma gap** deyiladi: **Eshik sekin ochildi-yu** (birinchi sodda gap), **Qal'adan darovning yuzi ko'rindi** (ikkinchi sodda gap).

Sodda gap tarkibida bir grammatik markaz (kesim) birlashtiruvchi ishtirok etsa, qo'shma gap tarkibida u birdan ortiq qatnashadi. Buni uyushgan kesimli sodda gapdan farqlash kerak: **Yomg'ir yog'ib, yerlarni loy qildi.** Bu gapda kesim uyushgan, uyushgan bo'lak bitta bo'lak sanaladi.

Qo'shma gapning turi. Qo'shma gap tarkibidagi sodda gap o'zaro bog'lovchi, yuklama, ko'makchi va fe'l shakli hamda ohang orqali bog'lanadi. Shunga ko'ra, qo'shma gapning 3 turi farqlanadi:

- 1) **teng bog'lovchi vositasida bog'langan qo'shma gap;**
- 2) **ergashgan qo'shma gap;**
- 3) **bog'lovchisiz qo'shma gap.**

Ayrim darsliklarda qo'shma gap bog'lovchi vositasiga ko'ra:

1. Bog'lovchilar: a) teng bog'lovchilar (*va, hamda, ammo, lekin, biroq, yo, yo... yo, dam..., dam...*); b) ergashtiruvchi bog'lovchilar.
2. Bog'lovchi vazifasidagi vositalar: a) *bo'lsa, esa,*

(-yu), -da, -ki yuklamalari; c) nisbiy so'zlar; d) *shuning* uchun *shu* *lutayli*, *shu sababli* singari ko'makchili qurilmalar; e) *shu* qo'shimchasi (-sa). 3. Ohang kabi turlarga ajratiladi. **Bog'langan qo'shma gap.** Qismlari teng bog'lovchilar, *bo'lsa*, *har-ki* (-yu), -da yuklamalari yordamida bog'langan gaplar qo'shma gaplar hisoblanadi: **Kechasi qalin qor tushdi, lekin havo sovimadi.**

Gapning qolipi. —————

teng bog'lovchilar orqali ifodalanadi.

Bog'langan sodda gapning o'zaro mazmun munosabatiga bog'langan qo'shma gap quyidagi turlarga bo'linadi:

Biriktiruv bog'lovchisi yordamida bog'langan qo'shma

gaplar;

1) **zidlov bog'lovchilari yordamida bog'langan qo'shma**

gaplar;

2) **ayiruv bog'lovchilari yordamida bog'langan qo'shma**

gaplar;

3) **bo'lsa, esa so'zlari yordamida bog'langan qo'shma**

gaplar;

4) **inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap.**

Biriktiruv bog'lovchisi yordamida bog'langan qo'shma

gaplar. Biriktiruv bog'lovchisi qo'shma gapning payt, sabab-natija

munosabatlarida bo'lgan qismlarini bog'lab keladi. Qismlari o'rta-

lasida sabab-natija munosabati ifodalangan qo'shma gaplarda ik-

kinchi qism oldidan *natijada* so'zini qo'yish mumkin bo'ladi. -u,

-yu, -da yuklamalari ham biriktiruv bog'lovchilari bajaragan vazi-

yalarni bajaradi: **Mashg'ulot tugadi va hamma o'z uyiga tarqal-**

di. 2. Bahor keldi va o'z sepini yoya boshladi. 3. Qattiq izg'irin

ko'tarildi-da, hech kimni uydan chiqarmay qo'ydi. 4. Odam

qo'li tegdi-yu, tashlandiq yerlarni obod qildi. Gapni yuklama

bog'lasa, undan keyin vergul qo'yiladi.

Zidlov bog'lovchilari yordamida bog'langan qo'shma

gaplar. Zidlov bog'lovchilari bog'langan qo'shma gap qismlarini

bog'lash bilan birga ular o'rtasida zidlik munosabati mavjudligi-

ni ham ifodalaydi. Zidlov bog'lovchilari qo'shma gapning ikkin-

chi qismi boshida qo'llanadi va qo'shma gap qismlari vergul bi-

lan ajratiladi. -u (-yu), -da yuklamalari bog'langan qo'shma gap

qismlarini bog'lash bilan birga ular o'rtasida zidlash, ketma-ketlik

munosabati mavjudligini bildiradi: **Yurtimning bu kuni chiroyli,**

lekin ertasi, indini yana chiroyliroq, baxtliroq bo'ladi to'ldirildi-
ochildi-yu, harorat sezilmadi.

Ba'zan zidlik mazmunini kuchaytirish uchun zidlov bog'lovchi va -u (-yu) yuklamasi birga ishlatiladi: **Kechasi qor yog'ib, lekin kunduzi darrov to'xtadi.** Bunday qo'shma gapning bog'lovchisidan oldin, yuklamadan esa keyin vergul qo'yiladi.

Ayiruv bog'lovchilari yordamida bog'langan qo'shma gaplar. Ayiruv bog'lovchilari qo'shma gap qismlarini bog'lovchi bilan birga ularni ifodalangan voqea-hodisalarning galma-gal ruy-ruy rishini yoki ularning faqat bittasining yuzaga chiqishini to'ldiradi.

Yo (yoki) bog'lovchisi yolg'iz holda ham, takror holda ham qo'llanishi mumkin. Qolgan ayiruv bog'lovchilari takror qo'llanish va yozuvda takror qo'llanayotgan bog'lovchidan oldin vergul qo'yiladi: **Goh o'smonni tutib ashula yangrar, goh alla yerdan garmon tovushi eshilib qolar edi.** Ayiruv bog'lovchisi, odatda, gapning boshida keladi. Takrorlanib qo'llangan ayiruv bog'lovchisining keyingisidan oldin vergul qo'yiladi, bunda bog'lovchi yakka qo'llansa, tinish belgisi ishlatilmaydi.

Bo'lsa, esa so'zlari yordamida bog'langan qo'shma gaplar. Bo'lsa, esa so'zlari bog'langan qo'shma gap qismlarini bog'lovchi bilan birga ular o'rtasida qivoslash va zidlash munosabati mavjudligini ifodalaydi. Bo'lsa, esa so'zlari qiyoslanuvchi bo'lakdan so'z keladi: 1. *Rejadagi zarur ishlarni amalga oshirishga vaqt yetkaga olmayapman, sen bo'lsa faqat dam olaylik deysan* («Gulx.») 2. *Kim bo'lsa bo'lsin, men esa arxitektor bo'laman.* («G'un.»)

Inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap. Bunday gap qismlari mi o'zaro takror qo'llangan na inkor yuklamasi orqali bog'lanadi va gap orasiga vergul qo'yiladi: **Na suv bor, na biron yemish qolmadi.** Inkor bog'lovchisi ham, odatda, sodda gapning boshida keladi.

Eslatma

Darslikda gapning bu turi mavjud emas, lekin bu turi ham ajratilishi lozim.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Qo'shma gap nima? 2. Qo'shma gapning tasnifini sanang.
3. Qo'shma gapning bog'lovchi vositasiga ko'ra tasnifini bayon qiling.
4. Qo'shma gapning qismlari orasidagi sintaktik munosabatga ko'ra tasnifini bayon qiling.
5. Bog'langan qo'shma gap haqida

8. Bog'langan qo'shma gapning qanday turlari bor? 9. Bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring. 8. Zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring. 9. Ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring. 10. Bog'langan qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring. 11. Bog'langan qo'shma gapda tinish belgisi qanday qo'llanadi?

Topshiriqlar

1. «Inning ofati – esdan chiqarmoqlik va ilmga rag'bat bo'lma» shahiga o'rgatib, uni zoye ketkazmoqdir. 2. Oллоh taoloning bo'lishi otaning rozi bo'lishiga va uning g'azabi ham otaning zahriga bog'liqdir. 3. Garchi Xitoyda bo'lsa ham, ilmga intiling, chunki ilm olishga harakat qilish har bir mo'minga farzdir. 4. Kimki o'z munosibining roziligini olgan bo'lsa, unga qanday yaxshi! Tangning umrini uzaytiradi. 5. Hech bir ota o'z farzandiga xulq-u xiradan buyukroq meros berolmaydi. 6. Otangiz vafotidan keyin o'z do'stlari bilan aloqani davom ettiring. Agar ular bilan aloqani uzsangiz, tangri sizning nuringizni o'chiradi. 7. Savobli ish qilganingizda xursand bo'lsangiz, gunoh ish qilganingizda esa xursand bo'lsangiz, demak, siz haqiqiy mo'mindirsiz. 8. Iymon bilan amal bir-biriga juda yaqindir. Ular bir-birisiz durust emas. («Hadis»dan) 9. Hali haydovchilardan, hali traktorchilardan bir-ikkitasi ba'zan tongda, ba'zan yarim tunda yo u, yoki bu ehtiyot qismlarini ko'rab kelardi. Shuning uchun omborda navbatchi bo'lishi zarur. (Shah.Rash.) 10. Fakultet ro'parasidagi yer maydoniga birinchi va ikkinchi kurs talabalari qaraydi. 11. Na ko'kning fonari o'chmasdan, na yulduz sayr etib ko'chmasdan... (Uyg'.) 12. Do'st bilan dushmaning ko'rinishi bir xil. 13. Sovuq, ammo rutubatsiz havoda u o'zini ancha yengil his etdi. (Shuh.) 14. Garchi daryo bo'yida bo'lsang ham suvni isrof qilma. («Hadis»dan) 15. O'trorda, ya'ni Amir Temur vafot etgan shaharda, sohibqironning muzeyi bor.

Bog'langan qo'shma gapni tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Qo'shma gapning turlari: a) bog'langan qo'shma gap; b) erashgan qo'shma gap; c) bog'lovchisiz qo'shma gap.

2. Qo'shma gapning bog'lovchi vositasiga ko'ra turlari: I. Bog'lovchilar: a) teng bog'lovchilar (va, hamda, ammo, lekin, bir-

oq, yo, yo... yo, dam..., dam...); b) ergashtiruvchi bog'lovchi Bog'lovchi vazifasidagi vositalar; a) bo'lsa, esa, deb, lekin, shunda, -da, -ki yuklamalari; c) nisbiy so'zlar; d) shuning uchun, shu tufayli, shu sababli singari ko'makchili qurilmalar; e) shu qo'shimchasi (-sa). 3. ohang.

3. Bog'langan qo'shma gapning turlari: a) biriktiruvchi bog'langan qo'shma gap; b) zidlov munosabatli bog'langan qo'shma gap; c) ayiruv munosabatli bog'langan qo'shma gap; d) bosh so'zlari yordamida bog'langan qo'shma gaplar; e) inkor munosabatli bog'langan qo'shma gap.

ERGASH GAPLI QO'SHMA GAP

Ergash gapli qo'shma gaplar haqida. Qismlari ergashtiruvchi bog'lovchilar yo shunday bog'lovchi vazifasidagi so'zlar yordamida bog'langan qo'shma gaplar ergash gapli qo'shma gap hisoblanadi: **ildiz oziq bersa, novda ko'karar.**

Bosh va ergash gap. Ergash gapli qo'shma gap, tarkibida nechta gap bo'lishidan qat'i nazar, doimo ikki qismdan tashkil topadi: 1) bosh gap; 2) ergash gap. Mazmuni izohlanayotgan gap **bosh gap**, bosh gap mazmunini izohlayotgan gap **ergash gap** hisoblanadi. Ergash gapli qo'shma gap, asosan,

bog'lovchi qolipida ifodalanadi.

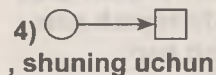
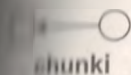
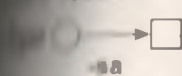
Masalan, *Ta'til boshlansa, biz shaxmat musobaqasini o'tkazamiz.* Bu gapning *Ta'til boshlansa* qismi ergash gap, *biz shaxmat musobaqasini o'tkazamiz* qismi esa bosh gap. Ergash gap bosh gapni butunicha yoki uning biror bo'lagini izohlaydi: *Rais ko'rinmadi, hamma tinchlanadi* gapida ergash gap bosh gapni butunicha izohlayapti. *Siz shuni unutmangki, kurashchilar yolg'iz emas* gapida esa ergash gap bosh gap tarkibidagi olmosh bilan ifodalangan to'ldiruvchini (*shuni*) izohlayapti.

ERGASH GAPNI BOSH GAPGA BOG'LOVCHI VOSITALAR

Ergash gaplar bosh gapga quyidagi vositalar yordamida bog'lanadi:

1) ergashtiruvchi bog'lovchilar; 2) ko'makchi qurilmalar (*shuning uchun, shu sababli, shu tufayli va boshqalar*); 3) yuklamalar

bo'zlar (*kim* – o'sha, *nima* – shu, *qayer* – shu yer va *qachon* so'zi va boshqalar.

Kitobni sevamiz, chunki u bilim manbai. 2. Hosil to'kin bo'lsa, to'ylar to'xtamas. 3. Yurtimiz tinch, shuning uchun harbiy harakat to'xtatib qolamiz. 4. Maqsadim shuki, vatanimga sodiq farosatli bo'lim.

Bosh gapda ifodalangan mazmunning sababi, maqsadi, sharti va shartini bildirgan ergash gaplar bosh gapga sabab (*chunki*), maqsad (*toki*), shart (*agar, agarda, basharti, mabotiyatlash-chog'ishtiruv* (*go'yo, go'yoki, xuddi*) ergashtiruvchi bog'lovchilari yordamida bog'lanadi. Sabab, maqsad, qiyoslash-chog'ishtiruv bog'lovchilari ergash gap boshida qo'llanadi va ergash gap bosh gapdan so'ng keladi. Shunday vaqtda yozuvda ergash gap bosh gapdan vergul bilan ajratiladi. Shart bog'lovchilari ergash gap boshida keladi. Ergash gap kesimi shart maylidagi fe'llar bilan ifodalanadi. Shunday ergash gaplar bosh gapdan oldin keladi. Ko'pincha shart bog'lovchilari qo'llanmasa ham, shart mayli shakli qo'shma gap qismlarini bog'layveradi.

Eslatma

-ki, shuning uchun bog'lovchisi bosh gap tarkibida, bosh gap bog'lovchilar esa ergash gap tarkibida bo'ladi. Bunda ega tarkibidagi **-ki** bog'lovchisini e'tiborga olmaslik kerak. Misol:

1. Siz shuni unutmangki (bosh gap), kurashchilar yolg'iz emas (ergash gap).

2. Kitob bilim manbai (ergash gap), shuning uchun biz uni sevamiz (bosh gap).

3. Rais kirsa (ergash gap), hamma tinchlanadi (bosh gap).

4. Biz kitobni sevamiz (bosh gap), chunki u bilim manbai (ergash gap).

5. Hosil to'kin bo'lsa (ergash gap), to'ylar to'xtamas (bosh gap).

6. Kimki yomonlar suhbatidan qochsa (ergash gap), u yaxshilar suhbatiga erishadi (bosh gap).

Ergash gap gap bo'lagiga o'xshaydi. Uning quyidagi mavjud:

- 1) ega ergash gap;
- 2) kesim ergash gap;
- 3) to'ldiruvchi ergash gap;
- 4) aniqllovchi ergash gap;
- 5) hol ergash gap:
 - a) payt ergash gap;
 - b) o'rin ergash gap;
 - d) sabab ergash gap;
 - e) maqsad ergash gap;
 - g) shart ergash gap;
 - h) to'siqsiz ergash gap;
 - i) o'xshatish ergash gap;
 - j) natija ergash gap.

E'tibor qilinsa, 9 ta hol ergash gapning turi ikkinchi darajali bo'lak bo'lgan holning ma'no turini eslatadi. Aslida aniqllovchi ergash gap ham sifatlovchi-aniqllovchi ergash gap, qaratilgan aniqllovchi ergash gap, to'ldiruvchi ergash gap vositali to'ldiruvchi ergash gap, vositasiz to'ldiruvchi ergash gap kabi turga bo'linishi kerak edi. Lekin o'zbek tilshunosligida bunday bo'linish an'ana emas.

1) ega ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan egani izohlaydi. U bosh gap bilan birga ega ergash gapli qo'shma gap hisoblanadi. Ega ergash gap **-ki** bog'lovchisi va fe'ilning shart mayli qo'shimchasi **-sa** hamda so'roq va ko'rsatish olmoshi (**kimki – u, kimki – o'sha, kimki – o'zi, nima – o'sha, nimaiki hammasi**) yordamida bog'lanadi: **Kimki yomonlar suhbatidan qochsa, u yaxshilar suhbatiga erishadi.** Ba'zan bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan ega tushirilishi mumkin: **Sizga ayonki, siz o'z oilangizdasiz.** Bu gapda **shu** (ega) tushirilgan.

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
Shunisiki,	
..... ki,	

Ergash gap	Bosh gap
.....sa,	u
.....sa,	o'zi
.....-sa,	u
.....kim ...sa,	u
.....sa,	o'sha.....
.....sa,	o'sha.....

2) kesim ergash gap bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesimni izohlab, u bosh gap bilan birga kesim ergash gapli qo'shma gapni hosil qiladi: **Uch og'ayni botirlarning eng yaxshi shuki, ular xalqdan ajralib qolishni istamaydi.** Kesim ergash gap bosh gapga **-ki** bog'lovchisi, o'rin-payt va bosh ke-lingidagi **shu, kimsan olmoshi** yordamida bog'lanadi. Ba'zan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan kesim tushiriladi: **Yaxshisi, sen darsingni tayyorla.**

Bosh gap	Ergash gap
.....shuki,	
.....shu yerdaki,	
.....shundaki,	
.....shundayki,	

3) to'ldiruvchi ergash gap bosh gapdagi ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan to'ldiruvchini izohlaydi. To'ldiruvchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda to'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gapni tashkil etadi. To'ldiruvchi ergash gap, odatda, bosh gapga **-ki** bog'lovchisi, **-sa** shart mayli qo'shimchasi yordamida bog'lanadi. **Shuni bilingki, har bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi.** Kimda gumoning bo'lsa, uni ko'zdan qochirma. Bosh gap tarkibida **shuni, shunga, shundan** kabi to'ldiruvchi qatnashadi. Ba'zan bu to'ldiruvchi tushirilishi mumkin: **Iltilmos qilamanki, oldin rais so'zlasin.** Bu gapda **shuni** to'ldiruvchisi tushirilgan.

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
Shuni.....-ki,	
Shundan,.....-ki,	
Shunga.....-ki,	
.....-ki,	
Buni.....-ki,	

Ergash gap	Bosh gap
Nima (ni).....-sa,	shuni
Kimda.....-sa,	uni.....
Nima bilan....-sa,	o'shani..

4) **aniqlovchi ergash gap** bosh gapda **aniqlovchi** bo'lib kelgan olmosh va ayrim sifatni izohlaydi. Aniqlovchi ergash gap bosh gap bilan birgalikda aniqlovchi ergash gapli qo'shma deb yuritiladi. Aniqlovchi ergash gap bosh gapga **-ki** bog'lovchisi bilan (bunda bosh gap tarkibida ko'pincha aniqlovchi bo'lib kelgan **shunday, ayrim, ba'zi** so'zi qatnashadi) yoki **-sa** shart mayli qo'shimchasi bilan (bunda ergash gap tarkibida **qanday, qayni, kimning** kabi olmosh, bosh gap tarkibida esa **shu, shunday, o'sha, uning, ba'zi, bir xil, ayrim, bir, bir qancha** kabi olmosh bo'ladi) bog'lanadi: **1. Shunday inson haqida xabar keltirdimki, uning har bir so'zi gavhardir. 2. Kimning ko'ngli to'g'ri bo'lsa, uning yo'li ham to'g'ri.** Ba'zan bosh gapdagi olmosh bilan ifodalangan aniqlovchi tushirilishi mumkin: (Shunday) **Odam borki, hayvon undan yaxshiroq.**

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
Shunday.....-ki,	
.....shunday.....-ki,	
.....shunday.....-ni..., -ki,	unday.....
.... shunday (aniql.).....-ki,	
.... shunday (hol).....-ki,	

Ergash gap	Bosh gap
qaysi..... -sa,	o'sha.....

5) **payt ergash gap** - bosh gapdagi ish-harakatning paytini bildirgan ergash gap. Payt ergash gap bosh gap bilan **payt ergash gapli qo'shma gapni** tashkil etadi: 1. **Sobirjon priyomnikni endi uyatlagan edi, eshik taqillab qoldi. Qushlar to'p-to'p bo'lib uchib, havo ochiq bo'ladi.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
.....-gan edi,	
.....-ganicha yo'q edi,	
.....-ar ekan,	
.....-sa,	

6) **o'rin ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish o'rnini bildirgan ergash gapdir. U bosh gap bilan birgalikda **o'rin ergash gapli qo'shma gap** deyiladi: **Qayerda intilzom kuchli bo'lsa, shu yerda tartib bo'ladi. Bog'lovchi vositasi: -sa (qayerdan, qayga, qayerga, qayerda, shu yerda, o'sha yerda, shunda, shu yerga, shu yerdan, u yerda) -mang, -masin, ekan: Qaerda suv bo'lsa, o'sha yerda hayot bo'ladi.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
.....qayerga ..-sa,	o'sha yerga.....
.....qayerda ...-sa,	o'sha yerda,.....
.....qayga-sa,	o'sha yerda,
.....-mang,	u yerda
.....-masin,	o'sha yerda.....
.....qayerda,	shu yerda.....

7) **sabab ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini bildiradi. U bosh gap bilan birga **sabab ergash gapli qo'shma gap** deb nomlanadi: **Qayrilishlar tobora ko'payib,**

mashinaning tezligi susaya boshladi. Bu uylar ilgari bedarmon bo'lganidan, darchasi ham yo'q edi.

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
.....	shuning uchun.....
.....shekilli,	
.....-gan bo'lsa kerak,	
.....-mi,	
Bosh gap	Ergash gap
.....	chunki.....
.....	negaki.....
.....	sababki.....
.....shuning uchun.....-ki,	
.....-ki,	

8) maqsad ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning nima maqsadda yuzaga kelishini bildiradi. U bosh gap bilan birga maqsad ergash gapli qo'shma gap deb nomlanadi. Bog'lovchi vositasi: **deb, -sin deb, -di deb, -ar deb, -sa deb, -mi ekan (deb, deya, uchun), toki:** 1.Odamlar yaxshi yashay deb, tinchlikka imzo chekdik. 2.G'o'za miriqib ichsin uchun, suv tekis oqizildi.

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
.....deb,	
.....-sin deb,	
.....-di deb,	
.....-ar deb,	
.....-sa deb,	
.....-mi ekan deb,	
.....-deya,	

Bosh gap	Ergash gap
.....	toki.....
.....	-sin deb.

Eslatma:

deb yarim bog'lovchisi buyruq va shart mayli, kelasi zamon fe'lidan keyin kelsa, maqsad ma'nosini, o'tgan zamon fe'llaridan keyin kelsa, sabab ma'nosini bildiradi.

9) **shart ergash gap** bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning qanday shart bilan bajarilishini bildiradi. U bosh gap bilan birga **shart ergash gapli qo'shma gap** deyiladi. Bog'lovchi vositalar: **sa, -sa edi, agar, mabodo, bordi-yu, -ganda(edi), -r(-ar) ekan, -gan ekan, -mi, bo'lmasa, yo'qsa, -may, bo'lay desang, -sinki.**
Misol: Agar suv bo'lsa, cho'l-u sahrolar bo'stonga aylanadi.

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
(Agar).....-sa,	
(Agar).....-sa edi,	
(Agar).....-ganda,	
(Agar).....-ganda edi,	
(Bordi-yu).....-r(-ar) ekan,	
(Mabodo).....-gan ekan,	
(Agar).....-moqchi ekan,	
.....-mi,	
.....	bo'lmasa.....
.....	yo'qsa.....
.....bo'lay desang,	
Bosh gap	Ergash gap
.....-sinki,	

10) **to'siqsiz ergash gap** bosh gapning mazmuniga zid bo'lsa ham, unda ifodalangan voqea-hodisaning yuzaga kelishiga to'siq

bo'la olmaydigan fikrni anglatadi. U bosh gap bilan birga bosh gap gash gapli qo'shma gap deyiladi. Bog'lovchi vositasi **-sa** ham **qancha, qanchalik, naqadar, garchi, garchand, qancha** **-sa -da, -ganda -da, -gani bilan, -masin, qaramay, qaramasdan, -i(ib), -gani holda, -di hamki, xoh...xoh (-sa -masa),** **sa** **Quyosh yashiringan bo'lsa ham, kunduzning yorug'ligi** **so'nmagan edi.** Ba'zan **garchi** so'zi qo'llanishi mumkin.

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
Qancha-sa ham,	
Qancha-sa hamki,	
.....-sa-da,	
.....-gani bilan,	
.....-qaramay,	
.....-masin,	
.....qaramasdan,	
.....-gani holda,	
.....hamki,	
.....-sa...-masa,	
.....-sa...-diki,	
.....-sa,	

1) **miqdor-daraja ergash** gap bosh gapdan anglashilgan ish-harakatning bajarilish miqdor-darajasini bildiradi. Bu gap bosh gap bilan birga miqdor-daraja ergash gapli qo'shma gap deb yuritiladi: **U qancha qizishsa, men shuncha sovuqqon tus olardim.**

Sxemasi:

Ergash gap	Bosh gap
.... qancha-sa,	...shuncha
...qanchalik...-sa,	..shunchalik..
...qancha-sa,	...shunchalik
....qanchalik...-gan sayin,	..shunchalik

Chirildoqlarning mayin musiqasi hamma yoqni
ga, go'yo kechaning o'zi kuylaydi.

Ergash gap	Bosh gap
...lay ...sa,	shunday
Bosh gap	Ergash gap
...ki,	go'yo
...ki,	xuddi

10) natija ergash gap bosh gapdan anglashilgan ish-hara-
 atning natijasini bildiradi. U bosh gap bilan birga natija ergash
 gap qo'shma gap deyiladi. Natija ergash gap bosh gapga **-ki**
 qo'shilishi yordamida bog'lanadi. Bosh gap tarkibida **shun-**
chu qadar, shunchalik, shu darajada, shuncha, chunon
so'z, ergash gap tarkibida esa **natijada, oqibatda, hatto**
so'zlar qo'llanishi mumkin: **Do'l bir zumda shunday yog'di-**
ki, yor oppoq bo'lib ketdi. Azimboy shunday zulm o'tkazdiki,
qilmatda xalqning sabr-kosasi to'ldi.

Sxemasi:

Bosh gap	Ergash gap
...shunday -ki,	natijada
...shu qadar....-ki,	oqibatda...
...shunchalik -ki,	
...shu darajada -ki,	
...shuncha -ki,	
...chunon -ki,	

Ergash gapning quyidagi turlari mavjud:

- 1) **ko'makchili** qurilmalar yordamida ergash gapli qo'shma gap;
- 2) **deb** so'zi yordamida ergash gapli qo'shma gap;

- 3) shart mayli vositasida ergash gapli qo'shma gap
- 4) ko'rsatish olmoshli ergash gapli qo'shma gap
- 5) nisbiy so'zli ergash gapli qo'shma gap

Qismlari ko'makchili qurilmalar yordamida bog'langan qo'shma gap

Bosh gapda ifodalangan mazmunning sababini bildiruvchi ergash gaplar bosh gapga shuning *uchun, shu sababki, shu bois* singari ko'makchili qurilmalar vositasida bog'lanadi. Bosh gap tarkibida keladi. Chizmasi: ○ → □

Xalq Yusufbek hojidan zarra yomonlik ko'rmagan, shu bois uchun u qayoqqa yursa, shu yoqqa borishga hozir turar edi. (Abdulla Qodiriy) 2. Yozi bilan tinimsiz mehnat qildik, shu bois mo'l hosil oldik. (*Otimjon Xoldor*) 3. Tuzimlar o'zgarsa ham, son o'zgarmas ekan, Shul boisdan Payg'ambar Ummat yig'inganlar; Allohdan boshqasiga sig'inmagan deganlar. (*A. Oripov*) 4. Kamtarin bo'l, hatto bir qadam O'tma g'urur ostonasidan, Farzani shuning-chun inson O'par doim peshonasidan. (*E. Vohidov*) 5. O'zimiz juda cho'llab kelgan edik, shuning uchun kechirasiz. (*Abdulla Qodiriy*)

Qismlari *deb* so'zi yordamida bog'langan qo'shma gap

Bosh gapda ifodalangan mazmunning maqsadini, sababini bildiruvchi ergash gaplar bosh gapga ko'pincha *deb* so'zi yordamida bog'lanadi va ergash gaplarning kesimi III shaxs buyruq mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi. Sunday gaplar tarkibidagi *deb* so'zi *uchun* ko'makchisi bilan ma'nodosh sanaladi, shu bois bir-biri bilan erkin almasha oladi. Ergash gaplar yozuvda bosh gapdan vergul bilan ajratiladi. Chizmasi: ○ → □

1. Gul barglari uchishadi, tushmayin *deb* qo'lingga. (*Hamid Olimjon*) 2. Shu mo'jaz uyimda yonsin *deb* chiroq, Ne aziz zotlarga yondoshdim gohi. (*A. Oripov*) 3. Kamalakdek rango-rang Bo'lsin *deb* san'at, tillar, Asrlarcha qildim jang. (*E. Vohidov*) 4. Sen otash ichida urasan javlon, Dushman qolmasin *deb* sevgan elimda. (*Hamid Olimjon*) 5. Yovlar yakson bo'lsin *deb*, Yigitlar jang boshladi, Yovlar qocha boshladi. (*Hamid G'ulom*)

Qismlari shart mayli qo'shimchasi vositasida bog'langan qo'shma gap

Bosh gapning kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar orqali ifodalangan shart mayli qo'shimchasi ergash gapni bosh gapga bog'laydi ham sanaladi. Shunday ergash gaplar bosh gapdan keladigan mazmunning yuzaga chiqish yoki chiqmaslik holatini bildiradi. Yozuvda ergash gap bosh gapdan vergul bilan ajratiladi. **Chizmasi:** ○ → □

1. Daraxt shoxlari yoz faslida sarg'aysa, kuz erta keladi. 2. Kuchuk kabi mevali daraxtlar ikkinchi bor gullasa, bu kuzning boshidan darakdir. 3. Qaldirg'och pastlab uchsa, yog'ingarchilik bo'ladi. 4. Chinnigul o'zidan yoqimli hid taratsa, tez orada shamol yorilg'ini biladi. 5. Baliq tez-tez suv betiga sapchib chiqsa, yomg'ir yog'adi. 6. Mevali daraxtlar ko'p hosil qilsa, qish qattiq keladi.

Qismlari ko'rsatish olmoshi bilan bog'langan qo'shma gap

Bosh gap tarkibidagi ko'rsatish olmoshi ma'nosini izohlash uchun qo'llangan ergash gaplar bosh gapga **-ki** yuklamasi yordamida bog'lanadi. Bu yuklama bosh gap kesimi tarkibida bo'lgan ergash gap bosh gapdan vergul bilan ajratiladi. Ba'zan bu ko'rsatish qo'llanmasligi ham mumkin, ammo uning o'rni bilinib turadi. **Chizmasi:** □ ← ○

1. Baxtim shuki, seni uchratdim. (Z.Saidnosirova) 2. Shunday bo'lganlar bo'lmoqdaki, aqling bovar qilmaydi. 3. Shunisi quvonarliki, sinfdagi o'quvchilarning hammasi bir-biri bilan juda ahil. 4. Shuni bilingki, hech bir yangilik bexosiyat bo'lmaydi. (Asqad Muxtor) 5. Biz shunday kutubxona bino qilaylikki, butun el qoshida manzur va mo'tabar bo'lsin. (Oybek)

Qismlari nisbiy so'z bilan bog'langan qo'shma gap (havola bo'lakli qo'shma gaplar)

Bilib oling. Ergash gap tarkibida qo'llanuvchi *kim, nima, qancha, qanchalik, qanday, qayer* kabi so'roq olmoshlari va bosh gap tarkibida unga javob bo'lib keluvchi *shu, o'sha, shuncha, shunchalik, shunday* kabi olmoshlar bir-biriga nisbatan qo'llanganligi,

biri ikkinchisini taqozo etganligi uchun nisbiy bo'lgan. Ergash gapning kesimi shart mayli shaklidagi bo'lgan nadi. **Chizmasi:** ○→□

1. Siz Hindistonda neniki ko'rgan bo'lsangiz, olmoshi masini jam etib, bir kitob yozmog'ingiz darkor. (*A Qapri*) landarov yugurdagini «Eshon hoy!» deb chaqirgan qanchalik xursand bo'lgan bo'lsa, hujrani ko'rib shunchalik tirriq bo'ldi. (*Abdulla Qahhor*) 3. Kimning ko'ngi to'g'ri bo'lsa, uning o'zi ham to'g'ri bo'ladi. (*Maqol*) 4. Kimki o'z ishidan quvonsa, yomon ishidan xafa bo'lsa, demak u mo'mindir. (*Hadis*) 5. Bu Vatanni jon bilan saqlashga hozir o'l, Kimki qasd etsa anga kiysin pushaymon bo'ladi. (*Cho'lpon*)

ERGASH GAPLI QO'SHMA GAPLARNING SODDA GAP BILAN MA'NODOSHLIGI

Tarkibida ko'rsatish olmoshi mavjud bo'lgan ergash qo'shma gaplar tegishli sodda gaplar bilan ma'nodosh bo'lgan. Ergash gapni bosh gap tarkibida tegishli ko'rsatish olmoshi bilan ifodalangan gap bo'lagi o'rniga qo'yish orqali sodda gapga aylantirish mumkin. Masalan: 1. *Kim ko'p o'qisa, u ko'p biladi* – *Kim o'qigan ko'p biladi*. 2. *Shuni bilingki, kengga keng, torga tor* – *Dunyoning kengga keng, torga torligini bilib oling*.

Jadvalda ergash gapli qo'shma gapning sodda gapga aylantirilishiga misollar beramiz:

No	Ergash gapli qo'shma gap	Sodda gapga aylangan ko'rinishi	Qo'shma gapning turi
1	Kim birovga chuqur qazisa, unga o'zi yiqiladi.	Birovga chuqur qaziganning o'zi unga yiqiladi.	Ega ergash gapli qo'shma gap
2	Bizda odat shundayki, uyga kelgan mehmonga ham ko'sak chuvtamiz.	Uyga kelgan mehmonga ham ko'sak chuvtamiz.	Kesim ergash gapli qo'shma gap
3	Men shundan qo'rqamanki, oramizda ham ikkilanuvchilar bor.	Men oramizda ikkilanuvchilar borligidan qo'rqaman.	To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap

	Hayot tug'ildi, yashay	Sensiz yashay olmaydigan hayot tug'ildi.	Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gap
	Qincha, pilik, kivilab yo-	U kuchanib qattiq puflagan sari qattiq yonardi.	O'lchov-daraja ergash gapli qo'shma gap
	Havoni isitsa, qalbni isitadi.	Do'stlik qalbni, quyosh havoni isitadi.	Chog'ishtirish-o'xshatish ergash gapli qo'shma gap
	Cho'zishning yo'q, sababki tayyor.	Odamlar tayyor bo'lgani uchun gapni cho'zishning hojati yo'q.	Chog'ishtirish-o'xshatish ergash gapli qo'shma gap
	lovullating, toki kalamom kuydirsin, qilsin dushmani-hizni.	Dushmanimizni kul qilish, kuydirish maqsadida o'zni lovullating.	Maqsad ergash gapli qo'shma gap
	Xolmurod ochiq turgan maktab eshigini berkitishga borsa, ichkaridan ovozlar eshitila boshladi.	Xolmurod ochiq turgan maktab eshigini berkitishga borgan paytda ichkaridan ovozlar eshitila boshladi.	Payt ergash gapli qo'shma gap
10	Gulsum qayerda o'ynasa, Xolmurodning ko'zi ham o'sha yerda.	Xolmurodning ko'zi Gulsum o'ynagan yerda.	O'rin ergash gapli qo'shma gap
11	Ko'zim ilgari ochilgan bo'lsa edi, men o'z yuragimni bo'rilariga yedirar edimmi?	—	Shart ergash gapli qo'shma gap
12	Soqchi haydasa ham, Kurashevich qirg'oqdan nari ketmadi.	Soqchining haydashiga qaramasdan Kurashevich qirg'oqdan nari ketmadi.	To'siqsiz ergash gapli qo'shma gap
13	Yaproqlar shunday tovlanadiki, ko'zingiz qamashadi.	Yaproqlarning tovlanishi oqibatida ko'zingiz qamashadi.	Natija ergash gapli qo'shma gap

Kesim ergash gapli qo'shma gap

Bosh gap tarkibidagi kesim vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gapga kesim ergash gap deyiladi. Kesim ergash gap bosh gapga ko'rsatish olmoshi tarkibidagi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi.

Qolipi $\square \leftarrow \bigcirc$ Orzum shuki. barcha bolajonlar baxtli bo'lishsin
shuki,

1. Endi sizlarga muborak topshiriq shuki, har biringiz alohida-alohida ketasiz. (*M.Mansurov*) 2. Toleym shulki, jahonda bir guliston tanladim. (*Hamid Olimjon*) 3. Muhammad Yusuf ijodining o'ziga xos xususiyati shundaki, u juda oson o'qiladi, sodda, xalqchil. (*O.Sharafuddinov*) 4. Buning natijasi shu bo'ldiki, To'laganning qanshariga musht tushdi. (*Abdulla Qahhor*) 5. Keragi shuki, ana shu miqqiyni ham boqish kerak. (*G'afur G'ulom*) 6. Qiziq shundaki, shu ko'rinishiga ovozi muloyim edi. (*F.Musajonov*)

Ega ergash gapli qo'shma gap

Bosh gap tarkibida ega vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gapga ega ergash gap deyiladi. Shunday ergash gap bosh gapga nisbiy so'zlar (*kim* – *o'sha*, *qayer* – *o'sha yer* kabi) yoki bosh gap kesimi tarkibidagi qo'llaniluvchi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi.

Gap qismlari nisbiy so'zlar yordamida bog'langanda ergash gap kesimi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi va ergash gap bosh gapdan oldin keladi. Gap qismlari *-ki* yordamida bog'langanda esa ega ergash gap bosh gapdan keyin keladi.

Ba'zan bosh gapning egasi vazifasidagi ko'rsatish olmoshi qo'llanmasligi mumkin, ammo uning o'рни bilinib turadi.

1. Kim $\bigcirc \longrightarrow \square$ Kim aqli bo'lsa, jahlini oshkor etmaydi
sa, u o'sha

2. Shunisi

Shu narsa $\square \longrightarrow \bigcirc$ Shunisi ajablanarliki, u hamma topshiriqlarni

ki,

muddatidan oldin topshirdi.

Shu narsa qiziqki, uyquda ham miya o'z faoliyatini to'xtatmaydi. («*Fan va turmush*») 2. Kim izlansa, u, albatta, maqsadiga erishadi. 3. Kimki rostgo'y, samimiy bo'lsa, u el o'rtasida qadr topadi. («*Tafakkur gulshani*») 4. Ko'ziga nima ko'rinsa, shu uni qiziqтира boshladi. (*Oybek*) 5. Kim erta bahordan dalaga chiqib peshona tori to'ksa, u kuzda mehnatining rohatini ko'radi.

Hol ergash gapli qo'shma gap

Bosh gap tarkibida hol vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi yoki gap orqali ifodalangan mazmunning sababi, maqsadi, sharti, payti, holati, miqdor-darajasi kabilarni bildirgan ergash gaplarga hol ergash gap deyiladi.

Hol ergash gaplar bosh gapga nisbiy so'zlar, shart mayli shakllari; sabab, maqsad, shart bog'lovchilari; *deb* so'zi yordamida bog'lanadi.

Hol ergash gaplar holning ma'no turlariga muvofiq o'z ichida payt, o'rin, sabab, maqsad, shart, miqdor-daraja ergash gaplarining bir necha turlarga bo'linadi. 1. *Oqsoqol qayerda bo'lsa, o'sha joyda ish bir tartibda borardi.* (O'.Hosh.) 2. *Dutor chalib o'tirgum, tori uzilib ketdi.* (Qo'shiq) 3. *Oyna opa xatni oxirigacha o'qiy olmadi, chunki hovlining eshigini kimdir taqillata boshladi.* (Sh. Xolm.) 4. *Sizni qo'rqib ketmasin deb, kechqurun bezovta qilmasdlik.* (Naz.Saf.) 5. *Boshingga tashvish tushmasa, qaytib kelmasdlik.* (S.Ahm.) 6. *Hali Onaxonning bilmaganlari shu qadar ko'p ediki, so'rab oxiriga yetolmasday ko'rindi.* (As.Mux.)

1. ○ → □ Biz baxtlimiz, chunki oiladek muqaddas qo'rg'oni-miz bor.

, chunki

2. Agar ○ → □ Agar astoydil istasak, barchasi amalga oshadi.

-sa,

3. ○ → □ Sizni uchratayin deb, bugun keldim.
deb,

To'ldiruvchi ergash gapli qo'shma gap

Bosh gap tarkibida to'ldiruvchi vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gaplarga to'ldiruvchi ergash gaplar deyiladi. To'ldiruvchi ergash gaplar bosh gapga nisbiy so'zlar yoki bosh gap kesimi tarkibida qo'llaniluvchi *-ki* yordamasi yordamida bog'lanadi.

Gap qismlari nisbiy so'zlar yordamida bog'langanda gap kabi shart mayli shaklidagi fe'llar bilan ifodalanadi, to'ldiruvchi ergash gap bosh gapdan oldin keladi.

Gap qismlari *-ki* yordamida bog'langanda esa to'ldiruvchi ergash gap bosh gapdan keyin keladi.

Ba'zan bosh gapning to'ldiruvchisi vazifasidagi ko'rsatish olmoshi qo'llanmasligi mumkin, ammo uning o'rni bilinib turadi (Shuni) Bildimki, gunohkor hech kim.

1. Kim ○ → ○
sa, unga (undan)

Kim elim deb yashasa, unga doim omad yor.

2. Shuni □ → ○
-ki,

Men shuni bildimki, ona eng yaqin do'st va sirdosh.

Aniqlovchi ergash gapli qo'shma gaplar

Bosh gap tarkibida aniqlovchi vazifasida qo'llangan ko'rsatish olmoshining ma'nosini izohlab keluvchi ergash gapga aniqlovchi ergash gap deyiladi. Aniqlovchi ergash gaplar bosh gapga nisbiy so'zlar yoki bosh gap kesimi tarkibida qo'llanuvchi *-ki* yuklamasi yordamida bog'lanadi. Birinchi holatda ergash gap bosh gapdan oldin, ikkinchi holatda keyin keladi.

Ba'zan bosh gapning aniqlovchisi vazifasida kelgan *shunday, shuni* qabi so'zlar qo'llanmasligi mumkin, ammo uning o'rni bilinib turadi.

1. Kim ○ → □
-sa, o'shaning

Kim sabr qilsa, o'sha insonning kamoloti yuksak bo'ladi.

2. Shunday
ki,

Shunday yurakk*ki* bu, hech narsaga bo'y egmas.

Qo'shma gapning uslubiy xususiyatlari:

1) bog'langan qo'shma gap tarkibida biriktiruv va zidlov bog'lovchilari o'rnida **-u, -yu, -da** yuklamalari ma'nodosh qo'llanilishi mumkin: **Havo bulutlandi va yomg'ir yog'a boshladi. Havo bulutlandi-yu, yomg'ir yog'a boshladi;**

2) ega, kesim, to'ldiruvchi, aniqllovchi ergash gapli qo'shma gap sodda gapga sinonim bo'ladi: **Shunisi aniqki, biz bugun yo'lga chiqa olmaymiz – Bizning bugun yo'lga chiqa olmas-
tug'imiz aniq;**

3) sabab, maqsad, o'xshatish ergash gapning kesimi sifatlovchi, harakat nomi, ot bilan ifodalansa, sodda gapga sinonim bo'ladi: **Tog' etagi juda go'zal edi, go'yo chiroyli gilam to'shalganday – Chiroyli gilam to'shalganday tog' etagi juda go'zal edi;**

4) payt, sabab, shart, to'siqsiz, natija, ravish ergash gaplar o'z ichida ma'nodoshi bilan almashishi mumkin: **U kelsa, hamma kutib bo'libdi;**

5) bog'lovchisiz qo'shma gap bog'langan va ergashgan qo'shma gaplarga ma'nodosh bo'ladi: **Qor yog'di – don yog'di (Qor yog'sa, don yog'adi. Qor yog'di-yu, don yog'di).**

Mustahkamlash uchun savollar

1. Ergash gapli qo'shma gap nima? 2. Qanday gap bosh gap hisoblanadi? 3. Qanday gap ergash gap deyiladi? 4. Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalar qaysilar? 5. Bosh gap tomonidan turuvchi vositalar qaysilar? 6. Ergash gap tomonida turuvchi vositalar qaysilar? 7. Ergash gapni ajratish qaysi jihati bilan gap bo'lagini ajratishga o'xshaydi? 8. Ega ergash gap haqida gapirg. 5. Kesim ergash gap haqida gapirg. 6. To'ldiruvchi ergash gap haqida gapirg. 7. Aniqllovchi ergash gap haqida gapirg. 8. Hol ergash gap haqida gapirg. 9. Hol ergash gap va uning turlari haqida gapirg. 10. Qo'shma gapni sodda gapga aylantirish asosida ergash gapni aniqlash usuli qanday?

Topshiriqlar

Sherxonning Agradagi xufiyalari masjidi jomeda Said Xalil bilan aloqa o'rnatib, Bahlulni qanday daf qilishning rejasini tuzdilar. Bahlul ham, asli, hindistonlik afg'onlardan, Sherxon uni taniydi. Lekin Bahlul afg'on ulusini atrofiga to'playotgan Sherxonga yubosmasdan, Humoyunga sodiq xizmat qilib yuribdi. Buning uchun Sherxon uni tuhmatga qoldirib yo'q qilmoqchi bo'ldi. Sherxon yuborgan maxfiy odam Amir Bahlulning nomiga yozilgan maktub keltirgan edi. Sherxon o'z qo'li bilan imzo chekkan va muhram bosgan bu maktubda Amir Bahlulga o'tgan oyda Ganga bo'yiga yuborgan qurol-yarog'lari uchun minnatdorchilik bildirilgan, jumladan ko'p yigitlar Humoyundan aynab, Sherxonga kelib qo'shilayotganini aytilgan, shuning uchun sovut-qalqonlardan va qurol-yarog'lardan iloji boricha mo'l yuborilishi iltimos qilingan edi. Sherxonning maktubi ishonarli bo'lishi uchun uni oddiy harflar bilan emmagan, ilmi siyohdan xabardor odamlargina tushunadigan maxfiy belgilar bilan bitishgan edi. Farangistonda bunday o'ta nozik ishlar ni ko'p qilib tajriba orttirgan Alvaro Pakavira Sherxon maktubini Amir Bahlulning ishongan mulozimlaridan birining cho'ntagiga yashiriqcha soldiradi. Kechasi bu mulozim Amir Bahlul huzuriga tungi soqchilikka ketayotgan paytda Said Xalilning odamlari uni Hindolga tutib beradilar. Ayni vaqtda, Amir Bahlulning ruxsatini bilan sharqqa taxta ortib ketayotgan aravalarga Sherxonning xufiyalari bir talay qilich-qalqon va nayzalarni yashirib qo'yadilar. Haligi mulozim Hindol mirzoga tutib berilgan soatlarda bu aravalalar ham qo'lga tushiriladi. Bahlulga uning mulozimi kechasi o'tirib borayotgan Sherxon maktubi ilmi siyoh yordamida o'qilganidan so'ng Mirzo Hindol taxta tagiga yashirib olib ketilayotgan qurol-yarog'ni ham ko'rdi-yu, asli afg'on bo'lgan Amir Bahlulning xiyonati yo'lga o'tganiga ishonadi. Yarim tunda Mirzo Hindol va Zohidlar o'z navkarlari bilan Amir Bahlul uxlab yotgan hovlisiga bostirib bordilar. Unga Sherxon yozgan maktubni va taxta ortgan aravalarni tagiga yashiringan qurollarni ko'rsatdilar. (O.Y.)

Ergash gapli qo'shma gaplarni topib, tahlil qiling.

Tahlil tartibi:

1. Gapning grammatik asos miqdoriga ko'ra turi: a) sodda gap, b) qo'shma gap.
2. Qo'shma gapning turi.

3. Ergash gap va bosh gap.
4. Qo'shma gapni sodda gapga aylantirish.
5. Ergash gapning turi.
6. Sxemasi.

40-DARS

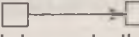
BOG'LOVCHISIZ QO'SHMA GAP.

MURAKKAB QO'SHMA GAP.

MURAKKAB SINTAKTIK BUTUNLIK.

O'ZGANING NUTQI

Bog'lovchisiz qo'shma gap haqida. Tarkibidagi sodda gaplar mazmunan bir-biri bilan bog'liq bo'lib, maxsus bog'lovchi qo'shma gapni yaratmasdan, faqat ohang yordamida bog'langan qo'shma gaplar bog'lovchisiz qo'shma gaplar sanaladi.

Tahlilda bog'lovchisiz qo'shma gaplar bir-biri bilan to'g'ri chiziq bilan bog'langan ikki to'rtburchak orqali ifodalanadi. Bu bog'lovchisiz qo'shma gap qolipi sanaladi.

Bog'lovchisiz qo'shma gap qismlarini yozuvda ajratish uchun vergul, tire, ikki nuqta, nuqtali vergul kabi tinish belgilari ishlatiladi.

Kech kirdi, tevarak-atrofga qorong'ilik tusha boshladi. Bu qo'shma gapdagi sodda gaplar o'zaro faqat ohang yordamida bog'langan.

Bog'lovchisiz qo'shma gapning quyidagi turlari mavjud:

1) bog'langan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap: **Tig' yarasi tuzaladi, til yarasi tuzalmaydi.** Bunday gapni bog'lovchi qo'yib bog'lovchisiz gapga aylantirish mumkin: **Tig' yarasi bitar, lekin til yarasi tuzalmaydi;**

2) ergashgan qo'shma gapga sinonim bo'lgan bog'lovchisiz qo'shma gap: **Qor yog'di – don yog'di.** Bunday gapni ergashgan qo'shma gapga aylantirish mumkin: **Qor yog'di, qo'yoki don yog'di** (o'xshatish);

3) bog'langan qo'shma gapga ham, ergash gapli qo'shma gapga ham sinonim bo'lmagan bog'lovchisiz qo'shma gap: **Xushxabar olib keldim: garnizon yanchildi.** Bunday gapni bog'lovchi vosita yordamida boshqa tur ergash gapga aylantirib bo'lmaydi.

Bog'lovchisiz qo'shma gapda tinish belgilari. Bog'lovchisiz qo'shma gapda ohang muhim rol o'naydi. Shuning uchun tinish belgilarining ahamiyati katta:

1) agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismi bir paytda yoki ketma-ket yuz bergan voqea-hodisani ifodalasa, vergul qo'yiladi: **Arava g'ijirlab borar, aravakash esa xirgoyisini bir zum ham to'xtatmas edi;**

2) agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismi mazmunan bir-biridan ancha uzoq bo'lsa, nuqtali vergul qo'yiladi: **Yomg'ir chelakdan quyganday sharillab yog'ardi; uning xayoli uzoq, yoshlik paytlarida kezmoqda;**

3) bog'lovchisiz qo'shma gapning ikkinchi qismi birinchi qismining sababini bildirsa, izohlasa, to'ldirsa, ular orasiga ikki nuqta qo'yiladi: **Gap shu: ertaga men bilan yo'lga chiqasiz;**

4) agar bog'lovchisiz qo'shma gap qismi o'zaro ziddlik yoki o'xshashlik, shart munosabatiga kirishgan bo'lsa, tire qo'yiladi: **Qor yog'di – don yog'di. Yoshim yetmish ikkida – o'zim yigirma yetmish.**

MURAKKAB QO'SHMA GAP HAQIDA MA'LUMOT

Murakkab qo'shma gap. Nutqda ikkitadan ortiq sodda gapning bog'lanishidan tuzilgan qo'shma gap ham mavjud. Maktab darsligida uch va undan ortiq sodda gapning birikishidan tarkib topgan gap **murakkab qo'shma gap** deyiladi. Ayrim darsliklarda uning quyidagi turlari ajratiladi:

Murakkab qo'shma gaplar to'rt guruhga bo'linadi:

- 1) bir necha ergash gapli murakkab qo'shma gaplar;
- 2) bir necha bosh gapli murakkab qo'shma gaplar;
- 3) aralash murakkab qo'shma gaplar;
- 4) qismlari uyushgan murakkab qo'shma gaplar.

Bir necha ergash gapli qo'shma gap. Birdan ortiq ergash gap bir bosh gapga tobelanib kelsa, **bir necha ergash gapli qo'shma gap** deyiladi. Bunday gap tarkibidagi ergash gap bosh gapdan, shuningdek, bir-biridan vergul bilan ajratiladi: **Tomonlari qizaliga kirsam, chiroq o'chib, parda proyektor nurida portlay turardi.**

Bu gapdagi ergash gap bosh gapga quyidagicha bog'lanadi:

1) to'g'ridan to'g'ri tobelanish (birgalik ergashish). Bunday ergash gapning har biri to'g'ridan to'g'ri bosh gapga bog'lanadi. Bunday gapdagi ergash gap: a) bir xil ergash gap (uyushgan) bo'ladi: **Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, paxta ham**

ko'payadi; b) har xil ergash gap (uyushmagan) bo'ladi: **Bordi-yu rost bo'lsa, hammasi emas, yarmi rost bo'lsa ham, juda xunuk gap-ku!** Bunda oradagi biror ergash gap tushirib qoldirilsa ham, gap qurilishi va mazmuni buzilmaydi: **Mana bu kanal bitsa, yangi yer ochilsa, paxta ham ko'payadi – Mana bu kanal bitgan, paxta ham ko'payadi;**

2) **ketma-ket ergashishda** har bir ergash gap to'g'ridan to'g'ri bosh gapga bog'lanmasdan, biri ikkinchisiga, ikkinchisi keyingisiga va oxirigisi bosh gapga bog'lanadi. Bunday gap tarkibida turli xil ergash gaplar qatnashadi: **Agar siniq shisha bo'lsa ham, bironing mulki bo'lsa, xiyonat qilma.** Bunda oradagi ergash gap tushirilsa, gap qurilishi va mazmuni buziladi: **Agar siniq shisha bo'lsa ham, bironing mulki bo'lsa, xiyonat qilma – Agar siniq shisha bo'lsa ham, xiyonat qilma** kabi.

Bir necha bosh gapli murakkab qo'shma gaplar. Tarkibida biki va undan ortiq bosh gap mavjud bo'lgan qo'shma gaplar bir necha bosh gapli murakkab qo'shma gap hisoblanadi.

1. G'anim kelsa, xonumoni kul bo'lur, o'z yurtida pachaqlash ma'qul bo'lur. (*G'afur G'ulom*) 2. Boshimda o'ynar qamchilar, qon qonlarimdan tomchilar, Bir benavo gul yanchilar, ozodkorim kelmana. (*Komil Yashin*) 3. Qo'shnilaring ko'nsa, hammalaring yerlaringni qo'shib yaxlit qilinglar, bir kunda haydatib beraman. (*Abdulla Qahhor*) 4. Bu gap kutilmagan bo'lsa ham, Mirhamidxo'ja-ning yoshiga munosib ravishda tarang va tiniq qizil yuzi oqarishdi, qiz oralagan cho'qqi soqoli xiyol titradi. (*A.Qah.*)

Aralash murakkab qo'shma gap. Tarkibidagi gap ergashish yo'li bilan ham, tenglanish yo'li bilan ham bog'langan bo'lsa, aralash turdagi qo'shma gap deyiladi. Bunday qo'shma gap uchdan uchliq sodda gapdan ham tashkil topadi: **Eshik ochildi, shuning uchun hamma qayrilib qaradi, lekin hech kim kirmadi; sovuq ovo xonani qopladi.**

Qismlari uyushgan murakkab qo'shma gap. Bir turdagi uchdan uchdan ortiq gaplardan tashkil topgan gaplar qismlari uyushgan murakkab qo'shma gaplar deyiladi.

*Avliyolar bosgan tuproq aziz derlar,
Qat-qatidan chiqaverar ekan sirlar,
Har tuproqdan har kun o'tmas, axir, pirlar,
Ko'kragimni hayrat tiklar, Temur bobo. (Zam. Ro'z.)*

Murakkab sintaktik butunlik. Fikrni ifodalashning yana shunday turi borki, unda sodda gap bir-biriga grammatik jihatdan bog'lanmasdan, nisbatan mustaqil, lekin bir mavzu atrofida bir-lashgan bo'ladi: **Men ko'chada do'stimni uchratib qoldim. Bu u bilan birga dars tayyorlashga kelishib oldik. Do'stim ham matematika va ona tilidan sal qiynaladi.** Bir abzas (xatboshi) tarkibidagi mustaqil gaplar murakkab sintaktik butunlikni tashkil etadi.

O'zganing nutqini ifodalash usuli. Muallif o'z nutqida boshqa kishi ifodalagan fikrdan ham foydalanishi mumkin. Bunday fikr ko'chirma gap, o'zlashtirma gap, dialog shaklida beriladi.

Ko'chirma gapli qo'shma gap. So'zlovchi ba'zan o'z nutqida bironing gapini aynan keltiradi. Bironing aynan keltirilgan gapi ko'chirma gap, so'zlovchining gapi esa muallif gapi deyiladi. Muallif gapi va ko'chirma gapdan tashkil topgan qo'shma gapga ko'chirma gapli qo'shma gap deyiladi.

Ikkalasi birgalikda **ko'chirma gapli qo'shma gapni** hosil qiladi. Muallif gapining kesimi **dedi, deb so'radi, deb javob berdi, gapirdi, so'zladi, aytdi** kabi fe'llar bilan ifodalanadi. Ko'chirma gap so'zlashuv va badiiy uslubda ko'p ishlatiladi. Ko'chirilgan gap muallif gapidan avval, keyin, uning ichida yoki ikki tomonida berilishi mumkin:

1. «Mehnat ishtaha ochar», – deydi bobom. 2. Cho'pon so'radik: «Bu qo'ylar kimning qo'yi?» 3. «Men, – dedi u ertaga kelaman». 4. Bosh injener bosiqlik bilan: – Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, – dedi. Ko'chirma gapli qo'shma gap sodda gapga aylantirilsa, ko'chirma gap to'ldiruvchiga aynaladi: 1. «Mehnat ishtaha ochar», – deydi bobom (qo'shma gap). Bobom mehnat ishtaha ochishini aytdi (sodda gap). 2. Bosh injener bosiqlik bilan: – Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'q, – dedi (qo'shma gap). Bosh injener bosiqlik bilan: – Bu gapga Xudoyqulovning aloqasi yo'qligini aytdi (sodda gap).

Ko'chirma gapda tinish belgilari. Ko'chirilgan gap qo'ng'ir ichiga olinadi, badiiy asarda esa tire bilan ajratib beriladi.

Ularning umumiy ko'rinishi quyidagicha:

- 1) M: «K». M: «K?» M: «K!»
- 2) M: «K», – M. M: «K?» – M. M: «K!» – M.
- 3) «K», – M. «K?» – M. «K!» – M.
- 4) «K, – M, – K».

Ko'chirma gapda ko'chirilgan gapning o'rniga qarab tinish belgilarining ishlatilishi turlicha:

1) ko'chirilgan gap darak gap bo'lib, muallif gapidan oldin kelsa, undan keyin vergul va tire qo'yiladi: **«Yuring, men o'sha lomonga boraman», – dedi Komila** (badiiy asarlarda birinchi qo'shtirnoq o'rnida tire ishlatiladi, yopilgan qo'shtirnoq bo'lmaydi). So'roq va undov belgisi qo'shtirnoq ichida qoladi;

a) ko'chirilgan gap muallif gapidan keyin kelsa, muallif gapidan keyin ikki nuqta qo'yiladi: **Ma'ruzachi bunday dedi: «O'sib bo'layotgan avlodga kitob xuddi maktab kabi kerak»;**

b) muallif gapi ko'chirilgan gap ichida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

– ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismida hech qanday tinish belgisi bo'lmasa yoki vergul yoxud ikki nuqta bo'lsa, bu belgi tushib, muallif gapi har ikki tomondan vergul va tire bilan ajratiladi: **«Uning qishlog'imizda, – dedi Fazliddin, – kishi zerikmaydi»;**

– ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng nuqta qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan oldin vergul va tire, muallif gapidan so'ng esa nuqta qo'yiladi: **«Havo bulut, paxta ochiq qolmasin, – dedi brigadir. – Har qaysi zvenodan bittadan o'lim chaqiring, paxtani saroyga tashib kiritсинlar»;**

– ko'chirilgan gapning uzilib qolgan qismidan so'ng so'roq yoki undov belgisi qo'yish lozim bo'lsa, muallif gapidan avval o'sha belgi va tire qo'yiladi, muallif gapidan so'ng nuqta va tire qo'yilib, ko'chirma gapning davomi bosh harf bilan boshlanadi: **«Bu qaysi qizga xo'jaligining mashinasi? – qorachagina bir qiz so'radi. Meni ham olib ketsangiz»;**

– ko'chirilgan gap muallif gapining o'rtasida kelsa, tinish belgilari quyidagicha qo'yiladi:

1) muallif gapining uzilib qolgan qismi oxiriga ikki nuqta qo'yilib, ko'chirilgan gap qo'shtirnoq ichiga olinadi; ko'chirilgan gapdan keyin vergul va tire qo'yilib, muallif gapining davomi yoziladi: **Sao'lat: «Biz ham astoydil mehnat qildik», – dedi.**

2) ko'chirilgan gap so'roq yoki his-hayajon gap bo'lsa, uning davomi qo'shtirnoq ichida bo'ladi: **O'qituvchimiz: «Sen qaysi baliq baliqlarni o'qib chiqqansan?» – deb so'radilar;**

3) ko'chirma gap dialog tarzida ifodalanganda yozma nutqda har bir luqmadan avval tire qo'yiladi. Bu luqmada muallif gapi boshlanadi: **– Shaharda qarindoshingiz bormi? – Yo'q.**

KO'CHIRMA GAPNI O'ZLASHTIRMA GAPGA AYLANTIRISH

O'zlashtirma gap. O'zganing shakli o'zgartirilib, mazmuni ifodalangan gapi **o'zlashtirma gap** deyiladi. O'zlashtirma gap ko'chirma gapga aylantirilishi mumkin: **Qurbon ota ertaga kelishini aytdi** (o'zlashtirma gap) – **Qurbon ota dedi: «Men ertaga kelaman»** (ko'chirma gap).

1. So'roq, buyruq mazmunini ifodalagan ko'chirma gap o'zlashtirma gapga aylantirilganda darak gap shaklida bayon qilinadi.

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
– Bu qanday bino, nimaga mo'ljallaysiz? – dedi O'ktam.	O'ktam bu qanday bino ekanligini, uning nimaga mo'ljallanishini so'radi.

2. O'zlashtirma gapda ko'chirma gapdagi kirish so'z tugatib qoladi, undalma vositali to'ldiruvchiga aylantiriladi, I, II shaxslar ko'rsatuvchi so'z III shaxsga aylantiriladi:

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
– Xo'sh, Kanizakxon, qanday yangiliklar bor? – so'radi O'ktam. 2. – Men ketdim, – dedi ukasi.	1. O'ktam Kanizakxondan qanday yangiliklar borligini so'radi. 2. Ukasi o'zining ketayotganini aytdi.

3. Darak gap shaklidagi ko'chirma gap kesimi tushug'unchilik sifatidagi sifatdosh yoki harakat nomi bilan ifodalangan to'ldiruvchiga, egasi qaratuvchi aniqlovchiga aylantiriladi.

Ko'chirma gap	O'zlashtirma gap
«Yoshlarimiz istiqboli porloq», – dedi o'qituvchimiz.	O'qituvchimiz yoshlarimizning bolining porloqligini aytdi.

O'zlashtirma gapning kesimi **aytmoq, gapirmoq, buyurmoq, so'ramoq, undamoq (demoq)** fe'lidan tashqari so'z bilan bayonlanadi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Bog'lovchisiz qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
2. Bog'lovchisiz qo'shma gapning turlari haqida gapiring va misollar keltiring.
3. Bog'lovchisiz qo'shma gapda tinish belgilari haqida gapiring va misollar keltiring.
4. Murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
5. Bog'lanish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
6. Ergashish yo'li bilan tuzilgan murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
7. Bog'lovchisiz tuzilgan murakkab qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
8. Aralash tarkibli qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
9. Bir necha ergash gapli qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
10. Birgalik ergashishli qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
11. Ketma-ket ergashishli qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
12. Aralash turdagi qo'shma gap haqida gapiring va misollar keltiring.
13. Ko'chirma gapli qo'shma gap deb nimaga aytiladi?
14. Muallif gapi nima va qanday joylashadi?
15. Ko'chirma gap nima va qanday joylashadi?
16. Ko'chirma gapda tinish belgilari qanday ishlatiladi?
17. O'zlashtirma gap nima?
18. O'zlashtirma gap kesimida ishlatilgan fe'llar qaysilar?
19. Ko'chirma gapli qo'shma gap sodda qanday qanday aylantiriladi?

Topshiriqlar

Gaplarning tuzilish turlarini aniqlang. Ko'chirma gaplarni o'zlashtirma gapga aylantiring.

«...» yo'li – botiniy dunyo orqali o'tgay. Har birimizning o'zida nafs, obro'parastlik, boshqa o'jar istaklar borki, ular tashqi dushmandan ham xatarliroq bo'lur. Ularni yengish uchun arslonni yengishdan ham kattaroq matonat talab bo'lur. Agar tashqi dushmanni yengsangiz-u, ichingizdagi nafs, shahvat kabi balolarni yengolmasangiz, ular g'olib kelib, sizni yomon ishlarni qildirsa, narigi katta g'alabangiz tatimagay. Agar siz o'zingiz yengilib, ta'bingiz kir bo'lib yurganingiz yo'li bo'lsa, mag'lubiyat emasmi?

«...» ota Akbarning vujudini karaxt qilib turgan sovuq muzni eritib, haroratli nafasi bilan eritayotganday bo'ldi. Akbar shu vaqtda qilinib yanada vaqinroq tutasai...

– Rost! – dedi. – Tashqi zafarlarim ichidan kutilmagan dilsiyohliklar chiqib kelmoqda, men ularga qarshi chora topolmay lo!men!

Salim ota Akbarning ochiqroq so'zlashini kutib, yuziga tikilgan cha jim turdi. Lekin Akbar oxiri haramga borib taqaladigan o'tinchigal dilsiyohliklar haqida qanday so'z ochishni bilmay bir lahza sukut qildi. Uning hind ulusi bilan yangicha siyosat yurgizayotgani faqat davlat ishiga emas, shaxsiy hayotiga ham kutilmagan o'zgarishlar olib kirmoqda edi. Chitorning olinishida Akbarning o'zi jasorat ko'rsatgani, Jaymal bilan Pattaning qahramonligiga tan berib, ularga Agrada haykal qo'ydirgani, saroyda Bhagvan Das, Todar Mal kabi hindlarga yuksak lavozimlar bergani, Jodha Bay uchun qal'a ichida maxsus ibodatxona qurdirgani butun mamlakatda ovoza bo'lgan, hali markaziy davlatga bo'ysundirgan rajput rojalarining unga munosabati o'zgara boshlagan o'tinchigal Chitordagi jang Akbarning boshqa rajput qo'rg'onlarini olishga ham kuchi yetishini ko'rsatdi. Behuda qon to'kilmasin uchun Akbar goh Bhagvan Dasni, goh Man Sinxni dushmanlik ruhida yuborgan rajput qo'rg'onlariga elchi qilib yuborar edi. Bundi viloyatida eng mustahkam qo'rg'on – Rantxambxor qamal qilingan paytida esa Akbarning o'zi navkar kiyimini kiyib, elchi Man Sinxning yuborilishida oq bayroq ko'targancha qal'aga kirdi. Qal'a himoyachilari boshlig'i Surjan Rao avval Akbarni tanimadi. Man Sinxni jori

– Senlar rajput g'ururini yerga bukdilaring, Jaypurni urush topshirdilaring, musulmlar qancha kamsitsalar ham, bo'yin turishlaring uyat emasmi? – dedi.

– Biz qaysi kamsitishlarga bo'yin egibmiz, maxaroja? – so'radi Man Sinx.

– Jizya solig'i olish kamsitish emasmi? Rajput sarkardalari qonunomga qurol taqib kirishi mumkin emas. Demak, podsho ishonmaydi. Bu kamsitish emasmi? Rajput qizlari saroyga kishitilish tarzida yuborilishi kerak. Podsho uni qonuniy qilib nikohiga olib oling! sa! Faqat vaqtinchalik joriya... Kamsitish bundan ortiq bo'lmaydi.

Akbar mag'rur el bo'lgan rajputlarning bu gina-kudura navkar kiyimida turib o'z qulog'i bilan eshitgandan so'ng

– Maxaroja, – dedi Surjonga, – siz haqsiz, bu kamsitishlarga qarshi taraf etilmog'i kerak. Shu shart bilan sulh tuzishga rozim.

Surjon Raoning atrofidagi mulozimlardan biri Dehlida Akbar ko'rgan ekan, uni tanib qolib:

– Maxaroja, bu so'zlarni sizga Akbarning o'zi aytmoqda! – dedi.

Elchi Man Sinx ham oq bayroq ko'tarib kirgan navkarning Akbar ekanini endi aytdi. Surjon Raoning odamlaridan biri:

– Darhol tutmoq kerak, g'alaba bizniki bo'lg'ay!– dedi.

Ammo Akbar Surjon Raoga qarab:

– Men sizning mard, olijanob sarkarda ekanligingizga ishonqim uchun huzuringizga o'zim keldim, – dedi. – Bizda «Elchiga o'lim yo'q» degan maqol bor!

Surjon Rao Akbarning dovyurakligiga tan berdi-yu:

– Rajputlar ham oq bayroq ko'tarib kelgan kishiga tajovuz qilmaydigan mard ulusdir! – dedi.

Shundan keyin Bundi viloyatidagi urush yarashga aylandi. Akbar Surjon Rao qo'ygan shartlarni qabul qildi. «Rajputlar ham tovoniomga qurol taqib kirishi, qal'a darvozasi oldigacha naqora chuldirib borishi, jizya solig'ini to'lamasligi, otlariga podshoning tamg'asini bosmasligi (kuydirib bosiladigan temir tamg'adan otlarining sag'risida yomon dog' qolar edi) mumkin» degan yangi qonun joriy etildi.

41-DARS

TINISH BELGILARI

Nuqtaning ishlatilishi. Nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Tinch ohang bilan aytilgan darak, buyruq va undov (his-hayvon) gapdan keyin: **Oltin kuz fasli kirib keldi. Darslarni o'z qo'lida tayyorlab yurgin. Koshki, uning kuchi yetsa.**

2. Birinchi qismida nuqta, ko'p nuqta, undov yoki so'roq belgilangan ko'chirma gap o'rtasida kelgan muallif gapidan keyin: **Men hozir jo'nayman, – dedi u. – Siz esa yarim soatlardan keyin yo'lga chiqing».**

3. Qisqartirilgan ism va familiyaning birinchi harfi yoki qismi bilan keyin: **M.ism. (Mirzakalon Ismoiliiy)**

4. Tanash yoki ayrim fikrning qismini ifodalagan va oy, kun, yil, hafta kundan ajratish uchun qo'llangan raqam yoki harfdan keyin:

2002 kabi.

Eslatma

Qavsga olingan manbadan oldingi gap oxiridagi tinish belgisi o'z o'rnida saqlanadi va qavsdan keyin hech qanday tinish belgisi qo'yilmaydi: **Ketdi.** (A.Qah.) Shuningdek, sarlavhadan keyin (darak gap bo'lsa) nuqta qo'yilmaydi. Lekin sarlavha birdan ortiq mustaqil sodda gapdan tuzilgan bo'lsa, oldingilaridan keyin nuqta qo'yilib, oxirgisidan keyin qo'yilmaydi: **Gap. Sodda gap**

So'roq belgisining ishlatilishi. So'roq belgisi quyidagi holatlarda ishlatiladi:

1. So'roq gapdan keyin: **Ishga tayyormisiz?**
2. So'roq gap birdan ortiq bo'lishi mumkin. Bunda:
 - a) so'roq gap mustaqil bo'lsa, har biridan so'ng so'roq belgisi qo'yiladi: **Qishloq qanday? Og'aynilar yaxshi yurishibdimi?**
 - b) agar so'roq gap mazmunan umumiy bir fikrni ifodalansa va qo'shma gap tarzida bo'lsa, eng so'nggi so'roq gapdan keyin qo'yiladi: – **Kim kelyapti: Sarvimi, Rahbarmi yo akangning lalalarini yetaklab kelyapsanmi?**
3. Gap darak gap bo'lib, undagi biror so'z yoki ibora noaniqlik bo'lsa va gumon ifodalansa, undan keyin so'roq belgisi qo'yiladi: **Bu ishning hammasini yarim soat (?) ichida bajarar ekanmizmi?**

Eslatma

Ba'zan qo'shma gap tarkibidagi sodda gapning oldingi so'roq, qolgani esa uning izohi sifatida kelishi mumkin, bunday holda ular orasiga vergul yoki tire qo'yilishi mumkin, lekin qo'shma gapning qismi vergul yoki tire bilan ajratilishi shart bo'lganligi tufayli so'roq belgisi qo'yilmaydi: **U ertaga keladimi, kelmaydimi, bu men uchun qorong'i.**

Undov belgisining ishlatilishi. Undov belgisi quyidagi holatlarda ishlatiladi:

1. His-hayajon ifodalagan gapdan keyin: **Yoshligimizda ne qadar baxtiyor edik!**
2. Buyurish, tilak, orzu ma'nosini ifodalagan gapdan keyin: **Hoziroq ularni ko'zimdan yo'qot! Qani endi qush kabi on munda parvoz qilsa!**
3. Gap boshida kelib, kuchli his-hayajon ifodalagan undov undov hamda **ha** va **yo'q** so'zlaridan keyin: **Yo'q! Rustam in**

ilay qabihlikka bormaydi hech qachon! Azizlar! Sizni Mustaqillik bayrami bilan tabriklayman! Bunda undovdan oldingi so'z mustaqil gap sifatida qaraladi.

Ko'p nuqtaning ishlatilishi. Ko'p nuqta quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Fikr tugallanmaganda: **Agar hozir gapingizni to'xtatmangiz...**

2. So'zlovchining o'ylashi, mulohaza qilishini ko'rsatadi: **Bugun... bugun oldingizga o'tsam bo'ladimi?**

3. Ba'zan kimningdir savoliga javob bermay, indamay turganini ko'rsatish uchun: **– Mendan rozimassiz, bilaman, kechirmayoliz. – ...**

4. Biror so'z yoki gapning tushirilganini ko'rsatish uchun: **Bugun yettinchi bo'linga kelib, ... fig'oni oshdi.**

Ko'p nuqta, undov va so'roq belgisining birga kelishi. Gap mazmuni mazkur tinish belgilarining birga qo'llanishini taqozo qiladi. Bunda:

1. So'roq mazmunidan his-hayajon kuchliroq bo'lgan gapdan keyin avval undov, keyin so'roq belgisi birikkan holda (!?) qo'yiladi: **Go'zallik olamni qutqarishiga kim ishonmaydi?**

2. Kuchli his-hayajon bilan berilgan savolni ifodalaydigan so'roq gapdan so'ng avval so'roq, keyin undov belgisi birikkan holda qo'yiladi: **– A?! – Xonkeldiyeva turgan yerida surat bo'lib qoldi. – Direktorimiz-a?!**

3. Kuchli his-hayajon ifodalagan va mazmunan tugallanmagan gapdan keyin avval undov, keyin ko'p nuqta birikkan holda (!..) qo'llanadi: **– Nafisa!.. Nafisaoy!..**

4. Mazmunan tugallanmagan so'roq gapdan so'ng avval so'roq, keyin ko'p nuqta birikkan holda (?..) ishlatiladi: **– Nima dedingiz? Bularning hammasi men uchun?..**

Vergulning ishlatilishi. Vergul quyidagi o'rinlarda qo'yiladi:

1. Uyushiq bo'laklar orasida:

1. Bog'lovchisiz birikkan uyushiq bo'laklar orasida: **1. Andijon, Hamangan, Qo'qon, Marg'ilon – O'zbekning chamani, bog'-u bo'stoni.**

2. Takrorlanuvchi bog'lovchi bilan birikkan uyushiq bo'laklar orasida: **U goh kulimsiraydi, goh chuqur o'yga toladi.**

3. Zidlovchi bog'lovchi yordamida birikkan uyushiq bo'laklar orasiga: **Zamiraning baland, ammo mayin ovozi bor edi.**

II. Undalmani gapdan ajratish uchun: **Ertaga, azizim, toqsa jo'naymiz.**

III. Kirish so'zni va tuzilishiga ko'ra murakkab bo'lmagan kirish gapni ajratish uchun: 1. **Xullas, ertaga shu yerda yotiladigan bo'ldi.** 2. **Men sizga aytsam, odamning yomoni bo'lmaydi.**

IV. **Ha** va **yo'q** so'zlarini gap bo'lagidan ajratish uchun: **Ha, lekin gapingiz to'g'ri. Yo'q, ertaga kela olmayman.**

V. Gapning ajratilgan bo'lagini ajratib ko'rsatish uchun: **«Biz 22-guruhda o'quvchi qizlar, Xayriniso ham biz bilan yon ma-yon turib o'qishini istaymiz».**

VI. Bog'lovchisiz bog'langan qo'shma gaplarda: **Eshik ochildi, ichkariga muzday havo yopirilib kirdi.**

VII. **va, ham, hamda, yoki** (yolg'iz kelgan holida)dan boshlangan bog'lovchilar bilan bog'langan qo'shma gaplarda: **Hamma gapladi, lekin u bir chekkada xomush o'tirar edi.**

VIII. Ergash va bosh gapni ajratish uchun: **Hamma yig'ilgan, majlis boshlanadi.**

IX. Muallif gapini ko'chirma gapdan ajratish uchun: – **Bugungi qilgan ezgu ishlarimiz, – dedi ota, – kelajak uchun mustahkam poydevor vazifasini bajaradi.**

Nuqtali vergulning ishlatilishi. Nuqtali vergul quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. O'z ichida vergul bo'lgan yoyiq uyushiq bo'lak orasida:

Mehnat, ijod, odam sharafi;

Dil yorug'i, hayot quvonchi –

Hammasining asli manbai

Sen, Vatanim – tinchlik tayanchi.

2. O'z ichida verguli bo'lgan, mazmunan ma'lum darajada mustaqillikka ega sodda gaplar orasida hamda har xil turdagi gaplarni o'z ichiga olgan qo'shma gapda: **Daraxtlar, butalar shitirladi; kuzning salqin nafasi yuziga urildi.**

3. Qavsli harf yoki raqam bilan tartiblangan gapning oxirlaridan boshqasida: **Qo'shma gap uchga bo'linadi: a) bog'langan qo'shma gap; b) bog'lovchisiz qo'shma gap; c) ergash gapli qo'shma gap.**

Ikki nuqtaning ishlatilishi. Ikki nuqta quyidagi hollarda ishlatiladi:

1. Uyushiq bo'lakdan oldin kelgan umumlashtiruvchi so'zdan so'ng: **Yig'ilishda tajribali ishchilar: Salim aka, Abdukarim aka va Sobirjonlar so'zga chiqishdi.**

Eslatma

*Ba'zan umumlashtiruvchi so'z yashirinishi mumkin, lekin ikki nuqta qo'yilaveradi: **Qilinishi kerak: traktorlar ta'mirdan chiqarilsin, ishchilarga yetarli sharoit yaratilsin.***

2. Quyidagi ma'noni ifodalagan bog'lovchisiz qo'shma gaplar:

a) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning sababini ko'rsatsa: **U ichkariga shoshib kirib ketdi: telefon anjundan beri jiringlayotgan ekan;**

b) bir gap ikkinchi bir gapdan anglashilgan ish-harakatning natijasini ko'rsatsa: **Shamol juda zo'raydi: daraxtlarning anjir-munchasi sinib tushdi;**

c) agar biror gap boshqa bir gapning mazmunini to'ldirsa yoki tahlilasa: **Vazifangiz shu: bironta odam bu xonaga kirmasligi kerak;**

d) ko'chirma gapdan oldin, muallif gapidan so'ng: **U baland ovozda so'radi: – Kim bor?**

Tirening ishlatilishi. Tire quyidagi o'rinlarda qo'llanadi:

1. O't, son, olmosh va harakat nomi bilan ifodalanib, kesim bilan bog'lamasiz birikkan ega va kesim orasiga: **O'zbekistonning poytaxti – Toshkent. Ikki o'n besh – bir o'ttiz. Bularni amalga oshiradigan – siz. O'qish – hayotni uqish.**

2. Uyushiq bo'laklardan so'ng kelgan umumlashtiruvchi bo'zdan oldin: **Akam, opam va singlim – barchasi meni kutib o'tirishgan ekan.**

3. Ajratilgan bo'lak bilan izohlanmish orasida: **Men – Valiyev to'ychi, 1973-yilda Dehqonobodda tug'ilganman.**

4. Kirish gap bilan gap bo'laklari orasiga: **Tunov kungi ovchi uni o'rmonda uchratib qoldim – menga qiziq bir voqeani so'zlab berdi.**

5. Muallif gapi bilan ko'chirma gap orasida: **– Bugun kela-
larmi? – so'radi qizi.**

6. Dialog tipidagi ko'chirma gapda: **– Keldimi? – Keldi.**

7. Kutilmagan voqea-hodisani ifodalagan gapdan oldin: **Ke-
cha sizlarnikiga borgan edim – Asqarjon kelibdi!**

8. Zid ma'noli bog'lovchisiz qo'shma gap orasida: **Jismimiz
yo'qolur – o'chmas nomimiz.**

Qavsning ishlatilishi. Qavs quyidagi hollarda ishlatiladi:

1. Ifodalanayotgan fikrga yoki uning biror bo'lagiga qo'shimcha izoh beruvchi so'z yoki ibora qavsga olinadi: **Karimjon (sin) fimizning a'lochisi) oliy o'quv yurtiga kiribdi.**

Eslatma

Qavsdan oldingi tinish belgisi (vergul, nuqtali vergul, ikki nuqta, tire) qavsdan keyin qo'yiladi: **Chavandoz bu gapni Erto'ygaga aytishni ham, aytmaslikni ham bilmay (aytsa Erto'ygaga xafa bo'ladi, aytmasa bir joydan chatog'i chiqishi mumkin), boshi qotib ... turganda... Gulchehra mojarosi chiqib bo'ladimi?**

2. Kiritma gap yoki dramatik asardagi remarka qavs bilan beriladi: 1. **Ukam (sen uni taniysan) bu yil maktabni bitirdi.**

2. **Aziz Kamol** (xayol og'ushida). **Vatanimizga qarshi ko'tarilgan ruhiy va iqtisodiy hujum shu kunlarda cho'qqilarga chiqdi.**

3. Misol yoki ko'chirmaning manbai: **Eshik qars etib yopildi (O.Yoq.)**

4. Kirish so'z yoki iboraga oid tinish belgisi qavsning olinadi: **To'satdan uning xayoliga akasining bundan ko'proq olti oy oldin... yozgan xati (o'shandan beri undan dom-dargom yo'q!) ... tushdi.**

Qo'shtirnoqning ishlatilishi. Qo'shtirnoq quyidagi holda ishlatiladi:

1. Ko'chirma gapni ajratib ko'rsatish uchun: **«Ertaga ketman», – dedi.**

2. Ko'chma, shartli nom yoki taxallus ma'nosidagi ayrim so'z va so'z birikmalari ham qo'shtirnoqqa olinishi mumkin: **«Tog'li» sotadigan yigit... dovonning naryog'iga o'tib ketgan**

Eslatma

Qo'shtirnoqqa olinishi kerak bo'lgan so'zda turlovchi (masalan, shik) qo'shimcha mavjud bo'lsa, bu qo'shimcha qo'shtirnoqdan keyin qo'yiladi: **Buni ko'rgan Aziz o'zi haydab kelayotgan «GAZ 69»ning yurishini tezlatib, yo'lga chiqdi-da, «dovon» tomonga burildi.**

Eslatma**Tinish belgilari to'g'risida qo'shimcha ma'lumotlar:**

Hozirgi o'zbek adabiy tilida 10 ta tinish belgisi bor.

Nuqta (.) qadimgi arab manbalariga borib taqaladi. XIX asrning 2-yarmidan qo'llanila boshlangan.

Vergul (,) G'arbiy Yevropada XV asrdan ishlatilgan. XX asrdan tilimizda qo'llanila boshlangan.

So'roq (?) belgisi 1885-yildan yozma manbalarda uchraydi, 1900-yildan boshlab ishlatilgan.

Ko'p nuqta (...) XIX asrning 2-yarmidan, 1876-yildan «Turkiston viloyatining gazetisi»da muntazam qo'llanilgan.

Qavs () XIX asrning oxirgi choragidan, dastlab 1873-yili «Turkiston viloyatining gazetisi»da ishlatilgan.

Tire (—)ni amaliyotga rus yozuvchisi N.M.Karamzin XVIII asr kiritgan. XIX asrning 70-yillaridan qo'llanila boshlangan.

Ikki nuqta (:) 1885-yildan qo'llanila boshlangan.

Qo'shtirnoq («»)ni amaliyotga rus olimi prof. A.A.Barsov kiritgan. XIX asrning 80-yillaridan boshlab qo'llanilgan.

Nuqtali vergul (;) 1885-yildan ishlatilgan.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Nuqtaning ishlatilishi haqida gapiring va misollar keltiring.
2. So'roq belgisining ishlatilishi qanday? Misollar keltiring.
3. Undov belgisining ishlatilishi haqida gapiring va misollar keltiring.
4. Ko'p nuqtaning ishlatilishi qanday? Misollar keltiring.
5. Ko'p nuqtaning ishlatilishi haqida gapiring va misollar keltiring.
6. Ko'p nuqta qanday ishlatiladi? Misollar keltiring.
7. Undov va so'roq belgisining kelishi haqida gapiring va misollar keltiring.
8. Vergulning ishlatilishi haqida gapiring va misollar keltiring.
9. Nuqtali vergulning ishlatilishi qanday? Misollar keltiring.
10. Ikki nuqtaning ishlatilishi haqida gapiring va misollar keltiring.
11. Tirening ishlatilishi, kelishi haqida gapiring va misollar keltiring.
12. Qo'shtirnoqning ishlatilishi haqida gapiring va misollar keltiring.

Topshiriqlar

Tinish belgilarini qo'ying va imlo xatolarini tuzating.

1. Madamin bo'yniga qo'yilgan aybnomadan tamom hovuridan
2. P Tur 2 Borishini bo'yniga qo'yaman S Abd 3 Ishchilar ho-

zirdan boshlab tashabbusni qo'lga olishlari kerak Oyb 4 Menga qaysi transheyalarga kirganini va qaysi nuqtalar qo'lga olingunini aytsin I Rah 5 Rais Umrzoq otaga o'xshash obro'li tajribakor paxtakorlarni qo'lga olish niyatida ozmuncha yugurdimi! Sh Rash 6 keksalarning bel bog'lab dalaga chiqishi - boshqalarga o'rnatilgan I Rah 7 Bilib qo'ying Ish og'ir Belni mahkam bog'lamasangiz qiyin bo'ladi O Yoq 8 Stol yoniga kelguncha uning boshi aylanib ketadi S Zun 9 Ilg'orlikdan boshing aylanib ishni bo'shashtirib yubording P Qod 10 kamtarinliging o'zingga bino qo'yishga aylanib ketdi Sh Rash 11 Uning mehnatsiz va ma'nosiz turmushi o'ziga bino qo'yishidan zeb berishidan noz-karashmalaridan yaqqol ko'rinish turadi Sh Rash 12 U o'z kasbiga nihoyatda bino qo'ygan S Ahm 13 Payt qo'ldan boy berildi S Ayn 14 oxiri uning ham ko'ngli tuzildi Ammo sir boy bermay meni yupatishga tirishdi I Rah 15 U mochi qimorga o'zini urdi Hovli-joyini boy berib qaynatasining uyiga ko'chib keldi S Ahm 16 U darmonsizligidan gandaraklab ko'ngli Ko'ngli ozdi Chalqanchasiga yiqildi S Ahm 17 Hasan ovchining ochlikdan ko'ngli ozib ketdi Sh Toshm 18 Sho'rlik bir yerda xudoyga oshi yegan ekan yoqmabdi Ko'ngli ozib mazasi qochaverdi P Tur 19 Betiga suv purkab o'ziga keltirdilar G' G'ul 20 Fajrda sog'lig'ingiz meni tashvishga soladi xolos Hali uncha o'zingiz kelganingiz yo'q M Ism 21 U qattiq xafa bo'ldi O'zini qayga qo'yini bilmadi J Abd 22 Qo'li ishga o'rgangan odamning bekor qo'lishi katta fojia S Ahm 23 Bolalarning shodligiga chek yo'q Ular o'zlarini qayerga qo'yishni bilmay yugurishadi P Tur 24 Elchibek uning tiyran ko'zlarining yiltirashidan jiddiy gapga bel bog'laganini angladi A Mux 25 Ammo siz menga yordamlashing qayorin bo'lmasin qizni topishga bel bog'laylik Oyb

42-DARS NUTQ USLUBLARI

Uslubiyat tilshunoslik fanining bir bo'limi bo'lib, nutq jarayonida til hodisasidan maqsad, sharoit va muhitga mos ravishda foydalanish qonuniyatlari bilan tanishtiradi. Uslubiyatda uslub va uning turlari, til vositasining qo'llanish xususiyatlari, fonetika, morfologiya, frazeologik va grammatik birliklarning uslubiy imkoniyatlari o'rganiladi.

Adabiy tilning ijtimoiy hayotdagi ma'lum bir sohada qo'llanadigan ko'rinishi **adabiy til uslubi** deyiladi.

O'zbek adabiy tilida 5 ta asosiy nutq uslubi bor: so'zlashuv uslubi, badiiy uslub, rasmiy-idoraviy uslub, ommabop uslub, ilmiy uslub. Ayrim darsliklarda so'zlashuv uslubidan boshqa barcha uslublar **kitobiy uslub** degan umumiy nom ostida beriladi.

Barcha uslublarda cheklanmagan tarzda ishlatiladigan so'z va qo'shimchalar uslubiy betaraf deyiladi: **suv, tog', bola, xat.**

So'zlashuv uslubi. Keng qo'llanadigan uslublardan biri — **so'zlashuv** uslubi. So'zlashuv uslubining o'zi ikki turga bo'lina- di: 1) adabiy so'zlashuv uslubi; 2) oddiy so'zlashuv uslubi. **Ma'lum adabiy til me'yorlariga bo'ysungan, tartibga solingan so'zlashuv uslubiga adabiy so'zlashuv uslubi deyiladi.**

Adabiy tilning og'zaki shakli adabiy so'zlashuv uslubi orqali amal qiladi. Radio eshittirishlari, televideniye ko'rsatuvlari shunday uslubda olib boriladi. **Adabiy til me'yorlariga doimo amal qilavermaydigan erkin muloqot shakli oddiy so'zlashuv uslubiga asoslanadi.**

Oddiy so'zlashuv uslubida nutqiy vositalarni tejashga intilish bilan birga bunga teskari bo'lgan nutqiy ortiqchalikka ham yo'l qo'yiladi.

Bu uslubda, odatda, adabiy til me'yoriga rioya qilinmaydi. So'zlashuv uslubidagi gap, asosan, dialogik shaklda bo'ladi. Bunda turli uslubiy bo'yoqli so'zlar, grammatik vositalar qo'llanadi. Shuningdek, tovush tushib qolishi, orttirilishi mumkin: **Obbo, hamma ishni do'ndiribsiz-da. Mazza qildik. Ketaqooo!**

So'zlashuv uslubida gapdagi so'z tartibi ancha erkin. Ko'proq holda gaplar, to'liqsiz gaplar, undalmali gaplardan foydalaniladi. Jargon, argo, vulgar, varvar so'zlar ham ishlatiladi. Ayniqsa, bu nutq madaniyati yuqori bo'lmagan kishilarda uchraydi.

Ilmiy uslub. Fan-texnikaning turli tarmog'iga doir ilmiy asarlar, ma'lumotlar **ilmiy uslubda** yoziladi. Ilmiy uslub ham o'z ichida ikki guruhga bo'linadi: **1) sof ilmiy uslub; 2) ilmiy-ommabop uslub.**

Sof ilmiy uslub muayyan fan sohasidagi kishilarga nisbatangi- ni qo'llaniladi. Shuning uchun bu uslubda fanning ma'lum sohasi- ga doir atamalar keng qo'llaniladi.

Ilmiy-ommabop uslubda esa fan yutuqlarini keng ommaga yet- tirish maqsad qilinadi. Shuning uchun bunday uslub publitsistik uslubga yaqinroq bo'ladi. Ma'lum fan sohasiga doir atamalar

qo'llanilsa ham, lekin bu atamalar xalqqa tushunarli bo'lishi izohlanadi.

Ilmiy uslub aniq ma'lumot asosida chiqarilgan ilmiy (qoida, ta'rif)ga boy bo'lishi bilan boshqa uslublardan farq qiladi. **Yomg'ir – suyuq tomchi holidagi atmosfera yog'ini. Tomchi ning diametri 0,5 – 0,6 mm bo'ladi.**

Ilmiy uslubda har bir fanning o'ziga xos ilmiy atamalaridan foydalaniladi, bu uslubda so'z o'z ma'nosida qo'llanadi, qoida va ta'rifning mazmunini ochishga xizmat qiladigan ajratilgan bo'linmalar, kirish so'zlar, kirish birikmalar, shuningdek, qo'shma

Rasmiy-idoraviy uslub. Davlat idorasi tomonidan chiqarilgan qaror, qonun, nizom, xalqaro hujjatlar **rasmiy-idoraviy uslubda** yoziladi. Rasmiy uslub quyidagi turlarga bo'linadi.

1. Sof qonunchilik uslubi (*qonun, farmon, fuqarolik va p*

2. Idoraviy-devonxona uslubi (*buyruq, ariza, talabnoma, b*

Ariza, tilxat, ma'lumotnoma, chaqiruv qog'ozi, taklifnoma

shartnoma, tarjimayi hol, e'lon, tavsifnoma, dalolatnoma, hisobot

qog'oz, aniq, barcha uchun tushunarli bo'lishi lozim. Mazkur uslub

ning asosiy belgisi: jumlaning bir qolipda, bir xil shaklda bo'lishi

Rasmiy-idoraviy uslubda ham so'z o'z ma'nosida qo'llanadi

har bir sohaning o'ziga xos atamalaridan foydalaniladi. Rasmiy

uslubga mansub har qaysi turning o'ziga xos leksik, grammatik

xususiyatlari mavjud. Masalan, qaror, farmonlarning o'ziga xos

tomoni shundaki, bunday matnlardagi gaplarning kesimi III shaxs

majhul nisbatdagi fe'llar orqali ifodalanadi (*ogohlantirilsin, top-*

shirilsin kabi). Ma'lumotnomada esa birinchi gapning kesimi gap

boshida keladi.

Rasmiy ish qog'ozlarining sintaktik tuzilishi qat'iy qoliqlar-

ga bo'ysunadi. Masalan, «Ushbu ma'lumotnomani ko'rsatuvchi

G'.Mo'minov haqiqatan ham O'zbekiston Milliy universitetining

matematika fakultetida dekan o'rinbosari lavozimida ishlaydi...»

Bu uslubda ko'pincha darak gapdan, qaror, buyruq, ko'rsatma

kabilarda esa buyruq gapdan ham foydalaniladi. Gap bo'lagining

tartibda bo'lishiga rioya qilinadi: **M.Ahmedovga o'z la-**

matlabop (publitsistik) uslub. Ommaviy axborot vosita-

(gazeta-jurnal, radio, televideniye), Oliy Majlis yig'inlarida,

konferensiyalarda qo'llaniladigan nutq uslubi publitsistik uslub

bo'ladi.

Publitsistik uslub ikki xil shaklda namoyon bo'ladi: 1) yozma

2) og'zaki shakl.

Ommaviy-siyosiy masalalarga bag'ishlangan bosh maqolalar,

konferensiyalar va pamfletlar, murojaatnomalar, chaqiriqlar, deklaratsi-

ya publitsistik uslubning yozma shakliga mansubdir. Radio va

televideniya chiqayotgan siyosiy sharhlovchilar, notiqning

og'zaki esa publitsistik uslubning og'zaki shaklidir.

Tashviqot-targ'ibot ishlarini olib borishda qo'llanadigan uslub

matlabop uslub deyiladi. Bu uslubda ijtimoiy-siyosiy so'zlar ko'p

qo'llanadi. Nutq ta'sirchan bo'lishi uchun ta'sirchan so'z va birik-

malardan, maqol va hikmatli so'zlardan keng foydalaniladi. Bun-

ing uslubda gap bo'lagi odatdagi tartibda bo'ladi, kesim buyruq

va xabar maylidagi fe'l bilan ifodalanadi, darak, his-hayajon va ri-

skan so'roq gap, yoyiq undalma, takroriy so'z va birikmalar unumli

qo'llanadi: **Azamat paxtakorlarimiz mo'l hosil yetishtirish**

uchun fidokorona mehnat qilishyapti.

Badiiy uslub. Badiiy asar **badiiy uslubda** bo'ladi. Badiiy asar

ta'limiga ma'lumot berish bilan birga timsol (obraz) vositasida este-

tika ta'sir ham ko'rsatadi: **O'lkamizda fasllar kelinchagi bo'lmish**

bahor o'z sepini yoymoqda. Demak, badiiy uslub orqali ro'yob-

ga chiqqan nutq ma'lum voqea-hodisa haqida axborot berish

(kommunikativ vazifani bajarish)dan tashqari o'quvchiga ta'sir qi-

ladi (*ekspressiv*) vazifasini ham bajaradi.

Badiiy uslubda qahramon nutqini jonli berish maqsadida oddiy

nutq so'zi, sheva, vulgarizmlardan ham foydalaniladi.

Badiiy asar uslubi **aralash uslub** hisoblanadi. Unda so'zlashuv

uslubiga, kitobiy uslubga xos o'rinlar ham uchraydi.

Nutq madaniyati haqida. Nutq to'g'ri, aniq va yoqimli bo'li-

shi lozim. Buning uchun mantiqiy izchillikka va me'yorga rioya qi-

lish, qayerda qanday gapirishni bilish lozim. Azada ko'tarinki nutq

mumkin bo'lmaganligi kabi, tantanada g'amgin so'zlash ham nutq

madaniyati pastligidan dalolat beradi.

Mustahkamlash uchun savollar

1. Uslubiyat nimani o'rganadi? 2. Adabiy til uslubi haqida gapiring.
3. So'zlashuv uslubi va uning xususiyatlarini bayon qiling.
4. Badiiy uslub va uning xususiyatlari haqida gapiring.
5. Rammiy-idoraviy uslub va uning xususiyatlarini bayon qiling.
6. Ommabop uslub va uning xususiyatlarini ayting.
7. Ilmiy uslub va uning xususiyatlari haqida so'zlang.
8. Kitobiy uslub qanday xususiyatlarga ega?
9. Nutq madaniyati deganda nimani tushunasiz?

ILOVALAR

QISQACHA SINONIMLAR LUG'ATI

A

Abadly [a], mangu [mo'g'],
umrbod [a+f-t], toabad [f-t+a],
ilalabad [a]

Abadiylashtirmoq,
mangulashtirmoq

Aban [a], **foydasiz**, behuda [f-t]

Abdol [a], xudojo'y [f-t], **dindor**
[a+f-t]

Afgor [f-t afgor], **nochor** [f-t],
karob [a]

Ahjr, epchil, **chaqqon**

Ablaq bo'lmoq, **majaq** bo'l-
moq, dabdala bo'lmoq

Ablah [a], **yaramas**, razil [a]

Ablahona, **ablahlarcha**

Ablaq [a], **chipor**, chavkar

Abonent [r<nem], **obunachi**

Abr [f-t], **bulut**

Abrishim [f-t], **ipak**

Abro' [f-t], **qosh**

Abro'kamon [f-t], **qayrilmaqosh**

Abnolyut [r<lat], **mutlaq** [a]

Abstrakt [r], **mavhum** [a]

Ahzal [f-t<afzor], **egar-jabduq**

Ahzallamoq, **egarlamoq**, egar-
jabduq urmoq

Abzas [r<nem], **xatboshi**, satr-
boshi

Adabiyotchi, adabiyotshunos
[a+f-t]

Adabsiz, tarbiyasiz, **axloqsiz**,
beadab [f-t+a]

Adad [a], **son**, miqdor [a]

Adadsiz, son-sanoqsiz, hisob-
siz, **behisob** [f-t+a], beadad
[f-t+a], cheksiz

Adam [a], **yo'qlik**

Adashmoq, **yanglishmoq**

Adib [a], **yozuvchi**

Adil [a], to'g'ri, **tik**

Adip, mag'iz, parovuz

Adno [a], **past**, quyi

Adolat [a], odillik, adl [a]

Adolatli, odil [a]

Adolatsizlik, haqsizlik, bedodlik

Adovat [a], kek, xusumat [a]

Afandi [turk-usm<grek], **janob**
[a]

Afif [a], **pokiza** [f-t], toza, iffatli

Aforizm [r<grek], **hikmatli so'z**

Afsonaviy [a+f-t], afsonavor
[a+f-t], **fantastik** [r]

Afsun [a], jodu, **sehr** [a]

Afsungar [a+f-t], jodugar, **sehr-**
gar [a+f-t], afsunchi

Afsuslanmoq, pushaymon qil-
moq, o'kinmoq

Aftidan, **chamasi**

Afv [a], kechirim, **uzr** [a]

Afzal [a], ortiq, ustun, yuqori,
a'lo [a]

Afzallik, ortiqlik, ustunlik, ma-
ziyat [a]

Afg'on [a], faryod [f-t], **fig'on**
[a], nola [f-t]

Agent [r<lat], **ayg'oqchi**, josus

[a], shpion [r<nem]
Agressiv [r], tajovuzkorlik, bosqinchilik
Agressiya [r<lat], tajovuzkorlik, tajovuz [a], bosqinchilik
Agressor [r], bosqinchi, tajovuzkor [a+f-t]
Agar [f-t], mabodo [f-t], basharti [f-t+a], bordi-yu, magar [f-t]
Ahd [a], qaror [a], va'da [a], lafz [a]
 Ahdlashmoq, **va'dalashmoq**, so'z berishmoq
 Ahdnoma [a+f-t], **bitim**, shartnoma [a+f-t], pakt [r<lat]
Ahmoq [a], fēntak, telba, go'sxo'r [f+t], laqma
Ahvol [a], holat [a], hol [a], vaziyat [a], sharoit [a], ahvolot [a]
Ahamiyat [a], e'tibor [a], muhimlik, hamiyat [a]
 Ahamiyatli, e'tiborli, **muhim** [a], hamiyatli
Ahamiyatsiz, e'tiborsiz
 Ajablanmoq, taajjublanmoq, hayron bo'lmoq, **hayratlanmoq**
Ajablanarli, taajjub [a], taajjublanarli
Ajam [a], forslar, eronlar (g'ayriarablar)
 Ajdargul [f-t], **itog'iz**
 Ajdarnafs [a+f-t], **yebto'ymas**, mechkay, ochofat
 Ajdod [a], **ota-bobolar**
 Ajib [a], ajab [a], **qiziq**, ajoyib [a], g'alati [a+f-t], ajablanarli
 Aji-buji, pala-partish, **egri-bugri**

Ajin, tirish, burish(iq)
 Ajina [a], **jin** [a]
 Ajiva [a], **masxara** [a]
 Ajnabiy [a], **xorijiy** [a]
Ajralmoq, ayrilmoq, yorilmoq bo'linmoq, parchalanmoq
 Ajratmoq I, **ayirmoq**
Ajratmoq II, ayirmoq, farqlamoq, farq qilmoq
 Ajz [a], **ojizlik**, zaiflik
Aka, og'a
 Akashak bo'lmoq, **tortishib qolmoq**
 Akbar [a], buyuk, **ulug'**, **azim** [a]
 Akildoq, **vaysaqi**
 Aks [a], teskari, qarshi, qarama qarshi, **zid** [a], chappa
Aksirmoq, aksa urmoq, chuchkirmoq
Aksiya [r<fr], qimmatbaho qog'oz
Aksiyador, aksioner [r], aktsioner yachi
 Aksar [a], ko'p, **aksariyat** [a]
 Aktiv [r], **faol** [a]
 Aktivlashmoq, **faollashmoq**
 Aktual [r], **dolzarb**, hayotiy [a]
Aktyor [r], artist [r<fr]
Akula [r], nahang [f-t]
 Alaf [a], **o't**
 Alahlammoq, **alaxsiramoq**
 Alalxusus [a], **xususan** [a], ayiqniqsa
Alam [a], dard [f-t]
 Alamnok [a+f-t], **alamli**
Alanga, yolqin
 Alay-balay, u-bu, **g'ing-pling**
 g'iring-piring

lag'da bo'lmoq, betinch bo'lmoq, **bezovta bo'lmoq**
Albatta [a], shubhasiz, muqarar [a], so'zsiz, aniq [a], tayin [a], shaksiz, beshak [f-t+a], begumon [f-t]
 Alamchi, aldoqchi, firibgar [f-t], **yolg'onchi**, va'dasiz, qallob [a], tovlamachi, aferist [r]
 Alamoq, **yolg'on gapirmoq**, laqillatmoq, vaysamoq
 Alfoz [a], **so'z**, kalima [a], lafz [a]
 Alhol [a], **hozirda**, ayni paytda
 Alifbo [a], alfavit [r<grek]
 Alimoq, aljiramoq, valdiramoq, annamoq
 Allegorik [r], **majoziy** [a]
 Alukim, **kimdir**, birov
 Alamahal, allavaqt
 Alanechuk, **allaqanday**, qandaydir, g'alati [a+f-t], bir xil
 Alanecha, **allaqancha**
 Alanima, **nimadir**, allanarsa
 Alapalla, **yarim kecha**, allamahahal
 Alaqachongi, **qadimgi**, eski
 Alisoqi [a+f-t], **qadimgi**, bukingi, eski
 Alhilda, ayrim, ba'zi
 Alimat [a], **belgi**, nishon [f-t], nishona [f-t], taniq [a], ifoda [a]
 Aljo [a], **bog'lanish**, uzviylik, jobita [a]
 Aljo [a], daxl [a], taalluq [a]
 Aljador [a+f-t], bog'liq, daxlkor [a+f-t], tegishli, oid [a], taalluqli
 Aljasa [a], xullasi kalom [a+f-t],

qisqasi, **xullas** [a], nihoyat [a], alhosil [a], shunday qilib
 Alvon [a], **qirmizi** [f-t]
Amaldor [a+f-t], mansabdor [a+f-t], a'yon [a]
Amal qilmoq, rioya qilmoq
 Amaliyot [a], **tajriba** [a], praktika [r<grek]
Amallamoq, ilojini topmoq, amal-taqal qilmoq
 Amalparast [a+f-t], **mansabparast** [a+f-t]
 Ammo [a], **lekin** [f-t<a], biroq, illo [a]
 Amniyat [a], **xavfsizlik**, bexavotirlik
 Amoma [a], **salla** [a]
 Amr [a], **buyruq**, farmon [f-t], farmoyish [f-t]
 Analiz [r<grek], **tahlil** [a]
 Andak [f-t], picha, sal, xiyol [a], **ozgina**
 Andaza [f-t], **namuna** [f-t], qolip [a]
Aniq [a], ochiq, yaqqol, ravshan [f-t], yorqin, oydin, ayon [a]
Aniqlamoq, oydinlashtirmoq, muayyanlashtirmoq
Andisha [f-t], o'y, mulohaza [a]
 Anjuman [a], yig'ilish, **majlis** [a], yig'in
 Anketa [r<r], **so'rovnoma**
 Anqimoq, **tarqalmoq**, ufurmoq
Anqov, merov, ovsar, kalvak [f-t], go'l [f-t], laqma, angrov, pandavaqi, lakalov, galvars
Anqaymoq, angraymoq, baqraymoq, ag'raymoq

An'ana [a], traditsiya [r<lat]

Apil-tapil, naridan beri, shosha-pisha

Apteka [r<grek], **dorixona** [f-t]

Aqiq [a], haqiq [a]

Aql [a], xirad [f-t], ong, fahm [a], tamiz [f-t], es, miya, bosh, kalla [f-t]

Aql-hush, es-hush

Aqlli, xiradmand [f-t], oqil [a], esli, es-hushli, fahm-farosatli, did-farosatli, aqlli-hushli, miyali, kallali

Aqlsiz, beaql [f-t+a], nodon [f-t], johil [a], bexirad [f-t]

Aqalli [a], **Toaqal** [a], jilla qursa, jilla bo'lmasa, juda bo'lmaganda, hech bo'lmaganda

Archimoq, artmoq

Ardoqlamoq, ehtiyot qilmoq, **avaylamoq**

Arg'imchoq, halinchak

Arimoq, ketmoq, uzilmoq

Aristokrat [r], zodagon [f-t],

asilzoda [a+f-t], oqsuyak
Arjumand [f-t], aziz [a], **qadrli**, qimmatli

Armiya [r<fr<lat], **qo'shin**, lashkar [f-t]

Arqon, arg'amchi

Arsenal [r<fr<a], **aslahaxona** [a+f-t], qurolxona

Arz [a], shikoyat [a]

Arzimagan, arzimas, anchayin

Arzimaganga, arzimasga, **salga**, saldan salga, bo'lar-bo'lmasga, unar-unmasga

Aralash, qorishiq, omixta [f-t]

Aralashmoq I, qo'shilmoq

tishmoq, suqilmoq

Aralashmoq II, **qorish** omixta bo'lmoq

Arang, **zo'rg'a**, zo'rg'atda, zo'r, zo'rba-zo'r, o'lib-tir

Araqxo'r [a+f-t], piyona [f-t], **pyaniça**, mayxo'r [f-t], kilikboz

Aravakash [a+f-t], **karvon** shi, karvon [f-t]

Asab [a], nerv [r<lat]

Asabiy [a], tajang [a], jizak

Asabiy lashmoq, g'azal moq, jahli chiqmoq, achetlanmoq, qizishmoq

Asal [a], bol

Asar [a], asorat [a], nishon [f-t], iz

Asil [a], toza, sof [a], sara [f-t], sarxil, xil, mumtoz [a], pashaxon

Asilzoda [a+f-t], oqsuyak, aristokrat [r], zodagon [f-t]

Asir I [a], bandi [f-t], tutqun, ariston [r аспект]

Asir II [a], **qul**

Asirlik, asorat [a], tutqunlik, qullik

Asket [r<grek], **zohid** [a], go'shanishin [f-t]

Asketizm [r], **zohidlik**, go'shanishinlik

Askar [a], soldat [r]

Asl I [a], tub, negiz

Asl(i) II [a], tag(i)

Aslida, haqiqatda, asli [a]

Aslo [a], **sira**, zinhor [f-t], hech [f-t]

Ataylab [a], qurol, qurol-yarog', qurol-aslaha
Ataylab [a], tayanch, negiz, poy-
 ataylab [f-t], baza [r<fr]
Ataylab [a], bosh, yetakchi, mu-
 ataylab [a]
Ataylab [a], **isbotlamoq**
Ataylab [a], suyanmoq, ta-
 ataylab [a]
Ataylab [a], dalilsiz, bekorga
Ataylab [a], binoan [a], ko'ra,
Ataylab [a], asosida
Ataylab [a], birlashma,
Ataylab [a]
Ataylab [a], **kerak bo'lmoq**, ish
Ataylab [a], foyda bermoq
Ataylab [a+f-t], **zamondosh**
Ataylab [a+f-t]
Ataylab [a], **sir** [a]
Ataylab [a], **ehtiyot qilmoq**,
Ataylab [a]
Ataylab [a], parvarish qilmoq,
Ataylab [a]
Ataylab [r<lat], yordamchi
Ataylab [f-t], jiddiy, rostaka-
 miga, chinakam(iga), rosa [f-
 t], uvvalo
Ataylab [f-t], chindan, yurak-
 dan
Ataylab [r<grek], falaki-
 yot [a]
Asta, **sekin**
Astarlik, astarbop [f-t]
 Asta-asta, sekin-sekin, **asta-**
sekin, sekin-asta, tadjian [a]
Atamoq, nom bermoq, nom-
 lamoq
Atama, termin [r<lat], isti-
 loh [a]

Ataylab, atay, atayin [a], atay-
 dan, jo'rttaga, jo'rtta, maxsus
 [a], azza-bazza, qasddan
Ateist [r], xudosiz
Atigi, bor-yo'g'i, bori, bo'lgani,
 nihoyati, faqat(gina) [a]
 Ato qilmoq, in'om etmoq, baxsh
 etmoq, **bermoq**
Atoqli, taniqli, dongdor, mash-
 hur [a]
Atrof [a], tevarak, gird [f-t],
 tegra, har tomon, har taraf
 [a], har yon, aylana, qurshov,
 sog'-u so'l
 Atroflicha, har tomonlama, har
 taraflama, **batafsil** [f-t+a],
 mufassal [a], mukammal [a],
 to'la, to'liq, to'la-to'kis
Attang, afsus [f-t], nadomat
 [a], pushaymon [f-t], esiz,
 taassuf [a], darig' [f-t], (vo)
 hasrato [a]
 Auditoriya [r<lat], **xona** [f-t],
 bo'lma
 Avangard [r<fr], **ilg'or**, yetak-
 chi
Avans [r<fr], bo'nak
 Avaxta [r gaupvaxta], **qamoq-**
xona
 Avaylamoq, ayamoq, **eh-
 tyotlamoq**, ehtiyot qilmoq,
 ardoqlamoq, e'zozlamoq,
 e'zoz etmoq, pahpahlamoq
 Avbosh [f-t], bezori [f-t], **be-**
vosh
 Avjlanmoq, **kuchaymoq**, zo'-
 raymoq
Avliyo [a], vali [a], karomatchi
Avlod I [a], nasl [a], zurriyot [a]

Avlod II [a], bo'g'in

Avtobiografiya [r<grek], hasbi hol [a+f-t], **tarjimayi hol** [a+f-t]

Avtograf [r<grek], **dastxat** [f-t+a]

Avtor [r<lat], **muallif** [a]

Avval [a], ilgari, oldin, burun, qadim

Avvaldan, ilgaridan, burundan, qadimdan, azaldan, boshdan

Avvalgi, oldingi, ilgarigi, burungi, qadimgi, sobiq [a]

Avvalo [a], avvalambor [a+f-t], avvalam, avval boshi, avvali [a], boshi, boshda, birinchidan

Axborot [a], xabar [a], ma'lumot [a], informatsiya [r<lat]

Axir [a], **nihoiat** [a], oxiri

Axloq [a], tarbiya [a], odob [a], adab [a], **xulq** [a], xulq-atvor [a], yurish- turish

Axlat [a], najas [a], najosat [a]

Axtarmoq, qidirmoq, **izlamoq**, istamoq

Ayamoq, **rahm-shafqat qilmoq**, rahmdillik qilmoq

Ayb [a], gunoh [f-t], jinoyat [a], yoziq

Aybdor [a+f-t], aybli, gunohkor [f-t]

Aybsitmoq, **kamchilik topmoq**, nuqson topmoq

Aybsiz, gunohsiz, begunoh [f-t], beayb [f-t+a]

Ayg'oqchi, josus [a], shpion [r<nem], agent [r<lat]

Ayirboshlamoq, ayirtboshlamoq, almashmoq, almashmoq, alishmoq

Ayirmoq, ajratmoq, judoqlamoq, mahrum qilmoq

Aylanishmoq, **ilakishmoq**, aylanmoq

Aylanmoq, **sayr etmoq**, sayr etmoq

Aylanma, doiraviy [a], imkoniyatli, simon

Aylanay, aylansin, o'rgilay, o'rgilsin, girgittan, qoqinay, sadaqa [a]

Aymoq, **urug'**, qarindosh

Aymashmoq, **o'ralmoq**, o'ralmoq, mashmoq, chirmalmoq

Aynimoq, buzilmoq, achilmoq, Ayniqsa, **xususan** [a], ayniqsa, sus [a]

Ayol [a], xotin, xotin-qiz, xotin-xalaj

Ayon [a], ravshan [f-t], **ma'lum** [a]

Ayov, shafqat [a], **rahm** [a], omon [a]

Ayovsiz, beayov, **shafqatsiz**, beshafqat [f-t+a], beomon [f-t+a], rahmsiz, berahm [f-t+a]

Ayricha, **boshqacha**, o'zgacha

Ayriliq, judolik, hijron [a], hajr [a], firoq [a]

Ayrimoq, ajra(l)moq

Ayrim, ba'zi [a], ba'zi bir

Aysh [a], **huzur** [a], rohat [a], nash'a [a]

Ayshgoh [a+f-t], **ishratxona** [a+f-t]

aytmayoq, aytmoqchi, ayt-
mashga, darvoqe [f-t+a], rost-
tan, ha

aytmamoq, **janjallashmoq**,
aytlashmoq, mojarolashmoq,
aytmashmoq, g'ijillashmoq, qiza-
tmashmoq, tiklashmoq, olish-
moq, so'kishmoq

aytmamoq I, gapirmoq, demoq,
ayon qilmoq, izhor etmoq,
ildirmoq

aytmamoq II, **taklif qilmoq**, cha-
qirmoq, chorlamoq

aytmamoq III, olmoq

aytarli, unchalik, uncha

aytaylik, deayaylik, faraz qilay-
lik

ayyor [a], mug'ombir [a], hiy-
lagar [a+f-t], quv, ustomon,
makkor [a], dog'uli, mo'lto-
ni [hind], qilvir(i), shayton
[a], tulki, tullak, qirriq, xirpi,
maston [f-t]

Ayyorona [a+f-t], mug'ombi-
rona [a+f-t], makkorona
[a+f-t], ayyorlarcha

Aza [a], motam [f-t], ta'ziya [a]

Azador [a+f-t], ta'ziyali

Azal [a], **qadim** [a]

Azaldan, **avvaldan**, qadimdan,
eskidan

Azamat [a], qudratli, zabardast
[f-t], **baquvvat** [f-t+a], kuchli

Azayimxon [a+f-t], **duoxon**
[a+f-t]

Azim [a], ulkan, haybatli, yirik,
bahaybat [f-t+a], **katta**

Aziz [a], qadrdon [a+f-t], **qadrli**,
muhtaram [a], qimmatli

Azm [a], jazm [a], **qaror** [a]

Azob I [a], **qiyinchilik**, ma-
shaqqat [a], aziyat [a]

Azob II [a], aziyat [a], jabr [a],
jafu [a], ozor [f-t], zahmat [a],
alam [a], iztirob [a], uqubat
[a], sitam [f-t]

Azobli, jafoli, uqubatli, zahmatli,
alam-iztirobli, achchiq, sitamli

Azoblamoq, **qiynamoq**, qiy-
noqqa solmoq, qiynoqlamoq

Azonchi, **muazzin** [a]

Azonlab, **saharlab**, azonda,
sa-harda

Azza-bazza, **ataylab**, atay, ata-
yin [a], qasddan, jo'rttaga

Ag'(a)namoq, yumalamoq (du-
malamoq)

Ashaddiy [a], o'taketgan

Ashqol-dashqol, lash-lush,
laq-luq, qaqir-ququr, mayda-
chuyda

Ashula, qo'shiq

Ashulachi, xonanda [f-t], qo'-
shiqchi, hofiz [a]

Achinarli, ayanchli, ayanch,
zabun [f-t]

Achinmoq, afsuslanmoq, afsus
qilmoq, kuymoq, kuyinmoq,
o'kinmoq

Achitqi, **xamirturush** [a+f-t], tu-
rush [f-t]

Achishmoq, jizillamoq

Achchiqlanmoq, **g'azablan-
moq**, qahrilanmoq

Ash'or [a], **she'r** [a]

A'mol [a], **amal** [a]

A'zam [a], **ulug'**, buyuk, azim [a]

A'zo [a], qism [a], uzv [a]

B

- Badnom [f-t], uyatli, **sharman-da** [f-t], sharmsor [f-t]
 Badan I [a], **tan(a)** [f-t], vujud [a], borliq
 Badan II [a], **tan(a)** [f-t], et
Bahs [a], tortishuv, munozara [a], mubohasa [a]
Bahslashmoq, tortishmoq, munozaralashmoq, munozara qilmoq, tashlashmoq
Bajarmoq, ado etmoq, bitirmoq, o'rinla(t)moq, do'ndirmoq, o'ta-moq, bajo qilmoq
Baland, yuqori
Balandlamoq, yuqorilamoq, ko'tarilmoq, o'rlamoq
Balandparvoz [f-t], dabdabali, tamtaroqli, bejama
Balli [f-t], barakalla [a], ofarin [f-t], yasha, yashavor, qo-yil [a], tasanno [a], o'lmang, tahsin [a], sallamno [a]
Balo I [a], falokat [a], ofat [a]
Balo II [a], usta [f-t], ustamon, bilag'on, bilarmon, chechan, epchil, chaqqon, uddaburon [a+f-t]
Balog'at [a], voya [f-t], kamol [a], kamolot [a], yetuklik
Barg [f-t], yaproq
Baribir, farqsiz, befarq [a+f-t], ahamiyatsiz
 Bas [f-t], bo'ldi, tamom, yetar-(li), **kifoya** [a], bo'lgani
Baxt [f-t], iqbol [a], tole [a], saodat [a]
Baxtli, baxtiyor [f-t], saodatli, toleli, mas'ud [a]
Baxtsiz, bebaxt [f-t], tolesiz, sho'rpesha [f-t], tolesiz, sho'rpesha [f-t]
Bayroq, alam [a], yalov, tug
Ba'zi [a], ba'zi bir, ayrim, ba'zilar
Ba'zan [a], goho [a], gohi-gohida, ahyon-ahyon unda-bunda, ora-sira, o'qin, har zamon(da), bina-yarim
Bechora [f-t], sho'rlik, boyoqish, o'ksiz, notavon [f-t], [a], aftoda [f-t]
Befahm [f-t+a], fahmsiz, farosat [f-t+a], farosatsiz, tamiz [f-t], haftafahm [f-t+a]
Begona [f-t], yot, o'zga, binovkishi, notanish, g'ayr [a], uy-yor [a]
Behuda [f-t], bekor [f-t], bekorchi, foydasiz, befoyd [f-t+a], zoye [a], benaf [f-t+a], ma'nosiz, ortiqcha
Beixtiyor [f-t], ixtiyorsiz, be-xosdan, bilmasdan
 Bejirim, xushbichim, **kelish-gan**, xushqomat [f-t+a], kel-vorgan, lobar [f-t], tamtam
 Bekinmoq, **yashirinmoq**, pis-moq, biqinmoq
Bekor [f-t], beish, ishsiz, bo'sh
Bekorchi, bo'lmag'ur, yolg'on
Bekorga, bekor [f-t], o'rinsiz, noo'rin, asossiz, bejiz [f-t be-chiz]
Bekam-ko'st, kam-ko'stsiz, to-la (to'liq), to'la-to'kis, to'kis, but, badastur [f-t], mukammal [a]
Belgi, nishon [f-t], alomat [a],

- thona [f-t], taniq, ifoda [a]
Belamoq (belashtirmoq), qor-moq (qorishtirmoq), bulg'a-moq
Bemahall I [f-t+a], bevaqt [f-t+a]
Bemahall II [f-t+a], bevaqt [f-t+a], bamavrid [f-t+a]
Bemalol [f-t+a], bamaylixtir [f-t+a], bafurja [f-t], bahuzur [f-t+a], bazur [f-t+a]
Beparvo [f-t], parvosiz, beg'am [f-t+a], e'tiborsiz, bee'tibor [f-t+a], loqayd [a]
Beqiyos [f-t+a], mislsiz, teng-siz, benihoya [f-t+a]
Beva [f-t], tul, yesir [a]
Bezak, ziynat [a], hasham [a]
Bez(a)tmoq, yasatmoq
Bezovta, betoqat [f-t+a], betinch, notinch, halak [a], besaran-jom [f-t]
Bezovtalanmoq, bezovta bo'l-moq, betoqatlanmoq, toqatsiz-lanmoq, betoqat bo'lmoq, betinchlanmoq, tinchsizlan-moq, betinch bo'lmoq
Beg'ubor [f-t+a], **toza**, sof [a], musaffo [a]
Birdan bir, yagona [f-t], yak-ka-yagona [f-t], yolg'iz, tanho [f-t]
Birov, kimdir, allakim
Birpas, biroz, ozgina, andak [f-t], sal, picha
Bitirmoq, tugatmoq, tugalla-moq, tamomlammoq, tamom qilmoq, ado qilmoq
Boplamoq, qoyil qilmoq, qo-yillatmoq, o'xshatmoq, o'rin-latmoq, kelishtirmoq, qotir-moq, do'ndirmoq, qiymoq, eshmoq, mondalamoq
Bor, mavjud [a]
 Bosilmoq, **to'xtamoq**, tinmoq, tinchimoq, qolmoq
Bosinqiramoq, alaxlammoq, alahsirammoq
Botinmoq, jur'at etmoq, jaso-rat qilmoq
Botir [f-t+mo'g' bahodir], ja-sur [a], dovyurak, yurakli, qo'rqmas, shijoatli, mard [f-t], yovqur
Boy, badavlat [f-t+a], davlat-mand [a+f-t], zangin
Boylik, davlat [a], dunyo [a], mol-mulk [a], bisot [a], bizoat [a]
Bosh, kalla [f-t]
Boshlamoq, kirishmoq, tutin-moq
Boshliq, rahbar [f-t], yo'l-boshchi, ishboshi, boshchi, sarkor [f-t], katta, kattakon, ulug', rahnamo [f-t], sardor [f-t], peshvo [f-t], sarvar [f-t], sarkarda [f-t], xo'jayin [f-t]
Boshqa I, bo'lak, o'zga
Boshqa II, bo'lak, o'zga, ortiq, tashqari
Boshqarmoq, idora qilmoq, so'ramoq
Boshqatdan, qayta, qaytadan, yangidan, yana, takror
Boshqacha, bo'lakcha, o'zga-cha, ayricha
Buloq, chashma [f-t]

Bulg'a(t)moq, **iflos qilmoq**, ivir-sitmoq

Buyruq, amr [a], farmon [f-t]

Bo'lmag'ur, **bema'ni** [f-t+a], noma'qul [f-t+a], nojo'ya [f-t], nobop [f-t], nodurust [f-t], tuban, jirkanch, rasvo [f-t], yaramas, razil [a], qabih [a]

Bo'pti, mayli, xo'p [f-t], yaxshi, durust [f-t], tuzuk, bo'ladi

Bo'shamoq, tushmoq, olinmoq, ozqd qilinmoq, bekor bo'lmoq

Bo'shashmoq, shalviramoq, shalpaymoq

Bo'shatmoq, ozod qilmoq, qo'yib yubormoq

D

Dafn etmoq, ko'mmoq, qo'y-moq

Dangasa, yalqov, ishyoqmas, tanbal [a], soyapar(var) [f-t]

Dang'illama, hashamatli, serhasham, muhtasham [a]

Daraksiz, bedarak [f-t], dom-daraksiz, bedom-darak [f-t], nom-nishonsiz, benom-nishon [f-t]

Dardlashmoq, hasratlashmoq

Darmonsiz, bedarmon [f-t], majolsiz, bemajol [f-t+a], madorsiz, bemador [f-t+a], quvvatsiz, bequvvat [f-t+a], kamquvvat [f-t+a]

Darro [f-t], darhol [f-t+a], tez, tezda, birpasda, bir zumda, bir lahzada, zumda, lahzada

Dastlab, dastavval [f-t+a], val [a], oldin, boshlab, qo'ndir [a], avvalboshi, avvalda, boshda

Davolamoq, tuzatmoq

Daxmaza [f-t], **dardlar** [f-t], tiriktovon

Daydi, sanqi

Daydim, sanqimoq, hamroqlamoq, tentiramoq, qillamoq, salanglamoq, killamoq

Deyarli, qariyb [a], hisob(i) [a]

Doim [a], doimo [a], hamisha [f-t], hamma vaqt [f-t+a], har doim [f-t+a], har mahol [f-t+a], har vaqt [f-t+a], nuqda [a], mudom [a], birday, yak-kash [f-t], yalang, hadeb

Doklad [r], **ma'ruza** [a]

Dongdor, **mashhur** [a], nomdor [f-t], taniqli

Dovruq, dong, shuhrat [a], shon [a], nom [f-t], ovoza [f-t]

Dunyo [a], jahon [f-t], olam [a], koinot [a]

Dushman [f-t], yov, g'anim [f-t], ag'yor [a], yog'iy

Dushmanlik, adovat [a]

Dushvor [f-t], qiyin, mushkul [f-t], **murakkab** [a]

Do'q, po'pisa, tahdid [a], davara, dag'dag'a, siyosat [a]

Do'st [f-t], oshna [f-t], og'ayni, jo'ra [f-t], oshna-og'ayni, yor [f-t], yor-do'st [f-t], ahhob [a], habib [a]

G

ho'jayin [f-t], xo'ja [f-t], so-
ho [a]
ho'yo [a], talab [a], muhtojlik,
ho'rnat [a], zaruriyat [a], ho-
si [a], zorlik
ho'qiqat, o'tqazmoq, tiqmoq
ho'lamoq, uddalamoq
ho'lma, arzanda [f-t], tantiq
ho'lma, barvaqt [f-t+a], vaqtli
ho'lma, yodgor [f-t], xotira [a]
ho'lamoq, xotirlamoq, yodla-
moq, yod etmoq, yo'qlamoq
ho'lma, hisobiga, badaliga
ho'lma, ezma-churuk, mijg'ov,
ho'lma-tachaynar, mag'zava
ho'lma, yaxshilik
ho'lma, tinglamoq

fo'ahm [a], farosat [a], did [f-t],
fo'amiz [f-t], uquv, zehn [a],
fo'idrok [a]
fo'iqat [a], yolg'iz, birgina, tan-
ho [f-t], xolos [a]
Farosatli, zehnli, didli, zakovat-
li, zukko [a], zakiy [a], zol [f-t]
Farq [a], ayirma, tafovut [a]
Farzand [f-t], bola, zuryod (zur-
riyot) [a], tirnoq
Faxrlanmoq, faxr etmoq, g'u-
rurlanmoq, mag'rurlanmoq
Foyda [a], naf [a], manfaat [a],
sud [f-t], hayon

Gangimoq, dovdiramoq, esan-
kiramog, garangsimog, gang-
ramog, kalovlanmog, merov-
simog, talmovsiramoq, obdi-
ramog

Gapdon [f-t], so'zamol, notiq
[a]

Gapirmog, so'zlamog, so'y-
lamog

Gavda, jussa [a]

Gavdali, jussali, barvasta [f-
t], norg'ul, qomatdor [a+f-t],
barzangi [f-t]

Gina qilmog, yozg'irmog, o'p-
ka-lamog

Gruppa [r<nem], **guruh** [f-t],
to'da [f-t], to'p [f-t], turkum [a]

Gul [f-t], chechak

Gulshan [f-t], guliston [f-t],
gulzor [f-t], gulbog' [f-t],
bo'ston [f-t], chaman [f-t],
chamanzor [f-t]

Gumon [f-t], dargumon [f-t],
noma'lum [f-t+a], noaniq
[f-t+a]

Guvoh [f-t], shohid [a]

Go'r [f-t], qabr [a], mozor [f-t],
lahad [a]

H

Ha, shunday, balli [f-t]

Hamdard [f-t], dardkash [f-t],
g'amxo'r [a+f-t]

Hamma [f-t], barcha, bari, bu-
tun, bor, jami [a], butkul, ta-
mom [a], bor-yo'q

Hamon [f-t], hanuz [f-t]
Hamroh [f-t], yo'ldosh, esh
Har qancha, harchand [f-t], qancha, ming
Harom [a], makruh [a], iflos [a], murdor [f-t], palid [f-t]
Harorat [a], temperatura [r<lat], taft [f-t], hovur
Harsillamoq, hansiramoq, halloslamoq, entikmoq
Hassa [a], aso [a]
Havo [a], kun
Haydamoq, quvmoq, quvlamog
 Hayoli, oriyatli, andishali, **nomusli**, iboli
Hayronlik, hayrat [a], taajjub [a]
Hazilkash [a+f-t], hazilvon [a+f-t], tegishqoq
Hazillashmoq, hazil qilmoq, tegishmoq, o'ynashmoq
Hech [f-t], aslo [a], asti [a], sira, mutlaqo [a], zinhor [f-t], butunlay, hargiz [f-t], taqir, zar-racha, zig'ircha, tirnoqcha
Hid, is, bo'y [f-t]
Hidlamoq, iskamoq
Hisoblamoq, bilmoq, qaramoq, ko'rmoq, sanamoq, tushunmoq, atamoq
Hissa [a], tegish, ulush, tan [f-t]
Hiyla [a], nayrang [f-t], makr [a], aldov, firib [f-t], dasisa [a]
Homilador [a+f-t], ikkiqat, bo'g'oz, yukli, og'iroyoq
Hosildor [a+f-t], serhosil [f-t+a], unumdor, serunum
Hurmoq, vovillamoq, akillamoq

Hurmat [a], izzat [a], ehtirom [a]
Hurmatli, izzatli, muhtaram [a]
Hurmatlamoq, hurmat qilmoq, izzat qilmoq, siylamoq
 Husn [a], **chiroy**, ko'rk, zeb [f-t]

I

Iflos [a], isqirt [a], irkit, isliq, bulg'anch, ivirsiq, nopok [f-t]
Iltimos [a], iltijo [a], o'tinch, ~~am~~ [f-t], tavallo [a]
Ilg'or, zarbdor [a+f-t], pesti, qadam [f-t+a], yetakchi, avangard [r<fr], udarnik [r], karvonboshi
Imillamoq, imirsilamoq, sulralmoq
Imzo [a], qo'l
In, uya, oshyon [f-t]
Indamas, pismiq, ming'aymas, damduz [f-t]
Indamaslik, churq etmaslik, miq etmaslik
Inoq [mo'g'], ahil [a], qadrdon [a+f-t], totuv, ittifoq [a], qalin, apoq-chapoq
Inoqlashmoq, ahillashmoq, to-tuvlashmoq, qadrdonlashmoq, ittifoqlashmoq, qalinlashmoq
Inqiroz [a], tanazzul [a]
Isimoq, qizimoq
Istiqbol [a], kelajak
Istak, xohish [f-t], orzu [f-t], havas [a], ishtiyok [a], halsala, mayl [a], ra'y [a], ko'ngil, armon [f-t], rag'bat [a], tilak

ilamoq, xohlamoq, tusamoq, orzulamoq, orzu qilmoq, tilamoq, ixtiyor qilmoq, sog'inmoq

ilmoq, bo'kmoq

ilosmand [a+f-t], ishqiboz [a+f-t], shinavanda [f-t], havaskor [a+f-t], muxlis [a]

itliyor [a], izm [a], mayl [a]

ilamoq, qidirmoq, axtarmoq, istamoq

ish, yumush

ishkal [a], **chatoq**, xurjun [f-t], yomon, rasvo [f-t], pachava

ishlamoq, mehnat qilmoq, xizmat qilmoq

ishchan, harakatchan, serharakat [f-t+a], g'ayratli, berg'ayrat [f-t+a], tirishqoq, urinchoq

ishkilikboz, **araqxo'r** [a+f-t], piyonista [r пьяница], mayxo'r [f-t]

ishmoq, ko'tarmoq, tortmoq, otmoq, no'sh etmoq

J

Jahl [a], achchiq, g'azab [a], qahr [a], zarda [f-t]

Jala, sel [a]

Janjal, to'polon, g'alva, mojaro [a], g'avg'o [f-t], mashmasha, sho'rish

Jarima [a], shtraf [r<nem]

Javramoq, vaysamoq, qaqillamoq

Jilmaymoq, kulimsiramoq, iljaymoq, irjaymoq, tirjaymoq, ishshaymoq, irshaymoq

Jimlik, jimjitlik, sukunat [a], sukut [a]

Jingalak, fatila [a], qo'ng'iroq

Jinni [a], telba, devona [f-t]

Jirkanmoq, hazar qilmoq, iringanmoq

Jirkanch, qabih [a], razil [a], manfur [a], zalil [a], nafratli

Joy, o'rin

Joylashmoq, o'mashmoq, o'rinlashmoq

Juda, g'oyat [a], g'oyatda, bag'oyat [f-t+a], nihoyatda, benihoya [f-t+a], ashaddiy [a], o'taketgan, toza, rosa [f-t], xo'p [f-t xo'b], biram, chunon [f-t], beqiyos [f-t+a], mislsiz, obdan, o'bdan, chandon [f-t], zap, ko'p, o'ta, uvvalo, bisyor [f-t], yomon, kamoli [a], kiroyi [a+f-t], o'lgu(n)day, o'larday, o'larcha, qattiq

Juldur, uvada

K

Kabi, singari, yanglig', o'xshash, misol(i) [a], bamisoli [f-t+a], misli [a], degandek

Kalta, qisqa, ko'toh [f-t]

Kam [f-t], oz

Kambag'al [f-t], qashshoq, bechora [f-t], faqir [a], yo'qsil, gado [f-t], bechorahol [f-t+a], miskin [a]

Kambag'allik, kambag'alchilik, muhtojlik, yo'qchilik, faqirlik, qashshoqlik, bechorachilik, gadolik, miskinlik

Kamchil, tanqis [a], taxchil, kam-yob [f-t]

Kamaymoq, ozaymoq

Kanikul [r<lat], **ta'til** [a]

Kar [f-t], garang, karquloq

Karra [a], baravar [f-t], **marta** [a], hissa [a], bor [f-t], chandon [f-t]

Kasal [a], betob [f-t], notob [f-t], bemor [f-t], nosog', xasta [f-t]

Kasalmand [a+f-t], dardchil, dardmand [f-t]

Kasal bo'lmoq, kasallanmoq, betob bo'lmoq, betoblanmoq, og'rimoq, xasta bo'lmoq

Kasb [a], hunar [f-t], kasbkor [a+f-t], ish

Kasr [a], kasofat [a], jat

Katta, ulug', buyuk, zo'r, azim [a], azamat [a], ulkan, bahaybat [f-t+a], haybatli, yirik, gigant [r<grek]

Kayfiyat [a], kayf [a], avzo [a]

Kayfli, huzurli, nash'ali, safoli, gashtli

Kekkaygan, gerdaygan, kerilgan, dimog'dor [f-t], kalon-dimog' [f-t], kerik, manman, takabbur [a]

Keksa, qari, pir [f-t]

Keksaymoq, qarimoq, qartaymoq

Kelishgan, xushbichim, xush-qomat [f-t+a], bejirim, ketvorgan, lobar [f-t], tamtam

Kelishmoq, bitishmoq, muro-saga kelmoq

Kerak, lozim [a], zarur [a], dar-kor [f-t]

Kerakli, zarur [a], zaruriy

Kerilmoq, kekkaymoq, gerdaymoq

Kesatiq, kinoya [a], istehzo [a], piching

Kesmoq, qirqmoq, chopmoq

Ket, jo'na, tur, yo'qol, rav [f-t]

Ketmoq, jo'namoq, ravona bo'lmoq

Keyin, so'ng, so'ngra, innay keyin, ba'daz [a]

Kecha, kechasi, tun, oqshom

Kifoya [a], yetarli, yetadi, bo'ladi, bo'ldi, bas [f-t]

Kechikmoq, hayallamoq, uzorlam

Kechirim, uzr [a], afv [a]

Kimsasiz, bekimsa, yolg'iz, bo'kas [f-t], so'qqabosh, g'arib [a]

Kirish, muqaddima [a]

Kirmoq, joylashmoq, o'r'nashmoq

Kiyim, ust-bosh, kiyim-kechak, kiyim-bosh, libos [a], yengil, yengil-bosh, egin

Kulgi, xanda [f-t]

Kutmoq, poylamoq

Kuy, tarona [f-t]

Kuch, quvvat [a], mador [a], majol [a], darmon [f-t]

Kuchaymoq, zo'raymoq

Kuchli, baquvvat [f-t+a], zabardast [f-t]

Kuchsiz, bequvvat [f-t+a], kamquvvat [f-t+a], zaif [a], nimjon [f-t], ojiz [a]

Kuchsizlanmoq, zaiflashmoq

Ko'k, zangor (zangori) [f-t], moviy [a], havorang [a+f-t]

Ko'karmoq, bo'zarmoq, ge-
zarmoq

Ko'klamoq, ko'karmoq

Ko'krak, ko'ks, bag'ir, siyna [f-
t], to'sh, umrov

Ko'nikmoq, o'rganmoq, **odat-
lanmoq**, odat qilmoq

Ko'nmoq, unamoq, rozi bo'l-
moq, yurmoq

Ko'p, ancha, talay, sonsiz, sa-
noqsiz, behisob [f-t+a], mo'l,

erob, beadam [f-t+a], bisyor
[f-t]

Ko'paymoq, seroblashmoq

Ko'pincha, aksar [a]

Ko'pchilik, aksar [a], aksari-
yat [a]

Ko'r, basir [a], so'qir [mo'g'],
ojiz [a]

Ko'rinish, tus, qiyofa [a], avzo
[a], vajohat [a], siyoh, turq

M

Mahbus [a], bandi [f-t], tutqun,
ariston [r аспект]

Mahalliy [a], yerlik

Manglay [mo'g'], peshana [f-t]

Mansabdor [a+f-t], amaldor
[a+f-t], a'yon [a]

Manzil [a], adres [r<fr]

Maosh [a], oylik, moyana [f-t]

Maqsad [a], niyat [a], muddao
[a], murod [a]

Mard [f-t], tanti, himmatli, er

Marta [a], karra [a], bor [f-t],
gal, navbat [a], daf'a [a], qay-
ta, topqir, qur, yo'l, qatla, qat,
safar [a]

Maslahat [a], kengash, mash-
varat [a]

Maslahatchi, maslahatgo'y
[a+f-t], kengashchi

Maslahatli, kengashli

Maslahatlashmoq, maslahat
qilmoq, kengashmoq, aql-
lashmoq, mashvarat qilmoq

Masxara [a], mazax [a]

Masxaralamoq, masxara qil-
moq, mazaxlamoq, mazax
qilmoq, mayna qilmoq, kala-
ka qilmoq

Mazali, lazzatli, laziz [a], xush-
ta'm, shirin [f-t], totli, ta'mli,
xushxo'r [f-t]

Mag'rurlanmoq, g'ururlanmoq,
kibrlanmoq, havolanmoq

Mashg'ul [a], band [f-t], ovora
[f-t], andarmon [f-t]

Ma'lum bo'lmoq, bilinmoq,
aniqlanmoq, ayon bo'lmoq

Lapashang, lavand (lavang)
[f-t], epashang, bo'shang,
landavur, noshud [f-t], so'tak,
bo'sh-bayov, latta

Laqma, go'l [f-t]

Lavozim [a], mansab [a], amal
[a], o'rin

Lekin [f-t<a], biroq, ammo [a],
illo [a]

Loyiq [a], munosib [a], mu-
vofiq [a], bop [f-t], mos [a],
monand [f-t], mustahiq [a]

Ma'lum [a], ayon [a], oshkor (oshkora) [f-t], aniq [a]
Ma'no [a], mazmun [a]
Mehmon [f-t], qo'noq
Merosxo'r [a+f-t], voris [a]
Mozor [f-t], qabriston [a+f-t], go'riston [f-t], mozoriston [f-t]
Mubolag'a [a], lof [f-t], mahovat [a]
Muharrir [a], redaktor [r<fr]
Muhim [a], ahamiyatli, asosiy [a]
Muhtoj [a], zor [f-t]
Mujimoq, g'ajimoq, kemirmoq
Mumsik [a], ziqna, **xasis** [a], qattiq
Munosabat [a], aloqa [a], ora, robita [a]
Musibat [a], **g'am** [a], kulfat [a], tashvish [a], savdo [a]
Musobaqa [a], bellashuv, kurash
Musobaqalashmoq, bellashmoq, kuch sinashmoq, musobaqa o'ynamoq
Mustahkam [a], mahkam [a], **puxta** [f-t], pishiq-puxta, sifatli, qattiq
Muvofiq [a], binoan [a], bo'yicha, ko'ra, asosan [a]
Muzlamoq, to'ngmoq, yaxlamoq
Mo'ljallamoq, mo'ljal qilmoq, ko'zlamok, chog'lamoq, azmoyish qilmoq, chamalamok, cho'tlamoq, taxmin qilmoq
Mo'lchilik, mo'l-ko'lchilik, serobchilik, farovonlik, serobgarchilik, kengchilik, to'kinchilik, ma'murchilik

N

Nafas [a], dam [f-t], tin
Nafis [a], nozik [f-t], latif [a]
Naqadar, nechog'lik, qanchalik, bunchalar
Narsa, buyum, ashyo [a], predmet [r]
Narx [f-t], baho [f-t], qiymat [a]
Narxlamok, baholamoq, narx qo'yimoq
Nasihati [a], o'git, pand [f-t], ma'viza [a]
Natija [a], oqibat [a], yakun [a]
Navbat [a], gal, sira, **marta** [a]
Navbatdagi, galdagi, endigi
Nayrangboz [f-t], lo'ttiboz [f-t]
Nashr etmoq, bosmoq, chop etmoq
Noaniq [f-t+a], dudmol, ma'lum [f-t+a], **gumon** [f-t] notayin [f-t+a], tayinsiz, muamla [a], belgisiz, muhmal [a], mubham [a]
Noiloj [f-t+a], nochor [f-t], chun nochor [f-t], ilojisiz
Nola [f-t], nolish [f-t], oh, figan [a], faryod [f-t], zor [f-t], [f-t], afg'on [a]
Nolimoq, shikoyatlanmoq, kuyat qilmoq, zorlanmoq, [f-t] rat qilmoq
Nolish [f-t], **nola** [f-t], shikoyat [a], hasrat [a]
Noloyiq [f-t+a], nomumkin [f-t+a]
Nom [f-t], ot, ism [a], dovri
Nomiga, yo'liga, irimiga
Nomusli, hayoli, oriyatli

shali, iboli

Noqulay, o'ng'aysiz, nobop [f-t]
 Notavon [f-t], nochor [f-t], **be-
 chora** [f-t], abgor [f-t afgor],
 aftoda [f-t]

Notinch, betinch, **bezovta**, be-
 saranjom [f-t], alg'ov-dalg'ov,
 to's-to'polon

Novcha, naynov [f-t], daroz [f-
 t], uzun

Noxush [f-t], ko'ngilsiz, yoqim-
 siz

Nuqson [a], ayb [a], nuqs [a],
 qusur [a], kamchilik, illat [a]

Nur [a], shu'la [a], yog'du, ziyo
 [a]

0

Odam [a], odamzod [a+f-t], ki-
 shi, inson [a], kimsa, bashar
 [a], shaxs

Odamgarchilik, insongarchilik

Odat [a], rasm [a], taomil [a],
 udum [a], urf [a], an'ana [a]

Odlatlanmoq, ko'nikmoq, odat
 qilmoq, o'rganmoq

Odoli (adabli), boadab [f-t+a],
 asloqli

Oding [f-t], intonatsiya [r<lat]
 [a], xonadon [f-t], uy, ro'z-
 yor [f-t]

Oida [a], huzuri[da], yon[ida],
 osh[ida]

Olinga, ilgari, olg'a

Ota, fason (poson) [r<fr], ba-
 rang, po'rim [r fopma], sa-
 rang

O't [f-t], o't, otash [f-t]

Or [a], **uyat**, nomus [a]

Oriq, ozg'in, qiltiriq, dirdov,
 ipiltiriq, ramaqijon [f-t], log'ar
 [f-t]

Orqa, keyin, ket, ort

Ortiq, oshiq, ziyod(a) [a]

Ortmoq, yuklamoq, bosmoq,
 joylamoq

Osmon [f-t], ko'k, samo [a], fa-
 lak [a], gardun [f-t]

Oson [f-t], yengil, o'ng'ay

Ost, tag, tub

Ota, dada, ada

Otlanmoq, qo'zg'almoq, ko'ta-
 rilmoq, oyoqlanmoq

Otmoq, uloqtirmoq, irg'itmoq,
 itqitmoq

Ovora [f-t], sarson [f-t], sargar-
 don [f-t]

Ovoz [f-t], tovush, un, sado [a],
 sas, nido [a], sazo

Ovqat [a], taom [a], oziq, to-
 moq, xo'rak [f-t], yemish, ne'-
 mat [a]

Ovunmoq, yupanmoq

Ovunchoq, yupanch(iq), er-
 mak

Oxir [a], so'ng, ket, oyoq, odoq
 (adoq), nihoya [a], pirovard
 [f-t], intiho [a]

Oxirgi, so'nggi, keyingi

Ozgina, biroz, **birpas**, oz-moz,
 picha, sal, xiyol [a], jindek
 (jinday, jindak), qittay, jich-
 cha, andak [f-t], chizi [f-t]

Ozmoq, oriqlamoq, ozg'inla-
 moq

Ozod [f-t], erkin, hur [a], sar-
 bast [f-t]

Og'ir, vazmin [f-t], zildek, zil,
zil-zambil, zalvarli
Oshiq [a], xushtor [f-t]
Ochko'z, badnafs [f-t+a], ochofat, suq, suq(a)toy

P

Parvarish [f-t], tarbiya [a], qarov
Parvarishlamoq, parvarish qil-moq, tarbiyalamoq, tarbiya qilmoq, qaramoq, boqmoq
Parvona [f-t], girdikapalak
Payqamoq, sezmoq, fahmlamoq
Peshana [f-t], manglay [mo'g']
Peshin [f-t], tush
Piyoda [f-t], yayov
Pul [f-t], aqcha, mullajiring, yakan
Puxta [f-t], pishiq

Q

Qadam [a], odim
Qalbaki [a+f-t], soxta [f-t], yasama, sun'iy [a], yolg'ondakam, g'ayritabiyy [a], botil [a]
Qalin, zich, tig'iz
Qaltis, nozik [f-t]
Qal'a [a], qo'rg'on
Qamal, qurshov, muhosara [a]
Qaqshamoq, zirqiramoq
Qaram, tobe [a]
Qaramoq, boqmoq
Qarama-qarshilik, zidlik, nizo [a], kelishmovchilik, ixtilof [a], nifoq [a]

Qarash, boqish, nigoh [f-t], nozar [a]

Qarindosh, urug', avlod [a], to'g'ishgan, jigar [f-t], jigarband [f-t], jigargo'sha [f-t], xesh [f-t]

Qaror [a], azm [a], jazm [a]

Qasam [a], ont, qasamyond [a+f-t]

Qattiq, zarang [f-t], metin [a], tosh

Qaynamoq, jo'shmoq, yonmoq

Qaynoq, jo'shqin, qizg'in

Qaz(i)moq, kovlamoq

Qachongacha, tokay(gacha) [f-t]

Qilmish, kirdikor [f-t]

Qilmoq, etmoq, aylamoq

Qirg'oq, sohil [a], yoqa, lab bo'y, chet

Qistamoq, zo'r'lamoq, majbur lamoq, majbur qilmoq

Qiyin, mushkul [a], mahol [f-t<a], og'ir, mashaqqatli, sermashaqqat [f-t+a], ammahol [a], dushvor [f-t]

Qiyinlashmoq, og'irlashmoq, mushkullashmoq

Qiynamoq, azoblamoq, jabrlamoq

Qiyg'os, shig'a, tekis

Qiyshiq, qing'ir, egri

Qiyinchilik, mashaqqat [a], og'irchilik, qattiqchilik, riyozat [a], zahmat [a]

Qizil, qirmizi [f-t], ol

Qiziq, g'alati [a+f-t], ajoyib [a], alomat [a], antiqa [a<lat], ajab [a], ajib [a], allambalo

Qizilqmoq I, havaslanmoq, havas qilmoq

Qizilqmoq II, uchmoq

Qizg'in, avjida

Qobiliyat [a], layoqat [a], iste'dod [a], talant [r<grek], salohiyat [a], uquv

Qobiliyatli, qobil [a], layoqatli, iste'dodli, talantli, salohiyatli, uquvli

Qoida [a], aqoid [a]

Qomat [a], qad(d) [a], qad-qomat (qaddi-qomat) [a], bast [f-t], bo'y-bast (bo'yi-bast), duxt, kelbat [f-t], soxt [f-t], sumbat, soxt-sumbat, andom [f-t], bichim

Qonmoq, qoniqmoq, to'ymoq, miriqmoq

Qorong'ilik, zulmat [a], zimiston [f-t], zim-ziyo [f-t sim-siyoh]

Qur I, marta [a], daf'a [a], bor

Qur II, davra [f-t<a], maydon [f-t]

Qurb [a], hol [a], chog', kuch, qudrat [a], hol-qudrat [a], quvvat [a], chama

Qurshamoq, o'ramoq

Quruq, qoq

Qutulmoq, bo'shamoq, ozod bo'lmoq, xalos bo'lmoq, xoli bo'lmoq

Quvnoq, xushchaqchaq

Quyosh, kun, oftob [f-t]

Quchmoq, achomlamoq, **quchoqlamoq**

Quchoq, qo'yin, bag'ir, og'ush [f-t]

Quchoqlamoq, quchmoq,

achomlamoq

Qo'nmoq, o'tirmoq, tushmoq, inmoq

Qo'rqinch, qo'rquv, vahim(a) [a], dahshat [a], vahshat [a]

Qo'rqinchli, vahimali, dahshatli, mudhish [a]

Qo'rqmoq, hayiqmoq, cho'chi-moq, xavflanmoq

Qo'rzoq, yuraksiz

Qo'rs, qo'pol, to'ng, dag'al, to'rs, tund [f-t], ters

Qo'zg'almoq, jilmoq, siljimoq, qimirlamoq

Qo'shilmoq, birlashmoq

R

Rahmsiz, berahm [f-t+a], shafqatsiz, qahrli, zolim [a]

Rivoj [a], taraqqiy [a], taraqqiyot [a], ravnaq [f-t]

Rivojlanmoq, taraqqiy etmoq, o'smoq, yuksalmoq

Rohat [a], huzur [a], maza [f-t<a], lazzat [a], safo [a], kayf [a]

Rohatlanmoq, rohat qilmoq, huzurlanmoq, huzur qilmoq, maza qilmoq, lazzatlanmoq, lazzat qilmoq

Rost [f-t], to'g'ri, chin, haq [a], haqqoniy [a], ochiq

Rostdan, chindan, haqiqatan, darhaqiqat [a]

Rostgo'y [f-t], haqgo'y [a+f-t], haqiqatgo'y [a+f-t], rostchi

Ruxsat [a], ijizat [a], rozilik, javob [a], izn [a]

S

Sabab [a], vaj [a], bahona [f-t],
bois [a]

Sababli, sababdan, tufay-
li(dan), natijasida, oqibatida,
orqasida

Sababchi, sababkor [a+f-t],
aybdor [a+f-t]

Sabil (savil) [a], ordona, zor-
manda [f-t], baytalmon [a],
egasiz

Sadaqa [a], ehson [a], xayr [a],
hadya [a], nāzr [a]

Saf [a], qator [a]

Sakramoq, hatlamoq, hakla-
moq

Salomlashmoq, so'rashmoq,
ko'rishmoq, omonlashmoq,
salom-alik qilishmoq

Sanoqli, hisobli, o'lchovli

Saralamoq, sarxillamoq, xilla-
moq, saylamoq, tanlamoq,
termoq, saraga ajratmoq

Saranjom [f-t], sarishta [f-t],
orasta [f-t], tartibli, batartib
[f-t+a]

Sarflamoq, sarf qilmoq, xara-
jatlamoq, xarajat qilmoq,
xarjlamoq, xarj qilmoq, chi-
qim qilmoq

Sassiq, badbo'y [f-t], qo'lansa

Savol [a], so'roq

Saxiy [a], himmatli, saxovatli,
hotam [a], tanti

Saxiylik, saxovat [a]

Sekin, asta, ohista [f-t], sust
[f-t]

Sekinla(sh)moq, susaymoq,

sustlashmoq, pasaymoq,
qaytmoq

Sevgi, muhabbat [a], ishq [a]

Sevgili, mahbuba [a], yor [a],
nigor [f-t], dildor [f-t]

Sevinmoq, suyunmoq, quvna-
moq, quvnamoq, shodlan-
moq

Sevmoq, ko'ngil qo'ymoq, mu-
moq, muhabbat bog'lamoq,
yoqtirmoq, yaxshi ko'rmoq

Sezgi, his [a], tuyg'u

Sezgir, ziyrak [a], tuyg'u
hush-yor [f-t], sergak, tiyrak

Sezmoq, tuymoq, his etmoq

Sirt, tash (tish)

Sirg'anmoq, sirpanmoq, tirg'a-
moq

Sirg'anchiq, sirpanchiq, tir-
g'an-chiq, toyg'oq, toyg'anmoq

Sodda [f-t], oddiy [a], jo'n, ila-
doiy [a]

Sodiq [a], sadoqatli, **vafoli**, va-
fodor [a+f-t], fidokor [a+f-t]

Solishtirmoq, taqqoslamoq,
qiyoslamoq, qiyos qilmoq,
chog'ishtirmoq

Son, miqdor [a], hisob [a], son-
noq, adad [a]

Sonsiz, **ko'p**, sanoqsiz, son-
sanoqsiz, besanoq, behis-
sob [f-t+a], hisobsiz, beadad
[f-t+a], adadsiz

Sop, dasta [f-t], band [f-t]

Soqov, tilsiz, gung, gungalak

Soqchi, qorovul, posbon [f-t],
qo'riqchi

Sotmoq, pullamoq, pul qilmoq

Sotqin, xoin [a], xiyonatkor

h [h-f-t], g'addor [a], murtad [a]

h [h-f-t], hadya [a], tortiq, tuhfa

h [h], armug'on [f-t], in'om [a]

h [h-f-t], ko'lanka, ko'lka, ko'laga

h [f-t], cholg'u

h [f-t], cholg'uchi, mash-
hoq [a], musiqachi, muzi-
kant [r]

h [f-t], ayymoq, tuzalmoq

h [f-t], salomatlik, sihat [a],
lob [f-t]

h [f-t], burd [f-t], tayin [a]

h [f-t], suhbatlashmoq, suhbat qil-
moq, hasratlashmoq, otam-
lashmoq, hangamalahmoq,
gurunglashmoq, gurung qil-
moq

h [f-t], surat [a], rasm [a]

h [f-t], lug'urmoq, chiqarmoq

h

h [f-t], tabrik [a], qutlov, muborakbod
[a+f-t]

h [f-t], tabriklamoq, tabrik qilmoq,
qutlamoq, muborakbod qil-
moq

h [f-t], takrorlamoq, qaytarmoq

h [f-t], tamomlamoq, tamom qil-
moq, tugatmoq, sob qilmoq,
soblamoq, bitirmoq, ado qil-
moq, yo'qotmoq, yo'q qil-
moq, quritmoq

h [f-t], taqdir [a], qismat [a], yozmish,
peshana [f-t], nasib(a) [a],
ko'rgilik

h [f-t], taqsimlamoq, bo'lmoq

h [f-t], tarjimon [a], tilmoch, mutarjim

[a]

h [f-t], tarjima qilmoq, ag'darmoq

h [f-t], tartibsiz, ag'dar-to'ntar, alg'ov-
dalg'ov, ostin-ustun

h [f-t], tarzda, holda, xilda, qabilda,
yo'sinda, ravishda, suratda,
taxlitda, tariqa [a]

h [f-t], tasalli [a], taskin [a], yupanch

h [f-t], taxmin [a], tusmol, chama,
faraz [a]

h [f-t], tayyor [a], muhayyo [a], shay,
taxt, hozir [a]

h [f-t], tayyorgarlik, tayyorlik, hozir-
lik, taraddud [a], tadorik [a]

h [f-t], tayyorlamoq, hozirlamoq,
shaylamoq

h [f-t], tayyorlanmoq, hozirlanmoq,
shaylanmoq, otlanmoq

h [f-t], tashlamoq, qo'ymoq, yig'ish-
tirmoq

h [f-t], tashna [f-t], chanqoq, suvsoq
Tashvish [a], g'am [a], sav-
do [a], taraddud [a], qayg'u,
sho'r [f-t], sho'rish [f-t]

h [f-t], tashvishlanmoq, tashvish qil-
moq, qayg'urmoq, qayg'ulan-
moq, g'am qilmoq

h [f-t], ta'm [a], maza [f-t<a], tot

h [f-t], ta'na [a], yozg'iriq, malomat
[a], mazammat [a]

h [f-t], tebranmoq, lapanglamoq, ir-
ralmoq

h [f-t], tekinxo'r, tekintomoq, balo-
xo'r [a+f-t], haromxo'r [a+f-t],
haromtomoq, parazit [r<grek]

h [f-t], Tema [r<grek], mavzu [a]

h [f-t], Tentak, telba, devona [f-t],
savdoyi, jinnisang'i, esvos

h [f-t], Tergamoq, kutmoq

Termilmoq, tikilmoq, to'nmoq
Tetik, bardam [f-t]
Tez I, ildam, jadal [a], shitob [f-t], shaxt, zud [f-t]
Tez II, yaqin
Tezla(sh)moq, jadalla(sh)moq, ildamlashmoq
Teng, baravar (barobar) [f-t]
Tengdosh, tengqur, hamqur, teng
Tilkalamoq, tilka-tilka qilmoq, tilka-pora qilmoq, burdalamoq, burda-burda qilmoq, poralamoq, pora-pora qilmoq
Tilanchi, sadaqachi, gado(y) [f-t], devona [f-t]
Tinchimoq, jimimoq, jim bo'lmoq
Tiqmoq, suqmoq
Tirik, hayot [a], barhayot [f-t+a]
Titkilamoq, titmoq, kavlamoq, kavlashtirmoq
Titroq, qaltiroq
Titramoq, qaltiramoq, qalt-qalt qilmoq, dildiramoq, dir-dir qilmoq
Tomon, taraf [a], yon, yoq
Tomchi, chakka [f-t], qatra [a]
Topshiriq, vazifa [a]
Tortinmoq, qimtinmoq, iymanmoq
Tortmoq, jalb qilmoq
Toza, **beg'ubor** [f-t+a], ozoda [f-t], pok [f-t], pokiza [f-t], sof [a], musaffo [a], g'uborsiz
Tuhmat [a], bo'hton [a]
Tur, xil [a], nav [a], toifa [a]
Turli, har xil, har turli, xilma-xil,

turli-tuman, anvo(yi) [a]
Turmush, hayot [a], tiriklik
Tusmollamoq, tusmol qilmoq, chamalamoq, chama qilmoq, taxminlamoq, taxmin qilmoq
Tutash, payvasta [f-t]
Tutmoq, ushlamoq
Tutun, dud [f-t]
Tuzmoq, tashkil etmoq, burch etmoq, ochmoq
Tug'ilmoq, paydo bo'lmoq
Tushkunlik, tanazzul [a]
Tushunmoq, anglamoq, uqamoq, fahmlamoq, bilmamoq
To'planmoq, to'dalanmoq, uyulmoq, devalanmoq
To'satdan, to'sindan, qo'q qisdan, bexosdan, birdan birdaniga, dabdurustdan, nogahon [f-t], kutilmagandadan, banogoh [f-t], ittifoqo [a] daf'atan [a], ilkisidan, tuyuqdan, tuyuqsizdan, favqulodda [a], lop etib
To'siq, g'ov, to'sqinlik, qarshilik, to'g'anoq
To'xtovsiz, tinimsiz, betinim, muttasil [a], uzluksiz, bosim, surunkasiga, paydar-pay, ketma-ket
To'g'risi, rosti, sirasi, ochig'i, nafsilamr [a]

U

Umr [a], hayot [a]
Umumiy [a], mushtarak [a]
Unumli, samarali, barakali

qilmoq, **harakat qilmoq**, in-
qilmoq, tirishmoq, unnamoq
qilmoq, kaltaklamoq, do'ppos-
qilmoq, savamoq, solmoq,
tashirmoq, so'qmoq
qilishmoq, olishmoq, yoqa-
tashmoq, solishmoq, musht-
tashmoq, so'qishmoq, ta-
hashmoq
qirush, jang [f-t], muhoraba [a],
harb [a]
qisqarta [f-t], mohir [a], mahorat-
li, omilkor [a+f-t], mirishkor
[a+f-t], farang [f-t<a]
qiyalmoq I, iymanmoq, andi-
sha qilmoq, nomus qilmoq,
orlanmoq, or qilmoq
qiyalmoq II, izza bo'lmoq
qiyat, nomus [a], sharm [f-t],
hayo [a], or [a], oriyat [a],
andisha [f-t], ibo [a], isnod [a]
qiyatsiz, benomus [f-t+a], no-
mussiz, behayo [f-t+a], ha-
yosiz, betsiz, yuzsiz, orsiz,
andishasiz, sharmanda [f-t],
sharmsiz, besharm [f-t], beibo
[f-t+a], ibosiz, betavfiq [f-t+a]
qiyg'oq, uyqusiz, bedor [f-t]
qizoq, olis, yiroq, iroq
qichmoq, parvoz qilmoq
Uchramoq, **qyo'liqmoq**, duch
kelmoq
qichuvchi, aviator [r]

V

Vafo [a], sadoqat [a], sodiqlik
Vafoli, vafodor [a+f-t], sodiq
[a], sadoqatli

Vaqt [a], payt, zamon [a],
fursat [a], mahal [a], chog',
kez, kezak, mavrid [a], palla
[f-t], muddat [a], dam [f-t], on
[a], lahza [a]

Vatan [a], mamlakat [a], yurt,
di-yor [f-t], el, mulk [a]

Vazifa [a], burch

Vaziyat [a], ahvol [a], holat [a],
sharoit [a], manzara [a]

Va'da [a], ahd [a], ahd-paymon
[a+f-t]

Va'dalashmoq, ahdlashmoq,
ahd-paymon qilishmoq, ke-
lishmoq, bitishmoq

Vijdon [a], nomus [a]

Vijdonli, nomusli, to'g'ri, halol
[a], sofdil [a+f-t]

Vijdonsiz, nomussiz, beno-
mus [f-t+a], noinsof [f-t+a],
insofsiz, muttaham [a]

Voqea [a], hodisa [a], gap [f-t],
sinoat [a]

X

Xabar [a], darak [a]

Xabardor [a+f-t], ogoh [f-t],
boxabar [f-t+a], voqif [a]

Xabarlamog, daraklamog

Xafalashmoq, achchiqlanmoq

Xalq [a], xaloyiq [a], el, ulus
[mo'g'], mardum [f-t]

Xaxis [a], baxil [a], pishiq,
qurumsoq, ziqna, nokas [f-
t], nokasta [f-t], qizg'anchiq,
qoqvosh [qoq bosh], qoq,
o'limtik, o'larmon, haris [a],
qattiq, do'qol

Xat [a], maktub [a], noma [f-t]
Xavf [a], xatar [a], tahlika [a]
Xavfli, xavotirli, xatarli, qo'r-qinchli, tahlikali
Xayriyat [a], go'rga
Xayrlashmoq, xushlashmoq, vidolashmoq, xayr-ma'zur qilmoq, xayr-xo'sh qilmoq
Xilvat [a], ovloq, pana [f-t]
Xira [f-t], xiraxandon [f-t], shil-qim, yopishqoq, yelim [f-t], sulloh [a]
Xizmatkor [a+f-t], xizmatchi, malay
Xomush [f-t], ma'yus [a]
Xomushlanmoq, ma'yuslanmoq
 Xonasi, o'rni, vaqti, **payti**, fur-sati, kezi
Xudbin [f-t], egoist [r]
Xuddi [f-t], aynan [a], ayni [a], rosa [f-t], naq [a], qoq, baayni [f-t+a]
Xulq [a], axloq [a], adab (odob) [a]
Xunob [f-t], diqqat [a], tajang [a]
Xunob bo'lmoq, tajang bo'lmoq, bo'g'ilmoq, diqqat bo'lmoq
Xunuk [f-t], badbashara [f-t+a], badburush [f-t], badqovoq, tasqara [a], bedavo [f-t+a], ta'viya [a], beo'xshov, be-so'naqay, sovuq, badsurat [f-t+a], nadomat [a]
Xursand [f-t], xushvaqt [f-t+a], shod [f-t], xurram [f-t], xushnud [f-t], masrur [a], sarafriz [f-t]

Xursandlik, sevinch, quvonq, shodlik, surur [a], faruh [a], behbudlik
Xushbo'y [f-t], hidli, muallim [a]
Xushomadgo'y [f-t], lagabardor, labbaygo'y [a+f-t], yog'lama, yaltoq
Xushomadgo'ylik, xushomadgo'ylik, laganbardorlik, labbaygo'ylik, yaltoqlik
 Xushro'y [f-t], **chiroyli**, go'zal, zebo [f-t]
Xushxabar [f-t+a], mujda [f-t]

Y

Yakunlamoq, yakun qilmoq, natijalamoq, sarhisob etmoq
Yalinmoq, yolvormoq
Yana, tag'in, qayta, boshqa, bo'lak, endi, boz [f-t]
Yara, jarohat [a]
Yarali, yarador, jarohatli, muayyid [a]
Yaralamoq, jarohatlamoq
Yaramas, iflos [a], razil [a], nobop [f-t], badkirdor [f-t], ablah [a], nomard [f-t], badkor [f-t], olchoq, pastkash
Yaralmoq, paydo bo'lmoq, binno bo'lmoq, bunyod bo'lmoq, tug'ilmoq
Yarashmoq, kelishmoq, ketmoq
Yaroqli, layoqatli, qobiliyatli
Yashamoq, turmoq, istiqomat qilmoq
Yashirin(cha), bekitiqcha (be-

hilloqchi), maxfiy [a], pin-
hon [f-t], xufiya [a], zimdan,
qirinch, nihon [f-t]

Bekitmoq, bekitmoq (berkit-
moq), sir tutmoq

Buxori, durust [f-t], tuzuk,
binoyi [f-t<a], binoyidek,
joyida, soz [f-t], nozanday
(noppa-nozanday, noppa-
nozini), bop [f-t], bopla [f-t],
qabtovur [a+f-t], avlo [a], qo-
shshaxon, qoyil [a], qo-
yilmaqom [a]

Yanglish, xato [a], noto'g'ri,
chatoq, adash, g'alat [a]

Yanglishmoq, xato qilmoq,
adash-moq

Yelka, kift [a], o'miz

Yemoq, tanovul qilmoq, osha-
moq, iste'mol qilmoq, tot-
moq, olmoq, tushirmoq, ur-
moq, ham qilmoq

Yer, arz [a]

Yetim [f-t<a], sag'ir [a]

Yetishmoq, yetmoq, erishmoq,
muyassar bo'lmoq, muvaffaq
bo'lmoq, vosil bo'lmoq, noil
bo'lmoq

Yetmoq, kifoya qilmoq, bo'lmoq

Yetuk, barkamol [f-t+a], raso
[f-t]

Yechmoq, hal qilmoq

Yengmoq, g'alaba qilmoq,
taslim qilmoq, mag'lub qilmoq

Yiqilmoq, qulamoq, ag'namoq,
(ag'anamoq), ag'darilmoq

Yig'in, ma'raka [a], yig'ilish,
majlis [a]

Yig'moq, to'plamoq, to'dala-

moq, jamlamoq, jamg'ar-
moq, yig'namoq

Yodgorlik, obida [a]

Yolg'iz, yakka [f-t], tanho [f-t]

Yolg'onchi, aldanchi, aldoq-
chi, kazzob [a]

Yomon, yaramas, rasvo [f-t],
nobop [f-t], bo'lmag'ur

Yomonlashmoq, og'irlash-
moq, mushkullashmoq

Yonmoq, kuymoq, o'rtanmoq

Yopmoq, bekitmoq (berkit-
moq)

Yoqtirmoq, xohlamoq, xushla-
moq

Yordam, ko'mak [f-t], madad
[a]

Yordamchi, ko'makdosh [f-t]

Yordamlashmoq, yordam qil-
moq, ko'maklashmoq, qa-
rashmoq, boqishmoq

Yorishmoq, ochilmoq

Yorug', nurli, charog'on [f-t],
yorqin, munavvar [a], porloq,
ravshan [f-t], nurafshon [a+f-t]

Yotsiramoq, yotsinmoq, be-
gonasiramoq

Yozmoq, bitmoq

Yozuvchi, adib [a]

Yubormoq, jo'natmoq, yo'lla-
moq

Yugurmoq, chopmoq

Yumshamoq, bo'shashmoq,
muloyimlashmoq

Yumshoq, bo'sh, muloyim [a]

Yuqori, yuksak, oliy [a], a'lo [a]

Yurak, qalb [a], ko'ngil, dil [f-t]

Yuvosh, mo'min [a], qobil [a],
royish [f-t]

Yuz, bet, aft, bashara [a], turq, chehra [f-t], jamol [a], diydor [f-t], oraz [a], uzor [a], ruxsor [f-t]

Yo'latmoq, keltirmoq, yaqinlashtirmoq

Yo'liqmoq, uchramoq, duchor bo'lmoq, giriftor bo'lmoq, muhtalo bo'lmoq

Yo'lovchi, yo'lchi, o'tkinchi

Z

Zahar [a], og'u

Zarar [a], ziyon [f-t], futur [a], talafot [a]

Zavq [a], maroq [a], shavq [a]

Zavqlanmoq, maroqlanmoq, shavqlanmoq

Zid [a], xilof [a]

Ziq [a], tig'iz

Ziyoli, intelligent [r]

Zing'illamoq, zipillamoq, g'irillamoq

Zora [f-t], shoyad [f-t], koshki [f-t], qani (qani endi, qani edi)

Zoriqmoq, zor bo'lmoq, muhtoj bo'lmoq

Zotdor [a+f-t], zotli, nasldor [a+f-t]

Zulm [a], istibdod [a]

O'

O'jar, qaysar [a<lat], qiyiq, tixir, battol [a], aks [a], sarkash [f-t], kajbahs [f-t+a], ters, goj

O'lik, murda [f-t], jasad [a]

O'lim, vafot [a], qazo [a]

O'lmoq, vafot etmoq, qilmoq, nobud bo'lmoq, bon bo'lmoq, halok bo'lmoq, qulamoq, uzilmoq

O'qituvchi, pedagog [r], lim [a], domla [a donulla] afandi [turk-usm<grek],

O'pich, bo'sa [f-t], muchchi

O'ralmoq, burkanmoq

O'ramoq, chirmamoq

O'rinbosar, muovin [a]

O'rinli, jo'yali, ma'qul [a], jolz [a]

O'rnak, namuna [f-t], ibrat [a] ulgi

O'rtoq, **do'st** [f-t], habib [a] og'ayni, oshna [f-t], jo'ra [f-t]

ulfat [a], birodar [f-t], hamdam [f-t], tomir

O'smoq, ulg'aymoq, katta bo'lmoq

O'tkir, keskir

O'tmish, kechmish, moziy [a]

O'xshash, monand [f-t]

O'yin, raqs [a]

O'ynamoq, raqs etmoq

O'zboshimcha, bebosh

O'zga, boshqa, **begona** [f-t], ag'yor [a]

O'ch, qasos [a], qasd [a], intiqom [a], alam [a]

O'chmoq, so'nmoq

G'

G'alaba [a], zafar [a], tantana [a], muzaffariyat [a]

G'am [a], tashvish [a], qayg'u, kulfat [a], musibat [a], alam [a], anduh [f-t], mung, dog' [f-t]

anglin [f-t<a], qayg'uli, hazin
[a], hasratli, mungli, mahzun
[a], g'amnok [a+f-t]
araz [a], kek, kin [f-t], gidir
arrom, tirriq
lybat [a], fisq-fasod [a], fisq-
hujur [a]
ollb [a], muzaffar [a]
ulg'ula [f-t], g'uluv [a], qutqu,
g'ushlik
urur [a], kibr [a], havo [a],
kibr-havo [a], dimog' [f-t]

h

hallaqi, manjalaqi
hamol [a], shabada, yel, sa-
bo [a]
hapaloq, shapati, tarsaki [f-t]
hikoyat [a], arz [a], dod [f-t],
arz-dod [a+f-t]
hol [a], falaj [a]
hovqin, shovqin-suron, su-
ron, shov-shuv, g'ovur, g'av-
g'o [f-t], g'ala-g'ovir, qiy-
chuv, dod-voy, ayyuhannos
[a]
Shoshilinch, qistalang, oshi-
g'ich, tig'iz, tang [f-t], ziq [a]
Shoshmoq, shoshilmoq,
oshiqmoq
Shubha [a], gumon [f-t],
ishonchsizlik, ishtiboh [a]
Shubhalanmoq, shubha qil-
moq, gumonsiramoq, gumon
qilmoq

Ch

Chakki, noo'rin, o'rinsiz, no-
ma'qul [f-t+a], nojo'ya [f-t]
Chalg'itmoq, alaxsitmoq, ay-
lantirmoq
Chamasi, chamamda, naza-
rimda, aftidan, chog'i, cho-
g'imda, bilishimcha, mazmu-
ni, shekilli [a], nazdimda, ob-
baholam
Chanqov, tashnalik
Chanqamoq, suvsamoq, cho'l-
lamoq, tashna bo'lmoq
Chap [f-t], so'l
Chapak [f-t], qarsak
Chaqirmoq, chorlamoq
Chaqqon, epchil, chechan, ab-
jir, chapdast [f-t]
Charchoq I, horg'inlik, hordiq
Charchoq II, horg'in
Charchamoq, horimoq, tolmoq,
toliqmoq
Chatoq, ishkal [a], xurjun [f-t],
yomon, rasvo [f-t], pachava
Chaynamoq, kavshamoq
Chayqovchi, olibsotar
Chang, gard [f-t], g'ubor [a],
to'zon
Chegara, chek, had [a], poyon
[f-t]
Cheksiz, behad [f-t+a], beni-
hoya [f-t+a], bilonihoya [a]
Chidam, bardosh [f-t], toqat
[a], tob [f-t], to'zim, tahammul
[a], matonat [a]
Chidamli, bardoshli, toqatli,
to'zimli, matonatli
Chidamoq, ko'tarmoq, bar-

dosh qilmoq, toqat qilmoq
Chiqim, sarf [a], xarajat [a],
 xarj [a]
Chiroyli, go'zal, husndor [a+f-t],
 husnli, xushro'y [f-t], ko'hlik,
 ko'rkam, barno [f-t], suluv,
 zebo [f-t], latofatli, sohibja-
 mol [a]
Chiroylilashmoq, go'zallash-
 moq, ko'rkamlashmoq
Chol, kekxa, qariya, qari, mo'y-
 safid [f-t], oqsoqol, boboy
Chopqir, chopag'on, yuguruk,

uchqur
Chora [f-t], iloj [a], tadlik [a]
 imkon [a], yo'l, ep (ev), [a]
Chunki [f-t], negaki, sabab [a]
 zero(ki)
Chuqur, teran
Cho'kmoq, botmoq, g'arq [a]
 moq
Cho'loq, oqsoq, lang [f-t]
Cho'loqlanmoq, oqsamoq
Cho'ntak, kissa [f-t], karmen
 карман], hamyon

QISQACHA ANTONIMLAR LUG'ATI

A

a'lo – yomon
 a'lochi – ikkichi
 abadiy – vaqtincha
 abjir – lavang, landavur, lapa-
 shang, noshud, og'zidagi
 oshini oldiradigan, uquvsiz,
 sustkash, tepsa-tebranmas
 adabli – adabsiz
 adolat – adolatsizlik
 adolatli – adolatsiz
 ahamiyatli – ahamiyatsiz
 ahil – noahil
 ahmoqona – oqilona
 ajradi – yopishdi
 ajraldi – qo'shildi; yarashdi
 ajratdi – qo'shdi, urishtirdi
 ajrashdi – yarashdi
 alik oldi – salom berdi

alohida – birga
 andishali – andishasiz
 anduh – xurramlik, vaqtichog'
 lik, sevinch, xursandlik, xur-
 sandchilik, xushvaqtlik, shod-
 lik, quvonch
 aniq – noaniq
 anqov – hushyor
 aqliy – jismoniy
 aqli – ahmoq
 arang – bemalol
 arxaizm – neologizm
 arzon – qimmat
 asosli – asossiz
 asta-sekin – birdan
 avlod – ajdod
 avval – keyin, so'ngra, ba'daz
 avvalgi – keyingi
 axloqli – axloqsiz
 aybdor – aybsiz

himoya qildi
 birlashtirdi
 sodda, qo'ydek
 hasrat – qayg'u-hasrat
 xor
 rohat
 shirin

avval, avvalo, bosh-
 lab, oldin

bechorahol, kam-
 bag'al, faqir, qashshoq

barno, go'zal,
 zabo, sahibjamol, suluv,
 xushro'y, xushsurat, chiroyli,
 husndor, husnli

barno, go'zal,
 zabo, sahibjamol, suluv,
 xushro'y, xushsurat, chiroyli,
 husndor, husnli

muattar, xushbo'y

xushxat

xushxo'r, yeyishli

kuz, kuzak

kuzgi

past, kam

bema'ni, ma'nisiz

bemaslahat – bemaslahat

bo'sh

bequvvat – bequvvat, zaif,
 kamquvvat, kuchsiz

munkillagan, sharti
 ketib, parti qolgan

bardoshli – bardoshsiz, be-
 toqat, toqatsiz, chidamsiz

bardoshsiz – bardoshli, sabrli,
 toqatli, chidamli

barno – badbashara, badbu-
 rush, tasqara, ta'viya, xunuk
 barpo etdi – yo'qotdi, buzdi,
 vayron qildi

barqaror – beqaror

baxt – baxtsizlik

baxti qaro – saodatli

baxtli – baxtsiz, bebaxt, tolesiz

baxtsizlik – baxt

bag'ri tosh – ko'ngli bo'sh, rahm-
 li, shafqatli

bilimli – bilimsiz, o'qimagan,
 ilmsiz, savodsiz, ko'rsavod,
 o'mi

bilimsiz – bilimli, ilimli, o'qigan

bir xil – har xil

birdan – asta-sekin, sekin-asta

birdaniga – asta-sekin, sekin-
 asta

alohida, yolg'iz, tanho

birgalikda – tanho, yolg'iz

birlashdi – ajraldi, ayrildi, tar-
 qaldi

birlashtirdi – judo qildi

birlik – parokandalik, tarqoqlik,
 boshboshdoqlik

birpas – uzoq

bisyor – kam, oz

bitirdi – boshladi

bop – nobop

bor – yo'q

bordi – keldi, qaytdi

borlik – yo'qlik, yo'qchilik

bosib oldi – ozod qildi

bosiq – yengiltabiat, yengiltak

botdi – chiqdi

botiq – do'ng

botir – nomard, qo'rqqoq, chum-
 chuq pir etsa yuragi shir eta-

digan, chumchuqyurak, yuraksiz
 boxabar – bexabar, xabarsiz
 boy – bechorahol, kambag'al, qashshoq, faqir, yo'qsil
 boyladi – bo'shatdi, yechdi
 boylik – kambag'allik, qashshoqlik
 bog'ladi – bo'shatdi, yechdi
 bosh – oxir
 boshi bog'liq – boshi ochiq, er-siz
 boshi ochiq – boshi bog'liq
 boshini qovushtirdi – ajratdi, ayirdi, judo qildi
 boshlab – ba'daz, keyin, so'ng, so'ngra
 boshladi – bitirdi, tamomladi, tugatdi, nihoyasiga yetkazdi, xatm qildi
 boshqa – o'z
 bulg'adi – tozaladi, pokladi
 burdli – burdsiz, beburd
 burnidan tortsa yiqiladigan – tetik
 buromad – daromad, kirim, foyda, kelim
 butun – yirtiq, siniq
 butunlay – vaqtincha
 buzdi – tuzatdi, qurdi, barpo qildi, yaratdi
 beaql – aqli raso, aqli, oqil, esli
 beayb – aybdor, aybli, qora,
 bebaraka – barakali, samarali, serunum, unumli
 bebaxt – baxtiyor, baxtli, saodatli
 beburd – burdli
 befahm – ziyrak, idrokli, tamiz-

li, farosatli, fahmli
 befarosat – ziyrak, idrokli, tamizli, farosatli, fahmli
 begona – o'z
 begunoh – gunohkor
 behayo – iboli, tortinchoq, uyatchan, sharmli, hayoli
 beh-beh – kisht
 behisht – do'zax, jahannam
 beibo – iboli, tortinchoq, uyatchan, sharmli, hayoli
 beixtiyor – atayin, ataylab, jo'rt taga
 bekik – ochiq
 bekindi – ko'rindi
 bekitdi – ochdi
 bema'ni – bama'ni
 bemalol – arang, bazo'r, zo'rg'ina
 bemaslahat – bamaslahat
 bemaza – mazali, totli, shirin
 benomus – nomusli, oriyatli, orli
 beobro' – obro'li, baobro'
 beoqibat – oqibatli
 bepand – mustahkam
 beqanoat – qanoatli
 beqaror – barqaror, o'zgarmas, sobit, mustahkam, doimiy, tur-g'un
 bequvvat – kuchli, baquvvat, zo'r, quvvatli
 berahm – ko'ngilchan, ko'ngli bo'sh, rahmdil, shafqatli
 berdi – oldi
 beri – nari
 berigi – narigi
 berk – ochiq
 berkitdi – ochdi, oshkor qildi, fosh qildi

bo'naqay – xushbichim, xush-qomat, ixcham
 botamiz – ziyrak, idrokli, tamiz-
 li, farosatli, fahmli
 boli qattiq – iboli, tortinchoq, uyat-chan, sharmli, hayoli
 bolob – salomat, sog', sog'lom
 bolob bo'ldi – sog'aydi, tuzaldi
 boltoqat – bardoshli, sabrli, toqatli
 bovafo – vafodor, vafoli
 boxabar – boxabar, voqif, ogoh, xabardor
 bozovta – xotirjam, osoyishta
 bo'xshov – xushbichim, xush-qomat
 bog'araz – g'arazli
 bosh – yomon, ikki
 bosharm – iboli, tortinchoq, uyat-chan, sharmli, hayoli
 bechorahol – badavlat, boy, davlatli, davlatmand
 bo'limli – bo'limsiz
 bo'limsiz – bo'limli
 bo'lishli – bo'lishsiz
 bo'lishsiz – bo'lishli
 bo'sh – band, to'la, limmo-lim
 bo'shang – abjir, igna teshigidan o'ta oladigan, ishbilarmon, uddaburon, epchil, yulduzni benarvon uradigan
 bo'shatdi – boyladi, bog'ladi; tarangladi; qamadi, hibsga oldi, qo'lga oldi; to'latdi, to'ldirdi; qabul qildi; ortdi, yukladi

D

dahriy – dindor
 dali-g'uli – pismiq
 dangasa – mehnatsevar, mehnatlash, tirishqoq
 darmonsiz – zabardast, tog'ni tolqon qiladigan, kuchli, baquvvat
 daromad – buromad, chiqim, xarajat
 dast – arang, bazo'r, zo'rg'a
 dastlabgi – so'nggi, oxirgi, keyingi
 davlatli – bechorahol, kambag'al, qashshoq, faqir
 davlatmand – bechorahol, kambag'al, qashshoq, faqir
 dag'al – mayin, muloyim, yumshoq; xushfe'l
 dialog – monolog
 dilozor – beozor
 dimog'dor – kamtarin, kamtar
 dirr – chuh (otga nisbatan ishlatiladigan undov so'z)
 doim – vaqtincha
 doimiy – o'zgaruvchan, beqaror, vaqtincha, muvaqqat
 donishmand – nodon, savodsiz, go'l, gumroh
 dono – nodon
 dovyurak – nomard, qo'rqqoq, chumchuq pir etsa yuragi shir etadigan, chumchuqyurak, yuraksiz
 dog'uli – go'l, sodda, soddadil, qo'y og'zidan cho'p olmagan
 dunyoga keldi – o'ldi, vafot etdi, dunyodan ketdi, ko'z

yumdi, qazo qildi, asfalosofilinga jo'nadi
 dushman – do'st, birodar, og'ayni, jo'ra
 dushmanlik – do'stlik, birodarlik, og'aynigarchilik, jo'rachilik
 dushvor – yengil, oson
 do'ng – botiq
 do'nglik – chuqurlik
 do'st – ag'yor, dushman, g'anim
 do'zax – behisht, jannat
 do'zaxi – jannati

E

e'zozladi – xo'rladi
 egri – to'g'ri
 eksport – import
 epashang – abjir, ildam, tezkor, chapdast, epchil
 epilog – kirish, muqaddima
 epchil – lavang, landavur, lapa-shang, noshud, og'zidagi oshini oldiradigan, uquvsiz, sustkash, tepsa-tebranmas
 eridi – muzladi, to'ngdi
 erinchak – serg'ayrat, g'ayratli, g'ayratchan
 erkin – erksiz; tutqun; qaram
 erksiz – ozod, erkin, hur
 erta – kech, kechqurun, oq-shom, shom; kecha
 erta bilan – kechqurun, shom
 ertaga – kecha
 ertagi – kechki; kechpishar
 ertalab – kech, kechqurun, oq-shom, shom

ertalabki – kechki, kechqurung
 ertapishar – kechki, kechpishar
 eski – yangi
 esli – aqlsiz, ahmoq, bema
 tentak
 ezgulik – yovuzlik

F

fahmli – betamiz, befahm, bema
 farosat, kaltafahm, fahmli
 fahmsiz – ziyrak, idrokli, tamizli, farosatli, fahmli
 faqir – boy, badavlat, davlatli, davlatmand
 farosatli – betamiz, befahm, bema
 farosat, kaltafahm, fahmsiz
 farosatsiz – ziyrak, idrokli, tamizli, farosatli, fahmli
 farovonlik – yetishmovchilik, muhtojlik, tanqislik
 farq – o'xshashlik, aynanlik
 faryod – qahqaha
 firoq – vasl, visol
 foyda – zarar, ziyon
 foydali – zararli
 fosh qildi – bekitdi, berkitdi, yopdi, yashirdi

G

gapirdi – sukut saqladi, jim turdi, jim bo'ldi
 goh-goh – tez-tez
 gunoh – savob
 gunohkor – begunoh, gunohli
 gunohsiz – gunohkor
 go'l – ayyor, dog'uli, ilonning yog'ini yalagan, mug'amtali

irpa, qilviri, quv, hiylagar
zal – badbashara, badbu-
rush, tasqara, ta'viya, xunuk

yo'q

ajr – vasl, visol

akkam-dukkam – zich, tig'iz,
qalin

halol – g'irrom; harom

halolxo'r – haromxo'r

hamma – hech, hech kim

haq – nohaq

haqiqat – afsona; uydirma

har xil – bir xil

harom – halol

haromxo'r – halolxo'r

hayoli – bezbet, beibo, beti qat-
tiq, besharm, behayo, surbet,
uyatsiz, hayosiz

hayon – zarar, ziyon, foyda

hayosiz – iboli, tortinchoq, uyat-
chan, sharmli, hayoli

hazllakam – chinakamiga

hibaga oldi – bo'shatdi, ozod
qildi, chiqarib yubordi, qo'yib
yubordi

hiron – vasl, visol

himmatli – muruvvatsiz, him-
matsiz

himmatsiz – muruvvatli, him-
matli

himoya – hujum

himoya qildi – aybladi

himoyachi – hujumchi

hiylagar – go'l, sodda, soddadil

hoildor – kamhosil

hotam – ziqna, mumsik, no-

kas, nokasta, tutunini bulut
ko'rmagan

hotamtoy – ziqna, mumsik, no-
kas, nokasta, tutunini bulut
ko'rmagan

hujum – mudofaa; chekinish

hur – erksiz, tutqun

husndor – badbashara, badbu-
rush, tasqara, ta'viya, xunuk

husnli – badbashara, badbu-
rush, tasqara, ta'viya, xunuk

huzur – azob, azob-uqubat, zah-
mat

huzur-halovat – azob, azob-
uqubat, zahmat

hushyor – anqov, merov, og'-
zing qani desa qulog'ini ko'r-
satadigan

hushyor – mast

hushyorlik – mastlik, merovlik

hech – hamma

hech kim – hamma

ho'l – qoq, quruq

ho'lladi – quritdi

I

iboli – bezbet, beibo, beti qat-
tiq, besharm, behayo, sur-
bet, uyatsiz, hayosiz

idrokli – betamiz, befarosat,
befahm, kaltafahm, farosat-
siz, fahmsiz

iflos – toza, pok, pokiza

igna teshigidan o'ta oladigan –
bo'shang, lapashang, merov,
go'l, noshud, uquvsiz, landa-
vur, lavand

ijobiy – salbiy

ijozat berdi – man qildi, taqiqladi

ikki – a'lo, besh

ikkichi – a'lochi

ildam – asta, ohista, sekin;
sust; sustkash; tepsa-tebranas, epashang

ilmiy – g'ayriilmiy

ilmli – bilimsiz, ilmsiz, o'qimgan, savodsiz

ilmsiz – bilimli, ilmli, o'qigan
ilonning yog'ini yalagan – go'l,
sodda, soddadil

ilg'or – qoloq

import – eksport

ingichka – yo'g'on

inkor etdi – tasdiqladi

inoq – noahil, noittifoq, ters

insofli – insofsiz, noinsof

insofsiz – insofli

irkit – pok, pokiza, toza

irodali – irodasiz

iroq – yaqin

isidi – sovidi

isqirt – pok, pokiza, toza

isrofgar – tejamkor

issiq – sovuq, yoqimsiz

istiqbol – kechmish, o'tmish,
moziy

itardi – tortdi

itoatli – itoatsiz

itoatsiz – itoatkor, itoatgo'y,
itoatli

ittifoq – noahil, noittifoq, ters

ixtiyoriy – majburiy

ixcham – qo'pol, beso'naqay

ishbilarmon – bo'shang, lapa-
shang, merov, go'l, noshud,
uquvsiz, landavur, lavand

ishonchli – ishonchsiz

ishyoqmas – ishchan, meh-
kash, mehnatsevar

ishsh (to'xta) – xix (yur) (o'z-
ka nisbatan ishlatiladigan un-
dov so'z)

ishchan – dangasa, ishyoqma-
yalqov

ich – sirt, ust, tash (tish)

ichi qora – ko'ngli oq, ko'ng-
pok, ko'ngli toza, qalbi pok
qalbi toza, yuragi toza, yu-
ragi sof

ichkari – tashqari

ichki – tashqi

J

jadal – asta, sekin, ohista, sual

jadalladi – sekinladi, sustlashtir-
di

jamladi – tarqatdi

jamg'ardi – sarfladi, xarajat qil-
di

jannat – do'zax, jahannam

jannati – do'zaxi

janub – shimol

javob – savol, so'roq

javob berdi – savol berdi, so'-
radi

javob qaytardi – savol berdi,
so'radi

javraqi – kamgap, kamsuxan

jazo – mukofot

jismoniy – ruhiy; aqliy

jonli – jonsiz, o'lik; ta'sirsiz,
bo'sh

jonsiz – pishiq, mustahkam

judo qildi – birlashtirdi; boshini
qovushtirdi

rttaga – beixtiyor, bexosdan
 yali – nojo'ya, noo'rin, o'rin-
 12

alla – uzun

allafahm – ziyrak, idrokli, ta-
 mizli, farosatli, fahmli

am – ortiq, bisyor, mo'l, ko'p

amaydi – ko'paydi, ortdi, osh-
 di

amaytirdi – ko'paytirdi

kumbag'al – boy, badavlat,
 davlatli, davlatmand

kumbag'allik – boylik

kumgap – vaysaqi, javraqi,
 mahmadona, sergap

kumhosil – serhosil, hosildor

kumyob – serob

kumquvvat – baquvvat, zo'r,
 kuchli, quvvatli

kumsuxan – vaysaqi, javraqi,
 mahmadona, sergap

kamtar – dimog'dor, kerik,
 kibrli, kerilma, kibr-havoli,
 manman, takabbur, kalondi-
 mog'

kamtarin – dimog'dor, kerik,
 kibrli, kerilma, kibr-havoli,
 manman, takabbur

kamtarlik – manmanlik

kamchil – serob, ko'p, mo'l

kasal – sog', salomat, sog'lom

kasallandi – sog'aydi, tuzaldi

katta – kichik, kichkina, mayda,
 chog', yosh

kattalashdi – kichraydi

kibr-havoli – kamtar, kamtarin,

xokisor

kibrli – kamtar, kamtarin, xoki-
 sor

kir – pok, pokiza, toza

kiraverish – chiqaverish

kirdi – chiqdi

kirdi – chiqdi; ketdi

kirgizdi – chiqardi

kirim – buromad, xarajat, chi-
 qim

kirish – xotima, epilog

kiydi – yechdi

kiyindi – yechindi

kisht – beh-beh

kichik – azamat, zo'r; azim,
 yirik, katta, ulkan, bahaybat,
 haybatli

kichraydi – kattalashdi

komediya – tragediya

kovladi – ko'mdi

kredit – debet

kuldi – yig'ladi

kuldirdi – yig'latdi

kulgi – yig'i

kun – kecha, tun

kunbotar – kunchiqar, mashriq,
 sharq

kunduz – kecha, tun

kunduzgi – tungi

kunduzi – kechasi

kunchiqar – kunbotar, mag'rib,
 g'arb

kutib oldi – kuzatdi

kuyindi – sevindi, suyundi, xur-
 sand bo'ldi, quvondi

kuz, kuzak – bahor, ko'klam

kuzatdi – kutib oldi

kuzgi – bahorgi

kuchaydi – pasaydi, susaydi

kuchli – kuchsiz, bequvvat,
 kamquvvat, zaif
 kuchsiz – baquvvat, zo'r, quv-
 vatli, kuchli, qudratli; shiddatli
 keksa – yosh, yosh-yalang
 keksaydi – yoshardi
 kelajak – kechmish, o'tmish,
 moziy
 keldi – ketdi
 keng – tor
 kengaydi – toraydi
 kengchilik – yetishmovchilik,
 muhtojlik, tanqislik
 kenja – to'ng'ich
 kerakli – keraksiz
 keraksiz – kerakli, zarur, darkor
 kerik – kamtar, kamtarin, xokisor
 keskir – o'tmas
 ket – old
 ketdi – keldi, kirdi
 keyin – avval, avvalo, boshlab
 keyingi – avvalgi, oldingi
 kech – erta, erta bilan, ertalab;
 tong; barvaqt, vaqtli
 kech – tong
 kecha – erta; tong; kun, kun-
 duz
 kechasi – kunduzi
 kechki – ertalabki; ertagi; erta-
 pishar
 kechmish – istiqbol, kelajak
 kechpishar – ertapishar, chil-
 laki
 kechqurun – tong; erta, erta bi-
 lan, ertalab, ertalabki
 ko'k – yer, zamin
 ko'kardi – quridi
 ko'kladi – quridi
 ko'klam – kuz, kuzak

ko'mdi – kavlati, qazidi, o'yil
 ko'ngilchan – bag'ritosh, tosh-
 rahm, rahmsiz, toshmehr
 toshbag'ir, toshyurak, shafqatsiz
 ko'ngli oq – bag'ritosh, beralum
 rahmsiz, toshmehr, tosh
 bag'ir, toshyurak, shafqatsiz
 ko'ngli oq – ichi qora, ko'ngli
 qora
 ko'ngli qora – ko'ngli oq, ko'ngli
 pok, ko'ngli toza, qalbi pok
 ko'ngli toza – ichi qora, ko'ngli
 qora
 ko'p – kam
 ko'p – oz, kam
 ko'pchilik – ozchilik
 ko'rindi – yashirindi, bekindi
 ko'tardi – tushirdi; pasaytirdi
 ko'tarildi – tushdi; pasaydi
 ko'zini yumdi – dunyoga keldi,
 tug'ildi

L

la'nat – rahmat
 lanj – tirik
 lapashang – uddaburro, ish-
 bilarmon, epchil, abjir, igna
 teshigidan o'ta oladigan, yul-
 duzni benarvon uradigan
 loqayd – faol
 loyiq – noloyiq, nomunosib
 loyqa – tiniq

M

ma'lum – noma'lum
 ma'murchilik – yetishmovchilik,

muhtojlik, tanqislik
 muqdorsiz – baquvvat, zabar-
 dast, tog'ni tolqon qiladigan
 muinnun – norozi, xafa
 muqian qildi – ijozat berdi, ruxsat
 berdi
 muinfiy – musbat
 muungu – vaqtincha
 muinman – kamtar, kamtarin,
 xokisor
 muinmanlik – xokisorlik, kam-
 tarlik
 muqtadi – yomonladi, yerga ur-
 di, tanqid qildi
 murd – nomard, yuraksiz, chum-
 chuq pir etsa yuragi shir et-
 adigan
 mast – hushyor
 mastlik – hushyorlik
 mavhum – aniq
 mavjud – yo'q
 maxfiy – oshkora
 maxraj – surat
 mayda – yirik, katta, azamat,
 azim, zo'r, ulkan
 mayin – dag'al
 mazali – belazzat, bemaza
 mazlum – zolim
 mag'lub – g'olib, muzaffar
 mag'lubiyat – g'alaba, zafar,
 g'olibiyat
 mag'rib – kunchiqar, mashriq,
 sharq
 mashriq – kunbotar, mag'rib,
 g'arb
 mikroskopik – gigant, ulkan
 minimum – maksimum
 minnatdorlik – ko'rnamaklik
 monosemiya – polisemiya

mos – zid, qarama-qarshi
 muattar – badbo'y, sassiq, qo'-
 lansa
 mudofaa – hujum
 muhabbat – nafrat
 muhim – arziyas; ahamiyatsiz
 muhtojlik – to'qchilik, keng-
 chilik, ma'murchilik; mo'l-
 ko'lchilik, mo'lchilik, serob-
 chilik, seroblik, to'yinchilik,
 to'kinchilik; farovonlik
 mukofot – jazo
 muloyim – dag'al; qattiq; to'ng,
 ters, qo'pol
 muloyim – qo'rs
 muloyimlik – qo'pollik
 mumsik – ochiq qo'l, saxiy,
 saxovatli, tanti, qo'li ochiq,
 hotam, hotamtoy
 munkillagan – bardam, tetik
 munosib – noloyiq, nomunosib
 muqaddima – xotima, epilog
 murakkab – oddiy; sodda
 muruvvatli – muruvvatsiz, him-
 matsiz
 muruvvatsiz – muruvvatli
 musbat – manfiy
 mustahkam – bepand
 muvaffaqiyat – muvaffaqiyat-
 sizlik
 muvaqqat – doimiy
 muzladi – eridi
 mug'ambir – go'l, sodda, sod-
 dadil
 mushkul – oson
 mushkul – yengil
 mushtarak – xususiy
 mehmon – mezbon
 mehnatkash – dangasa, ish-

yoqmas, yalqov
 mehr – nafrat
 mehr qo'ydi – nafratlandi
 merov – yer tagida ilon qimir-
 lasa biladigan, ziyrak, sezgir,
 tuyg'un, hushyor
 merovlik – ziyraklik, hushyorlik
 mezbon – mehmon
 mo'l – kam, oz
 mo'l-ko'lchilik – muhtojlik, tan-
 qislik, yetishmovchilik
 mo'lchilik – muhtojlik, tanqislik
 mo'min – o'jar, qaysar
 mo'rt – chayir

N

naf – zarar, ziyon
 nafrat – mehr, muhabbat
 namgarchilik – qurg'oqchilik
 naqd – nasiya
 nasiya – naqd
 nasldor – zotsiz
 nimjon – zabardast, tog'ni tol-
 qon qiladigan, baquvvat, zo'r,
 quvvatli, kuchli, qudratli
 noahil – apoq-chapoq, inoq,
 ittifoq, oralaridan qil o'tmaydi
 noaniq – aniq
 nobop – bop
 nodon – donishmand, dono; pi-
 shiq
 nohaq – haq, haqli
 noinsof – insofli
 noittifoq – apoq-chapoq, ahil,
 inoq, ittifoq, oralaridan qil o't-
 maydi
 nojo'ya – jo'yali, o'rinli
 nokas – saxiy, saxovatli, tanti,

qo'li ochiq, hotam, hotamoy
 nokasta – ochiqqo'l
 nokasta – saxiy, saxovatli, tan-
 ti, qo'li ochiq, hotam, hotam-
 toy
 noloyiq – loyiq, munosib
 noma'lum – ma'lum
 nomard – botir, dovyurak, ja-
 sur, mard, yuragida yoli bo-
 yurakli, qo'rqmas
 nomunosib – loyiq, munosib
 nomusli – benomus, nomussiz
 oriyahtsiz, orsiz
 nomussiz – oriyatli, orli
 nonko'rlik – minnatdorlik
 nopok – pok, pokiza, toza
 noqulay – qulay
 norozi – mamnun, xursand
 norozilik – rozilik
 notanish – tanish
 notinch – tinch, osoyishta
 notob – salomat, sog', sog'lom
 noto'g'ri – to'g'ri
 novcha – pakana
 noo'rin – jo'yali, o'rinli
 noshud – abjir, igna teshigidan
 o'ta oladigan, yulduzni ba-
 narvon uradigan; ishbilar-
 mon, uddaburon
 neologizm – arxaizm

O

obod – xarob, xaroba, xaroba-
 zor
 obodon – xarob, xaroba, xo-
 robazor
 obro'li – beobro', obro'siz
 obro'siz – boobro', obro'li

qat'iliy – murakkab
 qat'ol – adolatsiz
 qat'olli – odobsiz
 qat'oloh – bexabar, xabarsiz
 qat'olista – jadal, ildam, tez
 qat'ol ket, ort, orqa
 qat'olli – berdi; qo'shdi; sotdi; qo'y-
 di
 qat'oln – ba'daz, keyin, so'ngra
 qat'olninga – orqa(ga)
 qat'olig – yaqin
 qat'oljadi – qarg'adi
 qat'olqish – qarg'ish
 qat'olig'a – orqaga
 qat'olngli – ongsiz
 qat'olmizm – pessimizm
 qat'olq – aybdor, aybli
 qat'olq – qora
 qat'olkongil – ichi qora, ko'ngli
 qat'olqora
 qat'olqardi – qoraydi, qorong'ilash-
 di
 qat'olqibatli – beoqibat
 qat'olqibatsiz – oqibatli
 qat'olqil – aqlsiz, beaql, ahmoq,
 to'ntak
 qat'olqlona – ahmoqona
 qat'olqladi – qoraladi
 qat'olqllovchi – qoralovchi
 qat'olqlshom – tong, erta, erta bilan,
 ertalab
 qat'olqlaridan qil o'tmaydigan –
 noahil, noittifoq, ters
 qat'olqlq – semiz
 qat'olqlyatli – benomus, nomussiz,
 oriya'ssiz, orsi
 qat'olqlyatsiz – nomusli, oriya'tli, orli
 qat'olqlqa – old
 qat'olqlqada qoldi – o'zdi; o'tdi

ortdi – bo'shatdi
 ortdi – kamaydi, ozaydi
 ortdi – tushirdi
 orttirdi – kamaytirdi, ozaytirdi
 osmon – yer, zamin, arz
 osmonga ko'tardi – yerga urdi,
 yomonladi
 oson – dushvor, mushkul, og'ir
 osonlashtirdi – og'irlashtirdi, qi-
 yinlashtirdi
 osoyishta – bezovta; notinch;
 shovqin-suronli
 ost – tepa; ust; uch
 ostki – ustki, yuqori, yuqorigi
 oxir – bosh
 oxirgi – dastlabgi
 oz – bisyor, ko'p, mo'l
 ozaydi – ko'paydi, ortdi, oshdi
 ozdi – semirdi
 ozod – erksiz; mustamlaka
 ozod qildi – bosib oldi, qamadi,
 qo'lga oldi
 ozg'in – semiz
 ozchilik – ko'pchilik
 og'ir – yengil, oson
 og'zaki – yozma
 og'zi qulog'ida – xafa, qayg'uli,
 qovog'idan qor yog'adigan,
 g'amgin, g'amli, g'ussali
 og'zidagi oshini oldiradigan –
 bo'shang, lapashang, merov,
 go'l, noshud, uquvsiz, landa-
 vur, lavand
 og'zing qani desa qulog'ini
 ko'rsatadigan – yer tagida
 ilon qimirlasa biladigan, ziy-
 rak, sezgir, tuyg'un, hushyor
 oshirdi – kamaytirdi, ozaytirdi;
 tushirdi; pasaytirdi

oshkor – yeng ichida, xufiyona, xufiya, yashirin
oshkor qildi – bekitdi, yopdi, yashirdi

oshkora – yeng ichida, xufiyona, xufiya, yashirin, pinhon
och – to'q

ochdi – berkitdi, bekitdi; yopdi; yumdi; yashirdi

ochiq – bekik, berk, yopiq; yeng ichida, xufiyona, xufiya, yashirin, yashirincha

ochiqqo'l – ziqna, mumsik, nokas, nokasta, tutunini bulut ko'rmagan, xasis, qurumsuq
ochiqchasiga – yeng ichida, xufiyona, xufiya, yashirin, yashirincha

ochlik – to'qlik

P

pakana – novcha
parokandalik – birlik, ittifoqlik
pasaydi – zo'raydi, kuchaydi; ko'tarildi

past – baland, yuqori
pastki – ustki, yuqori, yuqorigi
pastlik – balandlik, tepalik

pinhon – oshkora

pismiq – dali-g'uli

pishiq – jonsiz, chidamsiz

pok – irkit, isqirt, iflos, kir, nopok

pokiza – irkit, isqirt, iflos, kir, nopok

polisemiya – monosemiya

poygak – to'r, yuqori

prolog – xotima, epilog

puxta – chidamsiz; bo'shang
lapashang, merov, go'l, no-shud, uquvsiz, landavur, lavand

peshqadam – qoloq

Q

qabul etdi – rad etdi, rad qildi
inkor etdi

qahqaha – faryod

qalbaki – chin

qalbi pok – ichi qora, ko'ngil qora

qalin – siyrak, hakkam-dukkam yupqa

qamadi – bo'shatdi, ozod qildi
chiqarib yubordi, qo'yib yubordi

qamoqqa oldi – bo'shatdi, ozod qildi, chiqarib yubordi, qo'yib yubordi

qanoatli – beqanoat, qanoatsiz

qanoatsiz – qanoatli

qaram – erkin

qarama-qarshi – mos

qari – yosh, yosh-yalang

qari-qartang – yosh-yalang

qartaydi – yoshardi

qarg'adi – olqadi

qarg'ish – olqish

qattiq – muloyim, yumshoq; asla sekin

qaysar – mo'min, muloyim, yuvosh, qobil

qaytdi – bordi

qayg'u – xurramlik, vaqtichog'lik, sevinch, xursandlik, xushsandchilik, xushvaqtlik, shad

lik, quvonch
 quyg'u-hasrat – aysh-ishrat
 quyg'uli – mamnun, xursand,
 vaqtichog', og'zi qulog'ida,
 xurram, xushnud, shod
 quzidi – ko'mdi
 quzo qildi – dunyoga keldi,
 tug'ildi, tavallud topdi
 qushshoq – badavlat, boy, dav-
 latli, davlatmand
 qushshoqlik – boylik
 qulvir – go'l, sodda, soddadil
 qimmat – arzon
 qing'ir – to'g'ri
 qinqa – uzun
 qinqardi – uzaydi
 qiyin – yengil, oson
 qiyinlashdi – yengillashdi
 qiyinlashtirdi – yengillashtirdi,
 osonlashtirdi
 qiyshiq – to'g'ri
 qiziqarli – zerikarli
 qitah – yoz
 qitahki – yozgi
 qobil – o'jar, qaysar
 qobiliyatli – layoqatsiz
 qonuniy – g'ayriqonuniy
 qorq – nam, ho'l
 qora – oq; beayb
 qoraladi – oqladi
 qorolovchi – oqlovchi
 qoronydi – yorishdi, oqardi
 qorong'i – yorug'
 qorong'ilashdi – yorishdi, oqar-
 di
 qorong'ilik – yorug'lik
 qorqdi – yumshadi
 qorvog'idan qor yog'adi – vaq-
 tichog', og'zi qulog'ida, xur-

ram, xursand, xushnud, shod
 qudratli – zaif, ojiz, kuchsiz
 qulay – noqulay
 qurdi – buzdi
 quridi – ko'kardi, ko'kladi
 quritdi – namladi, ho'lladi
 qurumsoq – ochiqqo'l, saxiy,
 saxovatli, tanti, qo'li ochiq,
 hotam, hotamtoy
 quruq – nam, ho'l
 quruq – to'la
 qurg'oqchilik – namgarchilik
 quv – go'l, sodda, soddadil
 quvondi – xafa bo'ldi, xafalandi
 quvonch – xursandlik, anduh,
 xafagarchilik, xafalik, xafa-
 chilik, qayg'u, g'am
 quvvatli – bequvvat, zaif, kam-
 quvvat, kuchsiz
 quyi – ustki, yuqori, yuqorigi
 quyug – suyuq
 qo'lansa – muattar, xushbo'y
 qo'lga oldi – bo'shatdi, ozod
 qildi, chiqarib yubordi, qo'yib
 yubordi
 qo'li ochiq – ziqna, mumsik, no-
 kas, nokasta, tutunini bulut
 ko'rmagan, xasis, qurumsoq
 qo'ndi – ko'tarildi, uchdi
 qo'pol – ixcham; muloyim, yum-
 shoq
 qo'pollik – muloyim
 qo'rqmas – nomard, qo'rqoq,
 chumchuq pir etsa yuragi shir
 etadigan, chumchuqyurak,
 yuraksiz
 qo'rqoq – botir, dovyurak, ja-
 sur, mard, yuragida yoli bor,
 yurakli, qo'rqmas

qo'rqqqlik – botirlik
 qo'rs – yumshoq, muloyim
 qo'ydi – oldi
 qo'yib yubordi – qamadi, qo'lga
 oldi, hibsga oldi
 qo'shdi – ajratdi, ayirdi
 qo'shildi – ajraldi, ayrildi

R

rad etdi – rozi bo'ldi, qabul qil-
 di, tasdiqladi
 rahmat – la'nat
 rahmdil – bag'ritosh, berahm,
 rahmsiz, toshmehr, tosh-
 bag'ir, toshyurak, shafqatsiz
 rahmsiz – ko'ngilchan, ko'ngli
 bo'sh, rahmdil, shafqatli
 rohat – azob, uqubat, zahmat
 rost – yolg'on
 rostgo'y – yolg'onchi
 rozi bo'ldi – rad etdi
 ruhiy – jismoniy
 ruxsat berdi – man qildi, taqiq-
 ladi
 real – xayoliy

S

sabrli – bardoshsiz; betoqat,
 toqatsiz
 sabrsiz – bardoshli, sabrli, to-
 qatli
 salbiy – ijobiy
 salom berdi – alik oldi
 salomat – betob, kasal, notob,
 xasta
 samarali – bebaraka, samara-
 siz, unumsiz

samarasiz – barakali, samara-
 li, serunum, unumli
 samo – yer, zamin, arz
 saodatli – baxtsiz, bebaxt, tola-
 siz, baxti qaro
 sarfladi – jamg'ardi, yig'di, to'p-
 ladi
 sassiq – muattar, xushbo'y
 savlatli – savlatsiz
 savlatsiz – basavlat, sersavlat
 savob – gunoh
 savodli – savodsiz
 saxiy – ziqna, mumsik, no-
 kas, nokasta, tutunini bulut
 ko'rmagan
 saxovatli – ziqna, mumsik, no-
 kas, nokasta, tutunini bulut
 ko'rmagan
 sayoz – chuqur
 siniq – butun
 sipo – yengiltabiat, yengiltak
 sirt – ich
 siyrak – zich, tig'iz, qalin
 sodda – ayyor, dog'uli, ilonning
 yog'ini yalagan, mug'ambir,
 xirpa, qilvir, quv, hiylagar
 murakkab
 soddadil – ayyor, dog'uli, ilon-
 ning yog'ini yalagan, mu-
 g'ambir, xirpa, qilvir, quv, hi-
 ylagar
 sodiq – sadoqatsiz, xiyonatkor
 sohibjamol – badbashara, bad-
 burush, tasqara, ta'viya, xu-
 nuk
 sokin – shovqin-suronli
 sotdi – oldi, sotib oldi
 sotib oldi – sotdi
 sovidi – isidi

ovuq — issiq
 ovuq yedi — issiqlab ketdi
 ovurdi — tejadi
 oxta — chin
 og' — betob, kasal, notob, xas-
 ta
 og'aydi — kasal bo'ldi, og'ridi,
 xastalandi, dardga chalindi,
 kasallandi
 og'lom — betob, kasal, notob,
 xasta
 ochdi — to'pladi, yig'di
 odraldi — chopdi, yugurdi
 okut qildi — gapirdi, so'zladi,
 so'yladi
 oluv — badbashara, badbu-
 rush, tasqara, ta'viya, xunuk
 on'iy — chin; tabiiy
 orat — maxraj
 orbet — iboli, tortinchoq, uyat-
 chan, uyatchang, sharmli,
 hayoli
 osaydi — zo'raydi, kuchaydi,
 ko'tarildi, jadallashdi
 ost — jadal, tez, abjir
 ostkash — abjir, ildam, tezkor,
 chapdast, chaqqon, epchil
 ostkashlik — tezkorlik
 oyundi — kuyindi, xafa bo'ldi,
 xafalandi
 oyuq — quyuq
 okin — jadal, ildam, tez; qattiq
 okinlatdi — tezlatdi, jadallash-
 di, tezlatdi
 omiz — ozg'in, oriq
 omizlik — oriqlik, ozg'inlik
 orgap — kamgap, kamsuxan
 orhosil — kamhosil
 orob — anqoga shafe, anqo-

ning urug'i, kamyob, kamchil,
 tanqis, tahchil
 seroblik — muhtojlik, yetishmov-
 chilik, tanqislik
 sersavlat — savlatsiz
 serunum — bebaraka, samara-
 siz, unumsiz
 serg'ayrat — tanbal, erinchak,
 g'ayratsiz
 sevdi — yomon ko'rdi
 sevindi — kuyindi, xafa bo'ldi,
 xafalandi
 sevinch — anduh, xafagarchilik,
 xafalik, xafachilik, qayg'u,
 g'am
 sezgir — anqov, merov, og'zing
 qani desa qulog'ini ko'rsata-
 digan
 so'kdi — tikdi
 so'l — o'ng
 so'ndi — yondi
 so'nggi — dastlabgi
 so'ngra — avval, avvalo, bosh-
 lab, oldin
 so'radi — javob berdi, javob
 qaytardi

T

ta'viya — barno, go'zal, zebo,
 sohibjamol, suluv, xushro'y,
 xushsurat, chiroyli, husndor,
 husnli
 tabiiy — sun'iy
 tag — tepa, ust, uch
 tajribador — tajribasiz, xom,
 g'o'r
 tajribakor — tajribasiz, xom,
 g'o'r

tajribali – tajribasiz, xom, g'o'r
 takabbur – kamtar, kamtarin,
 xokisor
 tak-tak – chuh (otga nisbatan)
 tamizli – betamiz, befarosat,
 befahm, kaltafahm, farosat-
 siz, fahmsiz
 tamom qildi – boshladi
 tamomladi – boshladi
 tanbal – serg'ayrat, g'ayratli,
 g'ayratchan
 tanho – birga, birgalikda
 tanish – begona, yot, notanish
 tanqid qildi – maqtadi
 tanqis – serob
 tanqislik – kengchilik, ma'mur-
 chilik, mo'l-ko'lichilik, mo'l-
 chilik, seroblik, serobchilik,
 to'yinchilik, to'kinchilik, faro-
 vonlik
 tanti – ziqna, mumsik, no-
 kas, nokasta, tutunini bulut
 ko'rmagan, xasis, qurumsaq
 taqiqladi – ijizat berdi, ruxsat
 berdi
 taqchil – serob
 taranglatdi – bo'shatdi
 tarqadi – birlashdi, uyushdi; yi-
 g'ildi, to'plandi
 tarqatdi – jamladi, yig'di, to'pla-
 di
 tarqoqlik – birlik, ittifoqlik
 tasdiq etdi – inkor qildi, rad qildi
 tasdiqladi – inkor qildi, rad qildi
 tasqara – barno, go'zal, zebo,
 sohibjamol, suluv, xushro'y,
 xushsurat, chiroyli, husndor,
 husnli
 tashqari – ichkari

tashqi – ichki
 tikdi – so'kdi
 tiniq – loyqa
 tinch – notinch; shovqin
 tinchlik – urush
 tirik – jonsiz, o'lik; lanj
 tirr – chuhh
 tirr – chuvv
 tig'iz – siyrak, hakkam-dukkam
 tish – ich
 tolesiz – baxtli, saodatli
 tong – kech, kechqurun, shom,
 shom
 topdi – yo'qotdi; yashirdi
 toqatli – bardoshsiz, betoqat
 toqatsiz, chidamsiz
 toqatsiz – bardoshli, sabrli, to-
 qatli, chidamli
 tor – keng
 toraydi – kengaydi
 tortdi – itardi
 tortinchoq – bezbet, beibo, belu
 qattiq, besharm, behayo,
 surbet, uyatsiz, hayosiz
 totli – belazzat, bemaza
 toza – irkit, isqirt, iflos, kir, no-
 pok
 tozaladi – bulg'adi, iflosladi, if-
 los qildi
 tog'ni tolgon qiladigan – nim-
 jon, bedarmon, bemador, be-
 majol, burnidan tortsa yiqil-
 gudek, darmonsiz, madorsiz,
 majolsiz
 toshyurak – ko'ngilchan, ko'ng-
 li bo'sh, rahmdil, shafqatli
 toshbag'ir – ko'ngilchan, ko'ng-
 li bo'sh, rahmdil, shafqatli
 tragediya – komediya

boshladi
 kun; kunduzi
 kunduzgi
 yotdi
 beqaror, o'zgaruv-
 bulut ko'rmagan – ho-
 ochiqqo'l, saxiy, saxo-
 qlli, tanti, hotamtoy
 anqov, merov, og'-
 qani desa qulog'ini ko'r-
 aladigan, betamiz, befahm,
 balarosat, kaltafahm, fahm-
 kasal bo'ldi, og'ridi,
 ustalandi, dardga chalindi,
 kasallandi
 buzatdi – buzdi
 buzib – shor
 tug'ildi – o'ldi, vafot etdi, vafot
 qildi, dunyodan ketdi, ko'z
 yumdi, qazo qildi, asfalosofi-
 linga jo'nadi
 tug'ishgan – o'gay
 tush – o'ng
 tushdi – chiqdi; uchdi
 tejadi – isrof qildi, sovurdi
 tejamkor – isrofgar
 tejamkorlik – isrofgarchilik
 tenglik – tengsizlik
 tengsizlik – tenglik
 tentak – aqli raso, aqli, oqil,
 esli
 tepa – tag
 tepalik – pastlik
 tepsa-tebranmas – ildam, tez-
 kor, chapdast, chaqqon, ep-
 chil
 ters – apoq-chapoq, ahil, inoq,

ittifoq, oralaridan qil o'tmay-
 digan, muloyim, yumshoq
 ters – o'ng
 tetik – munkillagan, sharti ketib
 parti qolgan
 tez – asta, ohista, sekin, sust
 tezkor – sustkash; tepsa-teb-
 ranmas, epashang
 tezkorlik – sustkashlik
 tezladi – sekinladi, sekinlashdi
 tez-tez – ahyon-ahyonda, goh-
 goh, goho-goho
 to'la – bo'sh, quruq
 to'latdi – bo'shatdi
 to'ng – muloyim, xushmuoma-
 la, xushfe'l, yumshoq
 to'ngdi – eridi
 to'ng'ich – kenja
 to'pladi – sarfladi, sarf qildi,
 xarajat qildi, xarj qildi, tarqat-
 di, sochdi
 to'plandi – tarqaldi, tarqadi
 to'q – och
 to'qlik – ochlik
 to'r – poygak
 to'xtatdi – yurgizdi
 to'yinchilik – yetishmovchilik,
 muhtojlik, tanqislik
 to'g'ri – egri, qing'ir, qiyshiq;
 xato, noto'g'ri, yanglish

U

uddaburro – lavang, landavur,
 lapashang, noshud, og'zida-
 gi oshini oldiradigan, uquv-
 siz, sustkash, tepsa-tebran-
 mas
 uladi – uzdi

ulkan – mikroskopik, mitti, ki-chik; mayda, chog'
 umrbod – vaqtincha
 umumiy – xususiy
 unumli – bebaraka, samarasiz, unumsiz
 unumsiz – barakali, samarali, serunum, unumli
 uquvli – bo'shang, noshud, uquvsiz, landavur, lavand, uddaburon, ishbilarmon, yulduzni benarvon uradigan
 urishdi – yarashdi
 urishtirdi – ajratdi, ayirdi, yarashtirdi
 urush – tinchlik
 ust – ich; ost, tag
 ustki – ostki; pastki; quyi
 uxlatdi – uyg'otdi
 uyatsiz – iboli, tortinchoq, uyatchan, sharmli, hayoli
 uyatchan – bezbet, beibo, beti qattiq, besharm, behayo, surbet, uyatsiz, hayosiz
 uyatchang – bezbet, beibo, beti qattiq, besharm, behayo, surbet, uyatsiz, hayosiz
 uydirma – haqiqat
 uyushdi – tarqaldi, tarqadi
 uyg'otdi – uxlatdi
 uzaydi – qisqardi
 uzdi – uladi
 uzoq – birpas; yaqin
 uzoqlashdi – yaqinlashdi
 uzun – kalta, qisqa
 uch – ost, tag; oxiri
 uchdi – qo'ndi; tushdi

V

vafodor – bevafo, vafosiz
 vafoli – bevafo, vafosiz
 vafosiz – vafoli, sodiq
 vafot etdi – tug'ildi, dunyoga keldi, tavallud topdi
 vaqtichog' – xafa, qayg'uli, qovog'idan qor yog'adi, g'amgin, g'amli, g'ussali
 vaqtincha – doim, hamisha, utadiy, umrbod, toabad, mangidoimiy; batamom, butunlay
 vaqtichog'lik – anduh, xafagarchilik, xafachilik, xafalik, quyg'u, g'am
 vasl – ayriliq, firoq, hijron, hujr
 vaysaqi – kamgap, kamsuxan
 vazmin – yengiltak; yengil
 vijdonli – vijdotsiz
 vijdotsiz – vijdonli
 visol – ayriliq, firoq, hajr
 voqif – xabarsiz, bexabar

X

xabardor – xabarsiz, bexabar
 xabarsiz – boxabar, voqif, ogoh, xabardor
 xafa – mamnun, xursand, vaqtichog', og'zi qulog'ida, xurram, xushnud, shod
 xafa bo'ldi – sevindi, suyundi, quvondi
 xafagarchilik – vaqtichog'lik, sevinch, xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik, shodlik, quvonch
 xafalandi – xursand bo'ldi, qu-

vondi

salollik – vaqtichog'lik, sevinch,
kursandlik, xursandchilik,
xushvaqtlik, shodlik, quvonch
salachilik – vaqtichog'lik, se-
vinch, xursandlik, xursand-
chilik, xushvaqtlik, shodlik,
quvonch

sarajat – daromad, kelim, kirim
sarajat qildi – jamg'ardi, yig'di,
to'pladi

sarj qildi – jamg'ardi, yig'di, to'p-
ladi

sarob – obod, obodon

saroba – obod, obodon

sarobazor – obod, obodon

sasis – ochiqqo'l, saxiy, saxo-
vatli, tanti, qo'li ochiq, hotam,
hotamtoy

sasta – sog', salomat, sog'lom

satarli – bexatar, xavfsiz, xatar-
siz

satarsiz – xavfli, xatarli

sato – to'g'ri

savfli – bexatar, xavfsiz, xatar-
siz, bexatar

savfsiz – xavfli, xatarli

savoliy – real

sirpa – go'l, sodda, soddadil,
qo'y og'zidan cho'p olmagan

six – ishsh

sokisor – dimog'dor, kerik, kib-
rli, kerilma, kibr-havoli, man-
man, takabbur, kalondimog'

som – pishgan, yetilgan; tajri-
bali

sor – aziz

sotima – kirish, muqaddima,
prolog

xotirjam – bezovta

xotirjam bo'ldi – bezovta bo'ldi

xufiyona – ochiq, oshkora,
ochiqchasiga

xunuk – barno, go'zal, zebo,
sohibjamol, suluv, xushro'y,
xushsurat, chiroyli, husndor,
husnli

xurram – xafa, qayg'uli, qovo-
g'idan qor yog'adi, g'amgin,
g'amli, g'ussali

xursand – xafa, qayg'uli, qovo-
g'i-dan qor yog'adi, g'amgin,
g'amli, g'ussali

xursand bo'ldi – kuyindi, xafa
bo'ldi, xafalandi

xursandlik – anduh, xafagar-
chilik, xafalik, xafachilik, qay-
g'u, g'am

xursandchilik – anduh, xafa-
garchilik, xafalik, xafachilik,
qayg'u, g'am

xususiy – umumiy; mushtarak

xushbichim – beso'naqay, be-
o'xshov

xushbo'y – badbo'y, sassiq, qo'-
lansa

xushfe'l – dag'al, to'ng

xushmuomala – dag'al, to'ng

xushnud – xafa, qayg'uli, qo-
vog'idan qor yog'adi, g'am-
gin, g'amli, g'ussali

xushqomat – beso'naqay, be-
o'xshov

xushro'y – badbashara, badbu-
rush, tasqara, ta'viya, xunuk

xushsurat – badbashara, bad-
burush, tasqara, ta'viya, xu-
nuk

xushta'm – badxo'r
 xushvaqtlik – anduh, xafagar-
 chilik, xafalik, xafachilik, qay-
 g'u, g'am,
 xo'b – yomon
 xo'p – yo'q
 xo'ra – chimxo'r
 xo'rladi – e'zozladi, boshiga
 ko'tardi

Y

yalqov – ishchan, mehnatkash,
 mehnatsevar
 yangi – eski
 yanglish – to'g'ri
 yaqin – uzoq, olis, yiroq, iroq
 yaqinlashdi – yiroqlashdi, uzoq-
 lashdi
 yarashdi – ajrashdi; urishdi
 yaroqli – yaroqsiz
 yasama – chin
 yaxshi – yomon
 yaxshi ko'rdi – yomon ko'rdi
 yaxshilik – yomonlik
 yashirdi – topdi; ochdi, oshkor
 qildi, fosh qildi
 yashirin – ochiq, oshkor; ochiq-
 chasiga, oshkora
 yashirindi – ko'rindi
 yashirinch – oshkor
 yirik – mayda, kichik, chog'
 yiroq – yaqin
 yirtiq – butun
 yig'di – sarfladi, sarf qildi, xarj
 qildi, xarajat qildi, sochdi
 yig'ildi – tarqaldi
 yig'ladi – kuldi
 yolg'iz – birga, birgalikda

yolg'on – rost, chin
 yolg'onchi – rostgo'y
 yomon – a'lo, besh; yaxshi
 yomon ko'rdi – sevdi, yomon
 ko'rdi
 yomonladi – maqtadi, oshkor
 ga ko'tardi
 yomonlik – yaxshilik
 yondi – o'chdi, so'ndi
 yopdi – ochdi; oshkor qildi, topdi
 qildi
 yopiq – ochiq
 yopishdi – ajraldi, ko'chdi
 yoqdi – o'chirdi
 yoqimli – yoqimsiz, beyoqim
 yoqimsiz – yoqimli, yoqimtoy
 yoqimtoy – yoqimsiz
 yorishdi – qoraydi, qorong'ilashdi
 yorug' – qorong'i
 yotdi – turdi
 yovuzlik – ezgulik
 yoz – qish
 yozgi – qishki
 yozma – og'zaki
 yosh – katta; kekxa, qari; qari-
 ya; qari-qartang
 yoshardi – qaridi, keksaydi, qar-
 taydi
 yoshlik – qarilik
 yosh-yalang – keksalar, qarilar,
 qari-qartang
 yugurdi – sudraldi
 yukladi – bo'shatdi, tushirdi
 yulduzni benarvon uradigan –
 lavang, landavur, lapashang,
 noshud, og'zidagi oshini ol-
 diradigan, uquvsiz, sustkash,
 tepsa-tebranmas
 yumdi – ochdi

shadi – qotdi
 shoq – dag'al, ters, to'ng,
 qalq. qo'pol, qo'rs
 qalq. – qalin
 qorl – past; ostki, pastki, qu-
 yil, poygak
 qorlgi – ostki, pastki, quyi
 qorlgi pokiza – ichi qora, ko'ngli
 qora
 qorlgi sof – ichi qora, ko'ngli
 qora
 qorlgi yoli bor – nomard,
 qo'rqq, chumchuq pir etsa
 yuragi shir etadigan, chum-
 chuqyurak, yuraksiz
 yurakli – nomard, qo'rqq, chum-
 chuq pir etsa yuragi shir et-
 adigan, chumchuqyurak, yu-
 raksiz
 yuraksiz – botir, dovyurak, ja-
 sur, mard, yuragida yoli bor,
 yurakli, qo'rqqmas
 yurgizdi – to'xtatdi
 yuvosh – sho'x; o'jar, qaysar
 yuztuban – chalqanchasiga
 yeng ichida – ochiq, oshkor,
 ochiqchasiga
 yengil – og'ir, vazmin; dushvor,
 mushkul, qiyin
 yengiltabiat – bosiq, vazmin,
 og'ir, sipo
 yengildi – g'olib bo'ldi, g'olib
 chiqdi, g'alaba qozondi
 yengillashdi – og'irlashdi; qi-
 yinlashdi
 yengiltak – bosiq, vazmin, og'ir,
 sipo
 yer – ko'k, samo, osmon, falak
 yer tagida ilon qimirlasa biladi

– merov, go'l, ovsar, og'zing
 qani desa qulog'ini ko'rsatadi
 yerga urdi – maqtadi, osmonga
 ko'tardi
 yetishmovchilik – to'qchilik,
 ma'murchilik; mo'l-ko'lchilik,
 mo'lchilik, serobchilik, serob-
 lik, to'yinchilik, to'kinchilik;
 farovonlik
 yechdi – kiydi; bog'ladi
 yechindi – kiyindi
 yo'q – bor, mavjud; mayli, xo'p,
 ha
 yo'qlik – borlik
 yo'qotdi – barpo etdi; topdi
 yo'qchilik – borlik
 yo'g'on – ingichka

Z

zabardast – nimjon, bedarmon,
 bemador, bemajol, burnidan
 tortsa yiqilgudek, darmonsiz,
 madorsiz, majolsiz
 zafar – mag'lubiyat, yengilish
 zahmat – rohat, farog'at, huzur,
 halovat
 zaif – baquvvat, zo'r, kuchli,
 quvvatli, qudratli
 zamin – osmon, ko'k, samo
 zarar – foyda, naf, hayon
 zararli – foydali
 zarbdor – qoloq
 zarur – keraksiz
 zid – mos
 ziqna – ochiqqo'l, saxiy, saxo-
 vatli, tanti, hotamtoy
 ziyon – naf, foyda, hayon
 ziyrak – anqov, merov, og'zing

qani desa qulog'ini ko'rsatadigan, betamiz, befahm, befarosat, kaltafahm, fahmsiz
 zich – siyrak, hakkam-dukkam, yakkam-dukkam
 zolim – mazlum
 zotdor – zotsiz
 zotli – zotsiz
 zotsiz – zotli, zotdor, nasldor
 zebo – badbashara, badburush, tasqara, ta'viya, xunuk
 zehni to'mtoq – zehni o'tkir, zehnli
 zehni o'tkir – zehnsiz, zehni to'm-toq
 zerikarli – qiziqarli
 zo'r – kichik, mayda; bequvvat, zaif, kamquvvat, kuchsiz
 zo'raydi – pasaydi, susaydi, kamaydi
 zo'rg'a – bermalol, dast

O'

o'gay – tug'ishgan, o'z
 o'jar – mo'min, muloyim, yuvosh, qobil
 o'ldi – dunyoga keldi, tug'ildi, tavallud topdi
 o'lik – jonli, tirik
 o'ng – tush
 o'ng – ters, teskari; so'l, chap
 o'qigan – bilimsiz, ilmsiz, o'qimagan, savodsiz
 o'qimagan – bilimli, ilmi, o'qigan, savodli
 o'rinli – nojo'ya, noo'rin, o'rinsiz
 o'rinsiz – jo'yali, o'rinli
 o'tdi – orqada qoldi

o'tib ketdi – orqada qoldi
 o'tkir – o'tmas
 o'tmas – keskir
 o'tmish – istiqbol, kelajak
 o'xshashlik – farq
 o'z – begona, yot; o'gay, boshqa
 o'z – o'zga, boshqa
 o'zga – o'z
 o'zgaruvchan – barqaror, o'zgarmiy, turg'un
 o'zib ketdi – orqada qoldi
 o'chdi – yondi
 o'chirdi – yoqdi

G'

g'alaba – mag'lubiyat
 g'alaba qozondi – yengildi
 g'am – xurramlik, vaqtichog'lik, sevinch, xursandlik, xursandchilik, xushvaqtlik, shodlik, quvonch
 g'amgin – mamnun, xursand, vaqtichog', og'zi qulog'ida, xurram, xushnud, shod
 g'amli – mamnun, xursand, vaqtichog', og'zi qulog'ida, xurram, xushnud, shod
 g'anim – do'st
 g'arazli – beg'araz, g'arazsiz
 g'arazsiz – g'arazli
 g'arb – kunchiqar, mashriq, sharq
 g'ayratli – tanbal, erinchak, erinchoq, g'ayratsiz
 g'ayratsiz – serg'ayrat, g'ayratli, g'ayratchan
 g'ayratchan – tanbal, erinchak,

qancha hoq, g'ayratsiz
 qonuniy – ilmiy
 qonuniy – qonuniy
 qonun – halol
 qonun – mag'lub
 qonun chiqdi – yengildi
 qonuniyat – mag'lubiyat
 qonunli – mamnun, xursand,
 vaqtlichog', og'zi qulog'ida,
 qurram, xushnud, shod
 qur – tajribakor, tajribador, taj-
 ribali

sh

shafqatli – bag'ritosh, berahm,
 rahmsiz, toshmehr, tosh-
 bag'ir, toshyurak, shafqat-
 siz
 shafqatsiz – ko'ngilchan, ko'ng-
 il bo'sh, rahmdil, shafqatli
 sharmli – bezbet, beibo, beti
 qattiq, besharm, behayo, sur-
 bet, uyatsiz, hayosiz
 sharq – kunbotar, mag'rib,
 g'arb
 sharti ketib parti qolgan – bar-
 dam
 shiddatli – kuchsiz
 shimol – janub
 shimoliy – janubiy
 shirin – achchiq
 shod – xafa, qayg'uli, qovo-
 g'idan qor yog'adi, g'amgin,
 g'amli, g'ussali
 shodlik – anduh, xafagarchilik,
 xafalik, xafachilik, qayg'u,
 g'am
 shovqin-suronli – osoyishta, so-

kin, tinch
 sho'x – yuvosh, muloyim, mo'-
 min, mo'min-qobil

Ch

chalqanchasiga – yuztuban
 chap – o'ng
 chapdast – lavang, landavur,
 lapashang, noshud, og'zida-
 gi oshini oldiradigan, uquv-
 siz, sustkash, tepsa-tebran-
 mas
 chidamli – chidamsiz, bardosh-
 siz
 chidamsiz – bardoshli, chidam-
 li, pishiq, puxta, chidamli
 chimxo'r – xo'ra
 chin – yolg'on, soxta, sun'iy, ya-
 sama, qalbaki
 chinakamiga – hazilakam
 chiqardi – qamadi, qamoqqa
 oldi, qo'lga oldi, hibsga oldi;
 kirgizdi, kiritdi; qo'shdi (otni
 aravadan chiqardi, otni ara-
 vaga qo'shdi)
 chiqaverish – kiraverish
 chiqdi – botdi; kirdi; tushdi
 chiqim – kirim, kelim
 chiroyli – badbashara, badbu-
 rush, tasqara, ta'viya, xunuk
 chopdi – sudraldi
 chog' – yirik, katta, azamat,
 azim, zo'r, ulkan
 chu – dirr, tak, tirr (otga nisba-
 tan)
 chuh – dirr, tak, tirr (otga nis-
 batan)
 chumchuq pir etsa yuragi shir

etadigan – botir, dovyurak,
jasur, mard, yuragida yoli
bor, yurakli, qo'rqmas
chuqur – sayoz

chuqurlik – do'nglik
chuchuk – achchiq
chekinish – hujum
cho'kdi – chiqdi

QISQACHA OMONIMLAR LUG'ATI

A

- A** zidlov bog'lovchisi (ammo, lekin o'rinda); so'roq yuklamasi
- A** o'zbek alifbosining birinchi harfi
- Absolyut** (r) (sif.) Mutlaq, boshqa narsalarga qiyoslanmagan
- Absolyut** (r) (ot) o'zgarmas (ruh)
- Adash** (fe'l) adashgan, bir poyi almashgan (poyabzal); yanglish, noo'rin
- Adash** (ot) ismi bir xil odamlar
- Afg'on** (a) (ot) faryod, nola
- Afg'on** (a) (ot) xalqning nomi
- Agentlik** (ot) biror tashkilotning joylardagi vakolatxonasi
- Agentlik** (ot) josuslik
- Akkord** (r<ital) musiqa asbobidagi bir xil ohangli klavishlarning bir vaqtda chalinishi
- Akkord** biror ishni bajarishni oxirigacha shartlashmoq
- Aks** (a) jin, ajina
- Aks** teskari ko'rinish yoki qaytgan ovoz; o'jar kishi
- Aksiya** (r<fr) (ot) qimmatli qog'oz
- Aksiya** (r<lat) maqsadli harakat
- Aktiv** (r) (ot) biror tashkilotning jamoaning ilg'or qismi
- Aktiv** (r) (ot) korxona yoki tashkilotning mol-mulki, mablag'i
- Aktiv** (r) (sif.) serharakat, g'ayratli
- Alam** (a) (ot) bayroq, tug'
- Alam** (a) (ot) jismoniy yoki ruhiy azob; qasos; g'uzallik
- Alif** (a) (ot) arab alifbosidagi birinchi harf
- Alif** (r olifa) (ot) qurilishda ishlatiladigan moy
- Alla** gumon olmoshi hosil qiluvchi birlik
- Alla** go'dakni uxlatishda aytiladigan qo'shiq
- Alla** o'mbaloq oshib yiqilmoq
- Amin** (a) ishongan
- Amin** (a) O'rta Osiyo xonliklaridagi qishloq oqsoqoli yoki soliq undiruvchi kishi
- Amr** (a) buyruq, farmoyish
- Amr** (a) esk ish, yumush

As (r<isp) tropik mam-
 lakatida o'sadigan o'simlik
 As (a) mevasi
As (a) o'tli qizg'ish qovun turi
As (a) mumsimon xushbo'y
 As (a) mato
As (u) tobutning cho'plari-
 natilgan novdalarga yo-
 qan mato
As (r roj) qora bug'doy
As (a) urimoq
As (f-t) (ot) xon yoki amir sa-
 riyi
As (r<ital) (ot) arka
As (a) og'zaki shikoyat yoki
 illimos
As (a) yer shari
As (a) kayf, safo
As (a) xudoning taxti; os-
 mon; uying shifti
Asr (a) (ot) quyosh botishidan
 bir soat oldingi namoz o'qila-
 digan payt
Asr (a) (ot) yuz yil
Axir (a) oxiri
Axir (a) ta'kid yuklamasi
Aylan aylana tarzda harakat-
 lanmoq; sayr qilmoq; boshqa
 tus olmoq
Aylan bo'lmoq
Aymoq esk aytmoq, demoq
Aymoq urug', elat
Azot (ko'tarmoq) dast (ko'tar-
 moq)
Azot (r<yunon) kimyoviy ele-
 ment; o'g'it

B

Badhavo (f-t a) havosi yomon
Badhavo (f-t a) kekkaygan
Bahr (a) (ot) aruz vazni atamasi
Bahr (a) (ot) bahra
Bahr (a) (ot) dengiz, ummon
Bali (f-t) balli
Bali ali desa bali deydi
Baliqko'z ko'zi chaqchaygan
Baliqko'z sho'rxok yerlarda
 o'sadigan o'simlik turi
Balo (a) (ot) ofat, falokat
Balo (a) o'z ishiga usta, udda-
 buron
Balq ko'pchimoq, ko'tarilmoq
Balq yarqiramoq; yashnamoq
Band (f-t) (sif.) bo'sh emas
Band (f-t) (ot) dasta, tutqich;
 bo'g'in
Band (f-t) (ot) hujjatning raqam-
 langan qismi
Band (f-t) (ot) tugun, bo'g'ov
Banda (f-t) (ot) xudoning quli;
 qaram kishi
Banda (r<ital)(ot) bosqinchi
 to'da
Bank (r<f<ital) (ot) pul muoma-
 lasi bilan shug'ullanuvchi
 tashkilot; xazina
Bank (ot) o'yinda tikilgan pul
Banka (r bank) (ot) bank
Banka (r) (ot) shisha yoki me-
 talldan yasalgan silindrsimon
 idish
Baqa (ot) qurbaqa
Baqa (ot) tegirmonning parrak-
 dan kuch olib toshini aylanti-
 radigan metall qismi

Baqaloq (ot) hayvonning tu-
yoq bilan iligi orasi

Baqaloq (sif.) semiz

Barak (f-t) (ot) chuchvara

Barak (r-f) (ot) vaqtincha quril-
gan yog'och uy

Baravariga *kmk* evaziga, ba-
daliga

Baravariga *rvsh* bir vaqtda

Bargak (f-t) (ot) ayollar boshga
taqadigan ziynat

Bargak (f-t) (ot) danagi olingan
turshak

Barot (a) (ot) hukmdor tomoni-
dan berilgan ozodlik xati; un-
von haqidagi yontiq

Barot (a) (ot) qamariya hisobi-
da sakkizinchi oy

Bas (a) (ot) bahs

Bas (f-t) (predk. so'z) bo'ldi, ye-
tar, demak

Bijirla (fe'l) bijir-bijir gapirmoq

Bijirla qaynab yotmoq

Biq-biq qaynamoq

Biq-biq semiz

Bitik butov, bekik

Bitik yozuv, xat

Bitish kelishmoq, ahdlashmoq

Bitish tugamoq

Biy (a)(ot) esk qabila boshlig'i,
qozoq va qirg'izlarda oqso-
qol

Biy (ot) ochiq, yaydoq (dala)

Biy (ot) zaharli o'rgimchak

Biy (ot) *sheva* bibi

Biyron (f-t) so'zamol

Biyron (f-t) tobiga yetkazib qo-
vurilgan

Blok (r<ingl) (ot) arqonli g'al-

tak orqali yuk ko'taradigan
mashina

Blok (r<ingl) (ot) davlatlarning
ayrim ittifoqi

Blok (r<ingl) (ot) katta bino-
lardagi ayrim xona

Blok (r<ingl) (ot) katta g'isht
bo'lagi

Bo (f-t) bilan

Bo (f-t) yana

Bod (f-t) (ot) revmatizm

Bod (f-t) (ot) shamol, yel

Boks (r<ingl) erkaklarning
soch qo'yish usuli

Boks (r<ingl) kasalxonadagi
maxsus ajratilgan xona

Boks (r<ingl) charm qo'lqopli
sport turi

Bor mavjud

Bor (f-t) (hisb. so'z) mar-
ta daf'a

Bor (r<lot) (ot) kimyoviy ele-
ment

Bosim (ot) og'irlik kuchi

Bosim (rvsh.) tin olmay, surun-
kasiga (*bosim ishladi*)

Bosim (ot) urg'u

Bosiriq tin olmay, surunkasiga

Bosiriq yomon tush

Bosma (ot) balandga yuk osib
qo'yiladigan richag

Bosma (sif.) nashr etilgan,
nashr

Boshliq (ot) oyoq kiyimining
yuza va yon qismi

Boshliq (ot) rahbar

Boshqoq *esk* (ot) kamon o'qi

Boshqoq (ot) o'simlikning don
o'ragan qismi

Bron (r) band
Bron (r) zirh
Burun (ot) dengizga turtib chiqqan quruqlik
Burun (ot) hidlash a'zosi
Burun (rvsh.) ilgari
Burch (ot) burchak
Burch (ot) o'tash lozim bo'lgan vazifa
But (predk. so'z) butun
But (ot) oyoq
Bedona (f-t) bir-ikki yashar mol terisidan qilingan charm
Bedona (f-t) donasiz uzum
Begona (f-t) beklarga xos
Begona (f-t) yot, qarindosh emas, notanish
Behtar (f-t) esk afzal, yaxshiroq
Behtar (f-t) qulupnayning bir turi
Bek (sif.) berk, yopiq
Bek tar(ot) unvon; erkaklar ismining qismi; xo'jayinga murojaat so'zi
Bel (ot) gavdaning yag'rindan pastki qismi; biror narsaning o'rtasi
Bel (ot) yer qazishda ishlatiladigan yog'och sopli metall asbob
Bela (fe'l) beshikka yotqizmoq
Bela (fe'l) yuqadigan narsalarga botirmoq
Beoqibat (f-t+a) (sif.) natijasiz
Beoqibat (f-t+a) (sif.) unutulmagan
Betla (fe'l) jur'at qilmoq, botinmoq

Betla (fe'l) sahifalarni raqamlamoq
Bez (r byaz) (ot) surpdan pishiqroq gazlama turi
Bez (sif.) surbet
Bez (ot) tirik organizmda zarur modda ishlab chiqaruvchi qism
Besh (rvsh.) (battar) o'ta darajada
Besh (son) 4 va 6 orasidagi butun son
Beshak (f-t+a) (sif) shubhasiz
Beshak (f-t+a) (ot) ertapishar qovun turi
Bo'ktargi (ot) egarga bog'langan yengil yuk
Bo'ktargi (ot) ko'chmanchi yirtqich qush
Bo'l (fe'l) parchalamoq, kesmoq, bo'laklamoq, taqsimlamoq, uzmoq, ajratmoq
Bo'l (fe'l) yuz bermoq, yaramoq, joylashmoq, o'smoq, erishmoq, kelib chiqmoq
Bo'lak (ot) grammatik termin (gap bo'lagi)
Bo'lak (ot) qism, parcha
Bo'y (ot) hid
Bo'y (ot) qomat
Bo'ydor (f-t) (sif.) novcha
Bo'ydor (f-t) (sif.) xushbo'y
Bo'yin (ot) bosh bilan yelka oralig'i
Bo'yin geog (ot) ajralib qolgan quruqlik birlashadigan joy
Bo'yin (ot) haydalayotgan yer maydonining u boshidan bu boshigacha bo'lgan 120 – 150 metrcha keladigan masofa

Bo'z (ot) ekin ekilmagan unumdor yer

Bo'z (ot) oq-sarg'ish dag'al gazlama

Bo'zchi (ot) katta yaproqli mayda boshqli o'simlik turi

Bo'g'ma bo'g'ib qo'yiladigan yoqali

Bo'g'ma differiya

Bo'g'ma ilonning turi

Bo'g'oz (ot) ikki suv havzasini tutashtiruvchi tor suv yo'li

Bo'g'oz (sif.) qornida bolasi bor

Bo'sh (sif.) mo'rt, pishiq bo'lmagan; lapashang

Bo'sh (sif.) xoli, ichida hech narsa yo'q

Bo'sha (fe'l) ipini uzmoq

Bo'sha (fe'l) lavozimini, ishini tark etmoq; xoli bo'lmoq

Bo'sha (fe'l) yumshamoq, solqilanib qolmoq

D

Daf (a) doira

Daf (a) uzoqlatish (daf bo'l)

Dahyakchi tar (ot) dahyak (hosilning o'ndan biri) solig'ini beruvchi dehqon

Dahyakchi tar (ot) dahyak (hosilning o'ndan biri) solig'ini yig'uvchi amaldor

Dam (f-t) (bog'l.) ayiruv bog'lovchisi

Dam (f-t) (ot) kosiblikda olovga havoni haydovchi garmonsimon moslama

Dam (f-t) (ot) nafas; oshiq, hovur

Dam (f-t) (ot) on, payt, vaqt

Dam (f-t) (ot) tig' (pichog' tig'i)

Dandana (f-t) (ot) narsaning tishsimon qismi

Dandana (f-t) (ot) tishli narsa, sixmola

Dard (f-t) koyish so'zi (Dard Balo!)

Dard (f-t) og'riq, kasallik, tashvish

Dasta (f-t) (ot) sop, narsaning ushlanadigan maxsus joyi

Dasta (f-t) (ot) chillak

Dastak (f-t) (ot) oyoq kiyimining aylangan orqa qismi

Dastak (f-t) (ot) richag

Davlat (a) (ot) boylik, mulk

Davlat (a) (ot) hokimiyat organi va siyosiy tashkilotlariga ega mustaqil mamlakat

Doira (a) (ot) aylana, to'garak

Doira (a) (ot) childirma, daf

Dol (a) (ot) arab alifbosidagi harf

Dol (sif.) egri, bukik

Dom (a) (ot) tuzoq, sirtmoq

Dom darak

Dong (rvsh) (dong qotmoq)

Dong (ot) shon-shuhrat

Doroyi (f-t) (ot) uzum navi

Doroyi (f-t) (ot) o'rishi xom, arqog'i ishqorlangan ipakdan tayyorlangan harir gazlama

Dov (f-t) (sif.) qaddi baland va yo'g'on

Dov (f-t) (ot) qimorda o'rtaga tikilgan narsa, pul, mablag'

Dev (f-t) (ot) talab, da'vo
Devul (ot) kuchli bo'ron
Devul (ot) nog'oraga o'xshash
 asbob
Dog' (f-t) kuchli qizdirish (dog'-
 langan yog')
Dog' (f-t) (ot) narsalarning
 boshqa narsa ta'sir qilgan
 joyi; isnod
Dog' (f-t) (ot) g'am, alam, qay-
 g'u
Dunyo (ot) boylik
Dunyo (ot) olam, koinot
Devon (f-t) (ot) *adab* she'riy
 to'plam
Devon (f-t) *tar* (ot) majlis; oliy
 bosh idora
Do'l (f-t) (ot) muz holidagi yo-
 g'in
Do'l (f-t) (ot) tegirmonning bug'-
 doy solinadigan tepa qismi

E

E achinish, afsuslanishni ifo-
 dalovchi so'z
E und ayn ey
Ekipaj (r-fr) (ot) ayrim texni-
 kalarni birgalikda boshqaruv-
 chi jamoa
Ekipaj (ot) otli yengil arava,
 fayton
Ei (ot) «I» harfining nomi
Ei (ot) biror joyning odamlari
Elchilik (ot) biror davlatga
 maxsus yuborilgan delegat-
 siya
Elchilik (ot) elga xos urf-odat-
 lar

Em (ot) «m» harfining nomi
Em (ot) shifo, dori-darmon
En (ot) «n» harfining nomi
En (ot) kenglik, kattalik
En (ot) *sheva* chorva hayvoni-
 ning qulog'iga qo'yiladigan
 belgi
Er (ot) «r» harfining nomi
Er (ot) xotinning jufti, erkak
Eri (fe'l) suyulish, suyuqlanish
Eri (ot) xotinning jufti
Eri (sif.) nojo'ya, yarash-
 maydigan
Eri (fe'l) qo'lga kiritmoq
Es (ot) «s» harfining nomi
Es (ot) aql, hush, xotira
Es (fe'l) shamolning mayin ha-
 rakati
Essiz (sif.) aqlsiz, xotirasi past
Esiz achinish so'zi (aslida eh,
 siz!)
Et (ot) go'sht, badan
Et (fe'l) qilmoqni ifodalovchi
 fe'l-ning buyruq shakli
Et (fe'l) *sheva* aytmoq, demoq-
 ni ifodalovchi fe'lning buyruq
 shakli
Etap (r<fr) bosqich, davr
Etap (r<fr) surgundagi kishilar
 guruhini boshqa joyga jo'-
 natish harakati
Etiket (r<fr) (ot) biror jamiyatga
 xos muomala qoidalari
Etiket (r<fr) (ot) etiketka, yorliq
Esh (fe'l) eshishni ifodalovchi
 fe'lning buyruq shakli
Esh (ot) yo'ldosh, quvvat

F

Farq (ot) ajratilgan sochning o'rtasi

Farq (ot) o'xshashsizlik, tafovut

Fokus (r<lot) (ot) *fiz* singan nurning kesishuv nuqtasi

Fokus (r<lot) (ot) ko'z ilg'amas chaqqonlik bilan harakat qilish asosidagi o'yin

Fon (r<fr) (ot) surat olinadigan narsaning orqa plani

Fon (r<grek) (ot) tovush bandligi darajasi

Fe'l (ot) so'z turkumi nomi

Fe'l (ot) xulq-atvor, xarakter

Feodal (r<lot) (ot) katta yer egasi

Feodal (r<lot) (sif.) zulmkor

G

Gaj (f-t) (sif.) gajak

Gaj (f-t) (sif.) ters, teskari

Gap (f-t) (ot) fikr ifodasi

Gap (f-t) (ot) navbat asosidagi ulfatchilik, ziyofat

Gaz (f-t) (ot) 0,71 sm ga teng uzunlik o'lchovi

Gaz (f-t) yulg'un

Gaz (r<fr) (ot) yupqa harir gazlama

Gaz (r<goll) (ot) zarralari kuchsiz bog'langanligi tufayli har qanday bo'shliqni to'ldirib turadigan yengil modda

Gazak (f-t) (ot) ichkilik ustidan yeyiladigan ovqat

Gazak (ot) yaraning sovuqdan

yiringlagan joyi

Giperbola *adab* mubolagat

Giperbola *geom* egri chiziqli

Grafik (r<yunon) (ot) grafik

ijod qiluvchi rassom

Grafik (r<yunon) (ot) chizma

vositasida tasvirlash

Gul (f-t) qizamiq natijasida

danda paydo bo'ladi

toshma

Gul (f-t) o'simlikning gulbari

changdon va gulkosinidan

iborat qismi; naqsh, bo'z

Gulband (f-t) (ot) gulni tutib

turuvchi novda

Gulband (f-t) (ot) pichoqning

dastasini tig'iga bog'lab tu-

ruvchi metall halqa

H

Had (a) (ot) *mat* tenglamadagi son

Had (a) (ot) chegara, tugaydigan joy

Hadis (a) (ot) *din* Muhammad alayhissalom o'git va ibratlari

Hadis (a) (ot) kurash, kuch sinashish

Hal ajrim, yechim (*hal qilmoq*)

Hal (ot) oltin yoki kumush kukunidan qilingan bo'yoq

Havo (a) (ot) atmosfera, fazo

Havo (a) (ot) kibr, dimog'

Havo (a) (ot) kuy, ohang

Havodor (a+f-t) (sif.) kibrli, dimog'dor

Havodor (a+f-t) (sif.) toza havoli

Andor (a+f-t) (ot) to'yda
 an'alkorlarga beriladigan
 ul
Andor biror ishni bajarishga
 andam, ko'mak
Andor lmo
Andor (a) (ot) *din* jannatdagi go'-
 al qiz
Andor (a) (sif.) erkin, ozod
Andor (fe'l) vovillamoq
Andor (ot) oldi, qoshi, qabuli
Andor (ot) rohat, halovat
Andor «h» harfining nomi
Andor (*und.*) norozilikni ifodalov-
 chi so'z

Iborat (a) esk iboralar
Iborat (a) tashkil topgan, tu-
 zilgan
Ideal (r<fr) (sif.) bekam-u ko'st
Ideal (r<fr) (ot) eng ezgu g'oya,
 tilak
Ikkilik ikki misrali she'r
Ikkilik yo u yoqlik, yo bu yoqlik
 bo'ladigan, hal bo'lishi gu-
 mon
Ilmoq mix, qoziz, ilgakka osib
 qo'yimoq
Ilmoq narsa ilinuvchi ilgak; ki-
 noya
Insho (a) yozma ish turi
Insho qilmoq, barpo qilmoq
Iroq uzoq, olis
Iroq shashmaqom tizimidagi
 oltinchi maqom nomi
Irq (a) esk insoniyatning shak-
 liy o'xshashligi asosidagi bir

guruhi
Irq yuz, yanoq
Ivi nam tortib yumshamoq
Ivi quyulib qolmoq (qon, sut-
 qatig haqida)
Ich (ot) ichki bo'shliq
Ich (fe'l) suyuqlikni yutish ha-
 rakatini ifodalovchi fe'lning
 buyruq shakli

J

Jabr (a) (ot) adolatsizlik, azob
Jabr (a) (ot) esk algebra
Jar (a jahr) (ot) xabar, ovoz (jar
 solmoq)
Jar (f-t) (ot) chetlari o'pirilgan
 soylik, chuqurlik
Javra hadeb gapiravermoq
Javra yomg'irda ivib ketmoq
Jaz (r djaz<ingl) (ot) turli, ko'-
 pincha urib va puflab chali-
 nadigan musiqa asboblardan
 tuzilgan orkestr
Jaz (ot) jon achitadigan og'riq
Jaz (tql. so'z) jazillash ovozi
 yoki holatiga taqlid
Jaz (ot) yog'iga qovurilgan
 go'sht
Jin (a) (ot) go'yoki pastqam
 joylarda yashovchi, biror
 dardga chaluvchi maxluq
Jin (r djin<ingl) (ot) paxta toza-
 laydigan mashina
Jir (r) (ot) yog', moy
Jir (ot) qo'shiq, ashula
Jiz jon achitadigan og'riq
Jiz yog'iga qovurilgan go'sht
Jish go'sht

Jish polapon**Joy** (f-t) (*rvsh*) bafurja, bamay-
lixotir (*joyroq boraman*)**Joy** (f-t) yer, nuqta, yuza, ma-
kon, o'rin**Jo'nash** birgalikda qo'zg'al-
moq**Jo'nash** rivojlanmoq, avj ol-
moq (*gulxan jo'nashdi*)**Jo'r** (sif.) hamohang, uyg'un**Jo'r** (ot) to'rg'aylar sirasiga ki-
ruvchi sayroqi qush**Jo'ra** (f-t) (ot) ikki bo'lakdan
iborat bir kiyimli mato (*bir
jo'ra atlas*)**Jo'ra** (f-t) (ot) og'ayni, oshna**K****Kadr** (r<fr) (ot) bitta surat, yak-
ka rasm**Kadr** (r<fr) (ot) xodim, muta-
xassis**Kamar** (f-t) (ot) bel yoki shim-
ga taqiladigan qayish**Kamar** (ot) g'orsimon o'yi**Kapital** (r<lot) (ot) boylik hosil
qiluvchi vositalar majmuyi**Kapital** (r<lot) (sif.) boshdan
oyoq (ta'mir)**Karam** (a) (ot) marhamat, mu-
ruvvat, himmat**Karam** (f-t) (ot) hosili barglar
o'ramidan iborat poliz ekini**Kasr** (a) (ot) birovning yomon
ta'siri oqibati**Kasr** (a) (ot) butunning qism-
lari**Ket** (fe'l) jo'namoq**Ket** (ot) oxir, nihoya**Kez** (ot) palla, payt**Kez** (fe'l) sayr qilmoq, aylanib
yurmoq**Kech** (fe'l) bahridan o'tmoq**Kech** (fe'l) suvlikdan o'tmoq**Kech** (*rvsh.*) vaqtida bo'lmaslik**Kir** (sif.) iflos, isqirt, dog'li**Kir** (fe'l) kirish harakatini ifo-
dalovchi fe'lning buyruq
shakli**Kirish** bajarishni boshlamoq**Kirish** kirish joyi, darsning
boshlanish vaqti**Kiy** bilyard cho'pi**Kiy** kiyimni tanaga olmoq**Kisht** (und.) ayrim jonivorlarni
haydash uchun ishlatiladi**Kisht** (und.) shaxmat o'yinidagi
ogohlantirish**Kul** (fe'l) xursandlik holatidagi
ovoz**Kul** (ot) yonishdan hosil bo'l-
gan chiqindi**Kunda** (*rvsh.*) har kuni**Kunda** (ot) to'nka**Kunda** (ot) yog'och kishan**Kurash** qor yoki boshqa biror
narsani maxsus asbob bilan
urib tozalash**Kurash** yiqitib g'olib bo'lishga
asoslangan musobaqa**Kuy** (ot) musiqa taronasi**Kuy** (fe'l) kuchli issiq ta'sirida
qoraymoq**Kuya** (ot) narsalarning kuyishi-
dan hosil bo'lgan qurum**Kuya** (ot) qurti matolarni yey-
digan kichkina kapalak

Ko'k (sif.) havorangli, moviy
Ko'k (ot) osmon
Ko'k (ot) ko'kat
Ko'k (ot) yirik-yirik chok
Ko'ra (ot) kabob pishiriladigan kabob
Ko'ra (fe'l) ko'rmoq fe'lining ravishdosh shakli
Ko'za *din* ro'za tutmagan kishi
Ko'za suv solish uchun ishlatiladigan sopol idish
Ko'ch (ot) bir joydan ko'chayotganda olib ketiladigan narsalar
Ko'ch (fe'l) ko'chish harakatini ifodalovchi fe'ning buyruq shakli

Lang (f-t) esk cho'loq, oqsoq
Lang keng (ochiq)
Langar (f-t) dorboz qo'lida tutgan muvozanat cho'pi
Langar (f-t) kema bog'lab qo'yiladigan moslama, changak
Laqqa (rvsh.) osongina, paqqos (*laqqa ishondi, laqqa tushdi*)
Laqqa (ot) tangachasiz, mo'ylovli yirtqich baliq
Lava (r) shaxtada ko'mir qatлами yoppasiga qazib olinadigan joy
Lava (r<ital) vulqon natijasida oqib chiqadigan tog' jinsi
Lom (a) arab alifbosidagi «l» tovushini ifodalovchi harf
Lom (r) misrang
Lozim (a) (ot) ayollarning ish-

toni
Lozim (a) bajarilishi shart bo'lgan, kerak, zarur
Luqma (a) (ot) bir chaynam, bir yutum
Luqma (a) (ot) birov gapirayotganda boshqa tomonidan qo'shiladigan so'z, ibora

M

Ma'mur (a) (ot) boshqarish huquqiga ega mansabdor
Ma'mur (a) (rvsh.) obod va farovon
Malay malay xalqi
Malay xizmatkor
Man (a) taqiq
Man *sheva* men
Mandarin (r<isp) (ot) janubda o'sadigan sitrus o'simligi va uning mevasi
Mandarin (r<portug) (ot) Xi-toyning feodalizm davridagi davlat arboblari yevropaliklar tomonidan berilgan nom
Manot (a) *din* arablarning islomdan oldin ma'budalaridan biri
Manot *sheva* so'm ma'nosida
Mansab (a) amal, lavozim
Mansab *geog* daryoning ko'l, dengiz yoki boshqa daryoga quyiladigan joyi
Marka (r<nem) Germaniya va Finlyandiya pul birligi
Marka (r<nem) konvertga yopishtiriladigan pochta haqini ko'rsatuvchi qog'oz

Martaba (a) (ot) lavozim, e'tibor, nufuz

Martaba (a) (hisob. so'z) marta, qatla

Mastak (f-t) kaklikning modasi

Mastak (f-t) g'alla ekinlari orasida o'sadigan doni zaharli o'simlik

Maston (f-t) ayyor, jodugar

Maston (f-t) mastona, xumor

May (f-t) uzumdan tayyorlangan musallas, ichimlik

May apreldan keyingi va iyun-dan oldingi oy nomi

Mag'iz (f-t) qattiq po'choqli mevalarning ichki qismi

Mag'iz kiyim, ko'rpa kabilar-ni chetiga bostirilgan adip

Mil (a) (ot) esk soatning strelkasi

Mil (a) (ot) miltiqning stvoli

Mil (r-milya<ingl) (ot) turli davlatlarda turli qiymatga ega bo'lgan uzunlik o'lchovi dengiz mili (1852 metr), geografik mil (7420 metr)

Mingboshi (ot) pilla qurti ipak o'rashi uchun qo'yiladigan o't turi

Mingboshi (ot) qishloq oqsoqoli, qo'shin boshlig'i

Modda (ot) bo'lim, qism, bob tashkil etuvchi narsa

Modda (ot) jismlarni tashkil etuvchi narsa

Moya asos, o'zak

Moya urg'ochi tuya

Mumiyo (a) (ot) ko'pincha qiz-

g'ish po'kak rangli bo'y

Mumiyo (a) (ot) suyakni davolash uchun ishlatilgan mumsimon organik modda

Mumiyo (ot) kimyoviy yo'l bilan qotirilgan jasad

Murtak embrion

Murtak yiringlagan, yallig'langan tomoq bezlari

Muruvvat (a) qism, vint

Muruvvat (a) yaxshilik, sarakvat

Musallas (a) (ot) *adab* uch-sha'r

Musallas (a) (sif.) uchburchak

Musallas (a) (ot) xonaki, qol-bola uzum vinosi

Mushak (f-t) muskul

Mushak (f-t) rang-barang yonuvchi modda bilan to'ldirilgan snaryad

Mushak (f-t) sabzining uchi to'm-toq turi

Mushtariy (a) esk xaridor, oluvchi

Mushtariy (a) esk Yupiter sayyorasi

Me'da (a) oshqozon

Me'da (a) terida oq rang hosil qiladigan kasallik

Metrik (r<yunon) (ot) *adab* sha'r vazni haqidagi ta'limot

Metrik (r<yunon) (sif.) metragoid

Metrik (r<yunon) metrik o'lchovlar sistemasi

Metrik (r<polyak) tug'ilganligi haqida guvohnoma

Nov'cha (f-t) yevropacha ham-

korin

Nov'cha (f-t) chumoli, qumurs-

korin

Nov (f-t) *bg'l* ayiruv bog'lovchisi

Nov (f-t) ne, nima

Nov (a) (ot) olov, o't, gulxan

Nov (f-t) (ot) anor

Nov (f-t) (ot) badandagi qizg'ish
dlog'

Nov (ot) bir o'rkachli erkak tuya

Nota (r<lot) (ot) bir davlatning
boshqa davlatga murojaat-
nomasi

Nota (r<lot) (ot) tovushning
shartli yozma belgisi

Novvot (f-t) to'qimachilik dast-
gohida tayyor mato o'raladi-
gan yog'och valik

Novvot (f-t) shakar qiyomidan
tayyorlangan qattiq kristall
modda

Novcha daroz, baland bo'yli

Novcha qarol, xizmatkor

Nozik (f-t) (ot) kashtachilikda
ishlatiladigan munchoq

Nozik (f-t) (sif.) nafis, latif

No'sh (f-t) ichish

No'sh (f-t) kuzda tiqib ekilgan
piyoz

O

Obi (f-t) kashtachilikda to'g'ri
chi-ziq shaklidagi gul

Obi (f-t) tayyor nonning unga

nisbatan suv ta'sirida yuzaga
kelgan og'irligi

Obida (a) *esk* xudojo'y, taqvo-
dor ayol

Obida (a) qabrga o'rnatilgan
yodgorlik; arxeologik yodgor-
lik

OI (sif.) qizil rangning turi

OI (fe'l) qo'l bilan tutmoq; ixti-
yoriga olmoq

OImos (ot) zaharli, sariq gulli
o't

OImos (ot) shaffof, qimmatba-
ho tosh

Olchin dastasi uzun katta to'q-
moq

Olchin o'zbek urug'laridan biri-
ning nomi

Ombor (a) (ot) devor tagidagi
suv o'tadigan quvur

Ombor (a) (ot) ko'p miqdor-
dagi narsalar saqlanadigan
bino

Omil (a) mohir, omilkor

Omil (a) sabab

Ong ilvasin, o'lja

Ong kishining fikrlash qobiliyati

Oq farzandni la'natlash, undan
voz kechish (*oq qildi*)

Oq (sif.) qor, sut rangidagi

Oq (fe'l) suyuqlikning bir to-
monga qarab yo'nalishi

Oqibat (a) nihoya, yakun, natija

Oqibat (a) qadrdonlik tuyg'usi,
yaxshi munosabat

Oqin (ot) baxshi, shoir

Oqin (sif.) oqib turadigan

Oqsil hayvonlar kasalligi

Oqsil organizmlardagi modda

Ora eski hisobdagi zulqada oyi-ning boshqacha nomi (*ora oyi*)

Ora ikki narsaning oralig'i, o'r-tasi

Orden (r<lot) katolik mazhabi monaxlari uyushmasi

Orden (r<lot) turli daraja va nomdagi medaldan yuqori turuvchi nishon

Original (r<lot) (ot) asl nusxa

Original (r<lot) (sif.) o'ziga xos, o'xshashi yo'q

Oriy (f-t) ha, rost, shunday

Oriy (sanskrit) hind-yevropa xalqlarining umumiy nomlaridan biri

Ort (fe'l) ko'paymoq

Ort (fe'l) yukla

Ortiq badandagi ortiqcha joy

Ortiq oshiq, ko'p, a'lo

Ot (fe'l) irg'it, uloqtir

Ot (ot) ism, nom, shuhrat, dong

Ot (ot) yakka tuyoqli ish-ulov uy hayvoni

Ota (ot) farzandi bor kishi; qari kishi; asoschi; mehribon

Ota (ot) orol

Otar otadigan (*tong otar*)

Otar qo'y to'dasi, poda

Otliq (sif.) mashhur kishi

Otliq (ot) suvoriy

Otsiz (sif.) ismsiz

Otsiz (sif.) oti yo'q

Otsiz (ot) chayonning xalq tilidagi atamasi

Ovloq kishilardan xoli joy

Ovloq ov qilinadigan joy

Oxir (a) nihoyasi, chegarasi

Oxir (f-t) oxur, molga yon shak solinadigan maishiy joy

Oylik (ot) oy maoshi

Oylik (sif.) oy mobaynida

Oyoq (ot) esk kosa, idish

Oyoq (ot) tirik mavjudotlarning yurish a'zosi; narsalarning ko'tarib turadigan qismi

Oz (fe'l) adashmoq (yo'ldan ozmoq)

Oz (rvsh.) me'yordan kam

Oz (fe'l) vazn tashlamoq

Ozg'in adashgan (yo'ldan ozgan)

Ozg'in eti qochgan, vazn tashlagan

Og'iz (ot) yeyish a'zosi

Og'iz (ot) sigirning tug'ishdan keyingi ilk suti

Osh (ot) issiq ovqat

Osh (ot) palov

Osh (ot) terini oshlashda ishlatiladigan modda

Osha (*ko'm.*) oshib (*tog'lar oshu keldim*)

Osha (fe'l) oshni hovuchlab ye-moq

Och (fe'l) kirish yoki chiqishga imkon tug'dirmoq; boshlamoq

Och (sif.) kuchsiz, rangi past (rang haqida)

Och (sif.) ovqat tusab qolgan

Och (fe'l) ochiq holatga keltirmoq

Paxmoq (f-t) (ot) kashtachilik
Pashmak (f-t) (ot) *bot* sho'ralar

Pashmak (f-t) (ot) poliz o'simligi
 yerda yoyilib yotgan ta-

Pashmak (f-t) (ot) holvaning
 bir turi

Pilla (f-t) tishdagi shish kasal-
 ligi

Pilla (f-t) g'umbak

Pix (ot) mog'or, po'panak

Pix (ot) erkak parranda oyog'i-
 dagi kuchli muguz

Pok (f-t) paqqos, butunlay (*pok*
o'lay dedim)

Pok (f-t) top-toza

Polka (r) erkaklarning soch qo'-
 yish usullaridan biri

Polka (r<chex) raqs turi

Port (r<fr) paroxodlar to'xtaydi-
 gan joy

Port tq1 *port etib uchib ketdi*

Posira tar yer uchastkasi

Posira yig'ilgan, g'amlangan
 narsa

Pozitiv (r) ijobiy

Pozitiv (r) negativdan olingan
 nusxa

Prospekt (ot) bosilmagan asar-
 ning rejasi

Prospekt (ot) shohko'cha

Personal (r<lot) bir kishiga te-
 gishli

Personal (r<lot) mutaxassislar
 guruhi

Pesh (f-t) afzal

Pesh (f-t) fursat o'tmasdan, dar-
 rov (*pesh topshirib kelmoq*)

Pesh (f-t) old tomon

Pilla (f-t) (ot) kashtachilik
Pashmak (f-t) (ot) *bot* sho'ralar

Pashmak (f-t) (ot) poliz o'simligi
 yerda yoyilib yotgan ta-

Pashmak (f-t) (ot) holvaning
 bir turi

Pilla (f-t) tishdagi shish kasal-
 ligi

Pilla (f-t) g'umbak

Pix (ot) mog'or, po'panak

Pix (ot) erkak parranda oyog'i-
 dagi kuchli muguz

Pok (f-t) paqqos, butunlay (*pok*
o'lay dedim)

Pok (f-t) top-toza

Polka (r) erkaklarning soch qo'-
 yish usullaridan biri

Polka (r<chex) raqs turi

Port (r<fr) paroxodlar to'xtaydi-
 gan joy

Port tq1 *port etib uchib ketdi*

Posira tar yer uchastkasi

Posira yig'ilgan, g'amlangan
 narsa

Pozitiv (r) ijobiy

Pozitiv (r) negativdan olingan
 nusxa

Prospekt (ot) bosilmagan asar-
 ning rejasi

Prospekt (ot) shohko'cha

Personal (r<lot) bir kishiga te-
 gishli

Personal (r<lot) mutaxassislar
 guruhi

Pesh (f-t) afzal

Pesh (f-t) fursat o'tmasdan, dar-
 rov (*pesh topshirib kelmoq*)

Pesh (f-t) old tomon

Peshband (f-t) fartuk
Peshband (f-t) qo'lni oldinga
 qilib bog'lamoq

Q

Qadoq (ot) 400 grammcha ke-
 ladigan og'irlik o'lchovi

Qadoq (ot) ayn chega (tarel-
 kani qadoqlamoq (yama-
 moq)

Qadoq (ot) terida ishqalanish
 natijasida paydo bo'lgan qa-
 bariq

Qalin (ot) kelin tomonga berila-
 digan mablag'

Qalin ko'ndalang o'lchami kat-
 ta

Qani (olmsh.) ko'rinmay turgan
 narsaning o'rmini aniqlashda
 ishlatiladigan so'roq olmoshi

Qani (*und*) qistash, undash
 ma'nosini bildiruvchi undash
 (*qani, bo'l*)

Qarshi tarafdor bo'lmagan,
 muxolif

Qarshi shahar nomi

Qatron (a) ayrim narsalardan
 qizdirib olingan qora quyuq
 modda

Qatron (a) obdan kuydirilgan

Qavs (a) (ot) ikkita tik yoy

Qavs (ot) o'n ikki burjning biri

Qayin (ot) er yoki xotin to-
 mondagi qarindoshni ifo-
 dalovchi so'zning qismi

Qayin (ot) shimol daraxtining
 bir turi

Qayish (fe'l) ko'maklashmoq

Qayish (ot) tasma, kanna

Qazi (fe'l) yerdan chiqarib
 qilmoq

Qazi (ot) otning to'sh va
 nob go'shtidan yo'qotilgan
 solib tayyorlangan mablag'

Qil (fe'l) amalga oshirmoq

Qil (ot) soch, yol, dum

Qir (fe'l) narsani bo'sha
 narsa bilan tirnab tozalash
 harakatini ifodalovchi fe'lning
 buyruq shakli

Qir (ot) yassi cho'ziq topak

Qir (fe'l) yoppasiga o'ldirish
 harakatini ifodalovchi fe'lning
 buyruq shakli

Qiron (ot) ikki sayyoraning
 duch kelishi

Qiron (ot) qirg'in

Qirq (fe'l) kesmoq

Qirq (son) o'ttizdan keyingi
 o'nlik son

Qiy (fe'l) qaychi bilan kesmoq

Qiy (ot) qo'yning go'ngi

Qiyiq (ot) belbog', qars

Qiyiq (sif.) kesilgan

Qiyiq (sif.) qisiq (qiyiq ko'z)

Qiyiq (ot) xato (qing'ir ishning
 qiyig'i)

Qiyma (fe'l) biror narsani qiy-
 maslikni ifodalovchi fe'lning
 buyruq shakli

Qiyma (sif.) chopilgan, mayda-
 langan go'sht

Qiyom (a) (ot) tush payti

Qiyom (ot) shakardan qilingan
 quyuq sharbat

Qizilcha (ot) qizamiqqa o'x-
 shash yuqumli kasallik

Qo'la (ot) qizil lavlagi
Qo'la (sif.) ajablanarli, hayratli
Qo'la (ot) qizib turgan
Qo'la (ot) organizmdagi qizil
 rangli suyuqlik
Qo'la (to'l) to'ymoq
Qo'la (to'l) qopish harakatini
 amalovchi fe'lining buyruq
 shakli, tishlamoq
Qo'la (ot) xaltadan katta, qanor-
 dan kichik idish
Qo'la (fe'l) qopga solmoq
Qo'la (fe'l) sathni to'liq egalla
 qilmoq (sif.) quruq, nami sira
 qolmagan; oriql, suyakdan
 iborat
Qo'la (rvsh.) xuddi, naq, o'zi
Qo'la (ot) *sheva* tosh ustida
 to'plangan yomg'ir suvi
Qo'la (ot) quriganda urug'i to'-
 zib uchib yuradigan sariq
 gulli o'simlik
Qo'la (ot) quritilgan meva
Qo'la (fe'l) bor pulini, narsas-
 ini sarf qilmoq (*cho'ntakni*
qoqlamoq)
Qo'la (fe'l) suvini qochirmoq,
 qurutmoq
Qor (ot) suv zarralarining ha-
 voda muzlab tushishi
Qor (fe'l) aralashtirmoq (*Xamir*
qormoq)
Qot (fe'l) qattiq holatga kelmoq
Qot (fe'l) qo'shmoq (*mastava-*
ga qatiq qotmoq)
Qovoq (ot) esk mayxona, pivo
 bari
Qovoq (ot) ko'z kosasini qop-
 lovchi teri

Qovoq (ot) palak otib o'sadi-
 gan va yirik hosilli o'simlik turi
Qozon (fe'l) ovqat pishiriladi-
 gan idish
Qozon (fe'l) qo'lga kiritmoq
Qochmoq (fe'l) hayvonlarning
 homilador bo'lishi
Qochmoq (fe'l) uzoqlashmoq;
 yuzini berkitmoq
Quloq (r *kulak*) (ot) sobiq
 SSSRda inqilob davrida boy-
 ligi tortib olinib surgun qilin-
 gan ijtimoiy qatlam
Quloq (ot) ariqdan suvni dala-
 ga ajratish joyi
Quloq (ot) eshitish a'zosi; ayrim
 narsalarning ushlash uchun
 mo'ljallangan joyi
Qulcha (ot) kichik yoshdagi qul
Qulcha (rvsh) qul kabi
Qumri (ot) bargi uzun, rangi
 oq-sariq gulli o't
Qumri (ot) kaptarlar oilasiga
 kiradigan g'urrakning bir turi
Qur (ot) davra, doira
Qur (hisb. so'z) marta, daf'a,
 qatla
Qur (ot) o'rmonda yashovchi,
 tovuqqa o'xshash ovlanadi-
 gan qush
Quroq (ot) katta varrak
Quroq (ot) quruqlikda o'sadi-
 gan qiyoy
Quroq (ot) har xil bo'laklardan
 qilingan narsa
Quv (sif.) mug'ombir, ayyor
Quv (ot) oqqushning bir turi
Quv (rvsh) kutilmaganda, be-
 had (*rangi quv oqardi*)

Quv (fe'l) yugurtirib haydamoq
Quymoq (fe'l) suyuqlikni biror idishga to'kmoq
Quymoq (ot) tuxumli ovqat turi
Qo'ltiq (ot) *geog* quruqlik ichiga suqulib kirgan suvlik
Qo'ltiq (ot) qo'lning yelka bilan tutashgan yerida hosil bo'lgan burchak
Qo'r (ot) olovi o'chgan cho'g'
Qo'r (ot) g'amlangan narsa, za-xira boylik
Qo'tos (ot) yovvoyi qoramol turi
Qo'tos (ot) *sheva* bo'yinga ta-qiladigan bezak buyumi
Qo'y (ot) go'sht va sut olish uchun boqiladigan uy hayvoni
Qo'y (fe'l) o'rinlashtirmoq
Qo'zi (fe'l) kuchli ravishda yu-zaga kelmoq (*g'azabi qo'zidi*)
Qo'zi (ot) qo'yning bir yoshga yetmagan bolasi
Qo'sh (sif.) ikkita, juft
Qo'sh (ot) safardagi qo'nish joyi

R

Rang (f-t) (ot) qiyocqa o'xshash o'simlik
Rang (f-t) (ot) tus, ko'rinish
Rang (r<nem) (ot) unvon, da-
 raja
Rasm (ot) surat
Rasm (ot) urf-odat
Rom (f-t) (ot) deraza ramkasi
Rom (f-t) (ot) fol
Rom (f-t) (ot) spirtli ichimlik turi
Rom (f-t) (sif.) o'ziga qaratish, jalb qilish

Ruh (a) (ot) his-tuyg'u
Ruh (a) (ot) kimyoviy element
Reaksiya (r<lot) (ot) *reaksiya*
Reaksiya (r<lot) (ot) qaradigan
 rash

S

Sad (a) qal'a yoki shahar qir-g'oni
Sad (a) yuz (*sad bor – yuz mato*)
Sadr (a) tar diniy amaldor
Sadr (a) zikrdagi jazava *hokim*
Safar (a) (ot) biror yerga borish
Safar (a) (ot) qamariya *hikola*
 da ikkinchi oy (*safar oyl*)
Salib (a) but, krest
Salib (a) o'tsimon, bir pulla
 ko'p yillik o'simlik
Salla (a) (ot) erkaklar boshiga
 o'raydigan mato
Salla (a) (ot) *sheva* o'rama (ov-qat)
Sana (fe'l) donalab hisoblash
Sana (ot) voqea sodir bo'lgan
 vaqt
Sandal (toj.) (ot) mahalliy is-tish qurilmasi, tancha
Sandal (yunon) (ot) poshnasiz oyoq kiyimi, sandalet, shippak
Sano (a) (ot) *din* xudo sha'niga aytilgan maqto'v
Sano (a) (ot) makkajo'xorining turi
Sarf (a) (ot) esk morfologiya
Sarf (a) (ot) xarajat
Sari (*ko'm*) tomon, qarab
Sari (sif.) sariq
Sari (sif.) *sheva* eng yaxshi, sara

Parda (f-t) *mus* pardali mu-
asabobining pardasi va
qimmatli kalit

Parda (f-t) soyabonli ara-
ning pardasi

Pardo (f-t) (ot) mol ayirbosh-
ish; savdodan tushgan pul;
aylanish va erga tegish

Pardo (f-t) (ot) turmush tash-
vishlari va hangomalari; biror
narsa yoki kishiga intilishdagi
ilbali holati

Pazo (f-t) (ot) ko'pchilik oldida-
gi jazo

Pazo (f-t) (ot) sado, tovush,
ovo

Piltama (fe'l) kuch bilan keskin
tortmaslik

Piltama (ot) ovqat turi

Pilm (f-t) (ot) kumush, nuqra

Pilm (ot) ip ko'rinishidagi metall
mahsulot

Sinf (a) (ot) bir xil yoshdagi
bolalar o'qiydigan guruh va
ularning o'qish xonasi

Sinf (a) (ot) guruh

Sinfdosh (a+f-t) (ot) bir tur-
kumga mansub

Sinfdosh (a+f-t) (ot) bir sinfda
o'quvchi yoki o'qigan bolalar

Sir (a) (ot) maxfiy tutilgan, no-
ma'lum narsa

Sir (r) (ot) pishloq

Sir (ot) metall buyumning bo'-
yog'i

Sira (ot) qator

Sira (rvsh) mutlaqo, hech

Sirkor sirlangan, bo'yalgan

Sirkor sirni biladigan

Soliq (ot) davlat foydasiga un-
diriladigan mablag'

Soliq quyi osilgan (*qovog'i*
soliq)

Son (ot) oyoqning tizza bilan
tos o'rtasi

Son (ot) sanoq, hisob, raqam

Soz (f-t) (sif.) buzuvchi emas

Soz (f-t) (ot) musiqa asboblari-
ning umumiy nomi

Soz (f-t) (sif.) yaxshi, tuzuk,
durust

Soz (f-t) (ot) *sheva* qamishzor,
qamish

Sog' (sif.) kasal emas

Sog' (fe'l) yelindan qo'l bilan
sutni chiqarmoq

Soch (ot) bosh tolasi

Soch (fe'l) tarqatmoq

Soch (ot) chumchuqsimonlar
oilasiga mansub kichkina
sayroqi qush

Sochiq (ot) sochib tashlangan
narsa

Sochiq (ot) yuz-qo'l uchun ish-
latiladigan mato

Sochma (fe'l) sochib tashla-
maslik harakatini ifodalovchi
fe'lning buyruq shakli

Sochma (sif.) sepma, sochi-
ladigan

Stavka (r) (ot) qo'mondon qa-
rorgohi

Stavka (r) (ot) to'lovlar me'yori

Sud (r) (ot) jinoiy ish va da'-
volarni ko'ruvchi davlat or-
gani

Sud (f-t) (ot) foyda

Sumalak (ot) navro'z taomi

Sumalak (ot) qorning erishidan hosil bo'lgan naysimon muz

Suq (sif.) ko'z tegishi, suqlanishga olib keluvchi ruhiy ta'sir

Suq (fe'l) suqish harakatini ifodalovchi fe'lning buyruq shakli

Sur (sif.) (f-t) surx (qizil) so'zining buzilgan shakli

Sur (sif.) bezbet, bez

Sur (sif.) dudlangan, qoqlangan

Sur (fe'l) siljitmoq

Surgi (ot) ichni suradigan dori

Surgi (ot) sochiq, lungi

Surma (f-t) kumushsimon oq mo'rt metall; shu metallga ega pardozi bo'yog'i

Surma (sif.) suriladigan, surilma (*surma stol*)

Suyul erkalatgan sari haddidan oshmoq

Suyul suyuq holga kelmoq

Suz (fe'l) hayvonning shox bilan urishi

Suz (fe'l) suvda qo'l va oyoq bilan harakat qilmoq

Suz (fe'l) suyuqlikni bir narsadan o'tkazib tozalamoq

Suz (fe'l) tayyor ovqatni idishlarga solmoq

Suzgich (ot) baliqning yonidagi qanotsimon a'zo

Suzgich (ot) suyuqlik o'tkazib tozalanuvchi vosita

So'k (fe'l) haqorat qilmoq

So'k (ot) tozalangan tariq

So'k (fe'l) chokni tarqatish

So'kish (fe'l) haqorat qilmoq

So'kish (fe'l) tikish qilmoq
tish

So'liq otning suvlug'i

So'liq so'ligan

So'm (ot) katta chipqon

So'm (sif.) lahm (so'm qur)

So'm (ot) pul birligi

So'qmoq (fe'l) urmoq, h
moq, tez-tez yemoq (ov
so'q-moq)

So'qmoq (ot) yolg'izoyoq

So'r (fe'l) lablar bilan
tortmoq

So'r (fe'l) so'ramoq

So'zak (f-t) qattiq sovqot
natijasida oyoq uchlari
paydo bo'ladigan og'riq

So'zak (f-t) siydik yo'li yalliglanishidan hosil bo'lgan kasallik

So'zan (f-t) (ot) etikdo'zlarning maxsus ignasi

So'zan (f-t) (ot) aksiyaning turi

T

Tabaqa (ot) eshik-derazaning bir tomoni

Tabaqa (ot) ijtimoiy guruh

Taloq (a) (ot) nikohni buzish

Taloq (ot) qorajigar

Tan (f-t) (ot) kishiga tegishli ulush, hissa

Tan (f-t) (ot) tana, gavda

Tana (f-t) (ot) tananing boshdan pastki va oyoqdan yuqori qismi

Ta (f-l) (ot) ikki yoshli ur-
ta (f-l) buzoq
Tan (fe'l) tanimoq
Tan (sif.) begona emas
Tap (f-l) ikki narsaning bir-biri-
 ni ulashidagi bo'g'i'q ovoz
Tap (ot) cho'chish (*tap tort-*
maslik)
Taq (fe'l) juda yaqin keltirmoq
Taq (ot) ulov tuyog'ining tagi-
 ni qoqiladigan metall
Taq (sif.) *sheva* juftning biri,
 toq
Tar (f-t) (sif.) ho'l (tar meva)
Tar (tq/) tarillagan ovoz
Tark (a) etmoq, voz kechmoq
Tark (f-t) bukilgan, taxlangan,
 tax
Tavr belgi, tamg'a
Tavr xil, tur, ko'rinish
Taxt (f-t) (ot) hukmdorning ha-
 shamatli o'rindig'i
Taxt (f-t) tayyor, shay
Ter (fe'l) donalab yig'moq
Ter (ot) isiganda badandan chi-
 qadigan suyuqlik
Tik (sif.) tikka
Tik (fe'l) chok hosil qilmoq
Til (ot) jonli mavjudotning og'-
 zidagi uzun etdan iborat a'zo;
 fikr ifodalash vositasi
Til (fe'l) tilim-tilim qilmoq
Tim (f-t) (ot) usti yopiq bozor
Tim (*yukl*) kuchaytiruv yukla-
 masi (*tim qora*)
Tiyin (ot) bir so'mning yuzdan
 biriga teng chaqa
Tiyin (ot) olmaxon
Tish (ot) so'z/ tashqari

Tish (ot) yeyish, tishlash uchun
 ishlatiladigan a'zo; narsaning
 uchli qismi
Tobla (fe'l) narsani olov, issiq
 taftida qizdirmoq
Tobla (fe'l) pishitmoq
Tol (ot) daraxt turi
Tol (fe'l) toliqish
Tol (fe'l) cho'mmoq (xayolga
 tolmoq)
Tom (sif.) haqiqiy, asl
Tom (ot) imoratning usti
Tom (ot) kitob, jild
Tom (fe'l) tomchi holida tush-
 moq
Topishmoq (ot) jumboq
Topishmoq (fe'l) topishga yor-
 dam bermoq
Topishmoq (fe'l) uchrashmoq,
 ko'rishmoq
Toq (ot) binoning peshtoqi
Toq (sif.) ikkiga bo'linmaydigan
Tor (f-t) (ot) musiqa asbobi
Tor (sif.) ensiz
Tor (ot) kir yoyiladigan ip
Tor (ot) cholg'u asbobining ovoz
 chiqaruvchi ipi
Tos (ot) kir yuvish tog'orasi
Tos parcha, kimxob
Tos (ot) sonning yuqori qismi
 (tos suyagi)
Tovla (fe'l) aylantirmoq
Tovla (fe'l) narsani olov, issiq
 taftida qizdirmoq
Tovon (ot) oyoqning kafti
Tovon (ot) zararni qoplash
 uchun beriladigan mablag'
Toy (ot) ikki yashar ot
Toy (fe'l) sirg'anib ketmoq

Toy (ot) o'ram
Tosh (ot) qattiq jins
Tosh (ot) sakkiz chaqirim uzunlikdagi masofa
Tosh (fe'l) suyuqlikning qirg'oqdan chetga chiqishi
Tuf (tq/l) tupurish ovozi
Tuf (ot) g'ovak tog' jinsli qurilish materiali
Tuman (ot) atmosferaning quyi qatlamidagi havoning suv yoki muz zarralari
Tuman (ot) viloyat yoki shaharning tarkibiy qismi
Tuman (son) o'n ming
Tur (fe'l) tinch holatda bo'lmoq, tik bo'lish
Tur (ot) xil, nav
Tus (ot) Iroqdagi qadimiy shahar nomi
Tus (ot) rangning ko'rinishi, tashqi alomat
Tut (ot) barglari ipak qurti uchun ishlatiladigan daraxt
Tut (fe'l) ushlab olmoq
Tutash (fe'l) tutun hosil qilish
Tutash (sif.) uzilmaydigan
Tutin qarindoshdek munosabat bog'lamoq
Tutin urinmoq, harakat qilmoq
Tutuq duduq
Tutuq imlo belgisi
Tutuq tutib qo'yilgan
Tuxmak (f-t) ko'zga qon quyilishi
Tuxmak (f-t) vohalarda o'sadigan sariq gulli o'simlik
Tuymoq his qilmoq
Tuymoq maydalamoq

Tuymoq sheva do'ppochasi
Tuyg'un (ot) katta yoshli qiz
Tuyg'un (ot) qirg'iy va qozog' g'ayning erkagi
Tuyg'un (sif.) sezgir, to'xtatib
Tuz (ot) karta donalaridan
Tuz (ot) ovqatga ishlatiladigan kimyoviy modda
Tuz sayhon, tekis yer
Tush (ot) quyosh tikkaga tushgan payt
Tush (ot) uyquda ko'rinadigan obraz
Tepkili (sif.) tepki vositalarida ishlaydigan
Tepkili (ot) terlamaning bir turi
Tepchi mayda qavimoch
Tepchi suyuqlikning yuziga chiqishi
Teri (ot) badanning tashqi qoplamasi
Teri (ot) xamirli taom
Termit (r<yunon) (ot) poroshok-simon modda
Termit (r<lat) (ot) yog'ochni yeydigan qumursqa
To'la (sif.) butun hajmi band bo'lgan
To'la (fe'l) olingan narsaning evaziga haq, pul bermoch
To'p (f-t) (ot) koptok
To'p (tq/l) yumshoq narsaning yerga urilishidan chiqadigan ovoz
To'p (ot) to'da
To'q (sif.) mag'zi butun
To'q (sif.) quyuc rang

U (sif.) to'yib ovqatlangan
Uqlashmoq (fe'l) to'qishga yor-
 qan bermoq
Uqlashmoq (fe'l) to'qnash
 qilmoq
Uqol (ot) xotin ustiga olingan
 qolın
Uqol (sif.) shoxsiz mol
Ur (ot) poygakdagi joyning
 aksı
Ur (ot) tolaning katak-katak
 qilib to'qilishidan hosil bo'la-
 rıan mato; ov asbobi
Ur'smoq (fe'l) yosh bolani
 ushlab turib hojat qildirmoq
Ur'smoq (fe'l) o'tolmaydigan
 qilmoq

U

U (ot) alifbodagi harf nomi
U (olmsh.) kishilik olmoshi
U (olmsh.) ko'rsatish olmoshi
Ular (olmsh) III shaxs ko'plik-
 dagi kishilik olmoshi
Ular (ot) qirg'ovullar oilasiga
 mansub yirik tog' qushi
Ulash (fe'l) tarqatmoq
Ulash (fe'l) ulanib ketmoq
Uloq (fe'l) adashmoq, uzoq
 joylarga ketmoq
Uloq (ot) echking bolasi
Uloq (ot) ot bilan o'ynaladigan
 milliy sport turi
Uloq (sif.) ulangan, bir necha
 bo'lakdan iborat
Un (ot) donning kukuni
Un (ot) ovoz, tovush
Un (fe'l) o'sib yuzaga chiqmoq

(*bug'doy undi*)
Unli ichiga un solingan
Unli undoshga zid nutq tovu-
 shi; ovozli
Ura jangchilarning jangovar
 nidosi
Ura (*rvsh*) birdaniga va tezlik
 bilan (*ura qochdi*)
Ustun (sif.) kuchli, ortiq
Ustun (ot) tomni ko'tarib turuv-
 chi tayanch yog'och
Uy (ot) kishilarning yashash
 joyi
Uy (fe'l) to'plamoq, yig'moq
Uyala (fe'l) uya qurmoq
Uyala (fe'l) yotgan joyida turol-
 may qolmoq
Uyush (fe'l) a'zoda qon yurish-
 may qolmoq
Uyush (fe'l) birgalikda harakat
 qilmoq
Uzel (r) (ot) ayrim narsalarning
 kesishgan joyi (aloqa uzeli,
 temiryo'l uzeli)
Uzel (ot) kemalarning tezlik
 o'lchovi
Uch (ot) biror narsaning o'tkir
 tomoni; narsaning oxiri yoki
 boshi
Uch (fe'l) havoda harakatlanish
Uch (son) ikki bilan to'rt orasi-
 dagi butun son
Uchlik (ot) narsaning uchiga
 kiydiriladigan qism
Uchlik (ot) uch kishidan iborat
 vakolatli komissiya
Uchuq (ot) shamollash nati-
 jasida chiqadigan lab tosh-
 masi

Uchuq (sif.) cheti sinib tushgan, siniq

V

Volta (r) (ot) yupqa ip gazlama

Volta (r<ital) (ot) elektr toki zanjiriga ulangan ikki elektrod orasida hosil bo'ladigan cho'g' yoy

X

Xalos (a) ozod qilish, qutulmoq

Xalos (a) *sheva* faqat, faqatgina

Xasm (a) bironing ixtiyoridagi kishi

Xasm (a) raqib, g'anim

Xayr (a) (ot) tilanchiga beriladigan sadaqa

Xayr (a) (undv. so'z) xayrlashganda aytiladigan so'z

Xonim (ot) ayollarga murojaat so'zi

Xonim (ot) xamir ovqat turi

Xor (f-t) (sif.) bee'tibor, kamsitilgan

Xor (r<yunon) (ot) vokal ashulalarni birga ijro etuvchi jamoa

Xrom (r<yunon) (ot) kumush tusli kimyoviy element

Xrom (r<yunon) (ot) xrom tuzlari bilan ishlov berilgan yaltiroq va yumshoq teri

Xo'jalik biror kishiga xo'jayinlik

Xo'jalik ishlabchiqarish vositalari majmuyi; ro'zg'or

Xo'rda (f-t) (ot) guruhli ovqat

Xo'rda (f-t) g'adir bo'lgan silliqlangan, tekis

Y

Yalang (sif.) ochiq, bo'sh, kiyimsiz

Yalang (rvsh) hamisha, (yalang kuladi)

Yara (ot) jarohat

Yara (fe'l) kerakli bo'lmoq, barcha yetmoq

Yarash (fe'l) mos kelmoq

Yarash (fe'l) xafagarchilikni tugatmoq

Yashar (fe'l) yosh bo'lib ko'rinishmoq

Yashar (sif.) yoshli, yoshda

Yigirma (son) 19 dan keyingi va 21 dan oldingi butun sanoq son

Yigirma (fe'l) yigirishni bajar maslikka undovchi bo'lishsizlik fe'li

Yilqichi (ot) baliqchilar oilasiga mansub hasharotlar bilan ovqatlanuvchi sahro qushi

Yilqichi (ot) ot boquvchi kishi

Yo (f-t) (*bog'l*) yoki, yoxud

Yo (a) *und* (yo ollo!)

Yo (ot) esk yoy, kamon

Yopiq (sif.) bekitib qo'yilgan

Yopiq (ot) otga yopiladigan mato

Yoq (fe'l) ma'qul bo'lmoq

Yoq (ot) taraf, tomon

Yoq (fe'l) o't oldirmoq

Yem (ot) kiyimning bo'yin qismi
Yem (ot) sohil, chekka, chet
Yem (n) (ot) tovlanuvchi qim-
 mlika tosh
Yem (ot) millat nomi
Yem (ot) sheva arra
Yem (ot) sheva jarima
Yem (ot) kamon
Yem (fe'l) tarqat, yoz
Yem (ot) bahordan keyingi, kuz-
 dan oldingi fasl
Yem (fe'l) qog'ozga fikrlarni tu-
 shirish
Yem (fe'l) yoy, tarqat, to'sha
Yem (fe'l) dam olmoq
Yem (fe'l) ro'yxatga kirmoq
Yem (ot) moy, mol va o'simlik-
 ning shunday mahsuloti
Yem (fe'l) qor va yomg'ir kabi-
 larning havodan tushishi
Yosh (ot) ko'z suyuqligi
Yosh (sif.) umr o'lchovi; qari
 emas
Yugan (ot) guli sariq, baland
 bo'yli ko'p yillik o'simlik
Yugan (ot) ulov, uy hayvonlari-
 ni boshqarish uchun og'zidan
 o'tkazilgan moslama
Yupqa (sif.) qalinning ziddi (*yup-
 qa qog'oz*)
Yupqa (ot) xamir ovqatning turi
Yut (fe'l) tomoqdan o'tkazmoq
Yut (fe'l) uy hayvonlarining och-
 likdan qirilishi
Yut (fe'l) yengmoq
Yuz (son) 99 dan keyingi, 101
 dan oldingi butun son
Yuz (ot) odam boshining old
 tomoni; yuza; sath

Yem (ot) hayvonlarga beriladi-
 gan don
Yem (ot) oyoqda yeyilishdan
 paydo bo'lgan shish
Yeng (ot) kiyimning qo'l chiqib
 turadigan qismi
Yeng (fe'l) yeyishga undovchi
 buyruq fe'li
Yo'rg'a (ot) beshikning bir
 tekis tebranishi uchun uning
 oyoqlari ostiga ko'ndalang
 o'rnatilgan yoysimon yog'och
 moslama
Yo'rg'a (ot) mayda qadam
 tashlab tez yuruvchi ot yoki
 eshak
Yo'sin (ot) ish-harakatning amal-
 ga oshish tarzi
Yo'sin (ot) zax yerlarda tosh
 va daraxtlar ustida o'sadigan
 ildizsiz o'simlik

Z

Zang (f-t) (ot) metallning nam-
 da oksidlanishi natijasi
Zang (f-t) (ot) tokning ildizga
 yaqin qari qismi
Zang (f-t) (ot) tovushli signal
 berish uchun moslangan
 metall buyum
Zangila (f-t) (ot) *tib* singa ka-
 salligi
Zangila (f-t) (ot) zangi (negr)
 lar raqsi
Zaxm (f-t) (ot) badanga yetgan
 jarohat
Zaxm (f-t) (ot) tanosil kasalligi,
 sifilis

Zil (ot) bir-biriga urib chalinadigan musiqa asbobi

Zil (sif.) og'ir, qo'zg'atib bo'lmaydigan

Zir (*taql*) larzadan tebranuvchi narsaning tovushiga taqlid

Zir (*yukl*) ish-harakatning tez va takroriyiligini bildiradi (*zir yugurmoq*)

Zomin (a) (ot) sababchi, aybdor

Zomin (a) (ot) tuman nomi

O'

O' und chaqirish so'zi

O' o'zbek alifbosidagi harf nomi

O'l esk bo'l (*oshiq o'ling*)

O'l (fe'l) o'lmoq harakatini ifodalovchi fe'lining buyruq shakli

O'lan (ot) qo'shiq

O'lan (ot) o't, maysa

O'ng (sif.) gavdaning yurak yo'q tomonidagi a'zolari (o'ng qo'l)

O'ng (ot) narsaning sirt tomoni, chapning ziddi

O'ng (sif.) qulay

O'ng (fe'l) rangini yo'qotmoq

O'ng (ot) tushga zid holat

O'ng yaxshilanmoq, rivojlanmoq

O'pka (ot) gina, kudurat

O'pka (ot) nafas olish a'zosi

O'q (ot) *geom* to'g'ri chiziq

O'q (ot) ikki g'ildirakni tutashtirgan qism

O'q (ot) paykon, miltiq va unga

o'xshash qurollarning yadi

O'qlov (fe'l) o'q joylash

O'qlov (ot) *sheva* o'qloq, mir yoyish asbobi

O'r (ot) jarlikning ziddi, to'p yo'nalgan qiyalik

O'r (sif.) o'jar, johil

O'r (fe'l) o'rish harakatini dalovchi fe'lining buyruq shakli

O'ra (fe'l) o'rash harakatini dalovchi fe'lining buyruq shakli

O'ra (ot) choh, chuqur

O'rama (ot) o'ralgan narsa

O'rama (fe'l) o'ramaslik harakatini ifodalovchi fe'lining buyruq shakli

O'rim bir necha tolani bir qilib tayyorlangan narsa

O'rim o'simliklarni o'rish jarayoni

O'rta (ot) ikki nuqtaning bir xil uzoqlikdagi oralig'i

O'rta (fe'l) kuydirmoq (*o'rtadl, yor, o'rtadi*)

O'sma (ot) o'simta

O'sma (fe'l) o'smoq fe'lining bo'lishsiz shakli

O'sma (ot) o'tsimon o'simlik

O't (ot) jigardan ajralgan suyuqlikka ega xaltacha shaklidagi ichki a'zo

O't (ot) olov, gulxan

O't (ot) yashil o'simlik, alaf

O't (fe'l) o'tish harakatini ifodalovchi fe'lining buyruq shakli

Q (q'l) begona o'tlardan to-
 qarmoq
Q (q'l) bajarmoq
Q (q'l) qo'y podasi, suruv
Q (q'l) o'tadigan, o'tkinchi
Q (nif.) yonib turuvchi
Q (nif.) o't o'sgan
Q (ot) fikr, xayol
Q (fe'l) chuqurcha hosil qil-
 moq
Q (ot) oldinga o'tib ketmoq
Q (ot) o'zlik olmoshi
Q (shif.) nihoyatda berilgan,
 hirs qo'ygan
Q (ot) qasos, qasd
Q (fe'l) o'chish harakatini ifo-
 dallovchi fe'lning buyruq shakli

Q

Q'alcha bo'yi past, pakana
Q'alcha o'z tilidan boshqasini
 tushunmaydigan; gap uq-
 maydigan
G'ijim buklanish natijasida taxi
 buzilgan
G'ijim siqim, changal
G'oz (ot) kuch, quvvat (kalori-
 ya) (*g'oz* yo'q material, *g'oz*
yo'q ovqat)
G'oz (ot) o'rdakdan katta, bo'y-
 ni uzun suv qushi

Sh

Shablon (r-nem) (ot) andaza,
 qolip, namuna
Shablon (ot) siyqasi chiqqan,
 chaynalgan fikr, gap

Shak (a) ro'zadan oldingi arafa
 kuni (*shak kuni*)

Shak (a) shubha, gumon

Shakarak (f-t) (ot) qovun tur-
 laridan biri

Shakarak (f-t) (ot) o'simlikning
 shira biti

Shama (ot) ichilgan choynig
 cho'kindisi

Shama (ot) piching, kinoya, pi-
 chingli ishora

Shamsiya (a) (ot) esk zontik

Shamsiya (a) (ot) quyosh yili
 hisobi

Shart (a) (ot) o'zaro kelishuv

Shart (ot) kuch, quvvat (sharti
 ketib parti qolgan)

Shart (tg'l) keskin ovozga taq-
 lidni bildiradi

Shayton (ot) *din* odamlarni
 yo'l-dan ozdiruvchi afsonaviy
 maxluq

Shayton (ot) duradgorlik va
 qurilishda sath tekisligini
 ko'rsatuvchi asbob

Shashka (r) (ot) sport o'yini turi

Shashka (r) (ot) taxtacha shak-
 lida zichlangan portlovchi
 modda

Shilliq qurtning bir turi

Shilliq yelimsimon yopishqoq
 modda

Ship (tg'l) yurish ovoziga taqlid

Ship (ot) xonaning tepa qismi

Ship (ot) yirik dengiz balig'i, fili

Shira (f-t) (ot) mevadan tayyor-
 langan suyuq sharbat

Shira (f-t) (ot) o'simlik shirasi-
 dan oziqlanadigan mayda bit

Shirchoy (f-t+x) (ot) ildizi bo'yoq va ishqorga boy o'simlik turi

Shirchoy (f-t+x) (ot) sutli choy

Shol (f-t) (ot) jundan to'qilgan qalin mato

Shol (ot) biror tana a'zosining ishlamay qolishi, falaj

Shol (ot) bo'yinga kiydirib qo'yiladigan jazo taxtasi

Shom (ot) asrdan keyingi namoz va u o'qiladigan vaqt

Shom (ot) shahar nomi

Shon (f-t) (ot) poyabzal qo'njining qolipi

Shon (ot) hurmat, e'tibor, sharaf

Shona (f-t) esk (ot) taroq

Shona (f-t) (ot) g'o'za guli

Shovul (r shavel) ovqatga ishlatiladigan otquloqqa o'xshash o'simlik

Shovul g'uj-g'uj (g'o'zaning shovul ko'saklari)

Shox (f-t) (ot) asosiy dala arig'i

Shox (f-t) (ot) daraxt va butaning butog'i

Shox (f-t) (ot) hayvonlarning boshidagi suyaksimon o'simta, a'zo

Sheva (f-t) qonun, ish; noz-karashma

Sheva (f-t) tilning mahalliy doiradagi ko'rinishi

Sho'r (f-t) (ot) toleyi past

Sho'r (f-t) (ot) uzumning g'unchasi

Sho'r (f-t) (sif.) o'tkir tuzli

Sho'rlik ovqatning tuzi ko'pligi

Sho'rlik toleyi past, baxtsiz

Ch

Chakak oyoq kiyimining yansi bilan dastagining tashqirig'gan qismi

Chakak pastki jag'

Chakka (ot) tomdan tashqirig'gan tomchi

Chakka (ot) chekka, cho'l

Chakki durust

Chakki suzma

Chalma kiyimning chetiga tashladigan jiyak

Chalma molning tappisidan tashsil bo'lgan, yaxlit holga keltirilgan yoqilg'i

Chalma sheva salla

Chaman (ot) gulzor

Chaman (sif.) sustkash, kasal (*chaman ot*)

Chang (f-t) (ot) panja, changal (*chang solmoq*)

Chang (f-t) (ot) sim torlariga qo'sh cho'p bilan urib chalinadigan musiqa asbobi

Chang (ot) mayda zarra yoki kukun holiday tuproq

Changal (f-t) (ot) panja, changal

Changal (f-t) (ot) tikanli butalar, o'simliklar qoplami

Changchi (ot) o'simlik gulidagi urug'lantiruvchi chang yetishtiruvchi qism

Changchi (ot) chang chaluvchi sozanda

Chapla (fe'l) qo'l kafti bilan palapartish to'g'ri kelgan joyga surkash

Chap (fe'l) chap tomondan
yon tomondan bildirmay
yash

Chaplash arazlashgan, muno-
sablari buzilgan

Chaplash ranglar qorishgan,
qisqartish surtilgan

Chaq (fe'l) meva danagini yorish

Chaq (fe'l) o't oldirish (zajigal-
ta, gugurtga nisbatan)

Chaqqa (ot) kichik jarohat, yara

Chaqqa (ot) oddiy metalldan
yasalgan tanga

Chaqqa sheva (ot) chaqaloq

Chaqir (fe'l) kelishga undash

Chaqir (sif.) uchli, qirrali

Chaqmoq (fe'l) gazandaning
zaharlashi

Chaqmoq (ot) chaqishdan hosil
bo'lgan bo'lak (bir chaqmoq
qand)

Chars *tq/* narsalarning sinishi-
dan yoki yonishidan chiqadi-
gan ovoz

Chars to'rs, qo'rs, betgacho-
par

Charxchi (ot) kichik sayroqi
qushning nomi

Charxchi (ot) charx yasovchi,
narsalarni charxlovchi kishi

Chayir saksovullar oilasiga man-
sub, panjaga o'xshab o'sa-
digan yovvoyi o'simlik

Chayir tolalari mahkam yo-
pishgan narsa, pishiq, mus-
tahkam

Chigil o'zbek urug'laridan biri-
ning nomi

Chigil chigal, chalkash

Chil (ot) kurash sportidagi oyoq-
ni chalish harakati

Chil (ot) tog'larda yashovchi
kaklikdan kichik ovlanadigan
qush

Chin (sif.) rost, to'g'ri

Chin (ot) Xitoy

Chippak shippak, sandal

Chippak chippakka chiqmoq
(behuda, bekor bo'lmoq)

Chiq (fe'l) ustiga ko'tarilmoq

Chiq (*tq/*) chiqillash ovozigaga
taqlid so'zi

Chirt (*tq/*) uzilish natijasidagi
ovoz

Chirt (*rvsh.*) shartta, keskin
(*chirt burildi*)

Chitir pilla qurtiga pilla o'rash
uchun qo'yiladigan cho'l va
adir o'simligi

Chitir *tq/* kuchsiz tovushlar-
ning biriga nisbatan ishlatil-
adigan taqlid

Chop (ot) nashr

Chop (fe'l) yugurish harakatini
ifodalovchi fe'ning buyruq
shakli

Chopar (ot) xabarchi

Chopar (fe'l) chopadi, yugura-
di

Chor (f-t) (son) to'rt, to'rtta

Chor (*r uap*) (ot) podsho

Chog' (sif.) kichik, tor (*tufli*
chog'roq keldi)

Chog' ko'tarinki, xush (*kayfi*
chog')

Chog' (ot) payt, vaqt

Chog' (ot) chama, taxmin (o'n
chog'li)

Chochiq sochilgan
Chochiq sochiq, lungi
Chumak mevaning pishish holati (chillakilar chumak urdi)
Chumak *sheva* jo'mrak
Churrak kavkazliklarning noni
Churrak o'rdakdan kichik ovlanadigan qush
Chuv (ot) aravada g'ildirakni tutib turuvchi cho'p
Chuv (ot) qimorda yutqaziq holati
Chuv (*und*) otni haydash uchun ishlatiladi
Chuvak qotma, oriq, ozg'in
Chuvak shippak turi
Chuvla (fe'l) otni «chuv» deb haydamoq
Chuvla (fe'l) chuvillashmoq
Chek (ot) hissa, ulush
Chek (fe'l) imzolash
Chek (fe'l) iste'mol qilish; tortish (azob chekish, papiros chekish)
Chek (ot) pulga teng keladigan hujjat

Chek (ot) chekka, o'rtacha
Chekka *ayn* (ot) chekka shonaning ikki cheki
Chekka (ot) chot, chepoq
Chetan (ot) aravaning to'liq
Chetan (ot) daraxtning yoki sarg'ish shaxsning mevali turi
Chechak (ot) badanda yoki pufakcha hosil qiluvchi kasalliklar kasalligi
Chechak (ot) endi ochilgan gul
Cho'pchak (ot) yoqiladigan mayda quruq shox-shetta
Cho'pchak (ot) topishmoq
Cho'qin (fe'l) onda-sonda bir narsani cho'qimoq
Cho'qin (fe'l) xristianlarning ibodat qilishi
Cho't (*r schyot*) (ot) hlat moslamasi; taxmin, mo'ljal foyda
Cho't (sif.) qiyin (*bu ishni bajarish bizga cho't emas*)
Cho't *sheva* (ot) tesha

QISQACHA PARONIMLAR LUG'ATI

A

Abadiy – mangu
Abgor – nochor, xarob
Abro' – qosh
Abzal – ot, eshak egar-jabdug'i
Adib – yozuvchi
Adl – adolat, odillik

Adabiy – adabiyotga oid
Afkor – fikrlar
Obro' – e'tibor, hurmat
Afzal – a'lo, yaxshi
Adip – to'n mag'izi
Adil – tik, egilmagan

Alat – telegramma oluvchi
Alav – taluv, inoq
Alomoni – jamoniy og'riq
Alomon – olomon

Alomiga – «Nur alo nur»
Alhol – ahvol, vaziyat, holat
Alhuyruq – farmon
Aluv – oqadigan joy
Alub – tub, negiz, haqiqiy
Alin'om – sovg'a
Alyon – ma'lum, ravshan
Alqat'iy – qaror, jazm
Alolipti – oshiq o'yini turi

Adresant – xat yuboruvchi

Ahl – bir soha odamlari

A'lam – diniy arbob

Al'amon – omonlik uchun
 murojaat

A'lo – eng yuqori

Alfoz – so'zlar

Amir – podsho, xon

Oriq – ozg'in

Asil – a'lo sifatli

Ota – farzandli er kishi

A'yon – amaldorlar

Azim – g'oyat katta, ulkan

Achibdi – (qatiq) achibdi

B

Bard – yomon, yaramas

Badnafs – nafsi buzuq

Bakor – koriga yaramoq

Bal – raqs kechasi

Band – modda, paragraf;
 mashg'ul

Bayon – yozma ish

Bazur – bahuzur, bemalol

Bikr – iffatli qiz, bokira

Birov – kimdir

Biyron – so'zamol, gapdon

Bob – kitobning qismlari

Bod – kasallik

Borlik – mavjudlik

Bog'li – bog'i bor

Bud – bor-yo'q narsa

Buqa – yosh erkak qoramol

Buril – burilmoq

Burj – 12 ta yulduz turkumi

Burg'i – parma

Ba'd – keyin, so'ng

Badnafas – nafasi sovuq

Bekor – ishsiz

Ball – baho o'lchovi

Bant – soch lentasi

Bayan – musiqa asbobi

Bazo'r – zo'rg'a

Bikir – baquvvat

Burov – burash, buramoq

Biron – biror

Bop – munosib

Bot – tez; botmoq

Borliq – mavjudot

Bog'liq – bog'langan

But – be-kam-u ko'st

Buq'a – madrasadagi hujra

Burul – xoldor (ot)

Burch – majburiyat

Burg'u – qadimgi cholg'u asbobi

D

Dadil – dovyurak

Dalil – isbot

Dala – ekin ekiladigan joy
Darz – yoriq, yorilgan
Davo – dori-darmon
Davr – vaqt oralig'i
Dazmol – dazmollash asbobi
Devon – she'rlar to'plami
Diplomat – davlat xizmatchisi

Dub – daraxt

Ehzon – qayg'u hukm
 surgan kulba
Ellik – son
Esiz – attang, afsus

Faqir – kambag'al

Ganj – boylik, xazina

Gilos – meva

Ilk – avvalgi

Jodi – o't qirqadigan asbob
Juda – eng, g'oyat

Kaft – qo'lning qismi
Kampaniya – ma'lum ishlar tizimi

Kat – yog'och karavot
Kontakt – aloqa, bog'lanish
Kvadrat – teng yoqli to'rtburchak

Dara – jarlik
Dars – mashg'ulot, dars
Da'vo – arz, talab
Dovur – ot yopinchig'i
Dastmol – qozon yutqichi
Divan – mebel turi
Diplomant – diplom
 kishi
Dup – tovushga taqlid

E

Ehson – xayrli ish
Enlik – ikki enlik (xat)
Essiz – esi yo'q, nodon

F

Faqir – chelak

G

Ganch – suvoq material, alebastr
Go'los – to'q jigarrang

I

Ilik – suyak ichidagi yog'simon modda

J

Jodu – sehr
Judo – ayriliq

K

Kift – yelka
Kompaniya – korxona, birlashma
Kart – kart dumba
Kontrakt – shartnoma
Kvadrant – doiraning choragi

M

Mad – hikmatli so'zlar

Ma'tal – muntazir

N

Naqd – xuddi, ayni

Nasha – narkotik modda

Nohus – obro', e'tibor

Naqd – puli darhol to'lanadigan

Nash'a – estetik lazzat

Nufus – aholi

O

Olav – olxo'ri

Oqlik – oq ranglik

O'ra – o'rta

O'rta – o'rta, ichida

O'xir – chegara, poyon

Oluv – olish

Oqliq – sut mahsulotlari

Oro – pardoz

Orasta – bezatilgan

Oxur – hayvonlarga yem solinadigan joy

Q

Qad – qomat

Qala – o'tinni taxla

Qari – kekxa, mo'ysafid

Qarz – qaytariladigan pul, buyum

Qat'i – qat'i nazar

Qayd – ta'kid

Qism – bo'lak

Qiyamat – baho

Qiyq – tovush: qiyq etdi

Qolib – qolmoq

Qat – qavat, qatlam

Qal'a – shahar

Qa'ri – chuqur yeri, osti

Qars – tovush: qars etdi

Qat'iy – uzil-kesil

Qayt – o'qchish, qusish

Qisim – siqim

Qimmat – narxi baland

Qiyiq – qiyqim

Qolip – oyoq ki-yimi tikish moslamasi

Qur'a – chek

Qurut – suzmaning

qurutilgani

S

Sanat – sanatmoq

Saqov – ot, eshaklar kasalligi

Sayd – ov

Surat – rasm

San'at – badiiy ijodiyot turi

Soqov – gung, tilsiz

Sayid – Muhammad payg'ambar avlodlari

Sur'at – tezlik, temp

Tab – taft, harorat

Talat – talatmoq

Tambur – vagon bo'lmasi

Tana – gavda

Taqib – taqib qo'ydi

Tarif – baholar ko'rsatkichi

Tasir – tasir-tusur

Tib – meditsina

Tub – tag, ost

Uzik – uzilgan

Vaqf – diniy muassasa mulki

Voqe – sodir (bo'lmoq)

Xalq – el, ulus

Xam – egik, quyi solingan

Xar – eshak

Xayoli – o'yi, fikri

Xil-xil – turli-tuman

Xirs – ayiq

Xiyla – ancha

Xiyol – sal, ozgina

Xol – badandagi qora tug'ma dog'

Xoli – yolg'iz, bo'sh, band emas

Xosiyat – xususiyat

Xur – tovush, xur-xur

Xush – yaxshi, ma'qul, durust

Yagana – ekinni siyraklashtirish

Zafar – g'alaba

T

Ta'b – kishining ichki tabiati, mizoj

Tal'at – yuz, chehra

Tanbur – cholg'u asbabi

Ta'na – gina, kudur

Ta'qib – yashirincha kuzatish

Ta'rif – tavsif, tasvir

Ta'sir – tazyiq

Tip – toifa

Tup – o'simlik har donasi

U

Uzuk – taqinchoq

V

Voqif – xabardor

Voqea – hodisa

X

Halq – halqum

Ham – (men) ham

Har – har kim

Hayoli – iffatli

Hil-hil – juda pishgan

Hirs – kuchli istak

Hiyla – makr, firib

Hayol – o'y, fikr

Hol – ahvol

Holi – ahvoli

Hosiyat – his etish

Hur – erkin, ozod

Hush – ong, aql, es-hush.

Y

Yagona – yakka, tanho

Z

Za'far – sariq rang

Sh

hayvon, arslon

damixt yoki hayvon shoxi
mo'ynali qishki kiyim

She'r – vazn, qofiyali kichik badiiy asar

Shoh – podsho

Shu'ba – bo'lim, idora

QISQACHA VARIANTDOSH SO'ZLAR LUG'ATI

va avr
li va odob
larho, ajdahor, ajdar va aj-
laho
alldoqlik va akillaklik
aklamog va alahlamog
lifbo va alfavit
novi va anavi
aroba va arava
aroq va araq
aso va hassa
asokash va hassakash
assalomalaykum va assalom-u
alaykum
asta va ohista
astalik va ohistalik
astag'firulloh va astag'firullo
atigi va atayi
ayqirish va hayqirish
ash-pash va hash-pash

B

baayni va baaynihi
bab-baravar va bab-barobar
badtar va battar
badtarin va battarin
barahman va braxman

barobar va baravar
bayir va bayri
baytulhazon va baytulahzon
beboshvoq va beboshbog'
bejamoq va bezamoq
bejiz va bechiz
bekik va berkik
bekitiqcha va berkitiqcha
beklamog va berklamog
benihoya va benihoyat
berkilish va bekilish
bironta va birorta
biror-bir va biron-bir
bismillo va bismilloh
bobillamog va bobirlamog
bolgar va bulg'or
boobro' va boobro'y
bormikan va bormikin
boykot va boyqut
bozvant va bozband
bosh barmoq va boshmaldoq
bugun va bukun
buzruk va buzurg

D

depsamog va depsimog
dirham va diram
dostonsaro va dostonsaroy
duksimon va yiksimon

dukchilik va yikchilik
dumalamoq va yumalamoq
dumaloq va yumaloq
dumbaloq va umbaloq
dum-dumaloq va yum-yumaloq

E

eha va ehha
emikdosh va emukdosh

F

faylasuf va filosof

G

gado va gadoy
gavhar va guhar
guftigo' va guftigo'y

H

hakkar va hakkari
hamona va hamono
he va ha
hiylagar va hiylakor
hurkovuch va hurkagich

I

igna va nina
ignabarg va ninabarg
illo-billo, illoh-billoh
isirg'a va sirg'a
iymon va imon

J

jinday va jindak
jir va jirr
jirraki va jizzaki

K

kabutar va kaplar
karta va qarta
ketkazmoq va ketkar
korol va qirol

L

liftchilik va lifyorlik

M

ma'no va ma'ni
ma'nodor va ma'nidor
mahtal va ma'tal
masjid va machit
moh va mah
mohvash va mahvash
mo'ylov va mo'ylab

N

nabira va nevara
noxos va noxost
noxostdan va noxosdan

O

obro' va obro'y
obro'talab va obro'ytalab
odob-axloq va adab-axloq
optova va obtoba
otinbibi va otinbuvi
oxundlik va oxunlik
oyoq osti va oyog'osti

P

podshoh va podsho
poygak va poygah

qavariqlash va qavarilish
 qavariqlash va qavariq
 qavariqlik va qavarchiqlik
 qavat va qavat
 qavatma-qavat va qavatma-
 qavat
 qavon va qovoq
 qaynana va qaynana
 qaynala va qaynata
 qaynali va qaynini
 qaytadan va qaytatdan
 qaytala va qaytanga
 qitay va qittak
 qiziq va siyqiriq
 qizilg'a va qovurg'a
 qizurmoch va qo'g'irmoch
 quvalashmoq va quvlashmoq
 quvmoch va quvlamoq
 qurey-qurey va quray-quray
 qutqarmoq va qutqazmoq

R

rastoxez va rustaxez

S

sabo va saboh
salom-alaykum va
 salom-u alaykum
salovatli va salobatli
san-man va sen-men
soyipi va sohibi
surgala-surgala va
 sudrala-sudrala
surgashmoq va sudrashmoq
suymoq va sevmoq
suyukli va sevikli
suyumli va sevimli

suyunish va sevinish
suchuk va chuchuk
so'limoq va so'lmoq
so'lqildoq va so'lqilloq

T

taqillamoq va taqirlamoq
tegizmoq va tekkizmoq
terrariy va terrarium
teva va tuya
tiqillamoq va tiqirlamoq
tiqillatmoq va tiqirlatmoq
tishlong'ich va tishlog'ich
toychiq va toychoq
tupuk va tupurik
tutqazmoq va tutqizmoq
to'lg'azmoq va to'lg'izmoq
to'nka va to'ngak
to'yana va to'yona
to'yg'azmoq va to'yg'izmoq

V

vadirlov va vadillov
vajh va vaj
vajiramoq va vajillamoq
valangor va valangir
valiyulloh va valiulloh
vang'illamoq va vang'irlamoq
vaqillagan va vaqirlagan
vag'illamoq va vag'irlamoq

X

xayolat va xayolot
xolisanlillo va xolisanlilloh
xunxo'r va xunxor
xushmo'ylov va xushmo'ylab

Y

yangidan va yangitdan
 yetkaz va yetkiz
 yikchilik va dukchilik
 yobon va yovon
 yugan va jugan
 yumalamoq va dumalamoq
 yum-yumaloq va dum-dumaloq
 yung va jun
 yuqa va yupqa
 yuqalik va yupqalik
 yutqazmoq va yutqizmoq
 yuzmoq va suzmoq

O'

o'ltirish va o'tirish
 o'tirg'ich va o'ltirg'ich
 o'tqazmoq va o'tqizmoq
 o'qlov va o'qlog'i

G'

g'azanak va xazonak
 g'azina va xazina
 g'idillash va g'idirlash
 g'udillash va g'udurlash

Sh

shabada va shabada
 shahanshoh va shahanshoh
 shaqildoq va shaqildoq
 shilpildoq va shilpildoq
 shirmoynon va shirmoynon
 shohsupa va shohsupa
 shohtut va shotul
 shaxmat va shohmat
 shturmchi va shturmchi
 shundoqqina va shundoqqina
 sho'ng'imoq va sho'ng'imoq

Ch

chaqildoq va chaqilloq
 charlamok va chorlamok
 charvoq va chorbog'
 chekichlashmoq va chekichlashmoq
 chena va chana
 chibin va chivin
 chiqazilmoq va chiqarilmoq
 chiroq va chirog'
 chiroqbon va chirog'bon
 chirsildoq va chirsilloq
 chopong'ich va chopog'ich
 chochqi va chochiq

Ba'zi variantdosh so'zlar juft so'zlar orasiga bog'lovchi vazifasida kelgan **-u** affiks-yuklamasining qo'shilib kelish va kelmasligiga ko'ra farq qiladi. Lekin barcha juft so'zlar orasida ham **-u** yuklamasi biriktirilavermaydi. Masalan: *baqiriq-chaqiriq*, *yemay-ichmay*, *janjal-suron* kabi so'zlar **-u** yuklamasiz yoziladi. Shuningdek, *dog'-hasrat*, *dog'-hijron*, *balo-qazo* so'zlari **-i** bilan, ya'ni **dog'i hasrat**, **dog'i hijron**, **baloyi qazo** tarzida yoziladi. Quyida bog'lama vazifasidagi **-u** yuklamasi bilan yoziladigan juft so'zlardan keltiramiz:

bag'ushta va abgor-u
 bahla
 bandomat va afsus-u na-
 bahal
 bagor va aft-u angor
 bashara va aft-u bashara
 paymon va ahd-u paymon
 niyoz va ajz-u niyoz
 farmon va amr-u farmon
 ash-yo va anjom-u ash-
 yo
 farosat va aql-u farosat
 hush va aql-u hush
 idrok va aql-u idrok
 zako va aql-u zako
 ahvol va arz-u ahvol
 dod va arz-u dod
 hol va arz-u hol
 ixlos va arz-u ixlos
 niyoz va arz-u niyoz
 asbob-anjom va asbob-u an-
 jom
 avlod-ajdod va avlod-u ajdod
 aysh-ishrat va aysh-u ishrat
 azm-iroda va azm-u iroda
 azm-qaror va azm-u qaror
 azm-qudrat va azm-u qudrat
 azm-salobat va azm-u salobat
 azob-mashaqqat va azob-u ma-
 shaqqat
 azob-uqubat va azob-u uqubat

B

baxt-iqbol va baxt-u iqbol
 baxt-saodat va baxt-u saodat
 bayti-g'azal va bayt-u g'azal
 bazm-aysh va bazm-u aysh

bazm-ishrat va bazm-u ishrat
 bazm-suhbat va bazm-u suh-
 bat
 bazm-tomosha va bazm-u to-
 mosha
 bedom-darak va bedom-u da-
 rak
 bekam-ko'st va bekam-u ko'st
 beva-bechora va beva-yu be-
 chora
 bexavf-xatar va bexavf-u xatar
 bod-havo va bod-u havo
 boj-xiroj va boj-u xiroj
 bol-par va bol-u par
 boy-badavlat va boy-u badavlat
 bog'-bog'ot va bog'-u bog'ot
 bog'-bo'ston va bog'-u bo'ston
 bog'-rog'li va bog'-u rog'li
 bog'-chaman va bog'-u cha-
 man
 bog'-chorbog' va bog'-u chor-
 bog'
 bo'y-bast va bo'y-u bast

D

dard-alam va dard-u alam
 dard-armon va dard-u armon
 dard-azob va dard-u azob
 dard-balo va dard-u balo
 dard-falokat va dard-u falokat
 dard-hasrat va dard-u hasrat
 dard-sitam va dard-u sitam
 dard-xayol va dard-u xayol
 dard-o'y va dard-u o'y
 dard-g'am va dard-u g'am
 davr-davron va davr-u davron
 dasht-biyobon va dasht-u bi-
 yobon

dasht-sahro va dasht-u sahro
 din-diyonat va din-u diyonat
 diqqat-e'tibor va diqqat-u e'tibor
 dod-faryod va dod-u faryod
 dod-fig'on va dod-u fig'on
 dom-darak va dom-u darak
 dom-daraksiz va dom-u daraksiz
 dori-darmon va dori-yu darmon
 dog'-alam va dog'-u alam
 dog'-armon va dog'-u armon
 do'st-aqrabo va do'st-u aqrabo
 do'st-ag'yor va do'st-u ag'yor
 do'st-dushman va do'st-u dush-
 man
 do'st-hāmdam va do'st-u ham-
 dam
 do'st-oshna va do'st-u oshna
 do'st-yor va do'st-u yor

E

el-xalq va el-u xalq
 el-yurt va el-u yurt
 erta-kech va erta-yu kech

F

fahm-farosat va fahm-u farosat
 faryod-fig'on va faryod-u fig'on
 faxr-g'urur va faxr-u g'urur
 fayz-fazilat va fayz-u fazilat
 fayz-kamol va fayz-u kamol
 fayz-karomat va fayz-u karo-
 mat
 fayz-saxovat va fayz-u saxovat
 fe'l-atvor va fe'l-u atvor
 fikr-zikr va fikr-u zikr
 fisq-fasod va fisq-u fasod
 fisq-fujur va fisq-u fujur
 fig'on-nola va fig'on-u nola

G

gap-gashtak va gap-u gashtak
 gap-so'z va gap-u so'z
 gard-g'ubor va gard-u g'ubor
 gard-chang va gard-u chang
 go'sht-yog' va go'sht-u yog'

H

hamd-sano va hamd-u sano
 haq-nohaq va haq-u nohaq
 hol-ahvol va hol-u ahvol
 husni latofat va husn-u latofat
 ho'l-quruq va ho'l-u quruq

I

ilm-amal va ilm-u amal
 ilm-fan va ilm-u fan
 ilm-ma'rifat va ilm-u ma'rifat
 ilm-urfon va ilm-u urfon
 in'om-ehson va in'om-u ehson
 izm-ixtiyor va izm-u ixtiyor
 izzat-hurmat va izzat-u hurmat
 izzat-ikrom va izzat-u ikrom
 izzat-obro' va izzat-u obro'
 ishq-havas va ishq-u havas
 ishq-muhabbat va ishq-u mu-
 habbat

J

jabr-jafo va jabr-u jafo
 jabr-sitam va jabr-u sitam
 jabr-zulm va jabr-u zulm
 jahd-jadal va jahd-u jadal
 jang-jadal va jang-u jadal
 jon-jahd va jon-u jahd
 jon-tan va jon-u tan

kamol va kam-u ko'st
 hunar va kasb-u hunar
 kor va kasb-u kor
 rohat va kayf-u rohat
 safu va kayf-u safu
 safoli va kayf-u safoli
 safosiz va kayf-u safosiz
 havo va kibr-u havo
 havoli va kibr-u havoli
 g'urur va kibr-u g'urur
 qudrat va kuch-u qudrat
 quvvat va kuch-u quvvat
 g'ayrat va kuch-u g'ayrat
 qovoq va ko'z-u qovoq

lab-lunj va lab-u lunj
 lavh-qalam va lavh-u qalam
 lutf-karam va lutf-u karam

M

madh-sano va madh-u sano
 makr-nayrang va makr-u nay-
 rang
 manzil-marohil va manzil-u ma-
 rohil
 mast-alast va mast-u alast
 mayl-havas va mayl-u havas
 mayl-xohish va mayl-u xohish
 mag'z-po'st va mag'z-u po'st
 mehr-muhabbat va mehr-u mu-
 habbat
 mehr-muruvvat va mehr-u mu-
 ruvvat
 mehr-oqibat va mehr-u oqibat
 mehr-sadoqat va mehr-u sado-
 qat

mehr-shafqat va mehr-u shafqat
 mol-amvol va mol-u amvol
 mol-davlat va mol-u davlat
 mol-dunyo va mol-u dunyo
 mol-jon va mol-u jon
 mol-mulk va mol-u mulk
 murod-maqsad va murod-u
 maqsad
 murosa-madora va murosa-yu
 madora
 mushk-anbar va mushk-u anbar

N

naqd-nasiya va naqd-u nasiya
 narx-navo va narx-u navo
 nasl-nasab va nasl-u nasab
 nazr-niyoz va nazr-u niyoz
 nola-fig'on va nola-yu fig'on
 nom-nishon va nom-u nishon
 nom-nishonsiz va nom-u ni-
 shonsiz
 non-nasiba va non-u nasiba
 non-qatiq va non-u qatiq
 non-tuz va non-u tuz
 noz-firoq va noz-u firoq
 noz-istig'no va noz-u istig'no
 noz-ishva va noz-u ishva
 noz-ne'mat va noz-u ne'mat
 noz-sitam va noz-u sitam

O

ob-havo va ob-u havo
 ob-taom va ob-u taom
 oh-afg'on va oh-u afg'on
 oh-faryod va oh-u faryod
 oh-fig'on va oh-u fig'on
 oh-nadomat va oh-u nadomat
 oh-nola va oh-u nola

oh-voh va oh-u voh
 oh-voy va oh-u voy
 ojiz-notavon va ojiz-u notavon
 oq-qora va oq-u qora
 or-nomus va or-u nomus
 ot-mol va ot-u mol
 ot-yilqi va ot-u yilqi
 osh-suv va osh-u suv

P

pand-nasihath va pand-u nasihat
 pand-o'git va pand-u o'git
 past-baland va past-u baland

Q

qadr-qiymat va qadr-u qiymat
 qand-asal va qand-u asal
 qand-novvot va qand-u novvot
 qand-qurs va qand-u qurs
 qand-shakar va qand-u shakar
 qavm-qarindosh va qavm-u qarindosh
 qiz-juvon va qiz-u juvon
 qon-zardob va qon-u zardob
 qor-yomg'ir va qor-u yomg'ir
 qosh-kiprik va qosh-u kiprik
 qosh-ko'z va qosh-u ko'z
 qosh-qovoq va qosh-u qovoq
 qo'l-yuz va qo'l-u yuz
 qo'y-echki va qo'y-u echki

R

ranj-alam va ranj-u alam

S

sa'y-harakat va sa'y-u harakat
 sabr-qanoat va sabr-u qanoat

sabr-qaror va sabr-u qaror
 sabr-toqat va sabr-u toqat
 sarson-sargardon va sarson-u sargardon
 sayr-sayohat va sayr-u sayohat
 sayr-tomosha va sayr-u tomosha
 sehr-jodu va sehr-u jodu
 sir-asror va sir-u asror
 siz-biz va siz-u biz

T

tan-jon va tan-u jon
 tig'-tabar va tig'-u tabar
 tig'-yarog' va tig'-u yarog'
 tob-toqat va tob-u toqat
 toj-taxt va toj-u taxt
 tog'-tosh va tog'-u tosh
 tosh-tarozi va tosh-u tarozi
 tun-kun va tun-u kun
 tuz-namak va tuz-u namak
 to'y-tomosha va to'y-u tomosha

V

va'z-nasihath va va'z-u nasihat
 vazir-vuzaro va vazir-u vuzaro

X

xavf-xatar va xavf-u xatar
 xayr-duo va xayr-u duo
 xayr-ehson va xayr-u ehson
 xesh-aqrabo va xesh-u aqrabo
 xos-om va xos-u om
 xulq-atvor va xulq-u atvor
 xulq-odat va xulq-u odat
 xulq-xo'y va xulq-u xo'y

ya yagona va yakka-yu ya-
 yolg'iz va yakka-yu yolg'iz
 ko'k va yer-u ko'k
 mulk va yer-u mulk
 osmon va yer-u osmon
 zamin va yer-u zamin
 dum va yol-u dum
 par va yol-u par
 ahhob va yor-u ahhob
 birodar va yor-u birodar
 do'st va yor-u do'st
 jo'ra va yor-u jo'ra
 og'ayni va yor-u og'ayni
 oshna va yor-u oshna
 qiz-qish va yoz-u qish
 yog'-go'sht va yog'-u go'sht
 yog'-yajman va yog'-u yajman
 yosh-qari va yosh-u qari
 yurt-el va yurt-u el

Z

zavq-safo va zavq-u safo
 zavq-shavq va zavq-u shavq
 zavq-shukuh va zavq-u shukuh
 zeb-ziynat va zeb-u ziynat
 zer-zabar va zer-u zabar
 zikr-samo va zikr-u samo
 zikr-sano va zikr-u sano
 zor-fig'on va zor-u fig'on
 zor-intizor va zor-u intizor
 zor-mushtaq va zor-u mushtaq
 zog'-zag'an va zog'-u zag'an
 zulm-jabr va zulm-u jabr
 zulm-jafo va zulm-u jafo
 zulm-sitam va zulm-u sitam

G'

g'am-hasrat va g'am-u hasrat
 g'am-koyish va g'am-u koyish
 g'am-kulfat va g'am-u kulfat
 g'am-tashvish va g'am-u tash-
 vish
 g'am-g'ussa va g'am-u g'ussa
 g'arib-bechora va g'arib-u be-
 chora
 g'arib-g'urabo va g'arib-u g'u-
 rabo

Sh

shahd-shakar va shahd-u sha-
 kar
 shakl-shamoyil va shakl-u sha-
 moyil
 sharm-hayo va sharm-u hayo
 shart-sharoit va shart-u sharoit
 shavq-zavq va shavq-u zavq
 shaxd-jadal va shaxd-u jadal
 shod-xandon va shod-u xan-
 don
 shod-xurram va shod-u xurram
 shoh-gado va shoh-u gado
 shon-shavkat va shon-u shavkat
 shon-shavkatsiz va shon-u
 shavkatsiz

Ch

chor-nochor va chor-u nochor
 cho'l-biyobon va cho'l-u biyo-
 bon
 cho'l-dasht va cho'l-u dasht
 cho'l-sahro va cho'l-u sahro
 cho'p-xasday va cho'p-u xas-
 day

Variantdosh so'zlarning ko'pchiligi **bermoq, olmoq**. **bermoq** ko'makchi fe'llari (harakat tarzi) bilan bog'liq. Bu ko'makchi fe'llar o'zi qo'shilib kelgan yetakchi fe'lga *-vermoq, -olmoq* va *-olmoq* tarzida qo'shiladi:

A

aralashavermoq va aralasha
bermoq
aytolmoq va ayta olmoq

B

bajara olmoq va bajarolmoq
beravermoq va bera-bermoq
berolmoq va bera olmoq
betlasholmoq va betlasha ol-
moq
bilavermoq va bila bermoq
bilvolmoq va bilib olmoq
bilvormoq va bilib yubormoq
boqa olmoq va boqolmoq
bora bermoq va boravermoq
bora olmoq va borolmoq
bosa bermoq va bosavermoq
bosolmoq va bosa olmoq
bo'la olmaslik va bo'lolmaslik
bo'la olmoq va bo'lolmoq

D

deya olmoq va deyoqolmoq
deyavermoq va deya bermoq
deyoqolmoq va deya olmoq

E

eplolmoq va eplay olmoq

G

gapiravermoq va gapira bermoq

I

izlayvermoq va izlay bermoq
ishlayvermoq va ishlay bermoq
ishonavermoq va ishona ber-
moq

J

javray bermoq va javrayvor-
moq
jonlana bermoq va jonlanavor-
moq
jo'navormoq va jo'nab yubor-
moq

K

kelolmoq va kela olmoq
keltirolish va keltira olish
keltirolmoq va keltira olmoq
kemira berish va kemiraverish
kemira bermoq va kemiraver-
moq
kira berish va kiraverish
kira bermoq va kiravermoq
kula bermoq va kulavermoq
ko'paya berish va ko'payaver-
ish
ko'rolish va ko'ra olish
ko'rolmaslik va ko'ra olmaslik
ko'rolmoq va ko'ra olmoq
ko'tarila olmoq, ko'tarilolmoq

berish va olib borish
 boruv va olib boruv
 bermoq va olavermoq
 ota berish va ortaverish
 ota bermoq va ortavermoq
 oila berish va osilavermoq
 oila bermoq va osilavermoq
 oqolmoq va ota olmoq
 osha bermoq va oshavermoq
 oshira olmoq va oshirolmoq

Q

qadav bermoq va qadayvermoq
 qo'yaverish va qo'ya berish

S

siylavermoq va siylay bermoq

T

taniyolmoq va taniy olmoq
 teravermoq va tera bermoq
 topa olmay va topolmay
 topa olmoq va topolmoq
 topavermoq va topa bermoq
 topisha olmoq va topisholmoq

U

undayvermoq va unday ber-
 moq
 uravermoq va ura bermoq
 uchiravermoq va uchira bermoq
 ucholmoq va ucha olmoq

V

vaysayvermoq va vaysay ber-
 moq

Y

yegiza bermoq va yegizaver-
 moq
 yegizolmoq va yegiza olmoq
 yemira olmoq va yemirolmoq
 yenga olmoq va yengolmoq
 yeta olmoq va yetolmoq
 yetavermoq va yeta bermoq
 yevormoq va yeb yubormoq
 yeya bermoq va yeyavermoq
 yeya olmaslik va yeyolmaslik
 yeya olmoq va yeyolmoq
 yeyolmoq va yeya olmoq
 yecha bermoq va yechaver-
 moq
 yiqila bermoq va yiqilavermoq
 yig'ila bermoq va yig'ilavermoq
 yig'ila olmoq va yig'ilolmoq
 yodlay bermoq va yodlayver-
 moq
 yodlay olmoq va yodlayolmoq
 yona bermoq va yonavermoq
 yota bermoq va yotavermoq
 yota olmoq va yotolmoq
 yoza bermoq va yozavermoq
 yozolmoq va yoza olmoq
 yog'ila bermoq va yog'ilaver-
 moq
 yog'olmoq va yog'a olmoq
 yuravermoq va yura bermoq
 yutolmoq va yuta olmoq

Z

zavqlana bermoq va zavqlana-
 vermoq
 zoriqa bermoq va zoriqaver-
 moq

Ch

chala bermoq va chalavermoq
 chaqnay bermoq va chaqnay-
 vermoq
 charaqlay bormoq va charaq-
 layvermoq
 chaynalavermoq va chaynala
 bermoq
 chaynayvermoq va chaynay
 bermoq
 chekina bermoq va chekina-
 vermoq
 chekichlashmoq va cha-
 kichlashmoq
 chiday olmoq va chidayolmoq

chiqara olmoq va chiqarolmoq
 chiqaravermoq va chiqara ber-
 moq
 chiqaverish va chiqa berish
 cho'zavermoq va cho'za ber-
 moq

**ba- va bo- qo'shimchalar
 bilan farq qiluvchi variant
 dosh so'zlar ham mavjud**

baadab va boadab
 bama'ni va bama'no
 baobro' va boobro'
 baxabar va boxabar
 bomaslahat va bamaslahat
 botartib va batartib
 boxabar va baxabar

QISQACHA IBORALAR LUG'ATI

A

Abjag'i chiqdi – qattiq jarohat-
 landi, ishdan chiqdi

Adabini berdi – qilmishiga ya-
 rasha jazoladi

Adi-badi aytishdi – 1) turli
 mavzularda yengil-yelpi suh-
 batlashdi; 2) so'z tashlashdi,
 janjallashdi

Afti sovuq – yoqimsiz, badhazm

Ahamiyat berdi – zarur, foy-
 dali deb qarab diqqat qildi

Alam chekdi – juda qiynaldi

Alifni kaltak deyolmaydi –
 g'irt savodsiz, hech narsa
 bilmaydi

Almisoqdan qolgan – juda
 eski, qadimgi

Amalga oshdi – voqelikka ay-
 landi

Amamning buzog'i – landa-
 vur, lapashang

Amri mahol – qiyin, gumon

Anqoning urug'i – topilishi qi-
 yin, kamyob narsa

Aqldan ozdi – jinni bo'ldi, tel-
 ba bo'ldi, esi og'di

Aqli kirdi – 1) es-hushli bo'ldi;
 2) angladi, tushundi

Aqli yetdi – idrok qildi, uqti,
 bildi

Aqlini tanidi – es-hushli bo'ldi

Aqlini yedi – miyasi ishlamay

qildi, fikrlash qobiliyatini yo'qotdi
qildi
qildi hushini yo'qotdi – o'z harakatlarini boshqara olmaydigan darajaga yetdi
qildi quruq olib qochdi – qaddasidan chiqa olmaydigan sh yoki narsa haqida ortiq darajada maqtandi
Arpasini xom o'rdimi – kim-gadir yomonlik qildimi
Asabiga tegdi – asabini qo'zg'atdi, ranjitdi
Avj oldi, avjiga mindi, avjiga chiqdi – 1) rivojlandi; 2) zo'raydi, kuchaydi
Avjga yetdi, avjga mindi – yuqori darajaga ko'tarildi
Avra-astarini ag'dardi, avra-astarini qoqdi, avra-astari so'kildi, avra-astari qoqildi – barcha kirdikorlarini ochib tashladi
Avzoyi buzildi – vazohati yomonlashdi, achchiqlandi
Aytgani aytgan, degani degan – gapi o'tadi
Azob chekdi, azob tortdi – juda qiynaldi
Achasini uch qo'rg'ondan ko'rsatdi – adabini berdi
Achchig'i keldi, achchig'i qistadi – achchiqlandi
Achchig'idan tushdi – achchiqlanishdan to'xtadi

B

Badanidan o'tib ketdi – 1) jis-miga chuqur ta'sir qildi; 2) ruhiga chuqur ta'sir qildi
Baho berdi – qadr-qimmatini belgiladi
Bahri ochildi – kayfiyati yaxshilandi
Bahridan o'tdi – voz kechdi
Bajo keltirdi – bajardi, o'rindatdi
Baland keldi – 1) yengdi; 2) ustun keldi, g'olib keldi
Baloga qoldi – javobgarlikka, jazoga duchor bo'ldi
Balog'atga yetdi – ulg'aydi
Bardosh berdi – chidadi
Barmog'ini bigiz qildi – niqtab ko'rsatdi
Barmog'ini tishladi – 1) hech narsa qilolmay, natijaga erisholmay qoldi; 2) afsuslandi
Barq urdi – gurkirab, g'oyat tez yayrab-yashnadi
Bas keldi – teng keldi, baravar keldi
Bag'ri ezildi – ruhan azoblandi
Bag'ri qon – g'am-alamli, g'am-alamda
Bag'ri tosh – bemehr, iltifoti yo'q
Bag'ri xun bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi
«Berdi»sini aytdi – oxirini gapirdi
«Berdi»sini aytguncha urib o'ldirdi – gapirib bo'lguncha kutmay (chidamay) biror narsa dedi

Beti ochilib ketgan – uyalmaydigan bo'lgan

Beti shuvut – uyatli

Betiga soldi – aybli deb qaralgan kishining o'ziga kesatib, achitib gapirdi

Betlamaslik – nimadandir xavfsirab, biror ishga jazm qila olmaslik

Bezori jon qildi – ortiq toqat qilolmasligi tufayli o'limiga ham rozi qildi

Besh barmog'ni og'ziga tiqdi – hovliqib, lozim bo'lganidan ko'ra ortiqroq narsani ro'yobga chiqarish uchun intildi, nafsga berildi

Bino qo'ygan – ortiqcha baho bergan, yuksak fikrda bo'lgan

Bir og'iz – juda oz, jindak

Bir boshdan – boshlanishidan, tartib bilan

Bir boshini ikkita qildi – oilali qildi

Bir-ikki og'iz – ozgina, andak

Bir-ikki shingil – ozgina, andak

Bir jon-bir tan bo'ldi – hamjihat bo'ldi, yakdil bo'ldi

Bir kun bo'lmasa bir kun – qachondir, kelgusida

Bir kesak bilan ikki quyonni urdi – ayni bir vaqtda ikki narsani ko'zlab ish tutdi

Bir ovozdan – yakdillik bilan, hamjihatlik bilan

Bir oyog'i yerda, bir oyog'i go'rda – umri tugay deb qolgan

Bir paqir bo'ldi – barbot bo'ldi

Bir pul – qadr-qimmatlari

Bir pul bo'ldi – barbot bo'ldi

Bir qoshiq suv bilan yuborguday – beqiyozal, nihoyatda diltatib

Bir so'zi ikkita bo'lmasligi – tugani bajarildi

Bir yoqadan bosh chiqardi – hamjihat bo'ldi, yakdil bo'ldi

Bir yoqda tursin – zikrlanma'nosini anglatib, bog'lanchi vazifasida keladi

Bir yoqli bo'ldi – hal bo'ldi, qirib bo'ldi, tugadi

Bir yostiqa bosh qo'ydi – turmush qurdi

Bir shingil – jindak, qittak, juda oz

Bir chaqalik – qadr-qiymatsiz

Bir chekkadan – boshlanishidan tartib bilan

Bir chimdim – qittak, ozginagina

Bir cho'qishda qochiradi – juda ustun chiqdi, osonlikcha yengdi

Boy berdi – 1) yutqizdi; 2) behuda, befoyda o'tkazdi

Bog'dan kelsa, tog'dan keldi – suhbatdoshining gapiga hech aloqasi yo'q gap-so'z aytdi

Bosh egdi – itoat qildi, bo'y-sundi

Bosh ko'tardi 1 – 1) qaradi; 2) qilib turgan ishini to'xtatdi; 3) qo'zg'aldi, harakat qildi; 4) kurashga chog'landi

Bosh ko'tardi II – unib chiqdi
Bosh og'rig'i – ortiqcha tash-
 qish, dahmaza
Bosh qotirdi – astoydil o'yladi,
 shuqur fikrladi
Bosh qo'shdi – aralashdi, qat-
 nashdi
Bosh suqdi – 1) gavgasi tash-
 qirida qolib, boshini tiqqan
 holda qaradi; 2) aralashdi
Boshdan oyoq – to'la-to'kis,
 bus-butun
Boshi aylandi – 1) behud
 bo'ldi, muvozanatini yo'qot-
 di; 2) esankiradi
Boshini aylantirdi – esan-
 kiratdi
Boshi achidi – fikrlash qobili-
 yatini yo'qotdi
Boshi bilan sho'ng'ib ketdi –
 butunlay berilib ketdi
Boshi ikkita bo'ldi – uylandi
Boshi ko'kka yetdi – behad
 sevindi
Boshi oqqan tomon – duch
 kelgan taraf
Boshi osmonda – nihoyatda
 xursand
Boshi yostiqqa yetganda –
 kasal bo'lib qolganda
Boshi g'ovladi – o'ylayverib
 gangidi
Boshi shishdi – o'ylayverib
 gangidi
Boshi chiqmadi – xalos bo'l-
 madi, qutulmadi
Boshida danak chaqdi – ortiq
 darajada azobladi
Boshidan kechirdi – 1) o'z

hayotida ko'rdi; 2) ma'lum bir
 muddat fikrladi
Boshidan oshib yotibdi – or-
 tiq darajada, benihoya ko'p
Boshiga keldi – o'yladi, idrok
 qildi, fahmladi
Boshiga ko'tardi I – qattiq
 shovqin soldi
Boshiga ko'tardi II – yuksak
 darajada izzat-hurmat qildi
Boshiga qilich kelsa ham –
 har qanday sharoitda ham
Boshiga urmaydi – kerak
 emas
Boshiga yetdi – halok qildi
Boshini achitdi – me'yoriy
 fikr-lash qobiliyatini yo'qotdi
Boshini bukdi – uyat-nomus-
 dan bosh ko'tarolmaydigan
 holatga tushirdi
Boshini ko'tardi – yotib qolgan
 xastalikdan keyin sog'aya
 boshladi
Boshini olib ketdi – butunlay
 tashlab ketdi
Boshini og'ritdi – 1) o'yladi;
 2) miyasini charchatdi
**Boshini qayoqqa urishini bil-
 madi** – ilojini topa olmadi
Boshini xam qildi – uyat-no-
 musdan boshini ko'tarolmay-
 digan holatga tushirdi
Boshini yedi – yo'q qildi, halok
 qildi
**Boshlarini bir joyga qovush-
 tirdi** – 1) hamjihat bo'lib bir-
 lashtirdi; 2) oila qurdirdi
**Bu qulog'idan kirib, u qu-
 log'idan chiqib ketadi** – e'ti-

bor bermaydi, xotirasida tutib qololmaydi

Burgaga achchiq qilib ko'r-pani kuydirdi – arzimagan narsani deb jahl ustida nojo'ya, zararli ish qilib qo'ydi

Burni ko'tarildi – gerdayib ketdi, kibrga berildi

Burni osmonga ko'tarilgan – gerdaygan, kibrlangan

Burnini suqmoq – 1) kirmoq; 2) aralashmoq

Burnini tiqmoq – aralashmoq

Burnini yerga ishqadi – qattiq jazoladi

Bel bog'ladi – shaylandi, as-toydil kirishdi

Bel bog'lashdi – musobaqalashdi

Bel olishdi – kurash tushdi, kuch sinashdi

Beli og'rimaydi – mashaqqat chekmaydi, qiynalmaydi

Beliga tepdi – xalaqit berdi

Beti chidamadi – andisha qildi, nomus qildi

Beti chidaydi – nomus qilmaydi, uyalmaydi, andisha qilmaydi

«Bo'rk ol» desa, bosh oldi – biror ishni lozim bo'lganidan ham qo'pol qilib bajardi

Bo'yi yetdi – oila qurish yoshiga yetdi

Bo'yin egdi – itoat qildi

Bo'yni yor bermadi – izzat-nafsi yo'l qo'ymadi

Bo'ynidan soqit qildi – o'zini javobgarlikdan xoli qildi

Bo'yniga oldi – e'tirof etdi, bi-

ror holatga rozi bo'ldi

Bo'yniga qo'ydi – 1) to'nkadi, ayb ag'dardi; 2) bajarishga rozi qildi

Bo'yniga tushdi – zimmasiga yuklandi

Bo'ynini xam qildi – itoatli bo'ldi

D

Dabdalasi chiqdi – 1) sifatini yo'qotib, yaroqsiz holga keldi; 2) yanchib tashlandi

Dam berdi – 1) havo oqimini kuch bilan haydab kiritdi; 2) tinishga ruxsat etdi

Dam berildi – istirohat qilishga imkon berildi

Dam oldi – istirohat qildi, hordiq chiqardi

Dami ichida – oshkor bo'lishidan qo'rqib gapirmaydi, imkonsizlikdan biror narsa deya olmaydi

Dami ichida qoldi – bir so'z ham ayta olmay qoldi

Dami ichiga tushib ketdi – qo'rquv aralash hech narsa deyolmay lol bo'lib qoldi

Dami chiqmadi – hech narsa demadi, indamadi

Damini bosdi – ta'sir kuchini qaytardi, yo'qotdi

Damini ichiga yutdi – hech qanday tovush chiqarmaydi

Damini kesdi I – gapirtirmadi

Damini kesdi II – ta'sir kuchini qaytardi, yo'qotdi

Daqyonusdan qolgan – juda eski, qadimgi

Darak berdi – xabardor qilib qo'ydi

Dargohiga bosh urdi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

Dil tortar – yoqimli

Dilga tugdi – 1) o'rni kelgan-da aytishni mo'ljallab qo'ydi; 2) ahd qildi; 3) fikran belgilab qo'ydi; 4) unutmay ichda saqladi

Dili og'ridi – ranjidi

Dili siyoh bo'ldi – juda xafa bo'ldi

Dili tortdi – yoqtirdi

Dili xira – tashvishli, bezovta, notinch

Dili yorishdi – xafachiligini tarqatib, xursand bo'ldi

Dilidan o'tkazdi – ma'lum bir muddat fikrladi

Dimog'i ko'tarildi – gerdayib ketdi, kibrga berildi

Dimog'i shishdi – kibrlandi, gerdaydi

Dimog'i chog' – kayfiyati yaxshi

Diydor ko'rishdi – bir-birini oradan ancha vaqt o'tgandan keyin ko'rdi

Dod soldi – dod-voy qildi, qichqirdi

Don olishdi – yaqin aloqada bo'ldi

Dong qotdi I – kutilmagan hodisaga duch kelib, karaxt bo'lib qoldi

Dong qotdi II – hech narsani

sezmaslik darajasida qattiq uxлади

Dong'i dog'istonga ketdi – ma'lum-mashhur bo'ldi

Dong'i ketdi – ma'lum-mashhur bo'ldi

Dovrug'i ketdi – ma'lum-mashhur bo'ldi

Dog'da qoldi – biror narsaning kutilgancha bo'lmagani tufayli o'kindi, alamzada bo'ldi

Dumi xurjunda – o'lda-jo'lda, to'mtoq

Dumini tugdi – qaytmas qilib haydadi

Dunyodan ketdi – qazo qildi, o'ldi

Dunyodan ko'z yumdi – qazo qildi, o'ldi

Dunyodan toq o'tdi – umrini turmush qurmay o'tkazdi

Dunyodan o'tdi I – yashab o'tdi

Dunyodan o'tdi II – qazo qildi, o'ldi

Dunyoga keldi – tug'ildi

Dunyoni suv bossa, to'pigi'ga chiqmaydi – o'taketgan beg'am, haddan tashqari beparvo

Duch keldi – kutilmaganda yo'liqdi, bexosdan uchratdi

«**Do'ppi ol**» **desa, bosh oldi** – biror ishni lozim bo'lganidan ham qo'pol qilib bajardi

Do'ppisi tor keldi – ilojsiz, og'ir ahvolga tushdi

Do'ppisini osmonga otdi – juda xursand bo'ldi

Do'ppisini yarimta qilib – g'am yemasdan, shod-xuram bo'ldi

Do'q urdi – qo'rqitish maqsadida baqirib-chaqirib gapirdi

E

E'tibor berdi – diqqat bilan qaradi

Egardan tushmaslik – mavqeyini yo'qotganiga qaramay, o'zini avvalgiday tutdi

Egriqo'llik qildi – mayda o'g'irlik qildi

Elburutdan – vaqtdan oldin, barvaqt

Eldan burun – vaqtdan oldin, barvaqt

Ellik og'iz – juda ko'p

Enka-tinkasi chiqdi – 1) qiyalib ketdi; 2) to'satdan qattiq qo'rqdi

Ensasi qotdi – ranjib, noxush bo'ldi

Ep ko'rmaydi – noloyiq, yarashmaydigan ish deb bildi

Erdan chiqdi – ajrashdi

Erga berdi – uzatdi

Erga tegdi – oila qurdi

Esi kirdi – 1) es-hushli bo'ldi; 2) angladi, tushundi

Es(im) qursin – nimanidir esdan chiqarganda o'ziga tanbehni, koyishni ifodalaydi

Esdan ko'tarildi – unutdi

Esga oldi – xotirladi

Es-hushini olib qochdi – xayolini o'ziga tortib olib qoldi

Es-hushini olib qo'ydi – o'ziga o'taketgan darajada mahliyo qilib oldi

Es-hushini yig'di – 1) parishonlikdan qutuldi; 2) o'ylab ish tutadigan bo'ldi

Es-hushini yo'qotdi – 1) behush bo'ldi; 2) esankiradi

Esi bor – fikr-mulohaza yuritish qobiliyati yaxshi

Esi bo'lsa – fikr-mulohaza yuritish qobiliyati yaxshi bo'lsa

Esi kirdi – 1) es-hushli bo'ldi; 2) angladi, tushundi

Esi ketdi – 1) qiyalib holsizlandi; 2) qayta-qayta mehribonlik, xayrixohlik bildirdi

Esi ketib – berilib, mahliyo bo'lib

Esi og'di – 1) telba bo'ldi, jinni bo'ldi; 2) mahliyo bo'lib qoldi

Esi og'ib ketdi – xayoli biror narsa haqidagi o'y-xotiralar haqida band bo'ldi

Esi past – fikrlash qobiliyati me'yorda emas, tentak, ovsar

Esi chiqib ketdi – nihoyatda qattiq qo'rqdi

Esida qoldi – xotirasida saqlanib qoldi

Esida turdi – xotirasida saqlanib qoldi

Esida tutdi – doim xotirasida saqladi

Esidan ozdi – jinni bo'ldi, telba bo'ldi

Esidan og'di – telba bo'ldi, jinni bo'ldi

Esidan chiqdi – unutdi

Esiga keldi – 1) xotirasida tiklandi; 2) o'yladi, idrok qildi

Esiga soldi – 1) xotirasida tikladi; 2) unutilayozganni eslatdi

Esiga tushdi – xotirasida tiklandi

Esini tanidi – go'daklik davridan chiqib, ongli hayot yo'liga kirdi

Esini yedi – miyasi ishlamay qoldi, fikrlash qobiliyatini yo'qotdi

Et-etidan o'tib ketdi – 1) jis-miga chuqur ta'sir qildi; 2) ruhiga chuqur ta'sir qildi

Eti suyagiga yopishgan – haddan tashqari ozg'in, haddan tashqari qotma

Etini yedi – ruhan azoblandi, ezildi

Eshigiga bosh qo'ydi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

F

Fahm(i) yetadi – idrok qiladi, uqadi, biladi

Fahm-farosat(i) yetadi – idrok qiladi, uqadi, biladi

Fikrga soldi – uzoq fikrladi

Fikridan o'tkazdi – ma'lum bir muddat fikrladi

Fikrlari bir yerdan chiqdi – fikr-o'ylari mos keldi

Fig'oni falakka chiqdi – ruhan ortiq darajada bo'g'ilib, oh-voh qildi

Futur yetdi – zararli bo'lib chiqdi

Fe'li keng – tanti

Fe'li tor – ziqna

G

Gap bermaydi – boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapiradi

Gap qaytardi – 1) javob qildi; 2) e'tiroz javobini berdi, aytishdi

Gap qistirdi – biror kishining nutqi davomida shu nutqni bo'luvchi so'z-gap ilova qildi

Gap qotdi – 1) suhbatga tortish maqsadida gap aytdi; 2) biror kishining nutqi davomida yo'l-yo'lakay biror fikrni aytib qoldi

Gap tashladi – 1) fikrini bilish maqsadida biror gap-so'z aytdi; 2) suhbatga tortish maqsadida tegajoqlik bilan gapirdi

Gap tegdi I – gapirishga imkon berildi

Gap tegdi II – tanbeh eshitdi

Gapi bir joydan chiqdi – fikr-o'ylari mos keldi

Gapi o'tdi – aytgani inobatga olindi, ma'qullandi

Gapida turdi – ahdini saqladi

Gapidan qaytdi – ahdidan voz kechdi

Gapiga kirdi – 1) tingladi; 2) aytganini qildi

Gapi ikkita qilinmadi – aytgani bajarildi

Gapni bir joyga qo'yishdi – o'zaro bir fikrga kelishdi

Gardanidan soqit qildi – o'zini javobgarlikdan xoli qildi

Gardaniga oldi – e'tirof etdi, biror holatga rozi bo'ldi

Gardaniga tushdi – zimmasiga yuklandi

Gardaniga yukladi – biror ishni bajarishga majbur qildi

«Gah» desa, qo'liga qo'nadigan qilib olgan – juda itoatkor qilib olgan

H

Haddan tashqari – ortiq darajada, nihoyatda

Haddan ziyod – ortiq darajada, nihoyatda

Haddi sig'di – talab qila oldi

Haddidan oshdi – o'ziga ortiqcha erk berdi

Hasratidan chang chiqdi – ortiq darajada norozilik bildirib gapirdi

Havasi keldi – biror narsaga erishish ishtiyoqi uyg'ondi

Hayratda qoldi – nihoyat darajada ajablanti

Hayratda qoldirdi – nihoyat darajada ajablantirdi

Hayron qoldi – ajablanti

«Hash-pash» deguncha – juda qisqa muddatda

Holdan ketdi – toliqdi, darmonsizlandi

Holdan ketkazdi – toliqlirdi, darmonsizlantirdi

Hordiq chiqardi – istirohat qildi

Hushi boshidan uchdi – esankiradi

Hushi ketdi – mahliyo bo'lib qoldi

Hushi o'ziga keldi – 1) behushlikdan qaytdi; 2) odatdagi sezish, anglash holatiga qaytdi

Hushidan ketdi – behush bo'ldi

Hushiga keldi – 1) behushlikdan qaytdi; 2) odatdagi sezish, anglash holatiga qaytdi

Hushini olib qo'ydi – o'ziga o'taketgan darajada mahliyo qilib oldi

Hushini yo'qotdi – 1) behush bo'ldi; 2) esankiradi

I

Ignadek gapni tuyadek qildi – mubolag'a qilib, bo'rttirib yubordi

Ignasidan ipigacha – butun tafsiloti bilan, mayda-chuydasigacha, batafsil

Ikki gapning birida – gap davomida dam-badam, qayta-qayta

Ikki gapning o'rtasida – gap davomida dam-badam, qayta-qayta

Ikki bukilgancha – ortiq darajada egilib

Ikki dunyoda – hech qachon
Ikki dunyoda ham – hech qachon
Ikki enlik – qisqagina
Ikki ko'zi to'rt bo'ldi – intizor bo'ldi
Ikki oyog'ini bir etikka suqdi – o'z ishining amalga oshishini qaysarlik bilan talab qildi
Ikki oyog'ini tirab oldi – qaysarlik qildi
Ikki og'iz – ozgina, andak
Ikki qo'lini burniga tiqib – quruqdan quruq, evaziga hech narsa ololmay
Ikki qo'lini og'ziga tiqdi – hovliqib, lozim bo'lganidan ko'ra ortiqroq narsani ro'yobga chiqarish uchun intildi
Ikki qo'llab – hech qanday e'tirozsiz va xursandlik bilan
Ikki so'zning birida – gap davomida dam-badam, qayta-qayta
Ikki o'rtada – ozgina, andak
Ikki shingil – ozgina, andak
Ikki-uch og'iz – ozgina, andak
Ilon po'st tashlaydi – chiday olmaydi, toqat qilib tura olmaydi
Ilon po'st tashlaydigan – chiday olmaydigan, toqat qilib tura olmaydigan
Ilon yog'ini yalagan – juda ayyor, mug'ambir, quv
Ilon yog'ini yegan – juda ayyor, mug'ambir, quv
Iltimosini qaytardi – rad javobini berdi

Imoni komil – mutlaqo ishonadi
Ipidan ignasigacha – butun tafsiloti bilan, mayda-chuydasigacha, batafsil
Istarasi issiq – xush ko'rinishli, yoqimli, jozibador
Istarasi sovuq – yoqimsiz, badhazm
Ixlos qo'ydi – e'tiqod bilan qaradi
Ixlosi qaytdi – e'tiqod qilmay qo'ydi
Izga soldi – chetga chiqishlarini bartaraf qilib, me'yorga keltirdi
Izga tushdi – chetga chiqishlar bartaraf bo'lib, me'yorga keldi
Izidan tushdi – qayerga borsa, zimdan ta'qib qilib bordi
Izidan chiqdi – rivoji, holati buzildi
Iziga qaytdi – yetib kelgan zamon yana qaytib ketdi
Iziga tushdi I – zimdan yurib butun xatti-harakatini ta'qib qildi
Iziga tushdi II – chetga chiqishlar bartaraf bo'lib, me'yorga keldi
Izmidan chiqdi – hukmiga itoat qilmadi
Izza tortdi – izza bo'ldi, uyaldi
Izzat-nafsiga tegdi – kamsitadigan gap-so'z, ish qildi
Ish berdi – manfaatiga xizmat qildi
Ishdan chiqardi – yaroqsiz holga keldi

Ishga soldi – 1) mehnat qilishga safarbar etdi; 2) o'z maqsadi yo'lida xizmat qildirdi; 3) safarbar qildi, foydalandi; 4) ishlata boshladi

Ishga tushdi – 1) mehnat qilishni boshladi; 2) ishlay boshladi

Ishi bitdi, eshagi loydan o'tdi – 1) maqsadi amalga oshgach, aloqa va muomalani yig'ishtirdi; 2) hozirgisi hal bo'ldi, keyingisi bir gap bo'lar

Ishi tushdi – biror ish yuzasidan muomalada bo'ldi, biror masala yuzasidan murojaat qildi

Ishongan bog'i, suyangan tog'i – 1) suyanchig'i, g'amxo'ri; 2) orqa qiladigani, e'tiqod-ishonch bilan qaraydigan

Ishonchi komil – mutlaqo ishonadi

Ishqi tushdi – sevib qoldi

Ichagi uzildi I – 1) qotib-qotib kuldi; 2) uzluksiz va qattiq yig'lab charchadi (chaqaloq)

Ichagi uzildi II – juda-juda ochiqdi

Ich-etini yedi – ruhan azoblандi, ezildi

Ich achidi – achinib kuyindi

Ich achishdi – achinib kuyindi

Ich pishdi – 1) ruhan bezovta bo'ldi, dilgir bo'ldi; 2) sabri tugab, ruhan betoqat bo'ldi

Ich qizidi – 1) qiziqish uyg'ondi; 2) zerikib siqildi

Ich qora – yomon niyatli boshqalarga yaxshilikni ko'rmaydigan

Ich qoralik qildi – yomon niyatli ish qildi

Ich toshdi – 1) biror narsani shoshib bajarish davomida ruhan hovliqib ketdi; 2) sabri tugab, ruhan betoqat bo'ldi

Ich g'ash – tashvishli, bezovta, notinch

Ichiga soldi – yashirdi, pinhon tutdi

Ichiga yutdi – yashirdi, pinhon tutdi

Ichini bir nima tataladi – yashirin holda ruhan bezovtalandi, tashvishlandi

Ichini it tirnadi – yashirin holda ruhan bezovtalandi, tashvishlandi

Ichini mushuk tataladi – yashirin holda ruhan bezovtalandi, tashvishlandi

Ichini kemirdi – yashirin holda ruhan bezovtalandi

Ichini qizitdi – qiziqish uyg'otdi

J

Jahlidan tushdi – achchiqlanishdan to'xtadi

Jahli qistadi – achchiqlandi

Jahli chiqdi – g'azablандi

Jahlini keltirdi – achchiqlandi

Jar soldi – 1) jarchi vositasida eshittirildi; 2) keragidan ortiq darajada bo'rttirib xabar tarqatdi

Javob berdi – 1) javobli ish tutdi; 2) qondirdi; 3) javobgarlikni o'z ustiga oldi; 4) «ketish»ga ruxsat berdi

Javobini berdi I – 1) javobli ish tutdi; 2) qondirdi; 3) javobgarlikni o'z ustiga oldi; 4) «ketish»ga ruxsat berdi

Javobini berdi II – 1) haydab yubordi; 2) er-xotinlik holatini bekor qilishga rozilik berdi

Jazosini berdi – qilmishiga yarasha jazoladi

Jigar-bag'ri xun bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi

Jigar-bag'ridan urdi – o'ziga shaydo qildi

Jigardan urdi – o'ziga shaydo qildi

Jini suymaydi, jini sevmaydi – ta'biga to'g'ri kelmaydi

Jiniga yoqmaydi – ta'biga to'g'ri kelmaydi

Jig'iga tegdi – asabini qo'zg'atib o'chakishtirdi

Jon kirdi – yayradi, rohatlandi

Jon bor – asosga ega, zamirida haqiqat bor, bejiz emas

Jon berdi – o'ldi

Jon berib, jon oldi – taslim bo'lmadi, o'zini yengilgan deb hisoblamadi

Jon berildi – barhayot qilindi

Jon bermaslik – taslim bo'lmalik, o'zini yengilgan deb hisoblamaslik

Jon deb – mamnuniyat bilan

Jon dedi – xursand bo'ldi

Jon holatda – qo'rqqani holda va shiddat bilan

Jon-joniga tegdi – o'ta darajada bezor qildi

Jon kirdi – 1) tetiklashdi, jonlandi; 2) hayotga qaytdi, tirildi

Jon olib, jon berdi – o'z jonini ham ayamasdan og'ir va mashaqqatli kurash olib bordi

Jon oluvchi – 1) o'ldiruvchi; 2) ruhan juda qattiq ezib yuboruvchi

Jon tikdi – butun kuch va imkoniyati, hatto hayotini bag'ishladi

Joni achiydi – 1) ayab kuyindi; 2) achinib kuyindi

Joni bor – hali tirik

Joni bo'g'ziga keldi – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi

Joni halqumiga keldi – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi; 3) nihoyatda qattiq qo'rqdi

Joni hiqildog'ga keldi – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi; 3) nihoyatda qattiq qo'rqdi

Joni holiga qo'ymaslik – 1) tinchlik bermaslik; 2) xohishiga zid holda majbur qilish

Joni kuydi – ruhan kuchli bezovtalangan holda g'amxo'r bo'ldi

Joni tomog'iga keldi – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi

Joni uzildi – o'ldi, so'nggi marta nafas chiqardi

Joni chiqdi I – o'ldi, so'nggi marta nafas chiqardi

Joni chiqdi II – nihoyatda qattiq g'azablandi, darg'azab bo'ldi

Joni chiqdi III – nihoyatda qattiq qo'rqdi

Jonidan bezor bo'ldi – ortiq toqat qilolmasligi tufayli o'limiga ham rozi bo'ldi

Jonidan to'ydi – 1) yashashni istamadi; 2) ortiq toqat qilolmasligi tufayli o'limiga ham rozi bo'ldi

Jonidan umidini uzdi – tirik qolishga ko'zi yetmadi

Joniga aro kirdi – og'ir ahvoldan qutqardi

Joniga tegdi – 1) bezor qildi; 2) bezor bo'lib zerikdi

Jonini berdi – har qanday og'ir shartni, talabni bajarishga tayyor bo'ldi

Jonini fido qildi – o'zini qurbon qilishga ham tayyor bo'ldi

Jonini ham ayamadi – 1) biror maqsad yo'lida o'lishga ham tayyor bo'ldi; 2) bisotida bor hamma narsasini berishga tayyor bo'ldi

Jonini hovuchlab – biror falokatning voqe bo'lishidan benihoya qo'rqqan holda

Jonini jabborga berdi – bor

kuchini safarbar qildi

Jonini kaftiga olib – biror falokatning voqe bo'lishidan benihoya qo'rqqan holda

Jonini kuydirib – mashinani o'z gardaniga olgan holda tirishib

Jonini oldi – 1) o'ldirdi; 2) ruhan juda qattiq ezib yubordi; 3) jismonan juda qattiq yubordi

Jonini tikdi – butun kuch va imkoniyati, hatto hayotini bag'ishladi

Jonini chiqardi – nihoyatda qattiq g'azablandi, darg'azab bo'ldi

Jonining boricha – kuch-quvati yetganicha, tirishib

Jon-jonidan o'tib ketdi – 1) jisimga chuqur ta'sir qildi; 2) ruhiga chuqur ta'sir qildi

Jon-jonidan o'tib ketdi – 1) jismonan va alamli ta'sir qildi, qaqshatdi; 2) ruhan alamli ta'sir qildi

Jon-poni chiqib ketdi – nihoyatda qattiq qo'rqdi

Jon-u holiga qo'ymaydi – tinchlik bermaydi

Joyiga keltirdi – o'rinlatdi

Joyiga qo'ydi – bajardi, o'rinlatdi

K

Kalavasining uchini topdi – jumboqni hal qilish yo'lini topdi

Kalavasining uchini yo'qot-

Idi – qilib turgan ishini bilmay qoldi, gangidi

Kallasi g'ovlab ketdi – o'ylay-
verib gangidi

Kapalagini uchirdi – qattiq
cho'chish bilan qo'rqdi

Kapalagi uchdi – qattiq cho'-
chish bilan qo'rqdi

Katta gap – 1) diqqatga sazo-
vor, arzigulik; 2) qanoatla-
nishga yetarli, kifoya

Katta gapirdi – imkoniyatiga
ortiqcha baho berdi

Katta ketdi – imkoniyatiga or-
tiqcha baho berdi

Katta og'iz – 1) soxta kibr-
havoli, maqtanishni yaxshi
ko'radigan; 2) imtiyozli mav-
qega ega (kinoya)

Kavushini to'g'rilib qo'ydi –
haydab yubordi

Kayfi chog' – kayfiyati yaxshi

Kayfi buzuq – kayfiyati yomon,
xafa

Kayfi uchdi – qattiq cho'chish
bilan qo'rqdi

Kayfi xush bo'ldi – xursand-
chilik qildi, dilxushlik qildi

Kayfichog'lik qildi – xursand-
chilik qildi, dilxushlik qildi

Kayfiyati buzildi – kayfiyati
yomonlashib, xafa bo'ldi

Kesak otdi – yomonlik qildi

Ketidan tushdi – qayerga bor-
sa, zimdan ta'qib qilib bordi

Ketiga tushdi – 1) zimdan yurib
butun xatti-harakatlarini ta'qib
qildi; 2) manfaatdor bo'lgani
holda berilib harakat qildi

**Kechani kecha, kunduzni
kunduz demay** – vaqt tan-
lamay, sutkaning istalgan
vaqtida

Kechirmoq – 1) o'z hayotida
ko'rди; 2) ma'lum bir muddat
fikrladi

Kim biladi – aniq aytib bo'l-
maydi

Kim biladi deysiz – aniq aytib
bo'lmaydi

Kim bilsin – aniq aytib bo'l-
maydi

**Kim qo'yibdi?! – lozim emas,
loyiq emas**

Kindigi kesilgan – tug'ilgan

Kindik qoni to'kilgan – tug'il-
gan

Kiprik qoqmaslik – sira uxla-
maslik

Komil ishonch bilan – mut-
laqo amin bo'lgan holda

Kuli ko'kka sovrildi – butun-
lay yemirildi, yo'q bo'ldi

Kun o'tkazdi – 1) vaqt o'tkaz-
di; 2) tirikchilik qildi

Kun bermaslik – chiqishtir-
maslik, ta'bini xira qiladigan,
osoyishtaligini buzadigan ha-
rakatlar qildi

Kun ko'rди – tirikchilik qildi, ti-
rikchilik o'tkazdi

Kun yo'q – tinchlik bermaslik,
tinch hayot kechirishga yo'l
qo'ymaslik

Kuni bitdi – o'ladigan vaqti
keldi

Kuni tugadi – o'ladigan vaqti
keldi

Kuniga qoldi – 1) biror ishni bajarishda qaram bo'ldi; 2) foydalanishga majbur bo'ldi

Kunini o'tkazdi – 1) vaqtini o'tkazdi; 2) tirikchiligini qildi

Kunini ko'radi – tirikchilik qiladi, tirikchilik o'tkazadi

Kunni kechirdi – 1) vaqt o'tkazdi; 2) tirikchilik qildi

Kurakda turmaydigan – aytib bo'lmas darajada nomunosib

Kekirdagini cho'zdi – 1) shovqin solib, dabdabali qilib gapirdi; 2) o'dag'ayladi

Ko'kka ko'tardi – ortiq darajada maqtadi

Ko'kka sovurdi I – behuda sarfladi

Ko'klarga ko'tarib – ortiq darajada, benihoya

Ko'kragi tog'day ko'tarildi – xursand bo'lib, benihoya ruhlandi

Ko'kragiga urdi – chapanichasiga pisanda qildi

Ko'ksi ko'tarildi – xursand bo'lib, benihoya ruhlandi

Ko'ngil bog'ladi – sevdi, yoqtirib qoldi

Ko'ngil berdi – sevdi, oshiq (ma'shuq) bo'ldi

Ko'ngil ochdi – xursandchilik qildi

Ko'ngil qo'ydi – sevdi

Ko'ngil aynidi – 1) tanasi qabul qilmagani tufayli behuzur bo'ldi; 2) tabiatiga yoqmagani tufayli ijrg'andi

Ko'ngli bor – moyil, xayrixoh, sevadi

Ko'ngli bormadi – xohlamadi

Ko'ngli bo'sh – ko'ngilchan rahmdil

Ko'ngli bo'shadi I – ruhiy kechinmalar ta'sirida yig'lab yuborish holatiga yetdi

Ko'ngli bo'shadi II – xo'rliq keldi

Ko'ngli bo'shashdi – ruhiy kechinmalar ta'sirida yig'lab yuborish holatiga yetdi

Ko'ngli joyiga tushdi – xotirjam bo'ldi, tinchlandi

Ko'ngli keng – oliyhimmat, saxovatli

Ko'ngli ko'tarildi – ruhlandi

Ko'ngli ko'tarmaydi – 1) yana yeb-icha olmaydi; 2) yoqtirmaydi

Ko'ngli oq – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan

Ko'ngli ozdi – 1) behush bo'ldi; 2) tanasi qabul qilmagani tufayli behuzur bo'ldi

Ko'ngli og'ridi – ranjidi

Ko'ngli ochiq – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan

Ko'ngli pok – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan

Ko'ngli qattiq – rahm-shafqati yo'q

Ko'ngli qoldi – avvalgi yaxshi munosabati o'rniga xush ko'rmaslik hissi uyg'ondi

Ko'ngli qora – yomon niyatli, boshqalarga yaxshilikni ravo

ko'rmaydigan
Ko'ngli sovidi – avvalgi yaxshi munosabati yo'q bo'ldi
Ko'ngil so'radi – boshiga xalatchilik, musibat tushgan kishiga hamdardlik bildirib hol-ahvolini so'radi
Ko'ngli topilsa – istak-xohishiga mos tushadigan harakatlarni qilish bilan o'ziga moyil qilsa
Ko'ngli tortdi – yoqtirdi
Ko'ngli toza – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan
Ko'ngli tog'day ko'tarildi – xursand bo'lib, benihoya ruhlandi
Ko'ngli to'ldi – 1) mamnun bo'ldi; 2) qanoat hosil qildi, tinchidi
Ko'ngli to'q – o'ta xotirjam
Ko'ngli xira – tashvishli, bezovta, notinch
Ko'ngli xira bo'ldi – tashvish qildi
Ko'ngli xiralashdi – biroz tashvish qildi
Ko'ngli yorishdi – ko'nglidagi g'ashlik tarqadi
Ko'ngli yumshadi – rahmdilligini uyg'ondi
Ko'ngli yumshoq – ko'ngilchan, rahmdil
Ko'ngli yo'q – istamaydi
Ko'ngli o'ksidi – ma'yuslandi, o'ksindi
Ko'ngli o'rniga tushdi – xotirjam bo'ldi, tinchlandi

Ko'ngli o'sdi – ruhlandi
Ko'ngli g'ash – tashvishli, bezovta, notinch
Ko'ngli g'ash bo'ldi – tashvish qildi
Ko'ngli g'ash tortdi – biroz tashvish qildi
Ko'ngli g'ashga to'ldi – qattiq tashvishda bo'ldi
Ko'ngli cho'kdi – ruhsizlandi
Ko'nglida kiri yo'q – kek saqlamaydigan, g'arazi yo'q
Ko'nglidan kechirdi – ma'lum bir muddat fikrladi
Ko'nglidan o'tdi – oz muddatga xayoliga kelib-ketdi
Ko'nglidan chiqardi – 1) butkul unutib yubordi, o'ylamay, eslamay qo'ydi; 2) ko'nglidagi g'uborni tarqatdi; 3) o'z roziligi bilan berishni ma'qul ko'rdi
Ko'ngliga keldi – 1) o'zicha o'yladi; 2) biror munosabat bilan aytilgan gapni yoki qilingan harakatni og'rinib qabul qildi; 3) xohladi
Ko'ngliga qo'l soldi – eng yashirin fikr-o'ylarini bilishga harakat qildi
Ko'ngliga sig'maslik – xotirjam bo'lmaganligi tufayli ma'lum ish bilan mashg'ul bo'lolmaslik
Ko'ngliga tugdi – 1) o'rni kelganda aytishni mo'ljallab qo'ydi; 2) ahd qildi; 3) fikran belgilab qo'ydi; 4) unutmay ichda saqladi

Ko'ngliga tegdi – 1) yoqmay qoldi, tanasi qabul qilmay qo'ydi; 2) yoqtirmaslik hissi uyg'ondi

Ko'ngliga urdi – 1) qiziqishi yo'qoldi; 2) jirkanish hissini uyg'otdi, bezdirdi

Ko'ngliga vahima soldi – kuchli darajada qo'rqish hissini uyg'otdi

Ko'ngliga vahima tushdi – kuchli darajada qo'rqish hissi uyg'ondi

Ko'ngliga g'ashlik soldi – tashvish qilishiga sabab bo'ldi, tashvishli holatga qo'ydi

Ko'ngliga g'ashlik tushdi – tashvishlandi

Ko'nglini buzmaslik – xafa qilmaslik

Ko'nglini bo'lmaslik – chalg'imaslik

Ko'nglini ezdi – ruhan azobladi

Ko'ngli joyiga tushdi – xotirjam bo'ldi, tinchlandi

Ko'nglini ko'tardi – ruhlantirdi

Ko'nglini oldi – xursand qildi

Ko'nglini ovladi – o'ziga moyil qilish uchun intildi

Ko'nglini og'ritdi – ranjitdi

Ko'nglini ochdi I – xafachiligini tarqatib, xursand qildi

Ko'nglini ochdi II – ichidagi istak yoki dardini aytdi

Ko'nglini qoldirdi – avvalgi yaxshi munosabati o'rniga xush ko'rmaslik hissini uyg'otdi

Ko'nglini qora qildi – juda xafa qildi

Ko'nglini sovitdi – avvalgi yaxshi munosabati yo'q bo'ldi

Ko'nglini so'radi – boshiga xafachilik, musibat tushgan kishiga hamdardlik bildirib hol-ahvolini so'radi

Ko'nglini so'radi – boshiga xafachilik, musibat tushgan kishiga hamdardlik bildirib hol-ahvolini so'radi

Ko'nglini topdi – istak-xohishiga mos tushadigan harakatlar bilan o'ziga moyil qildi

Ko'nglini tog'day ko'tardi – xursand qilib benihoya ruhlantirdi

Ko'nglini to'q qildi – o'ta xotirjam bo'ldi

Ko'nglini to'q tutdi – o'ta xotirjam bo'ldi

Ko'nglini uzdi – yuragiga yaqin, intilgan kishisidan yoki narsasidan ajralishga qaror qildi

Ko'ngli xira bo'ldi – bezovta, notinch bo'ldi

Ko'nglini yordi – ichidagi istak yoki dardini aytdi

Ko'nglini yorishtirdi – ko'nglidagi g'ashlikni tarqatdi

Ko'nglini yozdi – xafachiligini tarqatdi

Ko'nglini yumshatdi – rahmdilligini uyg'otdi

Ko'nglini o'stirdi – ruhlantirdi

Ko'nglini g'ashladi – tashvish qildirdi

Ko'nglini cho'ktirdi – ruhsizlantirdi

Ko'nglining bir chekkasi xira – tashvishli, bezovta, notinch

Ko'nglining bir chekkasi g'ash – tashvishli, bezovta, notinch

Ko'nglining bo'shligi – ko'ngilchan, rahmdil ekanligi

Ko'rarga ko'zi yo'q – o'taketgan darajada yomon ko'radi

Ko'rgani ko'zi yo'q – o'taketgan darajada yomon ko'radi

Ko'rgani ko'zi, otgani o'qi yo'q – o'taketgan darajada yomon ko'radi

Ko'rpasiga qarab oyoq uzatdi – imkoniyatini hisobga olib ish tutdi

Ko'rsatib qo'yaman – qo'rqitish

Ko'z bo'yadi – aldadi, laqillatdi

Ko'z ilindi – mizg'idi, uxlay boshladi

Ko'z ilg'amas I – bilinar-bilimas, mayda

Ko'z ilg'amas II – cheksiz, poyoni ko'rinmaydigan

Ko'z olaytirdi – 1) o'qraydi; 2) o'z manfaatiga bo'ysundirish niyatida bo'ldi

Ko'z oldidan o'tdi – tasavvurida ketma-ket gavdalandi

Ko'z oldiga keldi – tasavvurida gavdalandi

Ko'z olmaslik – qarashni to'xtatmaslik

Ko'z ostidan – yashiriqcha, 'sezdirmay

Ko'z ostiga oldi – biror maqsad bilan ko'zlab qo'ydi

Ko'z ochgani qo'ymaslik – biror narsani betiga solib yoki qattiq talab qilib tinchlik bermaslik, qattiq siquvga olish

Ko'z ochib ko'rgan – birinchi nikohiga olgan

Ko'z ochib yumguncha – juda qisqa muddatda, tezda

Ko'z ochirmaslik – biror narsani betiga solib yoki qattiq talab qilib tinchlik bermaslik, qattiq siquvga olish

Ko'z qirini tashladi – tez va sezilar-sezilmas qaradi

Ko'z qorachig'idek – yakka-yu yagona va qadr-qiyamati beqiyos, yuksak

Ko'z suzdi – noz-karashma bilan qaradi

Ko'z tagidan – yashiriqcha, sez-dirmay

Ko'z tagiga oldi – biror maqsad bilan ko'zlab qo'ydi

Ko'z tashladi – qisqa muddat qaradi

Ko'z tegdi – ko'zikdi

Ko'z tikdi – 1) tikilib qaradi; 2) umidvor bo'lib qaradi

Ko'z tutdi – kelib qolar degan umidda kutdi

Ko'z urishtirdi – ko'z qarashlari bir daqiqa duch keldi

Ko'z yugurtirdi – tez va yuzaki qaradi

Ko'z o'ngida – 1) bevosita

ko'ringan, kuzatilgan holda;
2) tasavvurida saqlagan

Ko'z o'ngiga keldi – tasavvurida gavdalandi

Ko'zda tutdi – fikran hisobga oldi

Ko'zdan kechirdi – qarab chiqdi, birma-bir ko'rди, sinchiklab tanishdi

Ko'zdan qochirmaslik – doim kuzatib turdi

Ko'zdan o'tkazdi – qarab chiqdi, birma-bir ko'rди, sinchiklab tanishdi

Ko'zga ko'rinarmidi?! – 1) taltimaslik, e'tiborini tortmaslik;
2) hisoblashmaslik, o'ylab-netib o'tirmaslik

Ko'zga ko'rindi – **1)** tanildi;
2) o'ziga diqqat-e'tiborni jalb qiladigan bo'ldi

Ko'zga ko'rinmaslik I – 1) tanilmaslik;
2) o'ziga jalb qiladigan bo'lmaslik

Ko'zga ko'rinmaslik II – 1) taltimaslik, e'tiborini tortmaslik;
2) hisoblashmaslik, o'ylab-netib o'tirmaslik

Ko'zga tashlandi – **1)** ro'y-rost, aniq ko'rindi;
2) aniq ajralib, sezilib turdi

Ko'zga chalindi – bir marta noaniq holda ko'rindi

Ko'zi qamashdi – **1)** nur aks etib, ko'zi hech narsani ko'r-maydi;
2) go'zalligiga mahliyo bo'ldi

Ko'zi ilindi – mizg'idi, uxlay boshladi

Ko'zi ilg'amaydi – kichik, lar-sezilmas bo'lgan ko'ra olmaslik

Ko'zi kosasidan chiqib ketdi yozdi – **1)** g'azabi qo'z asabiylashdi;
2) g'ayrati ko'zida aks etib, ko'zi ol-machaydi

Ko'zi ketdi – uxlay boshladi

Ko'zi ko'r, qulog'i kar – hadd narsadan bexabar

Ko'zi ko'ziga tushdi – ko'z qarashlari bir daqiqa duch keldi

Ko'zi moshdek ochildi – jazo olib hushyor tortdi

Ko'zi ola-kula bo'lib ketdi – olayib qaradi

Ko'zi ochildi – yaxshi-yomon ni tushunadigan bo'ldi

Ko'zi ochiq I – barhayot

Ko'zi ochiq II – yaxshini yomondan, foydani zarardan farqlashga qobiliyatli

Ko'zi pishdi – anchagina o'rganib, tajribasi ortdi

Ko'zi qinidan chiqib ketayozdi – **1)** g'azabi qo'zib, asabiylashdi;
2) g'ayrati ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi

Ko'zi qiyarda-qiymay –

1) ko'ngilchanlik tufayli botinolmaslik;
2) rahmdillik bilan ayagani tufayli tashlab ketolmaslik;
3) ko'ngil tortar narsasidan voz kecha olmaslik

Ko'zi tindi – **1)** holsizlanish natijasida ko'z oldi xiralashdi;
2) ko'p va mayda narsaga

kullib ko'z oldi xiralashdi
Ko'zi tirik – barhayot
Ko'zi tor – qizg'anchiq
Ko'zi tushdi – bexosdan, kutil-
 maganda ko'rdi
Ko'zi to'rt bo'ldi – intizor bo'ldi
Ko'zi uchib turibdimi?! –
 ko'rish ishtiyoqidami? (kesa-
 tiq bilan)
Ko'zi xonasidan chiqay dedi
 – 1) g'azabi qo'zib, asabiy-
 lashdi; 2) g'ayrati ko'zida aks
 etib, ko'zi chaqchaydi
Ko'zi yetdi – ishondi, ishonch
 hosil qildi
Ko'zi yoridi – tug'di
Ko'zi yumildi – qazo qildi, o'ldi
Ko'zi o'tmaydi – nuri ketib,
 ko'zi kamquvvat bo'lib qoldi
Ko'zi o'ynadi – ko'z-ko'z qil-
 ganligi tufayli havasi keldi
Ko'zi chanog'idan chiqib
ketayozdi – 1) g'azabi qo'-
 zib, asabiylashdi; 2) ko'zi
 chaqchaydi
Ko'ziga issiq ko'rindi – 1) ta-
 nishdek tuyuldi; 2) o'ziga
 tortdi, yoqimli tuyuldi
Ko'ziga ko'rinib ketdi – bir-
 daniga xotirasida gavdalandi
Ko'ziga ko'rinmaslik I –
 ro'para bo'lmaslik, duch kel-
 maslikka harakat qilish
Ko'ziga ko'rinmaslik II – 1) ta-
 timaslik, e'tiborini tortmaslik;
 2) hisoblashmaslik, o'ylab-
 netib o'tirmaslik
Ko'ziga oq-qora ko'rinmaydi
 – 1) tatimaslik, e'tiborini tort-

maslik; 2) hisoblashmaslik,
 o'ylab-netib o'tirmaslik
Ko'ziga sovuq ko'rindi –
 yoqmaslik, jirkanish hissini
 uyg'otmoq
Ko'ziga o'tday ko'rindi – 1) ta-
 nishdek tuyuldi; 2) o'ziga
 tortdi, yoqimli tuyuldi
Ko'ziga cho'p soldi – aldadi,
 chalg'itdi
Ko'zini qamashtirdi – 1) nur
 aks etib, ko'zi hech narsani
 ko'rmaydigan bo'ldi; 2) go'-
 zalligiga mahliyo bo'ldi
Ko'zini bildi – ustalik bilan ba-
 jara oldi
Ko'zini bo'yadi – aldadi, laqil-
 latdi
Ko'zini olmaslik – uzluksiz
 qarash
Ko'zini ochdi – hushyor qildi,
 yaxshi-yomonni tushunadi-
 gan qildi
Ko'zini pishitdi – anchagina
 o'rgatib, tajribasini orttirdi
Ko'zini tikdi – 1) tikilib qaradi;
 2) umidvor bo'lib qaradi
Ko'zini to'rt qildi – intizor qildi
Ko'zini uzmaslik – muttasil
 qarash
Ko'zini yog' bosdi – takab-
 burlandi, tanib tanimaganga
 oldi
Ko'zini yugurtirdi – tez va yu-
 zaki qaradi
Ko'zini o'ynatdi – ko'z-ko'z
 qilganligi tufayli havasi keldi
Ko'zini shira bosdi – takabbur-
 landi, tanib tanimaganga oldi

Ko'zini chirt yumib – tavakkal qilib

Ko'zining oq-u qorasi – yakka-yu yagona va qadr-qiy-mati beqiyos yuksak

Ko'zining ochiqligida – barhayotligida

Ko'zining paxtasi chiqdi – g'azabi ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi

Ko'zining paxtasi chiqib ketayozdi – 1) g'azabi qo'zib, asabiylashdi; 2) g'ayrati ko'zida aks etib, ko'zi chaqchaydi

Ko'zining qirini tashladi – tez va sezilar-sezilmas qaradi

Ko'zining qorachig'i – yakka-yu yagona va qadr-qiy-mati beqiyos yuksak

Ko'zining tirikligida – barhayotligida

Ko'zining yog'ini yedi – o'zini kimgadir yaqin ko'rsatib, uning xayrixohligidan o'z manfaati yo'lida foydalandi

Ko'zni yumdi – qazo qildi, o'ldi

Ko'zning oldiga keldi – tasavvurida gavdalandi

L

Labi labiga tegmaydi – juda tez va ko'p gapiradi

Labini tishladi – kutilmagan hodisaga duch kelib nima deyishini bilmay qoldi

Lafzida turdi – ahdini saqladi

Lafzidan qaytdi – ahdidan voz kechdi

Laqqa tushdi – om dandi

Luqma tashladi – R ning nutqi davom nutqni bo'luvchi va qildi

«Lom» demaslik – he sa demaslik, o'tirag

«Lom»-u «mlin» – hech narsa demaslik qilmaslik

M

Ma'qul ko'rdi – ma'qul deb bildi

Ma'qul topdi – to'g'ri hukm chiqardi

Ma'qul tushdi – yoqdi

Malol keldi – ortiqcha his sadek qabul qildi, og'ir

Mana man deb – o'zini ko'rsatib

Man-man degan – eng tili gi, eng yuqori, o'ziga yuksak baho beradigan

Mayda gap – bo'lar bo'lmas gaplarni dastak qilib gapir yuruvchi odam

Mazasi ketdi I – sog'ligi yo monlashdi

Mazasi ketdi II – biror tash yo monlashib, inqirozga yur di

Mazasi qochdi I – sog'ligi yo monlashdi

Mazasi qochdi II – biror tash yomonlashdi, inqirozga yur tutdi

yo'q I – sog'ligi yomon
yo'q II – harakati, layo-
yoqdi – mizg'idi
yoqmad – sira uxlamadi
yoqirigacha – butun taf-
 si bilan, mayda-chuydasi-
 ga, batafsil
yoqildi – soxtaligi, yolg'on-
 lish bo'ldi
yoqildi – fikrlash qobili-
 yatini yo'qotdi
yoqildi – o'ylayverib
 qo'ngildi
yoqildi g'ovlab ketdi – o'ylay-
 verib gangidi
yoqilda danak chaqdi – or-
 tiq darajada azobladi
yoqildan kechdi – 1) o'z ha-
 yotida ko'rdi; 2) ma'lum bir
 muddat fikrladi
yoqildan o'tdi – 1) o'z ha-
 yotida ko'rdi; 2) ma'lum bir
 muddat fikrladi
yoqilga keldi – o'yladi, idrok
 qildi, fahmladi
yoqilni achitdi – me'yoriy
 fikrlash qobiliyatini yo'qotdi
yoqilni qoqib, qo'lga berdi
 – so'rayverib miyasini char-
 chatdi, sergapligi bilan bez-
 dirdi
yoqilni qotirdi – astoydil o'y-
 ladi, chuqur fikrladi
yoqilni yedi – miyasi ishla-
 may qoldi, fikrlash qobiliyati-
 ni yo'qotdi
yoq keldi – muvofiq bo'ldi,

mos bo'ldi
yoq tomsa yalaguday – beni-
 hoya darajada toza
yoq qo'ydi – sevishtan his-
 siga erk berdi
yoqkasidan ketdi – o'zini tiya
 olmaslik darajasida berilib
 ketdi
yoq tishladi – mutlaqo gapir-
 madi, suhbatda mutlaqo qat-
 nashmadi
yoqshugini «pisht» demaydi
 – hech qanday ozor yetkaz-
 maydi
yoqdasiga tegdi – yoqmay
 qoldi, tanasi qabul qilmay
 qo'ydi
yoq qo'ydi – butun hissiyoti
 bilan suydi
yoqri tosh – bemehr, iltifoti
 yo'q
yoqri tushdi – suyib qoldi

N

Nafasi ichiga tushib ketdi –
 qo'rquv aralash hech narsa
 deyolmay lol bo'lib qoldi
Nafasi kesildi – gapirtirmadi
Nafasini chiqarmadi – hech
 narsa demadi, indamadi
Nafasi chiqmadi – hech narsa
 demadi, indamadi
Nafasini ichiga oldi – hech
 qanday tovush chiqarmaydi
Nafasini ichiga yutdi – hech
 qanday tovush chiqarmadi
Nari borib, beri keldi – juda
 qattiq azoblandi

Nari borsa – ko'pi bilan, ortig'i bilan hisoblanganda

Nari-beriga bordi – xafalashdi, janjallashdi

Nazar soldi – diqqat bilan qaradi

Nazar tashladi – qisqa mudat qaradi

Nazarda tutdi – fikran hisobga oldi

Nazarga ilmaslik – 1) mensimaslik, pisand qilmaslik; 2) arzugulik deb, diqqatga loyiq deb qaramaslik

Nazarga ilmaydi – 1) mensimaydi, pisand qilmaydi; 2) arzugulik deb, diqqatga loyiq deb qaramaydi

Nazari tushdi – bexosdan, kutilmaganda ko'rdi

Nazaridan qoldi – yaxshi munosabatidan, hurmat-e'tiboridan mahrum bo'ldi

Nazaridan o'tkazdi – qarab chiqdi, birma-bir ko'rdi, sinchiklab tanishdi

Nigoh tashladi – qisqa mudat qaradi

Ninaday gapni tuyadek qildi – mubolag'a qilib, bo'rttirib yubordi

Nomi chiqdi – 1) ma'lum mashhur bo'ldi; 2) sharmanda bo'ldi

Nomimni boshqa qo'yaman! – biror ishni bajarishga qasd qilganlikni bildirishda aytiladi

Nomusi bukildi – sharmanda bo'ldi

Nonini tuya qildi – aldab-sul-dab haqini o'zlashtirdi

Nog'orasiga o'ynadi – izmi bilan, yo'l-yo'rig'i bilan ish ko'rdi

O

Obro'yi baland – katta e'tiborga ega

Obro'yi ko'tarildi – yana ham e'tiborli bo'ldi

Obro'yi oshdi – yana ham e'tiborli bo'ldi

Obro'yi tushdi – nufuziga zarba yetdi

Obro'yi to'kildi – nufuziga zarba yetkazdi

Obro'yini ko'tardi – yana ham e'tiborli qildi

Obro'yini oshirdi – yana ham e'tiborli bo'ldi

Obro'yini tushirdi – nufuziga ziyon yetkazdi

Obro'yini to'kdi – nufuziga ziyon yetkazdi

Odam qo'ydi – 1) o'zi bilan o'zga tomon orasida bironvositachiligidan foydalandi; 2) biror kishi yordamida kimnidir ta'qib etdi

Odobini berdi – qilmishiga yarasha jazoladi

Oila qurdi – oilaviy hayot kechirishga kirishdi

Olam guliston – hamma narsa ko'ngildagidek, hech qanday e'tirozga o'rin yo'q

Olam munavvar – hamma

narsa ko'ngildagidek, hech qanday e'tirozga o'rin yo'q
Olamdan ketdi – qazo qildi, o'ldi

Olamdan o'tdi I – yashadi

Olamdan o'tdi II – qazo qildi, o'ldi

Oldi olindi – kutilgan hodisaga qarshi chora-tadbir ko'rildi

Oldidan o'tdi – biror ishni qilishdan oldin kimnidir xabardor qildi

Oldiga tushadigan – ustunlik qila oladigan

Oldini oldi – kutilgan hodisaga qarshi chora-tadbir ko'rди

Oldini oldi – kutilgan hodisaga qarshi chora-tadbir ko'rди

Oldirib qo'ygan yuragi – bezillab qolgan

Olib qochdi – uddasidan chiqqan olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtandi

Ona suti og'zida – hali yosh, tajribasiz

Ona suti og'zidan keldi – had-dan tashqari qiynalib ketdi

Ona suti og'zidan ketmagan – hali yosh, tajribasiz

Ona suti og'ziga keldi – had-dan tashqari qiynalib ketdi

Onasini ko'rsatdi – do'q qildi, qo'rqitdi, adabini berdi

Onasini uchqo'rg'ondan ko'rsatdi – do'q qildi, qo'rqitdi, adabini berdi

Oq bilan qorani ajratdi – yaxshini yomondan, foydani za-

rardan ajratdi

Oqko'ngil – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan

Oqko'ngillik – to'g'rilik, yomonlikni bilmaslik

Oq-qorani ajratdi – yaxshini yomondan, foydani zarardan ajratdi

Oq-qorani tanidi – yaxshi-yomonni, foyda-zararni bildi

Oq-qorani tushundi – yaxshi-yomonni, foyda-zararni bildi

Ora ochiq bo'ldi – olish-be-rish muomalasini ro'y-rost hal etdi

Oraga tushdi – 1) ikki tarafni murosaga keltirish maqsadida biror janjalga aralashdi; 2) jabrdiyda deb hisoblagan kishisini himoya qilib biror janjalli ishga aralashdi

Oralari ochiq – bir-biriga qarzdor emas, bir-biriga malol keladigan hech nima o'rtada yo'q

Oralaridan qil ham o'tmaydi – nihoyatda ahil, inoq, yaqin

Oralarini buzdi – o'zaro munosabatini yomonlashtirdi

Oro berdi – ko'rinishini ko'rkam, chiroyli qildi

Orqasiga tushdi – zimdan yurib butun xatti-harakatini ta'qib qildi

Osmon bilan yercha – juda katta, beqiyos

Osmonga ko'tardi – ortiq darajada maqtadi

Osmonga ko'tarib – ortiq darajada, benihoya

Osmonga uchsa, oyog'idan, yerga kirsa, qulog'idan tortadi – qutulib ketishiga qo'y-maydi

Osmon-u yercha – juda katta, beqiyos

Ostonasiga bosh qo'ydi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

Ot bilan tuyacha – juda katta farq

Ota go'ri – qozixonami? – janjallashib, xafalashib o'tirishga arzimaydi

Otdan tushsa ham, egardan tushmaydi – mavqeyini yo'qotganiga qaramay, o'zini avvalgiday tutadi

Otdan tushsa ham, uzangidan tushmaydi – mavqeyini yo'qotganiga qaramay, o'zini avvalgiday tutadi

Otilgan tosh – yomonlik xatti-harakatlari

Otimni boshqa qo'yaman! – biror ishni bajarishga qasd qilganlikni bildirishda aytiladi

Oyoqosti bo'ldi – poymol bo'ldi, tahqirlandi

Oyoqosti qildi – poymol qildi, tahqirladi

Oyoqosti qildirdi – poymol qildirdi, tahqirlatdi

Oyoqosti qilindi – tahqirlandi

Oyoq tiradi – o'jarlik qildi

Oyoqni tiradi – qaysarlik qildi

Oyog'i tortmadi – borgisi kelmadi

Oyog'iga bolta urdi – mavqeyidan mahrum etadigan ziyon yetkazdi

Oyog'iga bosh qo'ydi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

Oyog'iga bosh urdi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

Oyog'iga yiqildi – xokisor bo'ldi, xokisorlik qildi

Oyog'ini bir etikka suqdi – o'z ishining amalga oshishini qaysarlik bilan talab qildi

Oyog'ini tirab oldi – qaysarlik qildi

Oyog'ini yerga tiradi – qaysarlik qildi

«Og'zing qani?» – desa, **qulog'ini ko'rsatadi** – o'taketgan noshud, merov, anqov

Og'iroyoq – homilador

Og'iz juftladi – gapirishga hozirlandi

Og'iz ko'pirtirdi – ko'p va maqtanib gapirdi

Og'iz soldi – 1) qayliq yoki kuyov qilish niyati borligini aytdi; 2) g'ayriqonuniy ravishda o'zlashtirishga harakat qildi

Og'iz-burun o'pishdi – apoqchapoq bo'lib ketdi

Og'zini juftladi – gapirishga hozirlandi

Og'zini ko'pirtirdi – ko'p va maqtanib gapirdi

Og'zi bormadi – biror andisha-mulohaza bilan aytishni ma'qul ko'rmadi

Og'zi katta – 1) soxta kibrhavo, maqtanishni yaxshi

ko'radigan; 2) imtiyozli mav-
qega ega (kinoya)
Og'zi qulog'ida – nihoyatda
xursand
Og'zi qulog'iga yetdi – behad
sevindi, xursandligi tufayli
lab-lunjini yig'ishtirib ololmadi
Og'zidan sut hidi keladi – hali
yosh, tajribasiz
Og'zidan bol tomadi – shirin-
suxan
Og'zidan ona suti ketmagan
– hali yosh, tajribasiz
Og'ziga nos oldi – mutlaqo
gapirmadi
Og'ziga oldi – gapirdi
Og'ziga olmaydi – 1) umu-
man iste'mol qilmaydi; 2) ga-
pirmaydi
Og'ziga qarab – o'ylab («ga-
pirdi»)
Og'ziga qaradi – 1) tingladi,
nima deyishini diqqat bilan
kutdi; 2) o'z bilganicha ish
qilmay, kimningdir ko'rsat-
masini kutdi
Og'ziga qaramay – o'ylamas-
dan («gapirdi»)
Og'ziga qaratdi – nutqi bilan
mahliyo qilib oldi
Og'ziga qatiq ivitdi – mutlaqo
gapirmadi, suhbatda mut-
laqo qatnashmadi
Og'ziga tolqon soldi – mut-
laqo gapirmadi
Og'ziga tushdi – ko'pchilik
orasida gap-so'z bo'ldi yoki
ma'lum-mashhur bo'ldi
Og'ziga urdi – do'q bilan yoki

dalil bilan biror kishining yana
so'zlashiga yo'l qo'ymadi
Og'zini ochdi – 1) angraydi;
2) gap boshladi
Og'zini poyladi – biror fikrni
o'zicha aytishini kutdi
Og'zini poyladi – 1) tingladi,
nima deyishini diqqat bilan
kutdi; 2) o'z bilganicha ish
qilmay, kimningdir ko'rsat-
masini kutdi
Og'zini yumdi – gapirishini
to'xtatdi
Og'zining tanobi qochdi –
behad sevindi, xursandligi
tufayli lab-lunjini yig'ishtirib
ololmadi
Oshib-toshib yotibdi – ortiq
darajada, benihoya ko'p
Ochilgan ko'z – hushyor, yax-
shi-yomonni tushunadigan
Ochiq ko'ngil – samimiy, g'a-
yirlikni bilmaydigan
Ochiq qo'l – saxiy
Ochiq yuz bilan – yaxshi kay-
fiyat bilan, xushtabiatlik bilan
Ochiq yuzli – xushtabiat, kay-
fiyati yaxshi
Ochiq chehra bilan – yaxshi
kayfiyat bilan, xushtabiatlik
bilan
Ochiq chehrali – xushtabiat,
kayfiyati yaxshi

P

Parvoyi falak – beparvo, be-
g'am
Parvoyiga keltirmaslik – e'ti-

bor qilmaslik, o'ylab ham o'tir-
maslik

Pastga urdi – ortiq darajada
kamsitdi

Payidan tushdi – qayerga bor-
sa, zimdan ta'qib qildi

Payiga tushdi – 1) zimdan yu-
rib butun xatti-harakatini ta'qib
qildi; 2) manfaatdor bo'lgani
holda berilib harakat qildi

Payini qirqdi – mavqeyidan
mah-rum etadigan ziyon
yetkazdi

Pashsha qo'rish – foydali,
ko'zga ko'rinarli ish bilan
shug'ullanmaslik, vaqtini be-
foyda o'tkazish

Pashshadan fil yasadi –
mubolag'a qilib, bo'rttirib yu-
bordi

Pinagini buzmaslik – o'ziga
qaratilgan gap yoki harakat-
ga bila-ko'ra turib e'tibor qil-
maslik, o'zini go'yo hech nar-
sa bilmagandek tutish

Pinakka ketdi – 1) uxlab qoldi;
2) xayolga cho'mdi

Pixini yorgan – o'taketgan ud-
daburon, quv

Pichoq suyakka yetdi – ortiq
chidab bo'lmay qoldi

**Podadan oldin chang chiqar-
di** – ro'yobga chiqishi aniq
bo'lmagan narsa haqida hov-
liqmalik bilan vaqtdan ilgari
gapirib yurdi

**Puch yong'oq bilan qo'ynini
to'ldirdi** – yolg'on va'dalar
bilan aldadi

Puchakka chiqardi – xomxa-
yol bo'lib chiqdi

Puchga chiqdi – xomxayol bo'-
lib chiqdi

Peshona teri – halol mehnat

Peshona teri to'kildi – ma-
shaqqat bilan mehnat qildi

Po'st tashlatadigan – chi-
day olmaydigan, toqat qilib
bo'lmaydigan

Po'stagini qoqdi – ayovsiz
tanqid qildi

Po'stiga somon tiqdi – juda
qattiq jazoladi

Q

Qahri keldi – achchiqlandi

Qalbi pok – yaxshi niyatli,
boshqalarga yomonlikni ravo
ko'rmaydigan

Qalbidan sidirib tashladi –
uzil-kesil unutdi

Qalbiga vahima soldi – kuchli
darajada qo'rqish hissini uy-
g'otdi

Qalbini ochdi – ichidagi istak
yoki dardini aytdi

Qarshi oldi – kutib oldi

Qattiq ko'ngil – rahm-shafqati
yo'q

Qattiq turdi – o'z aytganining
amalga oshishini qat'iy talab
qildi

Qay bet bilan – qanday qilib,
uyalmay

Qayoqdan kun chiqdi?! –
nechuk bunday favqulodda
yaxshi ish bo'ldi?!

Qaysi yuz bilan – qanday qilib, uyalmay

Qaysi shamol uchirdi?! – bu tomonga kelishingizga nima sabab bo'ldi?

Qildan qiyiq qidirdi – deyarli aybi yo'q odamning faoliyatidan ayb topishga harakat qildi

Qilidan quyrug'igacha – butun tafsiloti bilan, maydachuydasigacha, batafsil

Qirq marta o'lchab, bir marta kesadi – nihoyatda ehtiyotkorlik bilan ish qiladi

Qon yutdi – ich-ichidan kuchli darajada ruhan azoblendi

Qoni qaynadi – achchiqlandi, qizishdi

Qora terga botdi – haddan tashqari zo'r berish natijasida mo'l-ko'l terladi

Qora yurak – g'arazgo'y, buzuq niyatli

Qorasi o'chdi – uzoqlashib, ko'rinmay ketdi

Qorasini ko'rsatmaydi – kimningdir ko'ziga hech ko'rinmaydi

Qordan qutulib, yomg'irga tutildi – avvalgisidan ham yomoniga uchradi

Qosh qo'yaman deb ko'z chiqardi – yaxshilik qilaman degan holda yomonlik qilib qo'ydi

Qochirdi – juda ustun chiqdi, osonlikcha yengdi

Quling o'rgilsin – ajoyib

Quloq berdi – tingladi

Quloq osdi – 1) tingladi; 2) aytganini qildi

Quloq soldi – 1) tingladi; 2) aytganini qildi

Quloq-miyasini yedi – so'rayverib miyasini charchatdi, sergapligi bilan bezdirdi

Qulog'iga kirdi – maxsus tinglamagani, qiziqmagani holda eshitdi

Qulog'iga kirmaydi – 1) parishon bo'lish, kuchli hayajonlanish yoki mashg'ul bo'lish tufayli o'ziga qarata aytlayotgan gaplarni anglamaydi, eshitmaydi; 2) e'tiborsiz qoldiradi, qabul qilmaydi

Qulog'iga oldi – kimningdir fikriga amal qilib ish tutdi

Qulog'iga quydi – 1) gap uqtirdi; 2) xotirasida mustahkam saqladi

Qulog'iga yetdi – biror kishi orqali eshitib xabardor bo'ldi

Qulog'iga chalindi – biror gapni yoki tovushni noaniq tarzda eshitdi

Quruq aravani olib qochdi – uddasidan chiqa olmaydigan ish yoki narsa haqida ortiq darajada maqtandi

Quti uchdi – qattiq qo'rqqanidan, g'azablanganidan rangi oqardi

Quvonchi ichiga sig'maydi – xursandligi oshib-toshib ketdi

Qushdek yengil tortdi – ruhiy azoblanishi tarqadi

Qo'l berdi I – salomlashish uchun dastpanjasini uzatdi

Qo'l berdi II – murid bo'ldi

Qo'l keldi – manfaatiga mos tushgan holda qulaylik berdi

Qo'l ko'tardi – 1) urdi; 2) tarafdorligini, xayrixohligini bildirdi; 3) gapiruvchi ekanini bildirdi

Qo'l siltadi – diqqat-e'tiborga noloyiq deb topdi

Qo'l urdi – 1) tegdi; 2) biror ishni qila boshladi

Qo'ldan berdi – yo'qotdi

Qo'ldan ketdi – kimningdir hukmidan, ixtiyoridan chiqib ketdi

Qo'ldan chiqdi – 1) kimningdir hukmidan, ixtiyoridan chiqib ketdi; 2) bitdi (qurish, tikish, yozish kabilar)

Qo'lga kirdi – ixtiyoriga o'tdi

Qo'lga oldi – 1) o'z ixtiyoriga o'tkazdi; 2) qo'qqisdan hujum qilib bosib oldi; 3) hibs qildi, qamash maqsadida tutdi; 4) biror yo'l bilan o'z xohishiga bo'ysunadigan qildi

Qo'lga tushdi – 1) tutqun bo'ldi; 2) biror nojo'ya ish bilan tutildi; 3) aldanib, o'z ixtiyorini berib qo'ydi

Qo'li baland – raqobatda, musobaqada vaziyati ustun

Qo'li bormadi – nimanidir qilmaslikka undovchi his-tuyg'uning ta'sirida biror faoliyatga kirisha olmaydi

Qo'li egri – o'zgalarning haqi-

ni, mulkini o'g'iraydigan mayda o'g'ri

Qo'li kalta – imkoniyatli chetlangan, kambag'al

Qo'li ochiq – saxiy

Qo'li qisqalik qildi – imkoniyati yetmadi

Qo'li tegmadi – juda bandligi tufayli vaqt topolmadi

Qo'li uzun – ortiq darajada imkoniyatga ega

Qo'li yuqori bo'ldi – raqobatda, musobaqada ustunlik qildi

Qo'ldan keldi – bajarishga, qilishga qodir

Qo'ldan kelganicha – qila olganicha, bilganicha, kuchi yetganicha

Qo'lini bigiz qildi – niqtab ko'rsatdi

Qo'lini burniga tiqib – quruqdan quruq, evaziga hech narsa ololmay

Qo'lini ko'tardi – taslim bo'lganini bildirdi

Qo'lini sovuq suvga urmaydi – qiyinroq jismoniy mehnatni mutlaqo qilmaydi

Qo'lini yuvib, qo'ltig'iga urdi – ixlosi qaytib, ishonmay qo'ydi

Qo'ltig'idan tarvuzi tushdi – umidi puchga chiqib, bo'shashdi

Qo'ltig'iga suv purkadi – biror ishni qilishga o'chakishtirdi

Qo'yi mingga yetdi – behad sevindi

Qo'yniga qo'l soldi – fikrini, niyatini bilishga harakat qildi
Qo'ynini puch yong'oqqa to'ldirdi – yolg'on va'dalar bilan aldadi

R

Rahmi keldi – ayash, achinish hissi uyg'ondi
Rahmini keltirdi – ayash, achinish hissini uyg'otdi
Razm soldi – sinchkovlik bilan kuzatdi
Ruhi ko'tarildi – ruhiy tushkunlikdan chiqdi
Ruhi tushdi – ruhiy tushkunlikka berildi
Ro'yobga chiqardi – 1) ko'n-gildagi istak-rejalarni voqe-likka aylantirdi; 2) moddiy-ma'naviy ojizlikdan xalos bo'ldi

S

Sabr kosasi to'ldi – 1) o'lar holatga yetdi; 2) chidami tugab, yashashdan ham bezor bo'lib ketdi; 3) nihoyatda qat-tiq qo'rqdi
Sakkiz yoshdan sakson yoshgacha – katta-kichik, hamma
«San-man»ga bordi – janjal-lashuv, tortishuv darajasiga yetdi
Sanamay «sakkiz» dedi – aniq bilmay turib gapirdi
Sariq chaqalik – hech qanday
Sarkalavasini yo'qotdi – qilib turgan ishini bilmay qoldi, gangidi
Savodi chiqdi – 1) o'qish-yozishni bildi; 2) nimaningdir sirlarini bilib, o'rganib oldi
Savol berdi – javob talab qiluvchi so'z-gap aytdi
Sazasini o'ldirmaslik – gapi e'tiborsiz qolsa, xafa bo'lma-sin deb aytganini bajarish
Sirkasi suv ko'tarmaydi – tanqidga mutlaqo chidamay-di
Sitorasi issiq – xush ko'rinish-li, yoqimli, jozibador
Sichqonning ini ming tanga bo'ldi – qochib qutulgani joy topilmay qoldi
Soddadil – ishonuvchan, jo'n
Sofdil – vijdonli, beg'araz
Soyasiga ko'rpacha soldi – izzat-hurmat qilishni me'yori-dan o'tkazib yubordi
Sochi tikka bo'ldi – bir lahza-ning o'zida nihoyatda g'azab-landi
Suv quygandek – hech qan-day tovush yo'q
Suv sepgandek – hech qan-day tovushsiz
Suvga oqizdi – befoyda sarf-ladi, deyarli tekinga berdi
Suyagi qotdi – yoshligidan bi-ror ish bilan shug'ullanib kat-ta bo'ldi
Suyak-suyagidan o'tib ketdi – 1) jismiga chuqur ta'sir qil-

di; 2) ruhiga chuqur ta'sir qildi
Suyangan tog'i – 1) suyan-chig'i, g'amxo'ri; 2) orqa qiladigani, e'tiqod-ishonch bilan qaraydigani

Sevinchi ichiga sig'maydi – xursandligi oshib-toshib ketdi
Sevinchini yuragiga sig'dirolmadi – xursandchiligi oshib-toshib ketdi

So'xtasi sovuq – yoqimsiz, badhazm

So'z bera(di)mi?! – 1) boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapirdi; 2) itoat qilmadi, o'z bilganicha ish tutdi; 3) bahslashuvda yutib chiqishga qodir bo'ldi

So'z bermadi – 1) boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapirdi; 2) itoat qilmadi, o'z bilganicha ish tutdi; 3) bahslashuvda yutib chiqishga qodir bo'ldi

So'z berdi – 1) muzokarada gapirishga rasmiy ruxsat berdi; 2) ahd-u paymon qildi

So'z oldi – 1) muzokarada gapirishga rasmiy ruxsat oldi; 2) ahd-u paymon qildirdi

So'z otdi – 1) fikrini bilish maqsadida biror gap-so'z aytdi; 2) suhbatga tortish maqsadida tegajoqlik bilan gapirdi

So'z qaytardi – 1) javob qildi; 2) e'tiroz javobini berdi, aytishdi

So'z qistirdi – biror kishining nutqi davomida shu nutqni

bo'luvchi so'z-gap ilova qildi
So'z qotdi – 1) suhbatga tortish maqsadida gap aytdi; 2) biror kishining nutqi davomida yo'l-yo'lakay fikrni aytib qoldi

So'z tashladi – 1) fikrini bilish maqsadida biror gap-so'z aytdi; 2) suhbatga tortish maqsadida tegajoqlik bilan gapirdi

So'z tegadigan bo'ldi – tanbeh eshitadigan bo'ldi

So'zi o'tdi – aytgani inobatga olindi, ma'qullandi

So'zida turdi I – ahdini saqladi

So'zida turdi II – o'z fikrini o'tkazishga intilib qaysarlik qildi

So'zidan qaytdi – ahdidan voz kechdi

So'ziga kirdi – 1) tingladi; 2) aytganini qildi

So'ziga so'z qaytardi – 1) javob qildi; 2) e'tiroz bildirdi, aytishdi

So'zini berdi – ahd-u paymon qildi

So'zini bermadi – 1) boshqalarga imkon bermay, nuqul o'zi gapirdi; 2) itoat qilmadi, o'z bilganicha ish tutdi; 3) bahslashuvda yutib chiqishga erishdi

So'zini ikki qilmaslik – aytganini bajarish

So'zini qaytardi – rad javobi berdi

So'zlari bir joydan chiqdi – fikr-o'ylari mos keldi

Na'bi kir bo'ldi – kayfiyati yomonlashdi, xafa bo'ldi

Ta'bi namozshom – kayfiyati yomon, xafa

Ta'bi tirriq – kayfiyati yomon, xafa

Ta'bi xira – kayfiyati yomon, xafa

Ta'bi xiralashdi – kayfiyati yomonlashdi

Ta'zirini berdi – yengil-yelpi jazoladi

Ta'zirini yedi – qilmishiga yarasha jazo oldi

Tabiati tirriq bo'ldi – kayfiyati yomonlashdi, xafa bo'ldi

Tabiatini xira qildi – kayfiyati yomonlashdi, xafa bo'ldi

Tagiga yetdi – mohiyatini, sababini oxirigacha aniqlab, anglab oldi

Tan berdi – e'tirof etishga majbur bo'ldi, rozi bo'ldi

Tan oldi – e'tirof etdi

Tanbeh berdi – yengil-yelpi jazoladi, urishib qo'ydi

Tap tortmadi – qo'rqmay bo'tindi, hayiqmadi

Tarafini oldi – bahslashuvda tomonlardan birini himoya qildi

Tarvuzi qo'ltig'idan tushdi – umidi puchga chiqib, bo'shashdi

Tayoqni alif deydi – g'irt savodsiz, hech narsa bilmaydigan

Tashvish tortdi – 1) tashvish qildi; 2) xavotir bo'ldi

Tashvish chekdi – 1) tashvish qildi; 2) xavotir bo'ldi

Tashvishga soldi – tashvish qilishiga sabab bo'ldi

Tashvishga tushdi – o'z-o'zicha tashvish qildi

Tegib ketdi – gap-so'zi ta'sir qildi

Teri to'nini ters kiyib oldi – o'chakishgan holda qaysarlik qildi

Terisi suyagiga yopishgan – haddan tashqari ozg'in, haddan tashqari qotma

Til biriktirdi – yashirin holda kelishib oldi

Tilga kirdi – 1) nutqqa ega bo'ldi (go'dak); 2) ma'lum fursat o'tgandan keyin gapira boshladi

Tilga keldi – gapirish qobiliyati tiklandi

Tilga oldi – gapirdi

Tili bir qarich – maqtanishga, gapirishga haqli

Tili bormadi – biror andisha mulohaza bilan aytishni ma'qul ko'rmaydi

Tili qisiq – gapirmaslikka, e'tiroz bildirmaslikka majbur

Tili qichidi – gapirgisi keldi

Tili uzun – har qancha gapirishga haqi bor

Tili chiqdi – 1) nutqqa ega bo'ldi; 2) indamay yurgan kishi gapiradigan bo'lib qoldi; 3) aytishadigan bo'ldi

Tiliga tushdi – 1) ko'pchilik orasida gap-so'z bo'ldi; 2) shuhrat qozondi

Tilini qisdi – gapirmaslikka, e'tiroz bildirmaslikka majbur qildi

Tilini tishladi – o'zini gapirmaslikka majbur qildi

Tinka-madori quridi – toliqdi, darmonsizlandi

Tinkasi quridi – toliqdi, darmonsizlandi

Tirnoq orasidan kir qidirdi – yomon niyat bilan deyarli aybi yo'q kishining faoliyatidan ayb topishga harakat qildi

Tishi o'tmaydi – 1) biror qattiqroq narsani maydalashga, chaynashga tishining qurbi yetmaydi; 2) yenga olmaydi, o'zlashtirilmaydi; 3) idrok qilib yeta olmaydi, uqib yetolmaydi

Tishini tishiga qo'ydi – butun his-tuyg'usini iroda kuchi bilan yengib chidadi

Tishining oqini ko'rsatdi – tirjayib, ishshayib qaradi

Tob berolmaydi – chiday olmaydi, qarshi tura olmaydi

Tob keltira olmaydi – chiday olmaydi, qarshi turolmaydi

Tobi qochdi – kasal bo'ldi

Tobi yo'q – 1) kasal; 2) rag'bat yo'q, kelishmaydi

Tomdan tarasha tushganday – qo'qqisdan, kutilmagan holda va qo'pol tarzda

Tomonini oldi – bahslashuvda tomonlardan birini himoya qildi

Toqati toq bo'ldi – sabr-chidami tugadi

Tor kelib qolganda – ilojsiz, og'ir ahvolga tushdi

Tog'dan kelsa, bog'dan keldi – suhbatdoshining gapiga hech aloqasi yo'q gap-so'z aytdi

Tog'ni tolqon qiladigan – zabardast, pahlavon

Tog'ni tolqon qildi – har qanday katta va og'ir ishni ham bajardi

Tog'ni ursa tolqon qiladigan – zabardast, pahlavon

Toshbag'ir – berahm

Toshko'ngil – rahm-shafqati yo'q

Tosh otdi – yomon xatti-harakatlar qildi

Toshyurak – rahm-shafqati yo'q

Tumshug'ini suqdi – 1) kirdi; 2) aralashdi

Tumshug'ini tiqdi – aralashdi

Turgan gap edi – aniq, shakshubhasiz

Turgan gap I – aniq, shakshubhasiz (kesim vazifasida keladi)

Turgan gap II – aniq, shakshubhasiz (kirish bo'lak vazifasida keladi)

Turgan gapki – aniq, shakshubhasiz

Turib oldi – o'jarlik qildi

Turmush qurdi – oilaviy hayot kechirdi

Turmushga chiqdi – oila qurdi (xotin-qizlarga nisbatan)

Tuya ko'rdingmi – yo'q – o'zini ko'rmaganga, bilmaganga chiqardi

Tuya qildi – aldab-suldab haqini o'zlashtirdi

Tushida ham ko'rmaydi – mutlaqo o'ylamaydi, kutmaydi

Tushiga kirmaydi – mutlaqo o'ylamaydi, kutmaydi

Tegirmonga tushsa, butun chiqadi – har qanday qiyin sharoitdan ham qutulish yo'lini topa oladi

Tekkanga tegib, tegmagan-ga kesak otadi – hech kimga tinchlik bermaydi

Temirni qizig'ida bosdi – biror ishni ayni vaqtida qildi

Tepa sochi tikka bo'lib ketdi – bir lahzaning o'zida nihoyatda g'azablandi

Tepsa-tebranmas – har qanday ishni ham imillab qiladigan, sustkash

Ter to'kdi – mashaqqat bilan jismoniy mehnat qildi

Terisiga sig'may ketdi – behad sevindi

Terisiga somon tiqdi – juda qattiq jazoladi

To'nini teskari kiyib oldi – o'chakishgan holda qaysarlik qildi

To'rt enlik – qisqagina

To'rt gapning birida – gap

davomida dam-badam, qayta-qayta gapirdi

To'rt ko'z bilan – intizorlik bilan

To'rt og'iz – oz-moz, biroz

To'rt tarafi qibla – qayoqqa xohlasa ketaversin

To'ydan ilgari nog'ora qoqdi – ro'yobga chiqishi aniq bo'lmagan narsa haqida hovliqmalik bilan vaqtdan oldin gapirib yubordi

To'g'ri keldi – 1) muvofiq bo'ldi, mos bo'ldi, yaradi; 2) bir vaqtda bo'ldi; 3) yo'liqdi, uchradi; 4) taqsimlaganda tegdi; 5) qulay bo'ldi; 6) lozim bo'ldi, zarur bo'ldi

To'g'ri kelgan – daf'atan nima yoki kim uchrasa, shu

U

U qulog'idan kirib, bu qulog'idan chiqib ketdi – e'tibor bermay xotirasida tutib qololmadi

U yoqda tursin – zidlash ma'nosini anglatib, bog'lovchi vazifasida keladi

Uddasidan chiqdi – uddalay oldi, eplay oldi

Umidini uzdi – ko'nglidagi oxirgi ilinjini ham yo'qotdi

Umr ko'rdi – yashadi

Umr o'tkazdi – yashadi

Ustidan chiqdi – 1) biror narsa qilayotganida tepasiga borib qoldi; 2) va'dani bajardi

Ustiga oldi – biror ishni bajarishga mas'ul bo'ldi
Ustun keldi – yengdi
Uxlab, tushida ko'rmaslik – mutlaqo o'ylamaslik, kutmaslik
Uzildi – vafot etdi
Uch pul – qadr-qimmatsiz
Uch pul bo'ldi – barbod bo'ldi
Uch-to'rt og'iz – oz-moz, biroz
Uchiga chiqqan – o'taketgan

V

Vahima bosdi – qo'rqinchli o'yxayollarga berildi
Vahimaga solib qo'ydi – qo'rqitib, o'ylantirib qo'ydi
Vahimaga tushdi – qo'rqqan holda o'ylanib qoldi
Vaqtichog' – kayfiyati yaxshi
Vaqtichog'lik qildi – xursandchilik, dilxushlik qildi
Voz kechdi – uzil-kesil kechib yubordi

X

Xabar berdi – xabardor qilib qo'ydi
Xabar oldi – 1) o'zi kelib xabardor bo'ldi; 2) biror kishining turish-turmushini, ahvolini yengillatishga ko'maklashdi
Xabar topdi – xabardor qilindi
Xalal yetkazdi – zararli bo'lib chiqdi
Xalaqit berdi – monelik qildi
Xamir uchidan patir – katta,

ko'p narsadan bo'xtlangan va kichik bir qism

Xamirdan qil sug'urganday – osonlik bilan, hech qanday qiyinchiliksiz

Xayol daryosiga cho'mdi – o'ylanish holatida bo'ldi

Xayol surdi – hamma narsani unutgan holda o'yladi

Xayolga toldi – uzoq o'ylandi

Xayolga cho'mdi – o'ylanish holatida bo'ldi

Xayolidan ko'tarildi – unutdi

Xayolidan o'tdi – ma'lum bir muddat fikrladi

Xayoliga keldi – 1) o'yladi, idrok qildi, fahmladi; 2) xotirasida tiklandi

Xira ko'ngil – tashvishli, bezovta, notinch

Xotiradan chiqardi – unutdi

Xotiridan ko'tarildi – unutdi

Xotiridan chiqdi – unutdi

Xotiriga keldi – 1) xotirasida tiklandi; 2) o'yladi, idrok qildi

Xudo biladi – aniq aytib bo'lmaydigan

Xursandchiligi ichiga sig'maydi – xursandligi oshib-toshib ketdi

Xush keldi – yoqdi

Xush ko'rdi – yoqtirdi

Xo'rliги keldi – o'ksinib, yig'lab yuborish holatiga bordi

Y

Yakson qildi – butunlay yemirdi, yo'q qildi

Yaqin oldi – 1) qadrdon qilib ko'rsatdi; 2) qadrdon deb bildi

Yaxshi ko'rdi – 1) sevdi, oshiq bo'ldi; 2) sevdi, izzat-hurmat qildi; 3) yoqtirdi

Yelkasiga oldi – e'tirof qildi, biror holatga rozi bo'ldi

Yelkasining chuquri ko'rsin – yana qaytadan hech qachon ko'rmasin

Yeng ichida – ko'pchilikka oshkor qilmay, zimdan

Yeng shimardi – biror yumushni bajarishga taxt bo'ldi, biror ishni qilishga otlandi

Yeng shimarib – astoydil, jiddiy ravishda

Yengiltabiat – yengiltak, suyuq

Yengil tortdi – ruhiy azoblaniishi tarqadi

Yer tishlatdi – o'ldirdi

Yer bilan bitta bo'ldi – sochilib ketdi, betartib holda sochilib yotdi

Yer bilan osmoncha – juda katta, beqiyos

Yer bilan yakson bo'ldi – butunlay yemirildi, yo'q bo'ldi

Yer ostidan – yashirincha, sezdirmay

Yer tagida ilon qimirlasa biladi – nihoyatda ziyrak, sezgir

Yer yorilmadi-yu, yerga kirib ketmadi – nomus qilganidan o'zini qayoqqa olib qochishni bilmadi

Yerda qoldi – e'tiborsiz qoldi

Yerga kirib ketdi – qattiq izza bo'ldi, o'sal bo'ldi

Yerga kirsa, qulog'idan tortib chiqaradi, osmonga chiqsa, oyog'idan tortib tushiradi – qutulib ketishiga qo'ymaydi

Yerga qaradi – uyat-nomusdan bosh ko'tarolmaydigan holatga tushdi

Yerga urdi – ortiq darajada kamsitdi

Yerga ursa, ko'kka sapchiydi – o'taketgan sho'x, betinim

Yer-u ko'kka ishonmaydi – o'ta ardoqlaydi, parvona bo'ladi

Yetti bukilib – ortiq darajada egilib

Yetti nomusini yerga bukdi – sharmanda qildi

Yetti uxlab, tushiga kirmaydi – mutlaqo o'ylamaydi, kutmaydi

Yetti yashardan yetmish yashargacha – katta-kichik, hamma

Yetti o'lchab, bir kesadi – nihoyatda ehtiyotkorlik bilan ish qiladi

Yil – o'n ikki oy – butun yil davomida, yozin-qishin

Yig'lamoqdan beri bo'ldi – yig'lab yuborish darajasiga yetdi

Yodida qoldi – xotirasida saqlanib qoldi

Yodidan ko'tarildi – unutdi

Yodidan chiqdi – unutdi

Yodiga keldi – 1) xotirasida tiklandi; 2) o'yladi, idrok qildi

Yodiga soldi – 1) xotirasida tikladi; 2) unutilayozganni eslatdi

Yodiga tushdi – xotirasida tikladi

Yomon ko'radi – 1) sevmaydi, izzat-hurmat qilmaydi; 2) yoqtirmaydi

Yon bosdi – yoqladi

Yon berdi – ustun bo'lishiga yo'l qo'ydi

Yonini oldi – bahslashuvda tomonlardan birini himoya qildi

Yoqasini ushladi – nihoyat darajada ajablandi

Yostiqlardan bosh ko'tardi – yotib qolgan xastalikdan keyin sog'aya boshladi

Yostig'ini quritdi – butun oilasi bilan o'ldirib yubordi

Yog' tushsa yalagudek – nihoyat darajada toza

Yulduzi issiq – xush ko'rinishli, yoqimli, jozibador

Yulduzi yulduziga to'g'ri keldi – bir-biriga mos tushdi

Yulduzni benarvon uradigan – har qanday ishni abjirlik bilan bajaradigan

Yumilgan ko'z – qazo qilgan, o'lgan

Yumshoq ko'ngil – ko'ngilchan, rahmdil

Yuqori keldi – pisand qilmadi

Yuragi orqasiga tortib ketdi – bir lahza ich-ichidan qo'rqish aralash qattiq hayajonlandi

Yuragi xira – tashvishli, bezovta, notinch

Yuragi g'ash – tashvishli, bezovta, notinch

Yuragi g'ashlandi – tashvishli, bezovta, notinch bo'ldi

Yuragi achidi – 1) ayab tuyindi; 2) achinib kuyindi

Yuragi betlamadi – nimadan dir xavfsirab, biror ishga jiddi qila olmadi

Yuragi daryo – hovliqmasdan shoshmasdan ish tutadigan

Yuragi dov bermadi – chib botina olmaydi

Yuragi ezildi – ruhan azoblandi

Yuragi keng – hovliqmasdan shoshmasdan ish tutadigan

Yuragi ko'tarmaydi – 1) yang yeb-icha olmaydi; 2) yoqtirmaydi

Yuragi pok – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravu ko'rmaydigan

Yuragi po'killadi – biror yo qimsiz ishning voqe bo'lishidan hadiksiradi

Yuragi qinidan chiqayozdi – 1) betoqat bo'ldi; 2) sevinchdan kuchli to'liqinlandi

Yuragi qon – g'am-alamli, g'am-alamda

Yuragi qon bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi

Yuragi qoq yorilayozdi – sovinib, juda kuchli hayajonlandi

Yuragi qora – g'arazgo'y, buzuq niyatli

Yuragi sof – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan

Yuragi taka-puka bo'ldi – ruhan notinch, bezovta

Yuragi tars yorilib ketayozdi – sabr-chidami tugab, xunob bo'lib ketdi

Yuragi toza – yaxshi niyatli, boshqalarga yomonlikni ravo ko'rmaydigan

Yuragi tosh – rahm-shafqati yo'q

Yuragi toshdi – kechinmalari ichiga sig'may, kimgadir aytish ehtiyoji tug'ildi

Yuragi xun bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi

Yuragi yorishdi – ko'nglidagi g'ashlik tarqadi

Yuragi o'ynadi – 1) yurak urishi odatdagidan ko'ra tezlashdi; 2) qalbi hayajonga to'ldi

Yuragi shig' etib ketdi – bir lahza ich-ichidan qo'rqish aralash hayajonlandi

Yuragi shuv etdi – bir lahza ich-ichidan qo'rqish aralash hayajonlandi

Yuragi chiqib ketdi – bir lahzada kuchli hayajonlanish bilan qattiq qo'rqib ketdi

Yuragida kiri yo'q – kek saqlamaydigan, g'arazi yo'q

Yuragidan sidirib tashladi – uzil-kesil unutdi

Yuragidan urdi – o'ziga shaydo qilib oldi

Yuragidan chiqardi – 1) butkul unutib yubordi, o'ylamay, eslamay qo'ydi; 2) ko'nglidagi g'uborni tarqatdi; 3) o'z roziligi bilan berishni ma'qul ko'rdi

Yuragiga qil sig'maydi – juda qattiq tajang bo'lib, ruhan ezilib, hech narsa bilan mashg'ul bo'lolmaydi

Yuragiga qo'l soldi – eng yashirin fikr-o'yini bilishga harakat qildi

Yuragiga sig'maslik – diqqatlik, xafalik tufayli mashg'ul bo'lolmaslik

Yuragiga tugdi – 1) o'rni kulganda aytishni mo'ljallab qo'ydi; 2) ahd qildi; 3) fikran belgilab qo'ydi; 4) unutmay ichda saqladi

Yuragiga vahima soldi – kuchli darajada qo'rqish hissinini uyg'otdi

Yuragiga g'ulg'ula soldi – bezovta qilib qo'ydi

Yuragini bo'shatdi – ichida yig'i-lib qolgan hasrat-nadomatini aytib, yig'lab ruhan yengillashib oldi

Yuragini ezdi – ruhan azoblandi

Yuragini hovuchlab – biror falokatning voqe bo'lishidan benihoya qo'rqqan holda

Yuragini olib qo'ydi – bezillatib qo'ydi

Yuragini ochdi – ichidagi istak yoki dardini aytdi

Yuragini siqdi – ziq qildi

Yuragini tirnadi – yashirin holda ruhan bezovta qildi

Yuragini yordi I – qattiq cho'chitib qo'rqitdi

Yuragini yordi II – ichidagi istak yoki dardini aytdi

Yuragini yozdi – xafachiligini tarqatdi

Yuragini changallagancha – biror falokatning voqe bo'lishidan benihoya qo'rqqan holda

Yuragining bir chekkasi g'ash – tashvishli, bezovta, notinch

Yuragining chigili yozildi – xafachiligi tarqadi

Yurak-bag'ri ezildi – ruhan azoblandi

Yurak-bag'ri qon bo'ldi – 1) ziq bo'ldi; 2) ruhan azoblandi

Yuz ko'rmas bo'ldi – aloqani butunlay uzdi

Yuz o'girdi – 1) boshini burib qaradi; 2) qaramaslik uchun boshini boshqa tomonga burdi; 3) aloqani uzdi

Yuzaga chiqdi – 1) ko'ngildagi istak-rejalar voqelikka aйланди; 2) moddiy-ma'naviy ojizlikdan xalos bo'ldi

Yuzi yorug' – uyaladigan joyi yo'q, olqishlashga loyiq

Yuzi shamgin bo'ldi – uyatli holatga tushdi

Yuzi shuvut – uyatli holatda

Yuzi chidamadi – andisha qildi, nomus qildi

Yuzi chidaydi – nomus qilmaydi, uyalmaydi, andisha qilmaydi

Yuzidan o'ta olmaydi – boshni qilishga kimningdirla yo'q xohishi bilan hisoblashadi

Yuziga oyoq qo'ydi – bahumat qilish darajasida hisoblashmaydi

Yuziga soldi – aybli deb qaragan kishining o'ziga shu haqda kesatib, achitib gapirdi

Yuzini ochib yubordi – uyalmaydigan qildi

Yuzini ters burdi – qaramaslik uchun boshini boshqa tomonga burdi

Yuzini teskari o'girdi – qaramaslik uchun boshini boshqa tomonga burdi

Yuzini yerga qaratdi – uyat-nomusdan bosh ko'tara olmaydigan holatga tushirdi

Yo'l berdi – 1) o'zi chetlanib boshqaning o'tishiga imkon berdi; 2) monelik qilmadi

Yo'l bo'lsin – 1) qayerga ketyapsiz, qayerga bormoqchisiz? (so'rash); 2) Qayoqda! (biror ishni) qila olarmidi?!

Yo'l ko'rsatdi – nima qilish lozimligi haqida maslahat berdi

Yo'l oldi – jo'nadi

Yo'l qo'ydi – voqe bo'lishiga imkon berdi

Yo'l soldi – yo'naldi

Yo'ldan ozdi – yomon yo'lga kirdi, aynidi

Yo'ldan ozdirdi – yomon yo'lga boshladi, aynitdi

Yo'ldan urdi – yomon yo'lga boshladi, aynitdi

Yo'ldan chiqardi – yomon yo'lga boshladi, aynitdi

Yo'lga qo'ydi – faoliyatini yaxshiladi

Yo'lga soldi – 1) ketish tomoniga to'g'irlab yurg'izdi; 2) to'g'ri yo'lga qaytardi; 3) manfaatdor bo'lgani holda biror ishga rag'batlantirdi; 4) faoliyatini yaxshiladi

Yo'lga tushdi – 1) jo'nadi, keta boshladi; 2) to'g'ri yo'lga qaytdi

Yo'lga chiqdi – jo'nab ketdi, ravona bo'ldi

Yo'lga ko'z tutdi – kelib qolar degan umidda kutdi

Yo'l-yo'riq ko'rsatdi – nima qilish lozimligi haqida maslahat berdi

Yo'q yerdagi – hech kim bilmaydigan, hech kimning xayoliga kelmaydigan, bo'lmag'ur

Yo'qni yo'ndirdi – qancha mashaqqat bilan bo'lsa ham, bunyod qildi

Z

Zabtiga oldi – juda kuchayib ketdi

Zahridan tushdi – achchiqlanishdan to'xtadi

Zahrini sochdi – zug'um qildi,

g'azab bilan achitib-achitib gapirdi

Zarar keltirdi – zararli bo'lib chiqdi

Zarar ko'rdi – zarar qildi

Zarar yetkazdi – zararli bo'lib chiqdi

Zarari tegdi – zararli bo'lib chiqdi

Zardasi qaynadi – juda jahllandi

Zimmasiga oldi – biror ishni bajarishga mas'ul bo'ldi

Zimmasiga tushdi – javobgar qilindi

Ziyon ko'rdi – zarar qildi

Ziyon yetkazdi – achchiqlanishdan to'xtadi

Zig'ir yog'day ko'ngliga urdi – 1) qiziqishi yo'qoldi; 2) jirkanish hissini uyg'otdi, bezdirdi

Zoye ketdi – befoyda sarflandi

Zuvalasi pishiq – a'zoyi badani chiniqqan

Zeb berdi – turli kiyim va taqinchoqlar yordamida o'zini ko'r-kam qildi

Zehn soldi – diqqat-e'tibor bilan qaradi, ko'zdan kechirdi

Zo'r berdi – 1) to'la-to'kis safarbar etishga harakat qildi; 2) butun kuch-g'ayratini safarbar qildi; 3) biror narsaga boshqalardan ko'proq e'tibor qildi

Zo'r berib I – to'la-to'kis safarbar qilishga harakat qildi

Zo'r berib II – muttasil va as-
toydil

O'

O'lganning ustiga tepgan –
bir ko'ngilsiz ish ustiga bosh-
qa bir ko'ngilsiz ishni qilish

O'n og'iz – juda ko'p

O'ng keldi – 1) qulay bo'ldi;
2) voqelikka aylandi

O'ngidan keldi – muvaffaqi-
yatli bo'ldi

O'pka(ng)ni bos (...) – hovliq-
ma, tinchlan

O'pka(si) to'ldi – iztirob che-
kib, yig'lab yuborish holatiga
yetdi

O'pkasini bosolmaydi – o'zini
yig'lashdan saqlab qololmay-
di

O'rniga keltirdi – o'rinlatdi

O'rniga qo'ydi – 1) bajardi;
2) o'rinlatdi

O'rtaga oldi – tanbeh berish
yoki ko'ndirish maqsadida
ko'pchilik gapirdi

O'rtaga soldi – 1) ko'pchilik
oldida ro'kach qildi; 2) mu-
nozarada xizmatidan foyda-
landi

O'rtaga tashladi – fikrlashish
maqsadida o'z mulohazala-
rini boshqalarga aytdi

O'rtaga tushdi – 1) ikki tarafni
murosaga keltirish maqsadi-
da biror janjalga aralashdi;
2) jabrdiyda deb hisoblagan
kishisini himoya qilib biror

janjalli ishga aralashdi

O'takasini yordi – qattiq o'ta-
chitib qo'rqitdi

O'tdi – vafot etdi

O'tib ketdi I – vafot etdi

O'tib ketdi II – 1) jiamongan va
alamli ta'sir qildi, qoqshadi;
2) ruhan alamli ta'sir qildi

O'tirgani joy topa olmaydi –
kuchli hayajonlangan holda
toqatsizlandi

O'tqazgani joy topa olmaydi –
o'ta darajada ardoqlaydi,
parvona bo'ladi

O'y surdi – hamma narsani
unutgan holda fikrladi

O'yga toldi – uzoq fikrladi

O'yga cho'mdi – chuqur fikr-
lash holatida bo'ldi

O'ylab o'yiga yetolmaydi –
uzoq o'ylab aniq bir fikrga
kelolmaydi

O'z yog'iga o'zi qovrildi – ru-
han azoblandi, ezildi

O'zida yo'q – benihoya, juda
juda (xursand)

O'zidan ketdi – 1) behush
bo'ldi; 2) hovliqdi, birovni
mensimay qo'ydi

O'ziga bino qo'ygan – ortiq-
cha baho bergan, yuksak
fikrda bo'lgan

O'ziga keldi – 1) behush-
likdan qaytdi; 2) odatdagi
so'zlash, ang-lash holatiga
qaytdi; 3) avvalgi sog'ligi-
ni, kuch-quvvatini tikladi; 4)
to'g'ri idrok qildi

O'ziga oldi – 1) o'ziga tegishli

deb bildi; 2) zimmasiga oldi
O'ziga yuqtirmaydi – o'ziga
 legishli deb bilmaydi

O'zini qayoqqa urishini bil-
madi – kuchli hayajonlangan
 holda toqatsizlandi

O'zini qayerga qo'yishni bil-
madi – 1) kuchli hayajon-
 langan holda toqatsizlandi;
 2) bekorchilikdan zerikib to-
 qatsizlandi; 3) sevinchdan
 kuchli hayajonlandi

O'zini qo'lga oldi – o'z xatti-
 harakatlarini irodasiga bo'y-
 sundirdi

O'zini qo'ygani joy topa ol-
maydi – kuchli hayajonlan-
 gan holda toqatsizlandi

O'zini yo'qotib qo'ydi – gan-
 gib qoldi

O'z-o'zini yeb qo'ydi – ichki
 ruhiy azoblanish natijasida
 ozib-to'zib ketdi

G'

G'am yedi – kuyinib qayg'urdi

G'amini yedi – 1) g'amxo'rlik
 qildi; 2) ilgaridan o'ylab, ho-
 zirlik qilib qo'ydi

G'azabga keldi – achchiqlandi

G'azabi keldi – achchiqlandi

G'azabi qaynadi – darg'azab
 bo'ldi

G'azabidan tushdi – achchiq-
 lanishdan to'xtadi

G'ash ko'ngil – tashvishli, be-
 zovta, notinch

G'ashi keldi – asabi qo'zg'adi

G'ashiga tegdi – asabini qo'z-
 g'atdi

G'olib keldi – yengdi

Sh

Shamolga sovurdi – behuda
 sarfladi

Shamolga uchdi – befoyda
 ketdi

Shishib ketdi – gerdayib ket-
 di, kibrga berildi

Shishib ketdi – kibrlandi, ger-
 daydi

Shodligi ichiga sig'maydi –
 xursandligi oshib-toshib ketdi

Shovqin soldi – qattiq shovqin
 qildi

Ch

Chang soldi – 1) astoydil tash-
 landi; 2) g'ayriqonuniy tarzda
 yopishdi

Chigilini yozdi – 1) xafachiligi-
 ni tarqatdi; 2) charchog'ini
 tarqatdi

Childirmasiga o'ynadi – izmi bi-
 lan, yo'l-yo'rig'i bilan ish ko'rdi

Chippakka chiqdi – bekor
 bo'ldi

Chiqdi (turmushga) – oila qur-
 di (xotin-qizlarga nisbatan)

Chiroyi ochildi – xafachiligi
 tarqadi

Chizgan chizig'idan chiq-
maydi – barcha talablarini
 to'la-to'kis bajaradi, ko'rsat-
 masiga ko'ra ish tutadi

«Churq» etmaydi – hech narsa demaydi, e'tiroz bildirmaydi

Chumchuq «pir» etsa, yuragi «shir» etadi – o'taketgan qo'rqqoq

Chuchvarani xom sanabsan

– xomxayol qilib yuribsan xomtama bo'libsan

Chehrasi ochliq – xushabziyat kayfiyati yaxshi

Chehrasini ochdi – 1) xushabziyligining tarqaganini ko'rsatdi
2) go'zallashtirdi

QISQACHA TASVIRIY IFODALAR LUG'ATI

Afsonaviy qush – semurg'

Afg'onchi – baynalmilal jangchi

Aloqa vositasi – til

Aql gimnastikasi – shaxmat va matematika

Aqli mashina – kompyuter

Bahorelchilari – qaldirg'ochlar

Baraka urug'i – chigit

Barcha hunarning toji – ilm

Barcha yomonliklar kaliti – aroq

Baxt qushi – Humo

Baxt va shodlik kuychisi – Hamid Olimjon

Bilim bulog'i – kitob

Binokor – quruvchi

Bog'cha opa – tarbiyachi

Buyuk hakim – Abu Ali ibn Sino

Dala malikasi – makkajo'xori

Davlat bolalari – yetimlar

Davlat ustunlari – rahbarlar

Dengiz hokimi – kit

Dunyo tomi – Pomir tog'i

Futbol qiroli – Pele

Haqiqat qo'rg'oni – sud organi

Hayot ko'zgusi – gazeta

Hayotning birinchi bohi – ona

Hayvonlar podshohi – shor

Ilm zahmatkashlari – olimlar

Ilm o'chog'i – maktab

Insonning do'sti – it

Iste'dod sohiblari – talantli kishilar

Izquvar – tergovchi

Ishq kuychisi – Mashrab

Jufti halol – yor

Kumush choyshab – qor

Kunchiqar mamlakat – Yaponiya

Ko'kning fonusi – oy

Layli va Majnunlar – sevishtganlar

Ma'rifat maskani – kutubxona

Mavjudot sultoni – odam

Mehr bulog'i – ona suti

Mo'yqalam sohibi – rassom

Non shahri – Toshkent

Ojiza – ayol

Oltin boshog' – bug'doy

Oq oltin – paxta

Oq oltin ijodkorlari – paxtakorlar

Oq chashma – sut

Oq chashma sohibalari – sut sog'uvchilar

Osmonning ko'z yoshlari – yomg'ir

Osoyishtalik posbonlari – ichki ishlar xodimlari

Payg'ambar yoshi – insonning 63 yoshi

Po'lat ot – traktor

Po'lat qush – samolyot

Qahramon ona – 10 va undan ortiq farzandning onasi

Qalam ahli – ijodkorlar

Qalam haqi – gonorar

Qanotli do'stlar – qushlar

Qora oltin – neft va ko'mir

Qo'shiqlar mamlakati – Hindiston

Sahro kemasi – tuya

Salomatlik posbonlari – tibbiyot xodimlari

Samo lochini – uchuvchi

Tangri so'zi – Qur'on

Umr yo'ldoshlar – erxotinlar

Vatan posbonlari – askarlar

Yaylov bahodirlari – cho'ponlar

Yaratgan Egam – Xudo

Yashil qit'a – Avstraliya

Yerning yopinchig'i – osmon

Yetti xazinaning biri – parranda

Yurtboshi – prezident

Zangori ekran – televizor

Zangori kema – paxta terish mashinasi

Zangori olov – gaz

Zangori shu'la – elektr nuri

Zarshunoslar – pillakorlar

Ziyolilar – ilm kishilari

O'rmon malikasi – archa

G'azal mulkingning sultoni – Alisher Navoiy

Charm qo'lqop ustasi – mashhur bokschi

Charm to'p ustalari – mashhur futbolchilar

Cho'l balig'i – kaltakesak

MUNDARIJA

1-dars.

Til – eng muhim aloqa vositasi.

Tilning paydo bo'lishi va taraqqiy etishi 1

Dunyo tillari 4

2-dars.

Turkiy tillar tarmog'i va o'zbek tili 9

O'zbek adabiy tili va sheva.

O'zbek adabiy tilining taraqqiyot bosqichlari..... 10

O'zbek tili fani va uning bo'limlari 14

3-dars.

Fonetika haqida umumiy ma'lumot. Nutq a'zosi 20

Nutq tovushi. Unli tovush 22

4-dars.

Undosh tovush va uning tasnifi..... 24

5-dars.

Bo'g'in va urg'u 29

6-dars.

Fonetik o'zgarishlar 37

7-dars.

Orfoepiya 44

8-dars.

Grafika 50

Imlo 55

9-dars.

Imlo qoidalari 60

10-dars.

Lug'aviy va grammatik ma'no 72

Bir ma'nolilik va ko'p ma'nolilik.

So'z ma'nosi taraqqiyoti 77

11-dars.

Ko'chma ma'no hosil bo'lish usuli..... 82

So'zning shakl va ma'no munosabatiga ko'ra turlari.	85
Sinonim.....	85
Antonim	90
Omonim	92
Uyadosh so'zlar	93
Paronim	94
Variantdosh so'zlar	95
12-dars.	
Barqaror birikmalar.....	97
Ibora	99
Tasviriy ifoda.....	103
Etimologiya	104
13-dars.	
O'zbek tili leksikasi va uning boyish manbai.....	106
O'zbek tili leksikasi tasnifi	108
14-dars.	
Lug'at.....	117
15-dars.	
Morfemika.....	121
16-dars.	
So'z yasalishi.....	136
17-dars.	
Grammatika haqida tushuncha.....	142
Morfologiya	144
So'z turkumi.....	144
18-dars.	
Bir turkumdan boshqasiga so'z ko'chishi.....	150
Grammatik ma'no va grammatik shakl	154
19-dars.	
Mustaqil so'z turkumlari. Fe'l.....	163
20-dars.	
Fe'lining lug'aviy shakli.....	169

21-dars.	
Fe'ning sintaktik (munosabat) shakli.....	104
22-dars.	
Fe'l yasalishi	105
23-dars.	
Ot.....	201
Otning lug'aviy shakli.....	200
24-dars.	
Otlarda sintaktik (munosabat) shakllar	211
25-dars.	
Ot yasalishi	218
26-dars.	
Sifat	226
27-dars.	
Sifat yasalishi.....	231
28-dars.	
Son	238
29-dars.	
Ravish.....	245
30-dars.	
Ravish yasalishi.....	250
31-dars.	
Olmosh	255
32-dars.	
Yordamchi so'zlar	262
Ko'makchi	262
Bog'lovchi	264
Yuklama.....	266
33-dars.	
Alohida so'z turkumlari	269
Modal.....	269
Undov	272
Taqlid	274

34-dars.

Sintaksis. So'z birikmasi	277
So'z birikmalari zanjiri.....	283
So'z birikmalarini tahlil qilish.....	283

35-dars.

Gap.....	285
His-hayajon ishtirokiga ko'ra gap turlari.....	288

36-dars.

Gap bo'lagi. Bosh bo'lak.....	294
Egasiz gaplar. Shaxsi noma'lum gap.....	300

37-dars.

Ikkinchi darajali bo'laklar.....	305
----------------------------------	-----

38-dars.

Gapning uyushiq va ajratilgan bo'lagi.....	315
Ajratilgan bo'lakli gaplar, ularda ohang va tinish belgilari	319
Gap bo'laklari bilan aloqaga kirishmaydigan «bo'laklar».....	322
Kiritmalar	322
Kiritma gaplar	322

39-dars.

Qo'shma gap. Teng bog'lovchi vositasida bog'langan qo'shma gap	324
Ergashganli qo'shma gap.....	328
Ergash gapni bosh gapga bog'lovchi vositalar	328
Ergash gapli qo'shma gaplarning sodda gap bilan ma'nodoshligi	340

40-dars.

Bog'lovchisiz qo'shma gap. Murakkab qo'shma gap. Murakkab sintaktik butunlik. O'zganing nutqi	347
Murakkab qo'shma gap haqida ma'lumot.....	348
Ko'chirma gapni o'zlashtirma gapga aylantirish	352

41-dars.

Tinish belgilari.....	355
-----------------------	-----

42-dars.

Nutq uslublari.....302

Ilovalar.

Qisqacha sinonimlar lug'ati.....367

Qisqacha antonimlar lug'ati394

Qisqacha omonimlar lug'ati418

Qisqacha paronimlar lug'ati446

Qisqacha variantdosh so'zlar lug'ati451

Qisqacha iboralar lug'ati462

Qisqacha tasviriy ifodalar lug'ati.....504

Ilmiy-ommabop nashr

Baxtiyor MENGLIYEV
O'ral XOLIYOROV
Nilufar ABDURAHMONOVA

O'ZBEK TILIDAN UNIVERSAL QO'LLANMA

O'quvchi, abituriyent va talabalar uchun

Muharrir: Abdulla SHAROPOV
Badiiy muharrir: Bahriddin BOZOROV
Texnik muharrir: Dilshod NAZAROV
Sahifalovchi: Inomjon O'SAROV
Musahhih: Otabek BOQIYEV

Nashriyot litsenziyasi: AI №134, 27.04.2009

Terishga berildi: 09.09.2013-y.

Bosishga ruxsat etildi: 28.02.2018-y.

Gazeta qog'ozi. Qog'oz bichimi 84x108 $\frac{1}{32}$.

Arial garniturası. Ofset usulida bosildi.

Hisob-nashriyot t: 22,6. Shartli b.t.: 26,88.

Adadi: 10000 nusxa.

Buyurtma № 134.

«AKADEMNASHR» nashriyotida tayyorlandi.

100156, Toshkent shahri Chilonzor tumani 20^A-mavze 42-uy.

Tel.: (+99871) 217-16-77

e-mail: info@akademnashr.uz

web: www.akademnashr.uz

«PRINT LINE GROUP» ХК босмахонасида чоп этилди.

100096, Тошкент шаҳри Бунёдкор шохкучаси 44-уй.

Baxtiyor MENGLIYEV,
O'ral XOLIJQROV,
Nilufar ABDURAHMONOVA

O'ZBEK TILIDAN UNIVERSAL QO'LLANMA

AKADEMNASHR

ISBN 978-9943-4728-1-5

9 789943 472815